

T.C.
BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

Gökhan ÇAKMAK

1864 BÜYÜK ÇERKEZ GÖÇÜ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman:
Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA

Yozgat - 2017

T.C.
BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

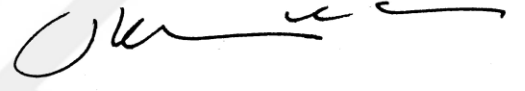
TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı 80110314014 numaralı öğrencisi Gökhan ÇAKMAK'ın hazırladığı "1864 Büyük Çerkez Göçü" başlıklı Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 17.03.2017 Cuma.. günü saat 14.00 te yapılmış, tezin onayına ~~OY ÇOKLUĞU~~ / OY BİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Başkan : Prof.Dr. Gülbadi ALAN

Üye : Prof.Dr. Tahsin Niyazi KARACA

Üye : Doç.Dr. Yunus ÖZGER

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun/...../20..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../2017

Doç. Dr. Yaşar TÜRK BEN

Enstitü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “1864 Büyük Çerkez Göçü” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../2017

İÇİNDEKİLER

ÖZET	VI
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR	X
ÖNSÖZ	XI
GİRİŞ	1
Kafkasya Coğrafyası	3
Kafkasya'daki Sosyo-Kültürel Yapı	4
Kafkasya'daki Etnik Gruplar	6
Kafkasya'da Din	12
Çerkezler (Adigeler)	13
1864 Öncesinde Yaşanan Göçler	14

BİRİNCİ BÖLÜM

1864 ÇERKEZ GÖÇÜNÜN SEBEPLERİ

1.1. Rusya ve Kafkasya	18
1.1.1. Knezlikten Çarlığa Rusya'nın Yayılma Politikaları	21
1.1.2. Mürid Savaşları	32
1.2. Rusların Kafkasya'da Uyguladığı Politikalar	35
1.2.1. Rusların Ermeni-Gürcü ve Kürtlerle İttifakları	35
1.2.2. Rusların Bölgede Yaptığı Katliamlar	37
1.2.3. Çerkezlerin Kuban Bölgesine Yerleştirilmeleri	40
1.2.4. Çerkez Topraklarına Hristiyanları İskan Etme	42
1.2.5. Müslümanları ve Putperestleri Hristiyanlaştırma Faaliyetleri	44
1.3. İngiltere ve Fransa'nın Etkisi	46
1.3.1. Vixen Hadisesi ve İngiltere Desteğinin Sonu	49
1.4. Ekonomik Nedenler	52
1.5. Osmanlı Devleti'nin Politikası ve Çerkez Devlet Adamlarının Etkisi	53

İKİNCİ BÖLÜM

1864 ÇERKEZ GÖÇÜ BAŞLIYOR

2.1. Çerkezlerin Teslim Olması ve Limanlara Hareketi	62
2.2. Limanlardaki Vaziyet ve Yolculuğun Başlaması	71
2.2.1. Göç Öncesinde Çerkezler Arasında Yaşanan Açlık ve Hastalıklar.....	81
2.3. Göç Yolları ve Ulaşım Araçları	87
2.3.1. Göç Sırasında Yaşananlar	89
2.4. Avrupalı Devletlerin Göçe Bakış Açılıarı	94
2.5. Rusya'nın Göç Karşısındaki Tutumu	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1864 GÖÇÜ VE OSMANLI DEVLETİ

3.1. Göçler Sırasında Osmanlı Devleti'nin Durumu	102
3.1.1. Muhacirin Komisyonu.....	108
3.2. Çerkezlerin Osmanlı Devleti'ne Varışları	113
3.2.1. Çerkezlerin İlk Durak Yerleri ve Buralardaki Durum.....	114
3.2.1.1. Dr. Barozzi'nin Trabzon'daki Faaliyetleri	118
3.2.1.2. Samsun'daki Durum	127
3.2.1.3. İstanbul, Rumeli ve Diğer Yerlere Göçmen Nakli.....	132
3.3. Çerkezlerin İskan Edilmesi	135
3.3.1. Anadolu'ya Yapılan İskanlar	137
3.3.2. Rumeli'ye Yapılan İskanlar	142
3.3.3. Ortadoğu ve Arap Topraklarına İskan Faaliyetleri.....	145
3.4. Göçmenlere Yapılan Yardımlar	146
3.4.1. İngiltere'den Çerkezlere Peksimet Yardımı.....	155

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇERKEZ GÖÇMENLERİNİN OSMANLI TOPRAKLARINDA YAŞADIKLARI SORUNLAR

4.1. İskan Sürecinde Yaşanan Problemler	161
4.1.1. İskanın Gecikmesi ve Buna Bağlı Olarak Yaşanan Sorunlar	162
4.2. İskan Sonrasında Yaşanan Sıkıntılar	170
4.2.1. Göçmen - Yerli Çatışmaları	171
4.2.2. Uyum Problemleri	177
4.2.2.1. Çerkezlerin Kafkasya'ya Dönüş Çabaları	186
4.3. Çerkezlerin Yaşadığı Diğer Sıkıntılar	188
SONUÇ	193
KAYNAKÇA	196
DİZİN	218
ÖZGEÇMİŞ	226

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

1864 Büyük Çerkez Göçü

Gökhan ÇAKMAK

Danışman: Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA

2017-Sayfa: 225+XI

Jüri:

Çalışmada; Batı Kafkasya'nın yerli milletlerinden olan Çerkezlerin, 1864 senesinde Osmanlı Devleti'ne yaptıkları göçler işlenmiştir. Türlü sıkıntılarla Osmanlı topraklarına varabilen ancak burada da sefaletleri süren Çerkezlerin yaşadıkları bu elim hadise, Osmanlı Devleti açısından da oldukça çetin geçmiştir.

Rusya'nın, IV. İvan döneminde Kazan ve Astrahan'ı almasından sonra Kafkas topraklarında yayılmaya başlaması, Çerkezlerin göçlerine neden olan ilk aşamadır. Nitekim bu fetihlerden sonra I. Petro'nun vasiyeti gereği İstanbul ve Hindistan'a ulaşmak için Kafkas topraklarının fethine başlanmıştır. Bu doğrultuda II. Katerina ile birlikte Kafkasya'nın fethi, Rusya için bir milli politika halini almış ve ele geçirilen yerlere Hristiyan unsurlar yerleştirilmeye başlanmıştır.

Diğer taraftan Rusya'nın bu ilerlemesine karşılık vatansever milliyetçi Kafkasyalı Müslümanlar, İmam Mansur'un başbuğ olmasıyla birlikte Müridizm Hareketi'ni başlatmışlardır. Ancak Çerkez topraklarına çok sonraları ulaşabilen bu direniş hareketi, Şeyh Şamil'in 1859'da teslim olmasıyla son bulmuş ve Doğu Kafkasya tamamen Rusya'nın kontrolüne geçmiştir. Çerkezler ise yaklaşık beş yıl daha istiklal mücadelesine devam etmiş olmalarına rağmen 21 Mayıs 1864 tarihinde mağlubiyeti kabul etmişlerdir. Rusya'nın, "Ya Kuban taraflarına göç edersiniz veya Osmanlı Devleti topraklarına gidersiniz ya da kılıçlarımız altında yok olursunuz." dediği Çerkez kabilelerinin büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne göç etmeyi kabul etmişlerdir.

Osmanlı Devleti, her ne kadar Çerkez göçlerine hazırlıksız yakalansa da, yapılabilecek her türlü yardımı yapmıştır. Fakat Çerkezler, gerek göç yollarında ve gemilerde gerekse Osmanlı topraklarında geçici ve daimi iskan mahallerinde açlık ve

hastalık sebebiyle ölümlerle de mücadele etmişlerdir. Hem Bab-ı Ali'nin hem de Türk ve Hristiyan Osmanlı ahalisinin yardımları ile iskanları gerçekleşen Çerkezlerin birtakım hadiselerle karıştıkları da görülmüştür. Bazen yerli Osmanlı ahalisinin bazen de Çerkezlerin sebep olduğu bu hadiseler, Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerle giderilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1864, Çerkez Göçü, Kafkasya, Şeyh Şamil, İskan, Osmanlı Devleti, Rusya, Türkiye Cumhuriyeti.

ABSTRACT

Master's Thesis

1864 Great Circassian Immigration

by

Gökhan ÇAKMAK

Supervisor: Prof. Taha Niyazi KARACA

2017-Page: 225+XI

Jury:

In the study; Circassians of indigenous nations of the Western Caucasus have been subjected to migrations of the Ottoman State in 1864. This elimination incident which the Circassians, who could reach the Ottoman territories with various troubles but also suffered misery here had a very difficult time in terms of the Ottoman State.

The start of the spread of Caucasus territory after Russia's taking of Kazan and Astrakhan during the Ivan IV period can be called the first step leading to the migration of the Circassians. As a matter of fact, after these conquests, the testament of Petro I started to conquer the Caucasus lands to reach Istanbul and India. In this direction the conquest of the Caucasus, along with Katerina II, became a national policy for Russia, and Christian elements began to be placed in the seized places.

On the other hand, in response to this progress of Russia, the patriotic nationalist Caucasian Muslims have started the Movement of Muridism with Imam Mansur being the commander. However, this resistance movement, which could reach the very last of the Circassian lands, ended with the surrender of Sheikh Shamil in 1859, and the Eastern Caucasus was completely controlled by Russia. The Circassians accepted defeat on May 21, 1864, although they continued their struggle for independence for about five years. Russia had said, "You either migrate to the Kuban sides or you go to the Ottoman territory or you are destroyed under our swords." preferred immigration to the Ottoman Empire.

The Ottoman Empire, although caught unprepared for the Circassian migration, did all the assistance that could be done. However, the Circassians have also fought with deaths due to hunger and disease in transit and permanent

settlements in the Ottoman territories, both on migration routes and ships. It is also seen that the Circassians, who had been enlisted with the help of both Bab-1 Ali and the Turkish and Christian Ottoman peoples, were involved in a number of events. Sometimes these events of the local Ottoman ahalis and sometimes the Circassians was tried to be overcome by the measures taken by the Ottoman State.

Keywords: 1864, Circassian Migration, Caucasia, Sheikh Shamil, Settlement, Ottoman Empire, Russia, Republic of Turkey.

KISALTMALAR

A. MKT. MHM	: Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemî Evrakı
A. MKT. NZD	: Sadâret Mektûbî Kalemî, Nezâret ve Devâir Evrakı
A. MKT. UM	: Sadâret Mektûbî Kalemî, Umum Vilâyât Evrakı
A. Ü.	: Atatürk Üniversitesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CBÜ	: Celal Bayar Üniversitesi
C. Ü.	: Cumhuriyet Üniversitesi
Çev.	: Çeviren
D.	: Dosya
Dr.	: Doktor
Ed.	: Editör
G.	: Gömlek
HAT	: Hatt-ı Hümâyûn
Haz.	: Hazırlayan
İ. DH	: İrade, Dahiliye Nezâreti
İ. HR	: İrade, Hariciye Nezâreti
İ. MMS	: İrade, Meclis-i Mahsûs
İ. MVL	: İrade, Meclis-i Vâlâ
MA Thesis	: Master's Thesis (Yüksek Lisans Tezi)
ORSAM	: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınlayan
Y. PRK. ZB	: Yıldız Perakende Evrakı, Zabtiye Nezâreti Mâruzâtı

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti için bilhassa mali alanda bir çöküş dönemi olmuştur. Devlet, bir yandan toprakları üzerinde emelleri olan Avrupa devletleri ile mücadele ederken diğer yandan da sayıları milyonlara ulaşan ve akın akın kıyı kentlerine gelmekte olan göçmenlerle ilgilenmekteydi. Dolayısıyla bu asır, Osmanlı Devleti için bir göç asrı olarak tanımlanabilir.

Bu münasebetle hem Osmanlı Devleti hem de ahali için Kırım Harbi'nden sonra en büyük sorunlardan biri olan 1864 Çerkez göçleri, incelenmeye değer bir konu olarak kabul edilmiştir. Bu maksatla; çalışmada öncelikle Kafkasya coğrafyası ve bu coğrafyanın jeopolitik önemi, burada yaşayan milletler ve bu milletlerin inançları, sosyal ve kültürel durumları incelenmiştir. Birinci bölümde Çerkezlerin, Osmanlı Devleti'ne yapmış oldukları göçlerin nedenleri; ikinci bölümde göçlerin nasıl bir ortamda yapıldığı, göç yollarında yaşananlar; üçüncü bölümde göçler yaşandığı sırada Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu, geçici iskan bölgelerinde yaşananlar, göçmenlerin iskan edilmeleri ve onlar için yapılan yardımlar; dördüncü bölümde ise Çerkez göçmenlerin, Osmanlı topraklarında yaşadıkları sıkıntılar ve uyum problemleri araştırılmıştır.

Nihayet hem gösterdiği yakın alaka ve sabır dolayısıyla hem de yapmış olduğu sayısız tamamlayıcı düzenlemeler ve uyarılarla, çalışmanın her aşamasında engin tecrübelerinden yararlandığım saygıdeğer hocam Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Bugüne kadar yolumu aydınlatan ve bana destek olan canım Anneme, Anneanneme ve cennetmekan Dedeme yürekten şükranlarımı sunarım. Bu aşamada kendilerini fazlasıyla ihmal ettiğim cancağızlarım Günhan ve Asel'e şahsıma yaptıkları paha biçilmez destekleri için duyduğum minnettarlığı belirtmek isterim.

Birtakım hatalarla karşılaşılırsa bilinmelidir ki; hatalar, noksanlar ve yanlışlar tümüyle bana aittir.

GİRİŞ

Tarih boyunca sosyo-ekonomi, coğrafi şartların değişmesi ve savaşlar gibi çeşitli sebeplerden dolayı göçler yaşandı. Bunların içerisinde toplumları en fazla etkileyeni ise savaşların ortaya çıkardığı göçler oldu. Savaşların sonucu olan göçlerde, göçmenler ya kendi istekleriyle başka ülkelere göç etme çabasında bulunmakta ya da toprakları içinde yaşadıkları ülkenin zorlamasıyla mecburi bir göçe tabi tutulmaktadırlar. Göç olgusundan 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları ve geri çekilme sürecinde olması nedeniyle daha çok Müslümanlar etkilendiler. Bu etkilenme, göç şeklinde oldu ve bu süreç bir nevi sürgün anlamı da taşımaktaydı¹.

19. yüzyılda göç uygulamasına maruz bırakılan toplumlardan biri de Çerkezler oldu. 1853-1856 Kırım Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Rusya, Kafkasya'da etki alanını güçlendirmek için Müslüman olan Çerkez kabilelerini göç etmeye mecbur eden politikalar uygulamaya başladı. 1856-1864 yılları arasında Rus politikalarına direnmeye çalışan Çerkezler, 1864 yılında yenilgiyi kabul ederek silah bıraktılar. Karadeniz'e çıkış yolu üzerinde olan Kafkasya'yı tamamen kontrol etmek isteyen Ruslar, Çerkezlerin ülke içinde farklı bölgelere dağıtılması veya Osmanlı Devleti'ne sürgün gönderilmeleri politikasını uyguladı.

Kafkasya'ya sahip olma politikası şüphesiz ki, sadece Rusların uyguladıkları bir politika değildi. Çünkü Kafkasya bölgesi, eski çağlardan beri devletlerarasında savaşlara sebebiyet vermiştir². Konumu itibariyle çoğu zaman askeri hareketliliğin yaşanmasına sebep olan bölge için kuzeyden gelen Kimmer ve İskit gibi Ön Türk kavimleri ile Hun, Bulgar, Hazar, Kıpçak Türk kavimleri; Karadeniz üzerinden batıdan gelen eski Yunan, Roma, Bizans, Ceneviz ticaret kolonileri; Anadolu ve Ön Asya'dan gelen çeşitli medeniyetler hükümlerlik mücadelesi vermiştir³. Bu münasebetle Fransız jeolog, arkeolog, kaşif ve seyyah olan Dubois de Montpereux, Kafkasya'nın önemini vurgulamak için “*Kafkasya, Asya'dan Avrupa'ya geçmek*

¹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev: Fatma Sarıkaya), Ankara 2012, s. 1-3.

² Sadriye Güneş, “Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, *1864 Kafkas Tehciri; Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 273.

³ Bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 2010, s. 25-26; Mustafa Budak, “Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX. Yüzyıllar)”, *Osmanlı, I*, Ankara 1999, s. 594-595; Yaşar Bağ, “Çerkeslerin Dramı: İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Ankara 2001, s. 209-210.

isteyenlerin tek geçidi ve doğal köprüsüdür”⁴ demektir ki; bu söz, bölgenin denli önemli bir yerde bulunduğunun katıksız bir gerçek olduğunu gösterir. Bölge, Orta Asya ve Hindistan ticaret yolları üzerinde bulunması münasebetiyle de ayrıca önem arz etmektedir⁵. Buradan hareketle Rusya, emelleri gereği Hindistan ve Orta Asya'da da faaliyetlerde bulunduğundan ve burada İngilizler ile rekabet yaşadığından Kafkasya topraklarına tamamıyla hükmetmek istemiştir⁶. Bunları göz önünde bulunduran Rusya, sabır göstererek ve gayet tedbirli davranarak bölgeye yayılmaya başlamıştır. Rusya'nın, Kafkasya'yı işgal etmeye başlaması ve ezelden beridir esas emeli olan güneye inme düşüncesini de eyleme geçirmesi hiç şüphesiz sadece Osmanlı Devleti'ni ilgilendirmiyordu. Çünkü Rusya'nın bunu gerçekleştirmesi gerek İngiltere ve gerek Fransa için büyük bir tehdit oluşturacaktı⁷. Diğer taraftan başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler, Çerkezleri eski Yunan'a benzeterek⁸ Çerkez mücadelesi ve de bilhassa Rus yayılmacılığı ile yakından ilgilenmişlerdir. Dolayısıyla sömürge yollarının tehlikeye düşeceğinden endişe eden İngiltere, Rusya'nın bu bölgelerde söz sahibi olmasını istememiş ve bunun için de İngiltere dışında yaşayan vatandaşları vasıtası ile Çerkez davasına destek vermeye başlamıştır. Çerkezler de, Rusya ile giriştikleri mücadelelerinde kendilerine yardım ettikleri için Fransızlara ve bilhassa da İngilizlere besledikleri sevgi ve minneti sürekli zikretmişlerdir⁹.

Önemli bir noktada bulunan Çerkez toprakları ve bilhassa Karadeniz'e kıyısı olan Batı Kafkasya toprakları, Ruslar tarafından ele geçirilirse kendileri için nasıl korkunç neticeler ortaya çıkaracağını gayet iyi bilen İngiltere, bu bölgenin hiç

⁴ Mehmed Fetgherey Şoenu, *Çerkesler; Çerkeslerin Menşei ve Tarihi Hakkında Bazı Tedkikler*, İstanbul 1922, s. 11. Ayrıca Asya-Avrupa yollarının kesiştiği yer olan Kafkasya'nın önemine dair bkz. General İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 2.

⁵ Mehtap Ergenoğlu, “Kafkaslardan Anadolu’ya Uzanan Bir Göç Öyküsü: Mersin Atlılar Köyü”, *1864 Kafkas Tehciri; Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoglu), İstanbul 2013, s. 375; Ayrıca bu hususta daha kapsamlı bilgi için bkz. Alexandre Toumarkine, “Geçmişte ve Günümüzde Kuzey Kafkasya’nın Jeopolitik Önemi”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Ankara 2001, s. 178-180.

⁶ Rusya'nın bugüne değin Orta Asya politikası için bkz. İlyas Kamalov, "Rusya'nın Orta Asya Politikaları", *Ahmet Yesevi Üniversitesi*, (Ed. Murat Yılmaz), Ankara 2011, s. 14-68.

⁷ Fransa ve İngiltere'nin ilgisi için bkz. Toumarkine, “Kuzey Kafkasya’nın Jeopolitik Önemi”, s. 179. Ayrıca İngiltere ve Fransa hükümetleri, Kırım Harbi'nden yenik ayrılan Rusya'nın savaşta kaybettiği itibarını tekrar kazanmak için Kafkasya topraklarında fetih hareketlerine yöneleceğini de bilmekteydiler. Bkz. Musa Şaşmaz, "Longworth's Mission to Circassia in 1855", *OTAM*, sayı: 10, Ankara 1999, s. 223-224.

⁸ Bu benzetme için bkz. Paul B. Henze, “Tarihte Çerkesler”, *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 154-155.

⁹ “Çerkesler için Türk veya Rus olmayan herkes ya İngiliz ya da Fransızdı.” Bu konudaki detaylı bilgi için bkz. Arthur Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, (Çev: Murat Papşu), İstanbul 2010, s. 24.

değilse Osmanlı Devleti'nde kalmasını yeğlemiştir. Şüphesiz başta Rusya olmak üzere Avrupa devletlerinin ve Osmanlı Devleti'nin bölge ile alakadar olmasının tek sebebi Kafkasya'nın ve Çerkez topraklarının bulunduğu konum itibarıyla önemli bir noktada olmasıdır.

Kafkasya Coğrafyası

Kafkasya, Kafkas Dağları'nın kuzey ve güneyindeki sahadan ibarettir. Bölgeye adını veren ve Kuh-i Kaf da denilen Kafkas Dağı ise Anapa Kalesi ile Bakü Kalesi arasındaki bölge boyunca uzanan sahada yer alır¹⁰. Kafkasya'nın doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, güneyinde Çoruh, Arpaçay, Aras nehirleri yer almaktadır. Kuzeyinde ise göller yöresi olan Maniç bölgesi bulunur¹¹. Bölgedeki Kafkas Dağı'nın kuzeyine "Kuzey Kafkasya" veya "Kafkasönü", güneyinde kalan topraklara da "Güney Kafkasya", "Mavera-i Kafkas", "Transkafkasya" veya "Kafkas Ötesi" adı verilmektedir¹². Ruslar, Güney Kafkasya'ya "Zakavkaz"; İngilizler, "Transcaucasia"; Osmanlılar ve Araplar ise "Mavera-i Kafkas" demişlerdir. Kuzey Kafkasya'nın güneyinde Azerbaycan ve Gürcistan, batısında Karadeniz ve Azak Gölü, doğusunda ise Hazar Denizi yer alır. Güney Kafkasya ise Küçük Kafkas Dağları, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın yer aldığı alanı kapsar¹³. Otokton

¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307, s. 46; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Yay. Cavit Baysun), Ankara 1953, s. 94; Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Erzurum 2011, s. 2.

¹¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 14; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 4.

¹² Kafkas coğrafyası hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 2010, s. 14-17; Ahmet Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 46-56; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I*, İstanbul 2011, s. 221-222; Ahmet Yüksel, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Osmanlı İstihbarat Ağı*, İstanbul 2014, s. 19-24; Erdal Taşbaş, "19. Yüzyıl Sonlarında Antalya'da Göçmen İskânı (1864-1900)", *1864 Kafkas Tehciri; Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 350-351; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 3-4; İhsan Satış, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/1*, 2012, s. 522; Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi, I*, Ankara 2011, s. 65-66, 95-115; M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul 2005, s. 13-16; Ergenoğlu, "Kafkaslardan Anadolu'ya Uzanan Bir Göç Öyküsü", s. 76; Nedim İpek, "1864 Kafkas Göçü Araştırmalarında Kaynaklar ve Yöntem Sorunu", *1864 Kafkas Tehciri; Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 49-51; Paul B. Henze, "Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya ve Dağ Köylülerinin Direnişi", (Çev: Akın Kösetorunu), *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu*, 1985, s. 2-3; Samir Hotko, *Çerkeslerin (Adıgelerin) Tarihi*, (Çev: Orhan Uravelli), İstanbul 2015, s. 11-14; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2009, s. 11-14; Bağ, "Çerkeslerin Dramı", s. 207-208; Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi, X*, İstanbul 1994, s. 299-301.

¹³ Gökhan Bolat, "Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1864 Çerkes Sürgünü", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 6, (Nisan-Ekim 2013), s. 122.

bir millet olan Çerkezlerin yaşadığı bölge ise Kuban Nehri ile Sunja Nehri arasında uzanan yer alan topraklardır¹⁴.

Fiziki özellik açısından dağlık bir bölge olan Kafkasya'da yerleşim yerleri genel olarak yüksek yaylalara ve derin vadilere yayılmıştır. Bölgede bulunan dağlar, herhangi bir askeri müdahaleye karşı doğal bir savunma meydana getirdiğinden bölge milletleri, Rusya'ya karşı bu kadar süre başarılı bir savunma göstermişlerdir. Dolayısıyla arazi yapısının, yerliler için doğal bir müttefik olduğu söylenebilir. Fakat diğer taraftan bahsi geçen dağ silsilesi, Kafkas coğrafyasında etnik ve kültürel açıdan bir farklılığa da sebep olmuştur¹⁵. Belki de bu yüzden Kafkasya'daki kabileler tam olarak bir birliktelik oluşturamadılar ya da bir topluluk veya devlet, Kafkasya'nın tamamına bu yüzden erişemedi.

Kafkasya'daki Sosyo-Kültürel Yapı

Kafkasya, çok karışık etnik ve sosyo-kültürel bir yapıya sahiptir¹⁶. Bilhassa Kuzey Kafkasya, tarih boyunca medeniyetlerin uğrak yeri olmuş ve pek çok kavmin kültürel mirasını bugüne değin taşımıştır¹⁷. Çünkü bu coğrafya, birbirinden farklı dilleri konuşan kırktan fazla milletin bir arada yaşadığı bir bölgedir ve bazı kaynaklara göre Kafkasya'da, 30 ile 360 arasında farklı dilin konuşulduğu bilgisi yer alır¹⁸. Şunu da belirtmek gerekir ki; Kafkasya, Asya ve Avrupa arasında bir köprü vaziyeti görmesi ve burada yaşayan milletlerin bir devlet kurmaya muktedir olamamaları sebebiyle hep dışarıdan kontrol edilmeye çalışılmıştır¹⁹.

Bu bölgede yüzyıllardır bir arada yaşayan farklı milletler arasında etnik ve kültürel alışverişin gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Bu yüzden bütün Kafkasya'daki etnik grupların tamamen iç içe geçmeseler dahi birbirleri ile etkileşim içerisinde olduklarını ve farklı lisanları konuşsalar bile bu milletlerin ekonomik

¹⁴ Murat Papsu, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, İstanbul 2004, s. 12.

¹⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 14-15.

¹⁶ Ülkeleri ve toprakları işgal edilen birçok topluluk Kafkasya'ya kaçarak buralara sığınmışlardır. Dolayısıyla denilebilir ki, bölgede meydana gelen bu etnik ve kültürel farklılıkların başka bir sebebi de yaşanan bu sığınma hadiseleridir. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 16. Diğer taraftan kuzeyden yapılan her saldırı neticesinde Kafkas halkları, iç kesimlere, daha kolay savunulacak yerlere çekilmeye başlamışlardır. Bkz. Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 216.

¹⁷ Kuzey Kafkasya'nın etnik tarihi, burada kurulan medeniyetler ve bu topraklardaki mücadeleler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, s. 13-125; Bi, *Kafkas Tarihi, II*, Ankara 2011, s. 445-616, 645-681, 689-693, 699-839.

¹⁸ Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 3; Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, (Ed. Ömer E. Lütem), sayı: 1, Ankara 2006, s. 104.

¹⁹ Süleyman Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Ankara 2001, s. 154-155.

sıkıntılar, savaşlar, toprak mücadeleleri veya sosyal gereklerden dolayı kısa sürelerle de olsa kaynaşmış olabilmeleri kuvvetle muhtemeldir. Buna göre denilebilir ki; Anadolu'ya göçler yaşandığında gelenlerin her açıdan benzerlik göstermesi ve bu insanlara genel bir ad olarak Çerkez denmesi, Kafkasya'da yaşayan toplumların kaynaştıklarını ortaya çıkartmaya yetecektir. Bunun yanında yapılan araştırmalar, şair ve yazarların çok önceleri Kafkasya'dan bahsettiklerini ve birçok eserde Kafkas adının yer aldığını göstermektedir.

Alman oryantalist, kaşif, kökenbilimci ve dilbilimci olan Julius Klaproth'a²⁰ göre; Kafkasya'dan, tam anlamıyla ilk olarak milattan beş asır önce yaşamış eski Yunan oyun yazarı olan ve tragedyanın babası olarak nitelendirilen Aiskhylos'un şiirlerinde bahsedilmiştir²¹. Ayrıca Homeros, Argonot Destanları'nda Kafkasya için Abazy ve Gürcistan sahillerinde bulunan "Kolhis Ülkesi" der²². Ortaçağ İslam coğrafyacıları ve tarihçilerince "Kabk"²³ olarak adlandırılan "Kafkasya" adı ise ilk olarak yine Aiskhylos'un M.Ö. 490 yılında yazdığı Zincire Vurulmuş Prometheus adlı eserindeki "Kavkasos Dağı" deyiminde görülür²⁴. Kelimenin kökeni eski Yunan kaynaklarında, Batı Kafkasya'da yaşamakta olan Adige (Çerkez) milletinin ataları olarak zikredilen Kavkas terimine dayanmaktadır²⁵. Kafkas adının kökeni ile ilgili bir açıklama da yazar Plinius'a²⁶ aittir. Plinius, Kafkas adının İskit dilinde "ak kar" anlamına gelen "Graucanus" adından geldiğini ileri sürmüştür. 19. yüzyıl başlarında Kafkasya'yı gezen Julius Klaproth ise Kafkas adını, Farsça'da Kaf Dağı anlamına gelen Koh-Kaf (Kûh-i Kaf) kelimesine dayandırır²⁷.

²⁰ Oryantalist, dilbilimci, kökenbilimci, tarihçi, yazar ve kaşif olan Klaproth, 1783'te Berlin'de doğmuştur. 1804 senesinde Petersburg Bilimler Akademisi tarafından davet edilerek Rusya'ya gitmiş ve yedi yıl orada kalmıştır. Bu esnada Çin, Mançu, Moğol, Türk, Ermeni, Gürcü ve Çerkesler üzerinde çalışmıştır.

²¹ Şoenu, *Çerkesler*, s. 11.

²² Herodot da, o zamanlar İskitya ve Sarmatya diye anılan Kafkasya'yı ,değişik Tanrılara ve büyüye tapan kavimlerin ülkesi olarak anlatır. Ve yine M.Ö I. yüzyılda Roma'lı Markus Verrius Flaccus, M.S 46-119 yılları arasında Yunan Plutarkos ve M.S 43 yılında da coğrafyacı Pomponius Kafkasya'dan bahseder. Son olarak VI. yüzyılın ilk yarısında ise Bizanslı tarihçi Prokopius ve M.S 20-25'lerde Strabon, Kuzeybatı Kafkasya'yı gezer ve Çerkeslerin ataları Zikhler, Meotlar ve Sindlerle tanıştığını yazar. Bkz. Çetin Öner, *Şu Bizim Çerkesler*, İstanbul 2014, s. 20-21.

²³ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul 2005, s. 13.

²⁴ Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, (Çev: Azra Erhat, Sabahattin Eyuboğlu), Ankara 1968, s. 50; Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1998, s. 15.

²⁵ Yüksel, *Rusların Kafkasya'yı İşgali ve Osmanlı İstihbarat Ağı*, s. 19.

²⁶ Yazar ve Filozof olan Plinius, döneme ait bilgileri derleyip kaleme aldığı Doğa Kitabı ile 500'e yakın Romalı ve Yunan yazarın 2 bini aşkın kitabından özetleri içeren insanlık tarihinin ilk ansiklopedisini yazmıştır.

²⁷ Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 39. Ayrıca Kafkas adının menşei hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bi, *Kafkas Tarihi*, I, s. 17-23.

Farklı etnik kùltürlere ve gruplara ayrılan Kafkasya milletleri birbirlerinden ayrı dilleri konuşmanın yanında bölgede farklı yerleşim yerlerine yayılmışlardır. Az da olsa birbirleri ile etkileşim içerisinde oldukları düşünölen bu kabilelerin sayısı da konuştukları dillerin çeşitliliği kadar farklılık göstermektedir. Mesela bölgede en çok kabileye ayrılan millet olan Çerkezlerin belli başlı boylarının yanında bir de nüfusları diğerlerine göre daha az olan onlarca küçük kabile de bulunabilmektedir.

Kafkasya'daki Etnik Gruplar

Yukarıda da zikredildiği gibi Kafkasya bölgesinde çok fazla etnik grup yaşamakta idi. Dolayısıyla Kafkasya'da ve de bilhassa Çerkez grupları içerisinde fazla sayıda lisan konuşulduğu tahmin edilebilir²⁸. Birbirine çok yakın bile olsa köyler arasında dahi farklı diller konuşuluyordu²⁹. Ahmed Cevdet Paşa, Kırım ve Kafkas Tarihçesi adlı eserinde buradaki dil farklılıklarından bahsederken “*Her tarafta başka başka lisanlar söylendiğinden...*” diyerek vaziyeti belirtmektedir. Ayrıca yine adı geçen eserde, konuşulan dillerin farklılık göstermesinden dolayı Arapların, buralara Cebelü'l-Elsine yani (Dillerin Dağı) dedikleri yazmaktadır³⁰. Diğer taraftan Ortaçağ Arap coğrafyacısı El-Mesûdî'nin tanımlamalarına göre ise Kafkasya'da; “*Yetmiş iki millet yaşar, her milletin kendi hükümdarı ve diğerlerinden farklı lisânı vardır*”³¹.

Etnik grubun bu kadar fazla olduğu ve köyler arasında dahi dil farklılıklarının bulunduğu Kafkasya'da yaşayan halklar hakkında Julius Klaproth'un verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Klaproth'a göre buralarda yaşayan milletler, ikiye ayrılarak sınıflandırıldığında daha iyi incelenebilecektir. Bu da Doğu Kafkasya ve Batı Kafkasya şeklinde olmalıdır. Doğu Kafkasya'da Türk, Tatar, Arap ve İranlılar ile kaynaşan ve aralarında müstakil Turan unsurlarını bile barındıran Lezgiler ya da daha genel bir deyişle Dağıstanlılar; Batı Kafkasya'da ise varlığını halen koruyabilmiş olan Abaza ve Çerkezler yer almaktadır. Bunların dışında bu iki yer arasındaki bölgelerde de Çeçenler, Nogaylar, Hind-Germen aslına mensub addedilen ve Klaproth'un, “Race Blond” yani açık kumral aslından diye tarif ettiği İronslar

²⁸ Konuşulan dillerin yaklaşık 40 kadar olduğu ve önceleri, Romalıların buradaki işlerini yaptırmak için 130 tercüman kullandığı söylenir. Bkz. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (Çev: Sedat Özden), İstanbul 1991, s. 21.

²⁹ Kafkasya'da konuşulan diller hakkında bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=f4xf3N-S6vo> [23/11/2015].

³⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 51.

³¹ Bilge, *Osmanlı ve Kafkasya*, s. 17.

veya bilinen adı ile Osetler; aşağıda ve Karadeniz tarafında Gürcü aslına mensub olanlar bulunmaktadır. Batı Kafkasya topraklarında yaşayanlar da Abaza ve Çerkezlerdir ki, bunlar da Avrupa'dan Asya'ya göç eden halkların Karadeniz kıyılarında kalan kalıntılarıdır. Esas itibarıyla Avrupa milletlerinin asıl torunlarını teşkil ederler³².

Abhazlar veya Abazalar, Kafkas Dağları'nın güneyinde ve Karadeniz kıyıları boyunca uzanan bölgede yaşamışlardır. Kendilerini Apsua, vatanlarını da Apsını olarak adlandıran ve Sünni Müslüman olan Abhazlar, Abhazca konuşur³³. Rusya'nın Batı Kafkasya'ya hakim olmasıyla birlikte adı geçen bu millet de Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Bu sebepten günümüzde Abhazların ekseriyeti Türkiye başta olmak üzere Suriye, Ürdün ve Rusya topraklarında yaşamaktadır ki; Türkiye'de Düzce, Sivas, Samsun, Çorum, Eskişehir, Sakarya, Kayseri ve Yozgat şehirlerine dağılmış bir şekilde muhtelif bölgelerde yayılmışlardır. Diğer yandan belirtmek gerekir ki; Türkiye'de, Kafkasya'dan gelen göçmenlerin çoğunun kılık kıyafeti, gelenek göreneği ayrıca dans ve müzikleri bakımından birbirine benzemesi ve Çerkezlerin çoğunlukta olması sebebiyle bütün etnik gruplara, Çerkez dendiği bilinmektedir³⁴. Ancak Abazalar, Karaçay-Balkarlar, Osetler, Çeçenler ve bölgedeki diğer milletler farklı bir etnik gruptur ve kesinlikle Çerkez değillerdir³⁵. Çerkezler konusunda araştırmaları bulunan Ayhan Kaya, bu durumu şöyle açıklamaktadır:

“Tarihi, etnografik, linguistik olarak Çerkes, aslında bir halkın adıdır. Balkanlarda bütün Müslümanlara Türk, bütün Karadenizlilere Laz denmesi gibi Anadolu halkı da 150 yıl önce Kafkasya'dan gelen ve giyim kuşamı, kültürü, gelenekleri birbirine benzeyen bütün göçmenleri ‘Çerkes’ diye adlandırmıştır.”³⁶.

Bunun yanında Kafkasya'da yerli ahalinin yanında Türk kökenli milletler de yaşamaktadır; bunların başında Karaçaylılar, Nogaylar, Avarlar, Azeriler, Kumuklar ve Ahıska Türkleri yer almaktadır. Dolayısıyla Kafkasya'dan göç eden bütün toplulukları Çerkez olarak tanımlamak doğru değildir.

Kafkasya'daki bir diğer etnik grup da Türk kökenli olan Karaçay-Balkarlılardır. Karaçaylılar, Kafkas Dağları'nın en yüksek bölgesinde yer alan Elbruz ve çevresinde yaşamışlardır. Kendilerini Tavlı, Malkarlı ve Alan diye adlandırır ve

³² Bunlardan Gürcü, Çerkes ve Lezgiler ile Çeçenler, asılları itibarıyla ortaktırlar. Saint Martin'in tedkikine göre aynı ailenin fertleridir ve Kafkasya'nın en eski sakinleridir. Doğu Kafkasyalılar ise daha çok Asya ve Turan özellikleri taşımaktadırlar. Bkz. Şoenu, *Çerkesler*, s. 16.

³³ Adolf Berje, *Kafkasya: Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, (Çev: Murat Papşu), İstanbul 2010, s. 35-45; Bilge, *Osmanlı ve Kafkasya*, s. 19.

³⁴ Ayhan Kaya, *Türkiye'de Çerkesler; Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı*, İstanbul 2011, s. 75.

³⁵ Bağ, “Çerkeslerin Dramı”, s. 208-209.

³⁶ Kaya, *Türkiye'de Çerkesler*, s. 77.

Hun, Bulgar, Hazar, Kıpçak Türklerinin de karışımıyla oluşmuş bir Türk halkıdır. Karaçaylıların konuştuğu dil, Kumukça ve Nogay diline benzemekte Kıpçak alt dil gruplarında sınıflandırılmaktadır. Rusların Çerkezleri yenilgiye uğratması neticesinde Karaçaylar da Osmanlı memleketine göçe dahil olmuşlardır³⁷. Başka bir Türk kabilesi de Nogaylardır. Bunlar da Kıpçak Türklerinden ve Türkleşmiş Moğol boyu olan Mangıtlardan oluşmuşlardır.

Nogaylar, Kafkasya'da bulunan bir diğer Türk milletidir. Bunlara Nogay denmesinin sebebi, 13. asırda Cengiz Han'ın torunu Nogay Han'ın, bu boyları kumanda etmesine dayandırılmaktadır. Bu sebeple Nogaylar adını alırlar. Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Kuban Nehri'nin kuzeyi arasındaki bölgede yaşamışlardır. 16. asırdan itibaren Büyük ve Küçük Nogaylar olmak üzere ikiye ayrılan Nogaylar, Nogayca konuşur ve Kıpçak Türkçesi'nin bir kolunu teşkil eden bu dil, Nogay, Kara Nogay ve Ak Nogay olmak üzere üç lehçeye ayrılır³⁸. Rus-Kafkas Savaşları'nda 1860 yılından itibaren Nogaylar da peyderpey Osmanlı topraklarına doğru göç etmişlerdir. Günümüzde Kafkasya'da olmak üzere Türkiye, Romanya, Macaristan, Kazakistan, Kırgızistan topraklarında da Nogay Türkleri yaşamaktadır. Kafkasya'nın Dağıstan bölgesinde Kumuklar diye anılan bir Türk milleti vardır ki; bunlar, Kumuk Ovası'nın ve Dağıstan'ın dağlık kesiminin yerli halklarından.

Dağıstan'ın Mahaçkale, İzberbaş, Kızılyurt ve Kızılyar gibi bölgelerinde yaşayan Kumuklar, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin karışmasıyla oluşan bir topluluktur. 12. yüzyılda bölgeye gelerek bu toprakları kendilerine yurt edinmişlerdir. Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla birlikte sona eren Müridizm hareketinin de bitmesiyle diğer Dağıstan kavimleri gibi Kumuklar da Rusya'nın hakimiyetini kabul etmişlerdir. Şamanizm, Hristiyanlık ve Musevilik inançlarının yanında Altın Orda Devleti zamanında İslamiyet'i kabul eden Kumuklar, Hanefî mezhebini benimsemişlerdir. Diğer taraftan Kumuk adı ilk olarak Kaşgarlı Mahmud'un Divân-ı Lûgati't-Türk adlı eserinde "*Bir zamanlar yanında bulunduğum beylerden birinin adı*" şeklinde geçmiştir³⁹. Sünnî Müslüman olan Kumukların büyük bir kısmı halen Rusya

³⁷ Karaçay-Malkarlılar hakkında bkz. İsmail Türkoğlu, "Karaçay-Balkarlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul 2001, s. 380-381; Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 75-80.

³⁸ Nogaylar hakkında bkz. Mehmet Alpar, "Nogaylar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 202-204; Alper Başer, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Nogaylar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2, s. 117-128.

³⁹ Kumuklar ile ilgili bkz. Çetin Pekacar, "Kumuk Türkleri", *Yeni Türkiye-Türk Dünyası*, II/16, (Temmuz-Ağustos 1997), s. 2062-2066; Rıza Kurtuluş, "Kumuklar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, İstanbul 2002, s. 372-373; Ufuk Tavkul, "Kumuk Türkleri Tarihleri, Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme", *Kırım Dergisi*, 2005, s. 29-39.

toprakları içerisinde yaşarken çok az sayıda Kazakistan ve Ukrayna'da da yaşayanları mevcuttur. Yine Türk kavmi olan Avarlar da, Kafkasya'nın Dağıstan bölgesinde yaşar.

Hunlar ve Macarlar ile akraba olan ve 6. asırda Göktürkler tarafından yıkıldıktan sonra batıya doğru çekilmeye başlayan Avarların bir kısmı Dağıstan bölgesine yerleşmiştir. Alman dilbilimci Herald Haarman'a göre Kafkasya Avarları ile Orta Asya Avarları arasında bir bağ bulunmaktadır. Dağıstan'a yerleşen Avarlar, dil ve kültürlerini yerli halkla kaynaştırmış ve Kafkasya Avarlarını oluşturmuşlardır⁴⁰. Büyük çoğunluğu Sünni Müslüman olan Avarlar da Rus savaşları neticesinde diğer milletler gibi Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdir. Bunlardan başka Kafkasya'da Ortodoks Hristiyan ve Sünni Müslüman olmak üzere ikiye ayrılmış olan Osetler bulunmaktadır.

Osetler, Orta Kafkasya'nın dağlık kesimlerinin kuzey ve güney düzlüklerinde yaşamışlardır. Kendilerine Iron-Sag adını veren Osetlerin büyük çoğunluğu Ortodoks Hristiyan, bir kısmı da Müslümandır ve Müslümanların oranı % 30 kadardır. Osetler arasında Hristiyanlık, 6. asırda Gürcüler vasıtasıyla yayılırken; İslamiyet ise 932 senesinde bu topluluğa girmeye başlamıştır. Tagavur, Digor, Alagir ve Kartalin gruplarına ayrılan Osetler, Hind-Avrupa ırkından İran kavmi olan Alanlar ve yine İran kavmi olan Aslar'ın birleşmesinden oluşmuştur. Küçük Kaynarca Andlaşması ile Rusya hakimiyetine giren Osetler, Ruslar tarafından Tiflis ile bağlantı sağlamak üzere inşa edilen Daryal Geçidi'ne yerleştirilmişler ve Şeyh Şamil'in bu geçidi ele geçirme çabaları, Osetlerin büyük gayretleriyle geri püskürtülmüştür⁴¹. Şeyh Şamil'in teslim olması ile başlayan Kafkasyalıların Anadolu'ya göçlerinde az sayıda Oset de yer almıştır.

Bölgede yaşayan bir diğer millet de Çeçenlerdir. Bunlar ise Doğu Kafkasya'da, Sunja ve Argun Irmaklarının arasındaki bölgelerde yaşamışlardır. Çeçen, İnguş ve Tuş olarak üç gruba ayrılan ve 10. yüzyılda İslamiyet'i kabul eden bu halk kendilerini Vaynah olarak adlandırır⁴². Ayrıca Dağıstan halkları olan Lezgiler, Dargılar, Lekler veya Gazi Kumuklar da Kafkasya'nın diğer etnik

⁴⁰ Nâdir Devlet, "Avarlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi, IV*, İstanbul 1991, s. 110-111; Bilge, *Osmanlı ve Kafkasya*, s. 20.

⁴¹ Osetler hakkında bkz. Abdullah Saydam, "Osetler", *TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIII*, İstanbul 2007, s. 437-438.

⁴² Berje, *Dağlı Halkların Göçü*, s. 87-98; Bilge, *Osmanlı ve Kafkasya*, s. 19; Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 170-177.

gruplarıdır⁴³. Kafkasya'nın güney kısımlarda ise Azeriler, Karapapaklılar, Gürcüler, Kundurlar, Kalmuklar, Türkmenler, Ermeniler yaşamaktadır⁴⁴. Tabii bir de Rusya'nın bu bölgeleri ele geçirmesinden sonra Rusların iskân ettirmesi sonucu Rus ve Kazakların yanı sıra çok sayıda Yahudi, Alman, Rum, Çingene, Bulgar gibi etnik gruplar da Kafkasya'da yaşamaya başlamışlardır⁴⁵. Araştırmanın konusunu teşkil eden ve kendilerini Adige olarak adlandıran Çerkezler ise Batı Kafkasya'nın otokton halklarındandır.

Kuzeybatı Kafkasya'nın yerlilerinden olan ve Türkiye'ye göç eden Kafkas milletleri arasında en fazla nüfusa sahip olan Çerkezler, Taman Yarımadası ile Misimya Irmağı arasında ve Kafkas Dağları boyunca uzanan bölgede yaşamaktadırlar. Çerkezlerden ilk olarak Scylax, daha sonra Herodot ve Strabon bahsetmişlerdir⁴⁶. Çerkez adının kökenine bakıldığında bu konu hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. İlk olarak Çerkez terimini Grek yazarların kullandığından bahsedilir ve bu bir hadise ile desteklenir. Şöyle ki, M.Ö 500'lü yıllarda Karadeniz sahillerine ticaret yapmak amacıyla gelen Grek kolonileri, bu sahillerde yerleşik olan halklar ile tanışıp ticari faaliyetlere girişmişlerdir. İlişkileri içerisinde onlara "Kerket" demeye başlamışlar ve Antik Yunan eserlerinde de Çerkezler için bu kelimeyi zikretmişlerdir. Bu kelime de zaman içerisinde değişerek şimdiki gibi "Çerkez" halini almıştır⁴⁷. Bir diğer görüşte, Çerkez sözcüğünün kökeninin Antik Yunanca olmadığı, Tatarca olduğu yönündedir. Kırım'da meskun Tatarların, Çerkezler ile ilişkiler içerisinde olduğu ve onlar için toprağa bağlı ve yerleşik yaşayan anlamına gelen "Jarkaz" kelimesini kullandığı belirtilir. "Jar" Tatar dilinde toprak, "kaz" kelimesi ise kazmak, kesmek, bellemek veya işlemek anlamına geldiği bilinir. Jarkaz kelimesinin Tatarcadan türediği ve toprağı işleyen, toprakla uğraşan anlamında kullanıldığı ve daha sonra bu kelimenin Çerkez şekline dönüştüğü ileri sürülür⁴⁸. Kafkas coğrafyasının engebeli yapısı dikkate alındığında burada yaşayan halkın, tarımdan daha çok hayvancılıkla uğraşmakta olduğu görülür. Kafkasya'da

⁴³ Kafkasya'da yaşayan halklar hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 221-222; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 17-19; Berje, *Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, s. 105-112; Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 3-4; Kaya, *Türkiye'de Çerkesler*, s. 74-77; Yüksel, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Osmanlı*, s. 25-34; Bi, *Kafkas Tarihi*, s. 647-684; Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 150-187, 178-187; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 18-24.

⁴⁴ Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 104; Berje, *Dağlı Halkların Göçü*, s. 75-80.

⁴⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 19.

⁴⁶ Şoenu, *Çerkesler*, s. 11.

⁴⁷ Mesela bkz. Hotko, *Çerkeslerin Tarihi*, s. 44; Kaya, *Türkiye'de Çerkesler*, s. 74.

⁴⁸ Kaya, *Türkiye'de Çerkesler*, s. 74-75.

hayvancılığın ağırlıkta olması nedeniyle de bu iddianın mantıklı olması mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan Rus kaynaklarında Çerkezler için "Tcherkesses" veya "Tchirkasses" dedikleri belirtilir⁴⁹. Osmanlı Devleti'nde ise Çerkezler için "Çerakise", Çerkezlerin yaşadıkları yer için de "Memalik-i Çerakise" tanımlaması yapılıyordu⁵⁰.

Kuzeybatı Kafkasya'nın yerli halklarından olan Adigeler ya da Çerkezler, Kafkasya'nın batı kısmında Karadeniz sahilinden Kuban Irmağı havzasına kadar olan geniş bölge ile Terek Irmağı havzasında yayılmışlardır⁵¹. Çerkezler, kendi aralarında *Abzeh*, *Şapsığ*, *Bjeduğ*, *Natuhay*, *Hatikoy*, *Jane*, *Temirgoy*, *Besleney*, *Kabardey* ve *Ubih* gibi çeşitli kabilelere ayrılmışlardır. Tabii bunların dışında nüfusları birkaç bin kişiyi geçmeyen *Mahoş*, *Çebein*, *Hegak*, *Hetuk*, *Gruun*, *Hakuç* adlı küçük Adige etnik grupları da vardır⁵². Aralarında sınıf sisteminin de bulunduğu Çerkezlerin soylarının aslının ise Arienlerden geldiği birçok araştırmacı tarafından ileri sürülmektedir⁵³.

Kafkasya'daki halklar arasında lisan farklılığı olduğu gibi burada yaşayan kabilelerde sınıf sistemi de mevcuttur. Mesela Abazalar, *aamustalah* (feodal beyler), *anhayütskia* (toprak sahibi köylüler), *ahipşi* (bağımlı köylüler) ve *atü* (köleler) olarak ayrılır; ekseriyeti Hristiyan olan Osetler, *eldar* (soylular), *fersag* (özgür köylüler), *kavsadar* (bağımlı köylüler) ve *tsaghar* (köleler) şeklinde sınıflanır; Gürcüler, *tavad-aznavur* (asilzadeler), *ruhbanlar*, *muharipler* ve *köylüler* gibi; Dağıstan halkları, *beyler*, *özdenler*, *köleler*; Çeçenler, *ela* (feodal beyler), *uzden* (toprak sahibi köylüler), *ulemâ*, *köylüler*, *azatlular* ve *holap/esir* (köleler); son olarak Çerkezler ise *pshi* (beyler/prensler), *özden* (soylular), *tekhoqotle* (özgür köylüler) ve *pşitli* (bağımlı köylüler) ve *unatle* (köleler) gibi sınıflara ayrılmaktaydı⁵⁴.

Sosyal sınıflara sahip olan bu etnik grupların Osmanlı Devleti'ne göçü neticesinde Osmanlı Hükümeti, ilk yıllarda milletlerin birbirleriyle uyumunu kolaylaştırmak ve aralarında kaynaşmayı sağlamak amacıyla, sınıf meselelerine

⁴⁹ Bi, *Kafkas Tarihi*, II, s. 458.

⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 95.

⁵¹ Şoenu, *Çerkesler*, s. 5; Henze, "Tarihte Çerkesler", s. 153; Polovinkina, *Çerkesya*, s. 9.

⁵² Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 17-18; Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 133-136.

⁵³ Şoenu, *Çerkesler*, s. 10. Detaylı bilgi için bkz. P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (Çev: Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 85-86.

⁵⁴ Kafkasya'da ki halkların sınıflara ayrılması hakkında detaylı bilgi için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 20-21; Ömer Karataş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2012, s. 104-108; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 23-24.

pek karışmamış ve sessiz kalmıştır. Dolayısıyla göçmenlerin, Anadolu'ya yerleştikten sonra da kendi sınıfsal yaşamlarını sürdürdükleri görülmektedir⁵⁵.

Kafkasya'da Din

Kafkasya'daki yaşayan halkların dini durumuna da değinmek konuyu daha iyi anlamaya yarayacaktır. Hristiyanlık ve İslamiyet'in bölgeye gelmesinden önce burada yaşayan insanlar, putlara, başkaca tabiat varlıklarına güneşe, ateşe, aya, suya ve bilhassa da ağaca tapıyorlardı⁵⁶. Hristiyanlığın ilk olarak bölgeye girmesi, Bizans İmparatorluğu vasıtası ile olmuştur. M.S 3. asırda Bizanslı misyonerlerin faaliyetleri ile Ermeni ve Gürcüler arasında gelişmeye başlayan Hristiyanlık; ilerleyen dönemlerde ise Gürcülerin vasıtası ile Oset, Çeçen ve Avar topraklarında yayılma imkanı bulmuştur⁵⁷. 6. asırdan itibaren ise Hristiyanlık, Kuzeybatı Kafkasya'da Abazalar ve Çerkezler arasında yayılmış olmasına rağmen Çerkezlerin tamamının Hristiyanlığı kabul etmediği ve halen bir kısmının ağaç, su gibi tabiat varlıklarına tapındığı bilinmektedir⁵⁸. Fakat Arap fetihleri ile birlikte adı geçen topraklara İslam dini girmeye başlamış ve hızla yayılmıştır.

İslamiyet'in bölgeye girmesi Hz. Ömer (R.A) zamanından itibaren olmuştur. Bölgede fetihlerin devam etmesiyle önce Derbent sonra da Dağıstan'ın birçok yerinde İslamiyet yayılmaya başlamış daha sonra 710 yılında Lezgiler, 10. asırda Çeçenler ve 13. asırda Dargılar, Müslüman olmuştur⁵⁹. Arap fetihlerinden ve faaliyetlerinden sonra Kafkasya'da İslam'ı yaymak Selçuklular, Osmanlılar ve Kırım Hanlığı vasıtası ile devam etmiştir. Çerkezlerin, İslamiyet'e girmesi ise 18. asrın sonlarından dayanmaktadır. Cengiz sultanları, çocukları ile ilgilenme görevini Çerkezlere vermişti. Bu vesile ile Müslüman Tatarlarla sık sık temas kuran Çerkezler, İslam inancını görmüşler ve bu dinin gereklerini oruç tutarak, aşure

⁵⁵ Karataş, "Çerkes Toplumunda Sınıflaşma ve Kölelik", s. 104.

⁵⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 95

⁵⁷ Bu sıralarda Hristiyanlığın yayılması ile bölgede Gürcü mimarisi örnek alınarak yapılmış kiliseler vardır. Bkz. Bilge, *Osmanlı ve Kafkasya*, s. 25.

⁵⁸ Ahmed Cevdet Paşa bu durumu şöyle açıklar: "İnsan fıtratı kendisini yaratan bir ma'budu arar olduğundan cehâlette kalmış kavimler, bu karanlıkta ellerine geçen şeyi tanrılaştırmışlar, kimisi ırmaklara ve ağaçlara, kimisi karınca veya yılanı taparak dalalet uçurumuna düşmüşlerdi. Çerkes ve Abazalar da batıl bir sebebe dayanarak 'Kodoş Ağacı' dedikleri bir ağacı ma'bud edinmişlerdi." Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 224; Mustafa Özsaray, *Çerkeslerin İslamlaşması Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasya'ya Girişi*, İstanbul 2012, s. 34-116.

⁵⁹ Bilge, *Osmanlı ve Kafkasya*, s. 26; Yüksel, *Osmanlı İstihbarat Ağı*, s. 35-36.

pişirerek yapmaya başlamışlardır⁶⁰. Fakat Çerkez boylarının tam olarak İslam dinini benimsemesi Ferruh Ali Paşa'nın Çerkezistan Valiliği sırasında cereyan etmiştir⁶¹. Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa, Kırım'ın da elden çıkmasıyla Sultan I. Abdülhamid'in, asker toplamak üzere bu bölgeye ilgi gösterdiğini ve bunun üzerine bölgede İslam'ın daha çabuk yayıldığını yazar⁶². Kafkasya'da yaşayan milletlerin üçte ikisi Müslüman, üçte biri ise Hristiyandır⁶³.

Çerkezler (Adigeler)

Kendilerine *Adige* diyen ve yaşadıkları bölgeye de *Adigey* adını veren⁶⁴ ayrıca Kafkasya'nın yerel halkı olan ve çeşitli Paleo-Kafkas lehçelerini konuşan ve çok sayıda farklı kabilelere ayrılan⁶⁵ Çerkezler, çoğunlukla vadi ve dağlarda yaşamakta ve kendilerini dünyadan soyutlamış şekilde hayatlarını sürdürmekteydiler⁶⁶. Müslüman olmadan önce ağaç, ırmak gibi tabiat varlıklarına tapan Çerkezlerden bir çok tarihçi, coğrafyacı, dilbilimci ve seyyahın eserlerinde bahsedilmektedir.

M.S 20-25 yıllarında Strabon, Kuzeybatı Kafkasya'yı gezer ve Çerkezlerin ataları olarak kabul edilen Zikhler, Meotlar ve Sindler ile tanışır. Yine M.S 950 senesinde Arap coğrafyacı, gezgin ve tarih bilgini olan Abdül Hasan El Mesudi Çerkezlerden bahsetmektedir. 1404'te Çerkezler arasında bulunan Başpiskopos Johannes de Galonifontibus ve 15. yüzyılda Kıpçak diyarına seyahat eden Alman gezgin Johannes Schiltberger 1457'de yazdığı seyahatnamesinde Çerkezlerin hırsız ve haydut olduklarını, ele geçirdikleri esirleri ve kendi çocuklarını köle olarak sattıklarını söylerler. Evliya Çelebi de "Seyahatname" adlı eserinde Çerkezlerin çeşitli inançları olduğunu, farklı dilleri konuştuklarını, pek mahir hırsız olduklarını, ölümlerini farklı şekillerde gömdüklerini ve savaşta yaman bir millet olduklarını

⁶⁰Kafkasya'da İslamiyet'in yayılması için bkz. Mehmet Necmettin Bardakçı, "Kafkasya'nın Bağımsızlık Mücadelesinde Tasavvuf ve Tarikatların Rolü", *Yeni Türkiye*, XVIII, Ankara 2002, s. 522-530; Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, X, s. 305-306.

⁶¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 225

⁶² Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 95.

⁶³ Kafkas milletlerinin dini tarihi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 95; Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 224-225; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 22-23; Yüksel, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Osmanlı*, s. 35-36; Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 5-7; Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 25-26; Özsaray, *Çerkeslerin İslamlaşması*, İstanbul 2012, s. 119-206.

⁶⁴ Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 136.

⁶⁵ Kemal H. Karpat, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu, Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Ankara 2001, s. 82.

⁶⁶ Henze, "Tarihte Çerkesler", s. 156.

yazar⁶⁷. Ayrıca 1837'de Çerkezler arasında yaklaşık bir yıl kadar bulunan J. A. Longworth da Çerkezlerden bahsetmektedir. 1840'da Fransız jeolog Xavier Hommaire de Hell ve eşi Kuzeybatı Kafkasya'da dolaşırken Çerkezlere rastlamışlar ve anılarında yaşananları aktarmışlardır. 1871 senesinde ise Jane Harvey, eserinde Çerkez esirlerini betimlemiştir. Bunlardan başka Per Minas Bijişkyan "Pontos Tarihi" eserinde; James Bell, Alman gezgin Moritz Wagner, Amerikalı gezgin G. W. Benjamin, Fransız askeri danışmanı Arthur Fonvill ve Rus yazar Puşkin gibi isimler ise kendi eserlerinde Çerkezleri anlatmaktadırlar⁶⁸. Adı geçen bu kimseler, Çerkezlerin savaşçılıkları ve dış görünüşleri ile övgüyle ve kısmen de başkaca özelliklerinden eleştiri ile bahsetmişlerdir⁶⁹.

Osmanlı Devleti'nde 19. asırda yetişen nadide devlet adamlarından ve aynı zamanda tarihçi, hukukçu ve şair olan Ahmed Cevdet Paşa da Çerkezlerin hırsızlıklarından bahisle hırsızlığa muktedir olamayanların asla adamdan sayılmadığını, yaşayış tarzlarını, kılık kıyafetlerini, geleneklerini ve sair özelliklerini anlatır⁷⁰. Hırsızlık, Çerkezler'de bir meslek haline dönüşmüş ve bunu da bir maharet olarak görmüşlerdir. Bu durumlar, İslam dininin bölgede yayılması ile son bulmuş ve Çerkezler de İslam'ın en önemli davası olan Hakk yolunda cihadı bir ülkü bellemişler ve bu doğrultuda, yayılmacı politika ile Çerkez topraklarına hakim olmaya çalışan Ruslara karşı büyük bir ceng silsilesine girişmişlerdir. Ancak gerek silahları ve gerek mücadele edecek insan sayısı azaldığından daha fazla direniş gösteremeyeceklerini anlayan Çerkezler, Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başlamışlardır⁷¹.

1864 Öncesinde Yaşanan Göçler

Rusların, Kırım ve Kafkasya'daki yayılmacılığının ardından evvela Kırım Türklerinin yerlerinden edilmesiyle başlayan Müslümanların bu göç hareketleri,

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, X, s. 337-338; Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 137-141.

⁶⁸ James S. Bell, J. A. Longworth, Robert Lyall, Hommaire de Hell, Wagner ve Alexandre Dumas gibi romancı, doğa bilimci, iş adamı, gemici ve gazeteci olan kişilerin derlediği ayrıntılı Kafkas gezi notları ve hatıratları için bkz. Sedat Özden, "21 Mayıs Sürgünü'nün 135. Yılı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Ankara 2001, s. 123-152; Ayrıca bkz. Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, s. 21-47; Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 143-148. J. A. Longworth'un, Çerkez topraklarındaki faaliyetleri hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Şaşmaz, "Longworth's Mission", s. 219-241.

⁶⁹ Irma Kreiten, "Egzotiklik, Jeopolitik ve Cehâlet: Post-Kolonyal Bir Çerkes Tarihi Anlayışı", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 138; Öner, *Şu Bizim Çerkesler*, s. 20-23.

⁷⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 224-228.

⁷¹ Çerkeslerin aile yapısı, arazileri, kültürel ve fiziksel özelliklerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Blackwood's Edinburgh Magazine, Vol. LXXX, London (July-December 1856), s. 45-61.

Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'ya doğru artarak devam etmiştir. Kırım Tatarları, Nogaylar ardından da Çerkez kabileleri bu göç silsilesine katılmışlardır⁷². 1858-1859 yılında yaklaşık 30 bin Kuzeybatı Kafkasyalı ve sonra 1861'de 10 bin Kabardey gönüllü olarak Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Osmanlı Devleti'ne yönelik bu göçler, genellikle deniz yoluyla Kuzeybatı Kafkasya'dan İstanbul'a ve Karadeniz'deki Osmanlı limanlarına ardı arkası kesilmeyecek şekilde gerçekleşirken az da olsa bilhassa Çeçenlerin kullandığı şekilde kara yolu da kullanılarak evvela Kars'a, oradan da Anadolu'nun muhtelif yerlerine doğru yaşanmıştır⁷³.

Kırım Savaşı'ndan sonra ve 1860'lar itibariyle Anadolu'ya doğru yoğun göçler gerçekleşmiştir. 1862 tarihine kadar Osmanlı Devleti'ne göç etmiş olanlardan iskan edilen Çerkez göçmenlerin sayısının 255.414'e ulaştığı; diğer taraftan kış olduğu halde iskan edilemeyip Samsun, Sivas ve Yozgat vilayetlerinde geçici olarak barınanların da olduğu bilgisi mevcuttur⁷⁴. Yaşanan göçlerin durağı olan Osmanlı Devleti, bu göçmenlerin karşılanmasında Kırım Harbi'nden dolayı az çok deneyim sahibiydi. Çünkü Kırım Harbi sonrası Osmanlı ordusu geri çekilirken yanlarında az miktarda Kırım Tatarı bulunuyordu ki, zaten bundan sonra da hem Tatar göçleri hem de Çerkez göçleri peyderpey devam etmişti⁷⁵.

Kasım 1852 tarihli iradede Çerkez diyarından olan Kabardey halkına mensup kırk yedi kişilik bir grup İstanbul Tophane'ye göç etmişler ve boş toprakların işlenmesi maksadıyla kendilerine yardım edilerek Bursa'ya ikamet ettirilmişlerdi⁷⁶. Yine Aralık 1858 tarihli iradede ülkelerini, evlerini, mallarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığınan ve sayıları bin altmış kişiyi bulan Çerkez ve Nogay göçmenlerine 60 bin kuruş atıyye, birer çift çorap, ayakkabı ve birtakım giyim malzemeleri ile yakacak verilmesi ve kışı atlatana değin şimdilik barınacak bir yer verilmesi

⁷² Bkz. Walter Richmond, *The Northwest Caucasus Past, Present, Future*, Oxon 2008, s. 75. Rus vapuru ile Trabzon'a gelen 1011 nüfus Çerkesin, akrabalarının Sivas'ta bulunması sebebiyle buraya gönderildiklerine dair bkz. BOA, Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM), Dosya (D):515, Gömlek (G):52, (25Rebiülahir 1278/ 30 Ekim 1861); Ayrıca Sivas'a gitmek arzusuyla Trabzon'a gelmiş olan 79 kişilik göçmenler, Sivas'ta nüfusun çoğalması sebebiyle Diyarbakır, Urfa ve Van taraflarına gönderilmiştir. Bkz. BOA, Sadaret Mektubi Kalemi, Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD), D:389, G:59, (29 Cemaziyelahir 1278/ 1 Ocak 1862).

⁷³ Georgi Çoçiyev, Bekir Koç, "Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and Their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century - the Beginning of the XXth Century)", *Journal of Asian History*, XL/1, s. 81.

⁷⁴ BOA, İrade, Dahiliye Nezareti (İ. DH), D:486, G:32799, (19 Şaban 1278/ 19 Şubat 1862).

⁷⁵ Bkz. Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Ankara 2001, s. 53.

⁷⁶ BOA, İrade, Meclis-i Vala (İ. MVL), D:251, G:9218, (22 Muharrem 1269/ 5 Kasım 1852).

kararlaştırılmıştı⁷⁷. Bunların dışında 13 Eylül 1859 tarihli belgede İstanbul'a gelmiş olan Çerkez ve Nogay göçmenlerinden toplam 293 hane ve 2.784 nüfusun önce deniz yoluyla Samsun'a ve oradan da Sivas'a gönderilmeleri; sıkıntı çekmemeleri için de iki kafile halinde, mihmandar ve görevliler eşliğinde ve ihtiyaçları karşılanacak şekilde her türlü yardımın yapılması bildirilmiştir⁷⁸.

Osmanlı basınında da göçmenlerin iskanı haber edilmekteydi. 6 Ekim 1862 tarihli Tercüman-ı Ahval'de; Sivas'ın Uzunyayla bölgesine iskan edilmiş olan Çerkezlerden bahisle göçmenlerin, Afşar aşireti mensupları ile çatışma yaşadıkları ve bu anlaşmazlıkların giderilmesi için Sivas Mutasarrıfı Saadetli Paşa'nın görevlendirildiği bilgisi yer alır⁷⁹. Göçmenler, sadece Anadolu taraflarına yerleştirilmeyordu; Osmanlı Devleti'nin bütün topraklarına iskan olunuyorlardı. Takvim-i Vekayi'nin 4 Nisan 1861 tarihli nüshasında Vidin Eyaleti'ne 3955 nüfus göçmen yerleştirildiği ve bunlara her türlü yardımın yapıldığı yazar⁸⁰.

Gelen göçmenlere ilk anda geçici barınacak bir yer tahsis ediliyor fakat sonraları kendilerinin beğeneceği bir yere tekrar göç ettiriliyorlardı. Buna örnek olarak; Sivas'ın Uzunyayla bölgesinde yer beğenen ve burada yerleşmek isteyen Çerkez göçmenleri için derhal ev inşası için girişimlere başlandığı bilgisi verilebilir⁸¹. Yine Çorum Sancağı'nda geçici olarak ikamet eden 100 kişilik Çerkez göçmeninin kendilerine gösterilen ve seçtikleri yer olan Amasya'ya bağlı Ladik kazasına bir an evvel nakilleri yapılmıştır⁸². Denilebilir ki; Osmanlı Devleti, Mürid Savaşları esnasında o anki şartların getirdiği olumsuzlukların neticesinde Kafkasya'ya gerekli yardımı yapamamıştı fakat yine de gelen göçmenlere fazlasıyla özen göstermiştir. Tüm bu yapılanları, devletin o dönemdeki sıkıntılarını göz önünde bulundurarak tarafsız şekilde değerlendirmek faydalı olacaktır. Çerkezistan limanlarından hareket eden göçmen kafilesi Anadolu kıyılarında ilk olarak Karadeniz sahillerine çıkmaktaydı.

⁷⁷ BOA, (İ. DH), D:420, G:27766, (4 Cemaziyelevvel 1275/ 10 Aralık 1858).

⁷⁸ BOA, (A. MKT. UM), D:365, G:56, (15 Safer 1276/ 13 Eylül 1859). Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, İstanbul 2012, s. 24-25.

⁷⁹ Tercüman-ı Ahval, sayı: 241, (11 Rebiülahir 1279/ 6 Ekim 1862). Ayrıca 114 hane, 587 nüfus göçmenin Viranşehir'de iskan edilmesine dair bkz. Tercüman-ı Ahval, sayı: 21, (29 Şaban 1277/ 12 Mart 1861).

⁸⁰ Takvim-i Vekayi, sayı: 610, (23 Ramazan 1277/ 4 Nisan 1861). Rumeli'ye yapılan diğer göçler için bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 622, (23 Rebiülahir 1278/ 28 Ekim 1861). Ayrıca bkz. Tercüman-ı Ahval, sayı: 91, (9 Rebiülahir 1278/ 14 Ekim 1861); Tercüman-ı Ahval, sayı: 107, (16 Cemaziyelevvel 1278/ 19 Kasım 1861).

⁸¹ BOA, (A. MKT. UM), D:403, G:86, (12 Şevval 1276/ 3 Mayıs 1860).

⁸² BOA, (A. MKT. UM), D:550, G:91, (29 Ramazan 1278/ 30 Mart 1862).

Trabzon'a ve Samsun'a oradan da Anadolu'nun diğer bölgelerine yaşanan göçler 1864 senesine kadar artarak devam etmiştir. Yeni vatanlarına gelen bu göçmenler, bazı zamanlarda kendilerine uygun görmedikleri durumlarda şikayetlerde bulunuyorlar ve bu şikayetlerini de Sadarete arz ediyorlardı. Karşılaşılan bu durumlar neticesinde Bab-ı Ali, uygun gördüğü takdirde 'ki çoğu zaman bu istekler geri çevrilmiyordu' derhal olumlu cevap verilerek göçmenlerin yapmış oldukları talepleri yerine getiriliyordu. Amasya'nın Kutu karyesine yerleştirilen Kabardey göçmenlerinden 13 hane ve 46 nüfus kişinin, Sivas'a nakledilmek istedikleri ve Aralık ayı olması sebebiyle havaların müsait olmadığı ancak soğukların azaldığı zaman Sivas'a gönderilebilecekleri belirtilmektedir⁸³. Ayrıca vaktiyle İzmit'te iskan ettirilmiş olan 7 hane ve 55 nüfuslu Hatukay kabilesi, Ankara'da bulunan hemşehrileri ile birleşmek niyetiyle oraya yerleştirilmeleri için bir istekte bulunmuşlar ve bu istekleri kabul edilmiştir⁸⁴. Yine Trabzon'a gelen Mirza Bey isimli bir Çerkez, ailesiyle birlikte İstanbul'a gitmek istemiş ve bir vapura bindirilmek suretiyle bu talepleri kabul edilmiştir⁸⁵. Bunlardan başka Samsun'da bulunan ve Sivas'a iskan edilmek isteyen 135 Çerkez göçmeninin taleplerinin kabul edildiği ancak ilkbahara değin Yozgat, Amasya ve Canik vilayetlerinde yerleştirilmelerine karar verildiği bilgisi yer alır⁸⁶.

Bazı durumlarda Çerkez göçmenlerinin yapmış olduğu talepler, hükümetçe uygun olmadığından geri çevrilebilmekteydi. Mesela Erzurum'a gönderilmiş olan 160 Çerkez'in Soğanlıdağ, Hamamlı ve Sarıkamış'ta iskan edilme talepleri, reislerinin bazı uygunsuz hareketleri sebebiyle reddedilmiş ve bunların Tekman Ovası, Tercan ve Ahlat'a yerleştirilmelerine karar verilmiştir⁸⁷. Burada göçmenlerin, bilhassa doğu taraflarında iskan ettirilmesine Rusya da sert bir şekilde karşı gelmiştir⁸⁸. Şöyle ki; Ruslara göre zaten kendilerine kinli olan ve halihazırda savaşçı bir topluluk olan Kuzey Kafkasyalılar, oralara yerleştikleri zaman herhangi bir savaş durumunda ezeli düşmanları olan Ruslara karşı şüphesiz hiç düşünmeden savaşabileceklerdir. İleride de görüleceği gibi Rusların bu itiraz ve baskılarını dikkate alan Osmanlı Devleti, iskan çalışmalarında buna göre hareket etmek durumunda kalmıştır.

⁸³ BOA, (A. MKT. UM), D:386, G:8, (24 Cemaziyelevvel 1276/ 19 Aralık 1859).

⁸⁴ BOA, (A. MKT. NZD), D:308, G:4, (10 Şaban 1276/ 3 Mart 1860).

⁸⁵ BOA, (A. MKT. UM), D:408, G:67, (14 Zilkade 1276/ 3 Haziran 1860).

⁸⁶ BOA, (A. MKT. UM), D:524, G:13, (8 Cemaziyelahir 1278/ 11 Aralık 1861).

⁸⁷ BOA, (A. MKT. UM), D:542, G: 19, (19 Şaban 1278/ 19 Şubat 1862).

⁸⁸ Çoçiyev, Koç, "The Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia", s. 81.

BİRİNCİ BÖLÜM

1864 ÇERKEZ GÖÇÜNÜN SEBEPLERİ

1.1. Rusya ve Kafkasya

Rusya Çarlığı, kuruluşu itibariyle bir kara devleti olarak meydana gelmişti ve denizlerle herhangi bir bağlantısı yoktu. Dolayısıyla Rusya Çarlığı'nın, denizlere ulaşabilmesi için önünde iki seçenek vardı: Baltık Denizi ve Karadeniz. Ancak belirtilen bu iki denize çıkmak kolay değildi; çünkü Rusya'nın, Baltık Denizi'ne çıkması için İsveç ile Karadeniz'e çıkması için de Osmanlı Devleti ile mücadele etmesi gerekiyordu⁸⁹. Nitekim Çarlık, IV. İvan'dan itibaren yayılcı bir siyaset takip etmiş Kazan ve Astrahan'ı ele geçirip güneye doğru gelişmiş ve I. Petro ile birlikte de bir taraftan Baltık Denizi'ne diğer taraftan da Karadeniz'e çıkmaya çalışmıştır⁹⁰. Karadeniz'e inme çabasında Kırım'ın 1783 senesinde ele geçirilmesi önemli bir adım olmuştur. Kırım Tatarlarını asimile etmeye çalışan veya buldukları bölgelerden göç etmelerini temin etmeye çalışan Rusya'nın diğer hedefi, Batı Kafkasya bölgesinde yaşayan Çerkezler olmuştur⁹¹.

Kafkasya ve bilhassa Çerkez toprakları, bulunduğu konum itibariyle Rusya için önemli bir yer teşkil etmekteydi⁹². Çünkü Kafkasya Orduları Başkomutanı General Yermolov'un, bu hususta: "*Bize Çerkesler lazım değildir; bilakis bizim için elzem olan Çerkeslerin topraklarıdır*" demesi, bahsi geçen toprakların, Ruslar için ne kadar kıymetli olduğunu kanıtlamaya yeterli olsa gerektir⁹³. Bölgenin, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa arasında sürekli mücadelelere sahne olduğundan çok özel bir konuma sahip olduğu⁹⁴ ve bu önemi gayet iyi bilen Rusya Çarlığı'nın da büyük bir sabır ve özen göstererek buralara doğru bir işgal politikası güttüğü söylenebilir⁹⁵.

⁸⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarih*, İstanbul 2007, s. 77.

⁹⁰ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat Târihi Hakikatların Aynası*, (Haz. İsmet Miroğlu), I, İstanbul 1983, s. 26.

⁹¹ Selma Yel, Ahmet Gündüz, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)", *Turkish Studies*, III/4, Erzincan 2008, s. 953.

⁹² John Colarusso, "Thoughts on May 21st, 2010. The 146th anniversary of the expulsion of the Circassians, Abazins and Ubykhs", *Reflections on the Caucasus: 1864-2010*, s. 15.

⁹³ Çiçek Duman Chek, Turkuawo Setenay Gürçeşme, John Hagher, "Yeniden Yazılan Tarihi İzlemek: Uluslar arası Etkinliklerle Sterilizasyon ve Tarihin Yeniden Yazılışı", *Global Soykırım Konferansı*, San Francisco (1 Temmuz 2012), s. 4.

⁹⁴ Max Sher, "Circassians: a Holocaust in Paradise, 'Sochi's Locals' (on Circassian Communities in Sochi)", *Bolshoi Gorod Magazine*, 2009, s. 1. <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/savas-ve-soykirim/214-2009-sher-circassians-a-holocaust.html> [16.11.2016].

⁹⁵ Lord Napier, Hariciye Nazırı Lord Earl Russell'a 23 Mayıs 1864 tarihinde Rusların bu siyaseti hakkında bir rapor göndermiştir. Bkz. *Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in*

Tabii Rusya'nın işgalinde ve de yöre milletlerine karşı yaptığı baskılarda bu kadar rahat davranmasının 'ya da daha doğru bir ifade ile bu kadar rahat davranabilmesinin' birtakım sebepleri de bulunmaktadır. Çünkü aynı dönemde Osmanlı Devleti her yönüyle epeyce zayıflamış durumdaydı ve herhangi bir Osmanlı-Rus savaşının önüne geçebilmek maksadı ile deyim yerindeyse Rusya ne yaparsa yapsın karşılık olarak kolunu dahi kaldırabilecek vaziyette değildi. İngiltere ise Rusya'nın bölgede ilerlemesini ve bilhassa Çerkez kıyılarına egemen olmasını engellemeye çalışmış ve ayrıca kendisi için müthiş bir pazar olan Hindistan yolunun, Rusya tarafından kesilmesine de fırsat vermemek için Çerkezleri desteklemiştir. Ancak ileride de görüleceği üzere İngiltere, Rusya ile ciddi şekilde karşı karşıya gelmekten çekindiğinden bu desteğini sadece sözlü olarak dile getirmiş ve gereken hamleyi hiçbir zaman yapmamıştır⁹⁶.

“Rusya için Kafkasya neden önemlidir?” sorusuna verilecek yanıt ile konunun önemi daha net bir şekilde kavranacaktır. Rusya kurulalı beri hem zorunlu olarak hem de izlediği siyaset gereği Kafkasya'da genişlemek durumunda kalmıştır ki, kuzeyde bulunduğu için güneye doğru ilerlemeyi ve Hazar Denizi'ne hakim olarak Asya ticaretini ele geçirmeyi tasavvur etmiştir. Fakat Rusya'nın, bütün bu hesapları gerçekleştirebilmesi için öncelikli olarak Kafkasya'yı ele geçirmesi gerekiyordu⁹⁷. Bu kadar özel olan bir bölge için elbette ki Rusya Çarlığı, planları doğrultusunda ilerlemiş ve bu uğurda kendisine yardımcı olacak her türlü savaşı, baskıyı, zulmü yaparak verdiği asker kayıplarını ve ekonomik harcamalarını pek de umursamayarak elde edeceği kazancı düşünmüştür.

Kafkasya'nın önemi şöyle anlatılabilir: Rusya, 17. yüzyılda batıda Baltık Denizi'ne çıkmayı başarmıştı. Fakat daha fazla ileri gittiği takdirde İngiltere ile karşılaşacaktı ki, bunu göze alamadığı için yönünü Kafkasya'ya çevirdi. Kafkasya ise tabii kaynaklarıyla ve coğrafi konumuyla karşı koyulamayacak derecede özel bir

Turkey, Lord Napier to Earl Russell, No:13, St. Petersburg, (May 23, 1864), London (June 6, 1864), s. 9-10, http://www.21mayis.org/content/pdf/exile/1864_House-of-Commons.pdf [2/11/2016].

⁹⁶ Rusların, Kafkasya'da ilerlemesi karşısında İngiliz hükümeti, hep mesafeli bir duruş sergilemiş ve bu konuda Rusya ile bir çatışma içine girmekten sürekli geri durmuştur. İngiltere'nin, Çerkes meselesine tam anlamıyla müdahalede bulunması ise ancak Çerkeslerin, Osmanlı memleketine göç etmesi sonucu olmuştur. Fakat bu müdahale de Çerkeslerin, Doğu Anadolu taraflarına yerleştirilmesi ve böylece Rusya ile bir tampon bölge oluşturulması için gerçekleştirilmiştir. Bkz. Nazan Çiçek, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimesi: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, (Ed. Ozan Zengin), *LXIV/1*, Ankara 2009, s. 63-64.

⁹⁷ Bu düşünce için bkz. Jülide Akyüz Orat, Mustafa Tanrıverdi, “Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk”, *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 221.

yerdi ve gerek siyasi gerekse askeri bakımdan da oldukça zayıftı. İkinci olarak da Osmanlı Devleti, Orta Asya ile birleşmeyi amaçlamış ve bunun için de Don-Volga kanal projesini hazırlamıştı. Bu durumda kendisi için tehlike arz edebilecek bu hazırlıkları gören Rusya, bunu engellemek için muhakkak Kafkasya'yı ele geçirmeliydi. Üçüncü etken ise şayet Rusya, Kafkasya'yı fethederse İngiltere'nin ticaretine büyük bir darbe indirebilecekti. Ve son olarak da Rusya esas emeli olan sıcak denizlere inme hayallerini yalnızca Kafkas yollarından gerçekleştirebilirdi ki, bunun için de adı geçen bölgeyi ele geçirmesi gerekmektedir⁹⁸. Bütün bunları düşünerek ince eleyip sık dokuyan Rusya, bir Kafkas siyaseti başlattı.

Rusya, bu Kafkasya yayılcılığını bir hamlede gerçekleştirmiş değildir. Şöyle ki; Rusya, IV. İvan devrinden itibaren güneye doğru bir fütühat başlatmış ve genişlemesini engelleyecek hanlıkları bertaraf edip Kafkas fethinin temellerini atmıştır. I. Petro ve halefleri dönemlerinde güneye yönelik Rus yayılcılığı tüm hızıyla devam etmiş ve bölgenin yerli halkı olan Müslümanlar bir bir Rusların hakimiyeti altına girmiştir. Fakat günü geldiğinde bu farklı dine mensup insanların, bir isyan girişiminde bulunmaları da olası idi. Dolayısıyla Rusya, böylesi bir isyana imkan vermemek için gayet etkili ama bir o kadar da acımasız bir politika izleyerek bu unsurları, sınırları dışarısına göçürme yöntemini uygulamaya başladı. Böylece ele geçirilen topraklarda yaşayan Müslümanlar, derhal oradan göçürülüyor ve yerlerine Hristiyan nüfus iskan ettiriliyordu. Rusya, Kuban ve Terek'in kuzeyini hakimiyeti altına aldıktan sonra burada yaşayanları, bölgedeki diğer Kafkasyalılarla birleşmemeleri için Volga Nehri'nin ötesine göndermiş ve boşalan yerlere de Rus köylülerini yerleştirmiştir⁹⁹. Daha ileri dönemlerden örnek vermek gerekirse Grand Dük Michael Nikolayeviç, Savunma Bakanı'na 1857'de Rus-Çerkez Savaşı'nın sona ermesi için Karadeniz'in doğu kıyılarında yaşayan milletlerin derhal Osmanlı Devleti'ne göç etmelerini sağlamaları gerektiğini belirten bir mektup yazmış ve muhakkak bir sonuca erişebilmek için tek çarenin yerlileri göçürmek olduğunu belirtmiştir¹⁰⁰.

Kafkas milletlerinin savaşmak hususunda pek mahir oldukları bilinmektedir. Yaşadıkları bölgenin sarp dağları barındırması da kendileri için doğal bir savunma kolaylığı sağlamakta idi. Buna rağmen en önemli eksiklik, Kafkasya'da yaşayan

⁹⁸ Yalçın Kaya, *Çerkesler, Sürgün ve Soykırım, III*, İstanbul 2015, s. 55.

⁹⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 72.

¹⁰⁰ Bkz. Chek (vd), "Yeniden Yazılan Tarih" s. 7.

kabilelerin, Ruslara karşı siyasi bir birliktelik oluşturamamış olmaları idi. Bunları göz önünde bulunduran Rusya, Kafkasya'yı elinden geldiğince dört bir yandan muhasara etme yoluna gitmeyi ve bölgenin ele geçirilmesini zamana yaymayı amaçlamıştır. Tabii bu gayeyi gerçekleştirmek için çok fazla miktarda para, epeyce bir zaman ve sayısız asker ve silah tedarik etmek gerekmekteydi. Ne kadar para ve emek harcanırsa harcanınsın, ne kadar asker ve silah kaybı olursa olsun, ne kadar kan akıtılırsa akıtılsın Rusya, bu amaç uğruna her şeyi göze almış ve bir nevi milli politikası haline gelmiş olan Kafkasya'yı ele geçirme gayesinden taviz vermeden ve kati suretle geri adım atmadan neticeye ulaşmaya çalışmıştır. Dolayısıyla yaşanan göçlerin birincil sebebi olan Rus politikasının incelenmesinde fayda vardır.

1.1.1. Knezlikten Çarlığa Rusya'nın Yayılma Politikaları

Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerin şüphesiz birinci sebebi, Rusya'nın Kafkasya'da izlemiş olduğu yayılma siyasetidir¹⁰¹. Bu sebeple Rusya'nın kuruluşundan beri süregelen politikalarını genel olarak irdelemek gerekmektedir. Aslına bakılırsa Rusya, 9. yüzyılın ortalarına kadar yekpare bir devlet olamamıştı ve bölgede birtakım knezler mevcuttu. Bu durumda Slavlar da Peçenek saldırılarından kurtulup bölgede hakimiyetini tesis eden İskandinav kökenli Vareg-Rus Knezlerinin himayesinde birleşmişlerdir¹⁰². Bu knezler arasında her gün daha da sivrilen ve egemenliğini iyice oluşturmaya başlayan Rurik, az sonra epey geniş bir bölgenin yegane hakimi olmayı başarmıştı¹⁰³. Böylece Rurik ile birlikte Kiev Knezliği ya da Kiev Dükalığı da denilen ilk Rus devleti M.S 9. asrın ikinci yarısı itibariyle kurulmuş oluyordu. Fakat bölgede oluşmaya başlayan Moğol istilaları neticesinde adı geçen knezlik, 1240 senesinin sonlarına doğru ortadan kalkmıştır. Bundan sonra bölgede yeni kurulmuş olan ve varlığını devam ettirmeyi başarabilen Moskova Knezliği, Altın Orda Devleti'nin parçalanması sonucu bağımsızlığına kavuşmuştur ki, bu knezlik ileride Rus Çarlığına dönüşecektir¹⁰⁴. Şimdilik yeni kurulmuş ve pek küçük olan bu devlet; ne vakit ki güçlenecek, o zaman Osmanlı Devleti'nin başına türlü vakalar açmaya muktedir olacaktır. Adı geçen bu knezlik, Korkunç İvan ile birlikte hem Çarlık olarak adlandırılmaya başlanmış hem de gücüne güç katmıştır.

¹⁰¹ Bkz. Taşbaş, "19. Yüzyıl Sonlarında Antalya'da Göçmen İskânı", s. 350.

¹⁰² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987, s. 19.

¹⁰³ Geniş bir bölgeyi hakimiyetine geçirerek yerli Slav ve Finleri kendi idaresinde birleştiren Rurik, Rus devletinin kurucusu olarak kabul edilir. Bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 19-20.

¹⁰⁴ İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, İstanbul 2009, s. 102-111.

Moskova Knezliği'nde 1547 senesinde henüz 16 yaşında iken "Bütün Moskofların Çarı" unvanıyla tahta oturan ve kendilerini, Bizans'ın yerine "Üçüncü Roma" olarak adlandıran¹⁰⁵ IV. İvan Vasiliyeviç, bilhassa yönetim ve askerlik alanlarında yaptığı yenilikler ile devletini güçlendirerek sınırlarını genişletmeye başladı. Güneye doğru yayılma siyaseti güden IV. İvan, 1552'de Kazan ve 1556 senesinde de Astrahan Hanlıklarını fethetmiş¹⁰⁶ ve böylece Çarlığa muazzam bir ekonomik gelir kapısı açmıştır. Bu fetihlerle birlikte yayılma siyasetinin ilk safhasını gerçekleştirmiş bulunan Rusya, bölgedeki Türk varlığına da son vermiş bulunmaktaydı ve bu da kendileri için büyük bir başarı ve iftihar kaynağı sayılırdı. Ancak Rusların bu önlenemez yükselişi, ilerleyen dönemlerde Osmanlı Devleti ve Kafkasyalılar için sıkça zikredilecek olan "Rus Meselesi"nin de başlangıcını teşkil ediyordu¹⁰⁷.

Kafkasya'yı da tehdit etmeye başlayan¹⁰⁸ Rusya Çarlığı ile ilk olarak 1552'de temas kuran iki Çerkez beyi, Moskova'ya gelerek IV. İvan'dan kendilerini himaye altına almasını rica etmişlerdir. Bundan sonra Rus hakimiyetine giren Çerkezlerden birçoğunun Hristiyan oldukları bilgisi de mevcuttur; bu da Rusya'nın etkinliğini ne kadar arttırdığının kanıtı olsa gerektir. Çerkezlerin, Rusya hakimiyetine girme hadiseleri, sonraları da devam etmiş ve 1557 senesinde de Moskova'ya gelen Kabardey beylerinden İdar'ın oğulları Temrük ve Tizrüt, Çar'a tabi olmak istediklerini bildirmişlerdir. Bu sırada Kabardey Prensleri arasında siyasi çekişmeler yaşanmaktaydı; bu durumda IV. İvan, ayağına gelen bu ikramı asla geri çevirmeyerek bundan faydalanmak istemiş ve Kabardeylere askeri yardım yapacağını bildirmiştir¹⁰⁹. Çar'ın bu desteğine karşılık bir oğlunu Ruslara rehin veren Temrük, ayrıca itaatinin bir göstergesi olarak kızını da Çar ile evlendirmişti. 20 Ağustos 1561 tarihli bu evlilik neticesinde Kabardey Prensi Temrük, Terek boyunda bir Rus kalesi yapılması tasarısını düşünmeden kabul etmişti. Bu tarihten sonra kale inşa etme imtiyazı elde eden Rusya, derhal Çerkez topraklarında karakollar oluşturmaya başlamıştır. İnşa edilen bu karakolların gerekçesinin Çerkezleri, Türk ve

¹⁰⁵ Halil İnalıcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Bellekten*, XII/46, Ankara 1948, s. 361.

¹⁰⁶ Kazan ve Astrahan Hanlıklarının alınması ve bunun neticeleri için bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 153-154.

¹⁰⁷ Henze, "Kafkaslarda Ateş ve Kılıç", s. 3.

¹⁰⁸ Rusların, Kafkasyalılar ile ilk teması M.S 914'te olmuştur. Bkz. Baddeley, *Rusların Kafkasya'ya İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 35; Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 87.

¹⁰⁹ Kabardey Prensi Temrük'ün böyle bir andlaşma ile Rusya'ya imtiyaz vermesinin en önemli sebebi olarak kendisinin de Hristiyan olduğu gösterilmektedir. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 29.

Tatar akınlarına karşı korumak olduğunu izah eden Rusya, esas itibariyle Çerkezistan planlarının ilk safhasını oluşturmuş bulunuyordu. Sözün özü; Ruslara itaat eden bu Çerkezler, buralarda oluşacak Rus-Kazak hükümlerinin en büyük müsebbibi sayılırlar.

Çar IV. İvan, kabileleri kendisine bağlamak hususundaki kabiliyeti sayesinde, bu gayretlerinin neticesini almış ve birtakım imtiyazlar dahi elde etmiştir. Terek bölgesinde yapılacak olan kale, ileride Kafkasya'nın fethi için bir üs olarak kullanılacak ve bu kaleye ek olarak daha nicelerinin inşası da gerçekleşecektir. Bununla birlikte Rusya, buralara daha rahat hakim olabilmek için birtakım politikalar daha izlemiştir ki, bunların en önemlisi de Çerkezleri birbirinden ayırmaya çalışmasıdır. IV. İvan, Kabardey Sarayı'ndaki temsilcisine, Kafkas milletleri birleşirse, Rusya için büyük bir tehdit oluşturacaktır diyerek; buna mahal vermemek için şimdiden tezi yok Çerkez beyleri arasında ayrılık çıkartmanın gerekli olduğunu belirtmiştir¹¹⁰.

Rusya, bölgeyi güneyden de çevreleyebilmek için buradaki dindaşlarını da yanına çekmeye çalışmıştır. Çünkü Kafkasya'nın güneyinde çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğu Gürcüler bulunmaktaydı. Bunlar da Türklere karşı kuzeyde güçlenmeye başlayan ve aynı zamanda Hristiyan olan Rusya'yı, doğal bir müttefik olarak görmüşlerdir. Bunun üzerine Kumuk Türklerine karşı yardım isteyen Gürcistan Kralı Alexandr, Rusya'ya elçiler göndermiş ve 28 Eylül 1587 tarihinde yapılan gizli bir anlaşma ile Rusya'nın himayesine girmiştir¹¹¹. Böylece Rusya, Kafkas topraklarını güneyden de kuşatmayı başarmıştı.

Rusya, konumu itibariyle bölgenin en önemli yerlerinden olan Anapa Kalesi'ni ele geçirmeyi de planlamaktaydı. Bu düşünce ile Çerkezlerin, Osmanlı Devleti ile olan bağlarını kesmeyi ve Çerkezleri, sadece kendileri ile ticaret yapmaya mecbur bırakmayı amaçlamıştır. Bu ticaret bağı sayesinde Çerkezler ile daha sık temas edecek olan Rusya, onlarla ilişkilerini artırmayı ve aralarında bir yakınlaşma başlamasını amaçlamıştır¹¹².

¹¹⁰ Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 29.

¹¹¹ Bahsi geçen hadise için bkz. Henze, "Kafkaslarda Ateş ve Kılıç", s. 3; Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 89; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 30.

¹¹² Rusya'nın bu düşüncesi için bkz. N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, (Çev: Sedat Özden), İstanbul 1998, s. 79.

Bölgede yayılmasını devam ettiren Rusya, Çar I. Petro¹¹³ ile birlikte batılılaşma siyaseti izlemeye başlamıştır. Ayrıca bu dönemde devletin, Kafkasya ve doğu politikası da netlik kazanmış olmalı ki; Çar I. Petro, hazırladığı vasiyetinde halefleri için birtakım uyarı ve tavsiyelerde bulunmuştur. Bu vasiyetinde, İstanbul'un öneminden bahisle buraya ve Hindistan'a ulaşmak için Karadeniz'de limanlar inşa etmek ve hem Karadeniz'i hem de Baltık Denizi'ni ele geçirmek gerektiğini belirten I. Petro, İstanbul'a sahip olan Şah'ın, dünyada ilahi Şah olacağını ve buna ulaşmak için de Osmanlı ile İran arasında muhakkak fitne tohumları ekmenin ve sürekli savaş çıkartmanın lüzumunu belirtmiştir¹¹⁴.

I. Petro'nun bu vasiyetinden de anlaşılacağı üzere Hindistan ve İstanbul; dolayısıyla boğazlar, Karadeniz, Batı Kafkas kıyıları ve nihayet bütün Kafkasya, Rusya'nın dünya ticaretine sahip olması için en önemli merkezlerdir. Ancak denilebilir ki; I. Petro, iki şeyden habersiz olsa gerek vasiyet hazırlamak zahmetine girerek böyle bir ihtirasa kapılmıştır. Bu iki şey, şüphesiz İngiltere ve Fransa devletleridir ki; bunlar, asla Rusya'nın İstanbul'u ve Hindistan'ı almaya cüret etmesine göz yumacak değillerdir¹¹⁵. Burada gözden kaçırılmaması gereken şey, I. Petro, Suriye'yi de ele geçirerek burada var olan eski doğu ticaretini yeniden şahlandırmak istemiştir. Bütün bu hedeflenen noktalara sahip olabilmek için evvela Kafkasya'yı dize getirmek elzemdir. Bu da şüphesiz başta Çerkezler olmak üzere Kafkasya'nın yerli halkları olan bölgedeki diğer milletleri de yakından alakadar edecektir ki; Rusya, emelleri gereği buralarda Hristiyan unsurların iskanına da başlamıştır.

Kafkasya politikasına gün geçtikçe daha fazla önem veren Rusya, bölgede iskan faaliyetlerine de girişerek Rus Kazaklarını ve Almanları dahi Kuban ve Terek Irmakları arasındaki yerlere yerleştirerek bölgenin demografik yapısını, kendi politikası gereği değiştirme yoluna gitmiştir¹¹⁶. Bu vesile ile Çerkez kavimlerini kontrol edebilmeyi ve onları baskı altına alabilmeyi amaçlayan Rusya, burada

¹¹³ Çar I. Petro ve dönemi hakkında bkz. Budak, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti", s. 594-597; Kurat, *Rusya Tarihi*, s.252-273.

¹¹⁴ I. Petro'nun vasiyetnamesi hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz. Karl Marx, Friedrich Engels, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, (Çev: Yurdakul Fincancı), Ankara 2008, s. 98; Yel, Gündüz, "Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi", s. 951; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 31; Kaya, *Çerkesler*, s. 52; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, s. 26.

¹¹⁵ Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, XII*, İstanbul 1966, s. 69.

¹¹⁶ Rusya'nın bu politikası için bkz. The Colonist, (Friday, January 9, 1863/ 9 Ocak 1863, Cuma), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/TC18630109.2.15?query=Circassian> [2/11/2016].

Kazakları bir öncü kuvvet gibi kullanarak buralarda Kazak stanitsaları¹¹⁷ kurmuş ve bölge ile irtibatını da bu yolla sağlamaya çalışmıştır¹¹⁸. Rusya, amaçlanan bu politikayı gerçekleştirmek için iki önemli yol izlemiştir. Birincisi, Kafkasya'da yaşayan ve Rus olmayan bütün milletlerin başka yerlere gönderilmesidir. Yani bundan kasıt, Kafkasyalı milletleri tek seçenek olan Osmanlı Devleti'ne göç ettirmektir. Bu birinci gayeyi her fırsatta değerlendirmeye çalışan Rusya, bilhassa Batı Karadeniz kıyıları kendisi için daha önemli bir konumda olduğundan burada yaşayan Çerkezleri göçürmeyi düşünmekte idi. İkincisi de Anadolu'ya göç ettirilen Çerkezlerin yerlerine Hristiyan nüfusu yerleştirme politikası idi. Nihayet Rusya'nın Kafkasya'ya ve Çerkezistan'a yönelik yapmayı düşündüğü bu hamleler, II. Katerina ile milli bir politika haline dönüşmüştür.

1762 senesinde Rusya tahtına Çariçe II. Katerina geçmiş ve Rusya'nın, Kafkasya politikası da artık milli bir uygulama mahiyeti kazanmıştır. II. Katerina, daha önceden Terek hattına yerleştirilen Kazakları, hat boyunca daha güneye ilerletmeye, Kabardey topraklarında mevcut karakol ve kalelerin yanına yenilerini inşa ettirmeye ve bölgede yeni stanitsalar kurmaya başlamıştır. Kafkasya'ya yayılma siyasetine ve buraları abluka etme politikasına ek olarak II. Katerina döneminde bilhassa nehir kenarlarına sınır hatları oluşturulmuştur¹¹⁹. Diğer taraftan I. Petro'nun dünyaya hakim olma konusundaki vasiyeti, II. Katerina döneminde de gerçekleştirilmeye çalışılmıştır¹²⁰. Nihayet yürütülen bu politikanın meyveleri, 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması'nın¹²¹ imzası ile toplanmaya başlanmıştır¹²². Adı geçen bu andlaşmanın 3. maddesi¹²³ gereği Kırım, sadece dini bakımdan Osmanlı Devleti'ne bağlı bırakılmakla beraber, siyasi olarak da müstakil bir devlet haline dönüştürülmüştür. Kırım'a serbestlik verilmesini sağlayan Rusya, ileride

¹¹⁷ Stanitsa: Kafkasya'da kolonizasyon maksadıyla yerleştirilen Rus, Kazak ve diğer Hristiyan unsurların yaşadıkları köylere verilen ad.

¹¹⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 33; Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 91.

¹¹⁹ Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesi'nde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI/2, İzmir 2006, s. 448.

¹²⁰ Nitekim bu vasiyetin gerçekleştirilmesi için ilk adım olarak Lehistan'ın parçalanmasına kalkışıldı. Bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, s. 27.

¹²¹ Adı geçen andlaşma için bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, II, İstanbul 1312, s. 187-189; Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ankara 2006, s. 107-141; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1972, s. 57-59.

¹²² Sadrazam Muhsinzade Mehmed Paşa, Osmanlı Devleti'nin o an için kurtulmasına vesile olan ancak gelecek adına devleti felakete götüren Küçük Kaynarca Andlaşması'nı imzaladıktan 7 gün sonra üzüntüsünden hayatını kaybetmiştir. Bkz. Alphonse de Lamartine, *Osmanlı Tarihi*, (Çev: Serhat Bayram), İstanbul 2011, s. 920.

¹²³ Bahsi geçen andlaşmanın 3. maddesinin tam metni için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 33-34.

gerçekleştireceği ilhakın da zeminini hazırlamış oluyordu. Nitekim 1783 senesinde maksat gerçekleşmiş ve Kırım, Ruslar tarafından ilhak edilmiştir. 1777'de Rusya'nın Kuzeybatı'nın bir kısmını ele geçirip, buralara kaleler inşa ettirdiği ve Hristiyan nüfus yerleştirip Çerkezleri ve Kafkasya'yı kuzeyden kuşattığı düşünülürse; 1783'teki Kırım hamlesinin Kafkasya fethinin önünü açtığı daha net görülecektir. Ardından Gürcistan Kralı İrakli'nin yine bu tarihte Rusya ile imzaladığı Georgievsk Andlaşması¹²⁴ gereği, kendisini Rusya'ya bağlamasıyla birlikte Kafkasya ablukası tamamlanmıştır¹²⁵. Ardından Rusya, 1801 yılından sonra Gürcistan'ı ilhak etmeye başlamıştır¹²⁶. Yaşanan bu gelişmeler karşısında her daim çıkarlarını gözetmekte olan Avrupa, bu yaşananlara karşı sessiz kalacak değildi.

Rusya'nın bölgeyi işgali sırasında beklenen olmuş ve Avrupa devletleri, Rusya'ya tepkilerini göstermeye başlamışlardı. Bu tepkileri ortadan kaldırmak ve işgal faaliyetlerine devam etmek isteyen Rusya, asi ve isyankar olan bu milletlerin kontrol altına alınması gerektiğini ve ancak bunu yaparak bölgede asayişin sağlanabileceğini izah etmiş ve bütün bunları Rusya'nın bir iç sorunu şeklinde kabul ettirmeye çalışmıştır¹²⁷. Kaldı ki; Avrupa devletleri, Rusya'nın Kafkas topraklarında yaptığı ve yapacağı hiçbir girişimde sözlü müdahaleden öteye gidememiştir. Rusya devleti de bu durumu gayet iyi bildiğinden ilerlemeye ve ele geçirdiği yerlere Alman, Rus, Kazak ve Ukraynalı iskan etmeye rahat bir şekilde devam etmiştir. Ancak istenen neticenin bir türlü alınamamasından dolayı biraz sonra Rusya, Kafkasya'daki politikasını değiştirecektir.

1845 senesi itibariyle Çar I. Nikola, Rus ordularının halen Kafkasya'da kesin bir netice alamaması ve zaman zaman aldıkları yenilgiler üzerine, Kafkasya ile ilgilenmeye başlamış ve Napolyon Savaşları'nda çok büyük beceriler gösteren Prens Vorontsov'u Başkumandan ve Çar Naibi olarak Kafkasya'ya tayin etmiştir¹²⁸. Vorontsov'un göreve tayin edilmesiyle Rusya'nın, Kafkasya siyasetinde büyük değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. İlk olarak Vorontsov, Çerkezler ile ilgili

¹²⁴ Andlaşmanın önemli maddeleri için bkz. Luxembourg, *İngiliz Politikası ve Şeyh Şamil*, s. 281-282.

¹²⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 93-94; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 299-300; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 34; Henze, "Kafkaslarda Ateş ve Kılıç", s. 4; Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 95.

¹²⁶ Gürcistan'ın ilhakı için bkz. Luxembourg, *İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, s. 275-276; Ayrıca 19. asırda Rusya'nın Kafkasya'yı işgali için bkz. Budak, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti", s. 599-603.

¹²⁷ Tasvir-i Efkar, sayı: 121, (8 Rebiülevvel 1280/ 23 Ağustos 1863); Ergenoğlu, "Kafkaslardan Anadolu'ya Uzanan Bir Göç Öyküsü", s. 380.

¹²⁸ General Vorontsov'un Kafkasya'ya gönderilmesindeki amaç Rus kamuoyunun, Çerkeslerin ve Şamil'in dize getirilebileceğine inancını canlandırmak ve onlara güven aşılardı. Bkz. Henze, "Kafkaslarda Ateş ve Kılıç", s. 14.

politikasında kendinden önceki komutanlardan farklı bir yol izlemeye gayret etmiştir. Vorontsov, Çerkez beylerini Rusya ile uzlaştırarak aradaki bağları kuvvetlendireceğine inanmış ve Kafkasyalılara birtakım imtiyazlar vermeye başlamıştır. Bu siyaset gereği Çerkez liderlerine kıymetli hediyeler, değerli eşyalar ve yardımlar gönderilerek Karadeniz ve Kuban Irmağı kenarlarında kurulan Rus pazarlarında Çerkezlere ayrıcalıklar tanınmıştır. Ayrıca mürid liderleri tarafından Kafkasyalıların birtakım mülkiyet ve sosyal hakları ellerinden almıştı; Vorontsov da müşkil durumda bırakılan yerlilere haklarını geri vermeye çalışarak onların güvenlerini de elde etmeyi amaçlamıştır. Son olarak Osmanlı Devleti ile Çerkezler arasında süregelen köle ticaretine katiyen müdahale etmeyeceğinin sözünü veren Vorontsov, onların sempatisini kazanma yolunu tercih etmiş ve belirtmek gerekir ki, bunda da gayet başarılı olmuştur¹²⁹.

Çerkezler ile Vorontsov arasında cereyan eden ve bir nevi andlaşma niteliği taşıyan bu hadise ile iki taraf da birbirlerine üstünlük kurduklarını düşünmüş olabilirler. Vorontsov, bu politikası ile Çerkezleri sindirmek ve bundan sonraki hedef olarak da Şeyh Şamil'e karşı rahatça, gözü arkada kalmadan bir sefere çıkabilmek amacıyla hareket etmiş olabilir ve nitekim öyle de olmuş; Vorontsov yönünü Doğu Kafkasya'ya çevirmiştir. Vorontsov'un haklı ve güçlü bir biçimde mantıklı davrandığı düşünülebilir. Zaten Rus ordusu bunca zaman bu yalçın ve engebeli topraklarda vur kaç taktiği güden Kafkasyalılara karşı, meşakkatli bir mücadele göstermek durumunda kalmış ve her savaştan sonra yeni ve inancı henüz bitmemiş olan bir düşman topluluğu ile karşılaşmış yorgun düşmüştür. Çünkü bu savaşlar silsilesi adından da anlaşılacağı üzere bir Kafkas-Rus Savaşı'dır. Ruslara karşı istiklal mücadelesi verenler sadece Çerkezler değil bütün Kafkas milletleridir. Buradan hareketle Vorontsov, gayet düşünceli davranarak hem Çar'a ve hem Çerkezlere kabul ettirdiği bu düşüncesi ile belki de savaşın ömrünü bir nebze de olsa Rusya lehine kısaltmış olabilir. Bunu şöyle açıklamak gerekirse; Kırım Harbi arifesinde bu faaliyetleri gerçekleştiren Vorontsov, belki savaşın yaşanacağını öngörerek olumlu bir hamle yapmıştır. Şayet Çerkezler, mevcut andlaşmanın yapılması ile bir nevi durgunlaştırılmamış olsa idi halihazırda patlak veren Kırım Harbi esnasında Çerkezler de güneyden Ruslara taarruz ederek müttefiklerin işini kolaylaştıracak ve Rusya, Batı Kafkasya'da da hüsrana uğrayacaktı. Nitekim

¹²⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 50-51; Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 111-112.

Vorontsov'un bu politikası işe yaramış ve netice itibariyle gerek Osmanlı Devleti ve gerek müttefikler, savaş devam ederken Çerkezlerden yardım istemiş ancak olumsuz yanıt almışlardır¹³⁰. Bu da Vorontsov'un göreve tayin edilmesinin ve bu zatın izlediği siyasetin ne kadar yerinde ve yararlı olduğunun da kanıtı olsa gerektir.

Vorontsov hadisesine Çerkezler açısından bakıldığında, anlaşmanın yapıldığı dönemi ve şartları göz önünde bulundurarak denilebilir ki; Çerkez boyları, Rusya'nın askeri saldırılarının bu vesile ile kısa süreli de olsa duracağını, Şeyh Şamil ile savaşa başlayan Rus ordusunun iyice yıpranacağını ve böylelikle kendilerinin bir kurtuluş yolu bulabileceklerini düşünmüş olabilirler. Diğer taraftan Kafkas milletleri açısından bu istiklal mücadelesi ise şöyle yorumlanabilir; yeterli güçleri ve dışarıdan herhangi bir yardım alamamalarına rağmen Kafkasyalıların tek bir noksanları vardır ki, o da tek vücut olamamalarıdır. Aslında savunulması pek kolay olan bu topraklarda bütün Kafkas milletleri tek bayrak altında, ortak düşmana karşı hareket edebilme imkanlarını, bilhassa Şeyh Şamil döneminde ve Şeyh Şamil'in, Çerkezlere gönderdiği Naibler vasıtası ile pek çok defa yakalamış olsalar bile bu birleşme arzusu ve teşebbüsü sadece bir heves olarak kalmıştır. Şeyh Şamil'in çabalarına rağmen bu birlikteliğin oluşmamasının bazı nedenleri vardır. Birincisi; Rusya, Dağıstan bölgesi ile Çerkezistan arasında yer alan Kabardey topraklarını ele geçirmişti, bu da Kafkasya'nın doğusunda ve batısında süregelen savaşların birleşmesine mani olmaktaydı. İkincisi; Şeyh Şamil, Müridizm Hareketi'nin başına geçeli beri bütün Kafkasya'yı birleştirmek ve tek bir ordu ile hareket etmek taraftarıydı. Onun maksadı, evvela Kabardey beylerini kendi yanına çekerek onları silahlandırmak ve ayaklandırmaktı; oradan da Batı Kafkasya'ya ulaşarak Çerkezleri ve Abazaları da birleşmeye dahil etmek ve Rusya'ya karşı topyekün bir taarruz ortamı oluşturmaktı. Böylece Rusya, dağınık ve disiplinden uzak Kafkasyalıları yerine karşısında bir bütün halinde mücadele gösteren tam teşekküllü bir Kafkasya ordusu bulacaktı. Ancak Şeyh Şamil'in gerçekleşme ihtimali yüksek ve tasavvur edildiğinde muzaffer dahi olabilecek nitelikteki bu planı hayata geçirilememiştir. Çünkü hem bazı Kabardey Prensleri hem de Çerkezler ve Abazalar, aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden ne bu durumda ufacık bir istek göstermişler ne de bunun için gayret etmişlerdir¹³¹.

¹³⁰ Bkz. Musa Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864", *OTAM*, sayı: 9, Ankara 1998, s. 332.

¹³¹ Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, s. 85.

Netice itibariyle Şeyh Şamil'in planı gerçekleşmemiş ve Kafkasyalılar belirli bir nizamı olmayan ve sonunda yenilgi ile bitecek olan çabalarını devam ettirmişlerdir. Sonunda ise bütün Kafkasya, Rusya tarafından ele geçirilmiş ve burada yaşayanlar da Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdir. Yine andlaşmanın yapılmasındaki sebeplere dönmek gerekirse; Çerkezlerin bu andlaşmayı kabulü, bir toparlanma sürecinin temin edilmesi şeklinde de yorumlanabilir. Çerkezler, 1864 senesine kadar topraklarını ve istiklallerini savunmak için kendilerinden hem sayı olarak hem de teçhizat olarak üstün bir orduya karşı mücadele göstermişlerdir¹³². Yaşanan bu savaşlar neticesinde şüphesiz Çerkezler, zaman zaman ve imkanları el verdiği müddetçe başarılı neticeler alsalar bile genellikle Rus yağmaları ve katliamları ile karşı karşıya kaldıkları için böyle bir fırsatı geri çevirmemişlerdir. Bu sırada Çerkezlerin ve müttefiklerin birbirlerinden yararlanmayı umdukları Kırım Harbi de başlamıştı.

Çerkezler de Kırım Harbi'nden çok şey bekliyordu. Şöyle ki; İngiltere, Çerkezlerin bağımsızlık savaşı ile ilgilenmekte ve her daim yardım vaadinde bulunmaktaydı. Dolayısıyla Çerkezler, kendilerine bir yardım geleceği ümidine kapılmışlardı. Rusya, müttefikler karşısında pek de parlak bir savaş çıkaramıyordu ve bu da Çerkezleri biraz heveslendirmişti. Şayet vaadedilen yardım gelecek olursa belki Çerkezler de Rusların savaştaki bu durumunu lehlerine çevirebilirler ve bölgedeki Rus tehlikesini bertaraf edebilirlerdi. Gerçekte ise oldukça farklıydı; müttefikler, Çerkezlerin düşündüğü gibi Kafkasya'yı pek de önemsemiyordu. Durum böyle olunca bölgedeki kabileler, tarafsız kalmayı tercih etmişler ve bölgede Rus taraftarlarının etkisi dahi artmıştır. Bundan sonra kendi başlarına kaldıklarını anlayan Çerkezler, 1857 senesinde Sefer Bey vasıtası ile bir bağımsızlık bildirgesi yayınlamıştır. Bağımsızlığa gerekçe olarak ise ülkelerinin her tarafını korumaya muktedir ordularının mevcut bulunduğunu, kendi vergi ve ceza sistemlerinin uygulandığını ve kendi mahkemelerinin dahi olduğunu belirtilmiştir¹³³. Ancak ne Rusya ne de Avrupa, bu bildiriye kulak asmamışlardır. Diğer yandan Kırım Harbi, son bulmuş ve 30 Mart 1856 senesinde Paris Kongresi toplanmıştı.

¹³² Kafkasyalıların giriştikleri istiklal mücadelesi şüphesiz sadece Rusya, Kafkas milletleri ve Osmanlı Devleti'ni alakadar etmiyordu. Yüz yılı aşkın süren bu mücadele, gerek Türk-İslam dünyasında ve gerek Avrupa'da geniş yankı ve ilgi uyandırmıştır. Karl Marx da bu husustaki alakasını ibraz ederek 1843'te "*Hürriyetin nasıl elde edilmesi lâzım geldiğini Kafkasya Dağlılarından ibretle öğreniniz. Hür yaşamak isteyenlerin nelere muktedir olduğunu görünüz.*" demiştir. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 51.

¹³³ Bahsi geçen bildirge için bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:285, G:79, (27 Şevval 1273/ 20 Haziran 1857).

Çar II. Alexandr'ın barış istemek zorunda kalmasıyla toplanan kongrede İngiliz-Osmanlı yakınlaşmasını gören Fransa, bu durumdan rahatsız olmuş ve Rusya'ya meylederek onlar için daha makul şartlar içeren bir andlaşma yapılması yönünde tavır takınmıştır¹³⁴. Nitekim taraflar, görüşülen konularda mutabık kalmışlar ve 30 Mart 1856'da Paris Andlaşması imzalanmıştır. Adı geçen andlaşmanın Çerkezler ve Rusları alakadar eden maddesi "Karadeniz'in bütün devletlerin harb gemilerine kapalı olması ve Karadeniz sahili boyunca tersane ve mühimmat tesis edilmeyecek olması"dır¹³⁵. Zikredilen bu madde ile Rusya, uzunca bir süredir Çerkezistan kıyılarına yığmakta olduğu teçhizatı ve askeri çekecekti. Fakat bu durum pek de uzun sürmemiş ve II. Alexandr, Kırım Harbi'nin devletin üzerinde açtığı derin yaraları Kafkasya'yı fethederek kapatmayı düşünmüştür. Nitekim Kırım Harbi'nin hemen arkasından Rus Subayı Dimitri Miliutin, Çar'a, Çerkezleri tahliye etme planını içeren bir tezkire sunmuş ve bu tezkireyi değerlendirmek için bir komisyon oluşturulmuştur. Ancak komisyon, bu tezkirenin uygulanmasının, Rusya için son derece tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini; şayet uygulanırsa Çerkezlerin yok olacağını ve bu durumda Avrupa ile karşı karşıya geleceklerini beyan etmiştir. Fakat komisyon, verdiği bu kararla Çar'ı bir türlü ikna edememiş ve nihayet Çar'ın da imzaladığı Miliutin'in tahliye planı, General Baryatinskiy tarafından yürürlüğe konulmuştur. Girişilen bu uygulama için Çar'ın kardeşi Grand Dük Michael de tahliye planının gerekliliğinden bahisle Çerkezlerin teslim olması için bu uygulamanın şart olduğunu belirtmiştir ki, bu da işgaldeki kararlılıklarını göstermeye yetmektedir¹³⁶. Bu arada Rusya'da I. Petro'nun vasiyetine benzer bir rapor daha gün ışığına çıkmıştır.

Rusya'nın Kafkasya'yı da içine alan doğu politikasına dair Çarlık kabinesi tarafından hazırlanan ve Pogodin tarafından kaleme alınıp Çar II. Alexandr'a sunulmuş olan bu rapor, her şeyin daha net anlaşılması açısından çok yerinde ve yararlı olacaktır. Bu raporda da I. Petro'nun vasiyetinde olduğu gibi İstanbul'un öneminden bahisle İngiltere'ye karşı üstünlük kurabilmek için muhakkak deniz gücüne sahip olunmasının ve bunun için de İstanbul ve Çanakkale boğazlarının ele geçirilmesinin şart olduğu anlatılıyor. Ayrıca Karadeniz'in stratejik noktalarında silah bulundurmanın gerekliliğinden ve Kafkas kabilelerini ne kadar uzun sürer ise sürsün

¹³⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 2007, s. 242.

¹³⁵ Andlaşma için bkz. Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 95-96; Danişmend, *Osmanlı Tarihi*, s. 177-182.

¹³⁶ Miliutin'in tezkiresi için bkz. Chek (vd), "Yeniden Yazılan Tarih", s. 4-5.

önünde sonunda bertaraf etmenin şart olduğundan bahsediliyor. Bunların yanında Mısır Sorunu'nun dahi kendileri tarafından çıkartıldığı ve Osmanlı Devleti'nin düştüğü kötü durum itibariyle bu konuda ne kadar doğru bir hamle yaptıklarını ve bundan sonra da devletin mali bunalımdan çıkartılmaması için gayret edilmesinin elzem olduğu belirtiliyor¹³⁷.

Bu rapor, esasında Rusya'nın gerek Kafkas ve gerek Osmanlı politikasına ne denli hassas yaklaştığını, boğazlar ve Kafkasya üzerinden Asya'ya ulaşıp İngiltere'yi burada alaşağı etmenin Rusya için ne kadar elzem olduğunu, Karadeniz'e de hakim olunarak kara başarılarının yanında bir de deniz gücüne sahip olmalarının gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nin de entrikalar ile zayıf düşürülmesi ve Kafkas milletleri ile mücadelenin asla muzaffer olana dek bitirilmemesi sözlerinden de aslında Rusya, malumu ilan etmektedir ki; o da, Osmanlı Devleti'ni ve Kafkasya'yı ele geçirmektir. Aslında gerek I. Petro'nun vasiyeti gerekse Pogodin'in yazmış olduğu gizli rapordan çok önceleri, Rurik henüz siyasi teşekkülünü oluşturmamışken Rus Pagan Grand Dük'ü Svyatoslav, Rusya'nın siyasetini belirlemek adına şöyle demiştir: "*Sadece Bulgaristan'ın değil, Avrupa'daki Rum İmparatorluğu'nun, Bohemya ve Macaristan'la birlikte Rusya'nın yönetimi altına girmesi zorunludur.*" Svyatoslav, az sonra Silistre'yi alarak İstanbul da tehdit altına alınmıştır ki; bundan sonra Rurik ile birlikte İstanbul, örnek alınmaya başlanmıştır. Şöyle ki; Rurik, Bizans'a daha yakın olabilmek için başkentini Novgorod'dan Kiev'e taşımış, her yönüyle İstanbul'u taklit etmiş ve burasını ezeli emelini ifade etmek üzere "İkinci İstanbul" olarak adlandırmıştır¹³⁸.

Rusya, I. Petro'dan bile önce olmak üzere yüzyıllardır bir emel ışığında hareket etmiş ve bu emeli milli bir politika haline getirmiştir. Yani bu bilgiler ışığında denilebilir ki, Rusya'nın birinci hedefi İstanbul'dur. Ancak gerek Bizans döneminde gerekse Osmanlı Devleti döneminde Rusya, bu hedefe ulaşmaya asla muktedir olamayacaktır. Bu yüzden diğer bir hedef olan Kafkasya taraflarına yönelecek ancak Kafkasya'yı ele geçirme mücadelesi de pek kolay geçmeyecektir. Çünkü başta Dağıstanlılar olmak üzere Kafkasyalı milletler "mürid savaşları" adını verdikleri mücadeleleri ile Rusya'ya karşı büyük bir savunma örneği göstereceklerdir.

¹³⁷ Raporun ayrıntıları için bkz. Kaya, *Çerkesler*, s. 56.

¹³⁸ Marx, Engels, *Doğu Sorunu*, s. 98.

1.1.2. Mürid Savaşları

Kafkas halkı, bölgede yayılmaya başlayan Rus işgaline karşı gösterişli bir istiklal mücadelesi başlatmışlardır¹³⁹. Vatansever Kafkasyalılar, İslam'ın getirdiği cihad anlayışını da benimseyerek İmam Mansur'un yolbaşçısı olduğu Mürid Savaşları ile birlikte muazzam bir mücadele örneği göstermişlerdir. 1785'te Ruslara karşı gazavat ilan eden İmam Mansur ile faaliyete geçen bu direniş hareketi, Nakşibendi tarikatına¹⁴⁰ mensub olan müridler arasında mühim kişilerin başbuğ seçilmesinden dolayı "Mürid Savaşları" adını almıştır¹⁴¹.

Rus kaynaklarında adı Uçermak olarak geçen ve Mürid Savaşları'nın yolbaşçısı olan İmam Mansur¹⁴², 1785'te Kafkas kabileleri arasında dağıttığı beyanname ile işgalci Ruslara karşı cihad ilan etmiş ve böylece şöhreti kısa sürede bütün Kafkasya'ya yayılmıştır. Rüyasında, Hz. Muhammed'i gördüğünü ve ondan kafirlere karşı cihad etme emrini aldığını öne süren İmam Mansur, Bab-ı Ali'ye de bu durumu açıklayan bir mektup göndermiş ve mektupta, Rusların zulmünden bahisle Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmiştir¹⁴³. İmam Mansur, 1794 senesinde vefat ettikten sonra Müridizm hareketi, mahalli şeyhlerce idare edilmeye çalışılmış ancak pek başarı sağlanamamıştır. 1830'a gelindiğinde ise İmam Gazi Muhammed, ikinci gazavat mücadelesini başlatmıştır. Bundan sonra sırasıyla İmam Hamzat Bek ve Şeyh Şamil, imam olarak müridizm hareketini devam ettirmiştir.

1795 senesinde Dağıstan'ın Gimri köyünde doğan Şeyh Şamil, Avar boyuna mensuptur. Şeyh Şamil'in başbuğ olması ile birlikte Müridizm hareketinin Çerkezler arasında da yayıldığı ve bunun üzerine Şeyh Şamil'in, Çerkezlere bir naib göndererek Müridizm davasını yaymaya çalıştığı görülür. Dolayısıyla şimdiye kadar hiçbir zaman bir bayrak altında birleşemeyen Kafkasyalılar, Şeyh Şamil ile birlikte kısmen de olsa birleşmiş görünüyordular. Ayrıca bu dönemde bölgenin genelinde bir

¹³⁹ Ruslar açısından bu savaşlar Kafkasya'nın, Ruslar tarafından fethinin başlangıcı iken; Kafkasyalılar açısından da Rusların bölgeyi işgalinin ve yerli halka yaptığı zulmün net bir göstergesidir. Bkz. Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 107.

¹⁴⁰ Nakşibendi tarikatı için bkz. Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 335-342; Necdet Tosun, "Nakşibendiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 342-343.

¹⁴¹ Müridizm hakkında bkz. Süleyman Uludağ, "Müridizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 50-51; Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/2, İzmir 2009, s. 165-190.

¹⁴² İmam Mansur hakkında bkz. Abdullah Temizkan, "Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansûr", *Süfî Araştırmaları*, (Ed. Mustafa Yıldırım), IV/8, 2013, s. 1-35; Ahmet Yüksel, "Osmanlı İstihbarat Ağı ve İmam Mansûr", *OTAM*, sayı: 32, Ankara 2013, s. 171-200.

¹⁴³ Bu mektup hakkında bkz. BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), D:28, G:1351, (29 Zilhicce 1200/ 23 Ekim 1786).

"Kafkasya Ülküsü" oluşmuştur. Bölgede gösterilen istiklal mücadelesine karşı Osmanlı Devleti, gerekli desteği sağlayamadığı için pek müteessir olmuştur. Ancak yardım talebinde bulunmak için İstanbul'a gelen Kafkasyalılara sadece nakdi yardımlarda bulunulmuş ve çeşitli hediyeler verilmiştir. Naib Muhammed Emin ve yanındaki emirler, İstanbul'a geldikleri esnada; Naib'e seksen iki bin kuruş ve halihazırdaki emirlerin vefat eden ailelerine de on yedi bin beş yüz kuruş değerinde bazı hediyeler verilebilmiştir¹⁴⁴.

Nakşibendi şeyhi ve aynı zamanda Şeyh Şamil'in de kayınpederi olan Gazikumuki Şeyh Cemaleddin, Şeyhülislam Ahmet Arif Hikmet Bey Efendi'ye Ağustos 1848'de, bekledikleri yardımı bir türlü göremedikleri için sitem dolu bir mektup yazmıştır. Mektupta, Kafkasya'da bunca şey olmasına rağmen Padişah'ın halen bir şeyler yapmamasına anlam veremedikleri ve Şeyhülislam Efendi'nin, Padişah'ı yardım için ikna etmeleri gerektiğini içeren sözler yazmıştır¹⁴⁵. Aralık 1849 tarihinde yine İstanbul'a gelen bir grup Çerkez temsilcisi, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuştur. Fakat kendilerine şu durumda yardımın imkansız olduğu bildirilmiş ve geri dönecekleri için ihtiyaç halinde olabilecekleri düşünülerek yedi bin beş yüz kuruş atıyye verilmiştir¹⁴⁶.

Şeyh Şamil, Erzurum ve İstanbul'da bulunan adamları vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nden kendilerine yardım etmelerini veya Rusya ile barış için aracı olmalarının yanında ordu kumandanı Danyal Bey'in, Anadolu'ya getirtilmesini istemiştir. Ancak Bab-ı Ali, böyle bir yardımın mümkün olamayacağını münasib bir dille anlatmış ayrıca Rusya ile barış talebinin de etraflıca düşünülecek bir mevzu olup pek de mümkün olmayacağını söylemiştir. Danyal Bey'in ise oradan getirtilmesi, Rusya ile ilişkileri bozacağı sebebiyle reddedilmiştir. Bunlara karşılık Şeyh Şamil'in adamlarının kötü durumu bilindiğinden İstanbul'daki elçiye yirmi bin, Erzurum'dakine ise yedi bin beş yüz kuruş atıyye verilmesine karar kılınmıştır¹⁴⁷. Bu sırada Rusların Dağıstan'da ilerlemesi devam etmekteydi ve biraz sonra Şeyh Şamil'i Gunib Dağı'nda sıkıştırdıkları haberi alındı.

1859 senesinde ailesi ve yanındaki 300 müridiyle Gunib Dağı'na çekilen Şeyh Şamil, burada kuşatılmasına rağmen savaşa bir süre daha devam etmiştir. Ancak biraz sonra Şeyh Şamil, iki oğlu ve yirmiye yakın müridiyle 6 Eylül 1859'da teslim

¹⁴⁴ BOA, (İ.MVL), D:319, G:13526, (29 Safer 1271/ 21 Kasım 1854).

¹⁴⁵ Mektubun devamı için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 53.

¹⁴⁶ BOA, (İ. DH), D:206, G:11911, (4 Safer 1266/ 20 Aralık 1849).

¹⁴⁷ BOA, (İ. DH), D:196, G:11164, (3 Şaban 1265/ 24 Haziran 1849).

olmuş, özellikle Çar II. Alexandr tarafından özel bir muamele görmüş¹⁴⁸ ve esir olmasına rağmen kendisine birçok imtiyaz verilmiştir¹⁴⁹. Esir edilen Şeyh Şamil daha sonra oğulları Gazi Muhammed'i ve Muhammed Şafi'yi rehin bırakarak 1869 Nisan'ında İstanbul'a gitmiştir. Burada kendisini Sultan Abdülaziz Han'ın karşılayıp ihtimam gösterdiği Şeyh Şamil, Hacc vazifesini yerine getirmek üzere Medine'ye gitmiş ve orada bir süre kalmıştır. İstanbul'da çok iyi ağırlanan ve kendisine konak verilen Şeyh Şamil'in döneceği vaktin yaklaşmış olması sebebiyle Sultan Abdülaziz tarafından, Şeyh Şamil'e tahsis edilen konağın, tamir edilmesi için 50 bin kuruş ayrılmıştır¹⁵⁰. Ancak Şeyh Şamil, beklenildiği gibi İstanbul'a dönememiş ve 4 Şubat 1871'de Medine'de vefat etmiştir¹⁵¹.

Ruslara teslim olduğunda bile Çar II. Alexandr'ın saygıda ve hürmette kusur etmediği, hakkında onlarca kitap yazılan mümtaz savaşçılardan olan Şeyh Şamil, bugün bile taraflı tarafsız birçok yazar ve düşünürce övgüyle anılmaktadır. Bunlardan biri de Karl Marx'tır. Ona göre Şeyh Şamil, 19. yüzyılda sömürgeye karşı mücadele eden en renkli ve en etkili liderlerden biridir¹⁵². Şeyh Şamil'in teslim olmasından sonra Batı Kafkasya'da yaklaşık beş yıl daha mücadele devam etmiş fakat 1864 senesinde kesin yenilgi alınınca Çerkezler de silah bırakmıştır. Böylece İmam Mansur'un 1785'te Dağıstan'da başlattığı Kafkasya Müridizmi, 1864 senesinde sona ermiştir. Rusya'nın Kafkasya'da yayılma siyasetinin yanında bölgede bulunan Hristiyan unsurları da tarafına çekerek kuşatmayı kolaylaştırdığı bilinmektedir. Bu Hristiyan unsurların başında Gürcüler ve Ermeniler gelir ki; zaten Rusya, Gürcistan'ı 1801 senesinden itibaren müttefiki olarak yanına almıştı.

¹⁴⁸ Bkz. Paul B. Henze, "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier*, 1992, s. 24. http://www.21mayis.org/content/pdf/war/2009_Circassian_Resistance.pdf (16.11.2016).

¹⁴⁹ Şeyh Şamil'e gösterilen ilgiye dair bkz. Clearfield Republican, (Wednesday, August 31, 1864/ 31 Ağustos 1864, Çarşamba), <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn83032199/1864-08-31/ed-1/seq-1/#date1=1864&index=0&rows=20&words=Circassian+refugees&searchType=basic&sequence=0&state=&date2=1864&proxtext=circassian+refugees&y=0&x=0&dateFilterType=yearRange&page=1> [2/11/2016].

¹⁵⁰ BOA, (İ. DH), D:612, G:42643, (23 Safer 1287/ 25 Mayıs 1870).

¹⁵¹ Şeyh Şamil hakkında bkz. Fikret Efe, "İmam Şamil'in Mektuplarının Kuzey Kafkasya Bağımsızlık Hareketini Aydınlatmadaki Yeri ve Önemi", *Avrasya Dosyası*, VIII/2, 2002, s. 372-384; Mustafa Budak, "Şeyh Şamil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 67-70; Hilmi Özden, "Şeyh Şamil ve Hacı Murat Üzerine", *Bizim Ahıska*, (Ed. Yunus Zeyrek), 2014, s. 40-45; Sâdık Dâna, "Şeyh Şamil", *Altınoluk Dergisi*, sayı: 99, Mayıs 1994, s. 28-33.

¹⁵² Henze, "Circassian Resistance", s. 1.

1.2. Rusların Kafkasya'da Uyguladığı Politikalar

Rusya'nın, Kafkasya ve Çerkezistan politikalarındaki esas amacın Karadeniz'e inmek olduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla Rusya'nın, bunu gerçekleştirebilmesi için öncelikli olarak Kafkas topraklarını ele geçirmesi gerekiyordu. Ancak bu coğrafyada yıllardan beri Ruslara kafa tutan otokton, bağımsız yaşamaya hevesli, inatçı ve geneli Müslüman olan milletler bulunmaktaydı. Tahmin edileceği gibi adı geçen bölgenin ele geçirilmesi durumunda buradaki insanlar, ya Rus himayesinde yaşamalı veya başka bir yere göç etmeliydi. Dolayısıyla hem işgali hızlandırmak hem de burada yaşayan halkı kontrol altında tutmak için çeşitli taktikler yürütülmesi kaçınılmazdı.

Rusya için din faktörü de işgalin gerekçesi olarak görülmekteydi. Bu durum şöyle açıklanabilir; Rusya'ya göre Rus-Ortodoks olmak her şeyin üstünde tutuluyordu. Bununla beraber Slavların üstünlüğü ve birleşmesi de hedeflenmekteydi. Buna göre Kafkasya'daki toplulukların Rus olmaması, onların hedef alınmasının sebebiydi. Ortodoks Hristiyanlığın karşısındaki düşman Müslüman Kafkasyalılardı ve burası ele geçirilerek bu insanları Hristiyanlaştırmak ya da göç ettirmek gerekmekteydi. Bu münasebetle Müslüman Kafkasyalıları barbar, vahşi, hırsız, haydut olarak tanımlamaktaydılar.

Netice itibariyle denilebilir ki; Ruslara göre dünya, Hristiyan veya Hristiyan olmayan göçebe, kaba, güvenilmez, asi insanlar olarak ikiye ayrılmaktaydı. Bu ana fikir ışığında Kafkas topraklarına hareket düzenleyen Rusya, Kafkasyalıları Hristiyan yapmakta başarılı olamayınca onları göçürmek için her türlü faaliyeti yürütmeye gayret göstermiştir¹⁵³.

1.2.1. Rusların Ermeni-Gürcü ve Kürtlerle İttifakları

Rusya, Kafkasya'ya yerleşme faaliyetlerinde ve Osmanlı Devleti ile giriştiği savaşlarda hem Ermeni ve Gürcülerden hem de bazı Kürt aşiretlerinden türlü yardımlar görmüştür¹⁵⁴. Bölgedeki ticari faaliyetleri yürütmekte olan Ermenilerin, Ruslara yaptıkları yardımlar; Kafkasya'nın fethi için çok önem arz etmektedir. Bu

¹⁵³ Bahsi geçen dini ve politik düşüncesi hakkında bkz. Marieta Kumpilova, "Circassian Exodus From The North Caucasus And Their Resettlement In Kosovo", *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 432-437.

¹⁵⁴ Bilhassa Rusya, 1828-1829 Savaşı'nda ve Kırım Harbi'nde bu Kürt aşiretlerini safına çekebilmek için sayısız altın sarf etmiş ve büyük oranda başarılı olmuştur. Bkz. Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Türk Yurdu*, XXVIII/254, Ekim 2008, s. 31-32.

tüccar Ermeniler, 1659 senesinde Moskova'ya gelerek Çar I. Petro'ya, Ermeni cemaatinin sadakatini bildirmişler¹⁵⁵ ve kendilerinin, Safevi hakimiyetinden kurtarılmasını talep etmişlerdir. Bu sırada Ermeni tüccarlar, Çar'a Rusya için Kafkasya'nın fethini hızlandırabilecek bazı önemli bilgi ve planları içeren ayrı bir belge sunmuşlardır¹⁵⁶. Söz konusu belge, I. Petro'nun yönünü Kafkasya'ya çevirmesini sağlamıştır. Daha önce zikredilen ve I. Petro'nun vasiyeti şeklinde sunulan ayrıca II. Katerina ile birlikte Çarlığın milli politikası haline gelen Kafkasya siyaseti böyle şekil almıştır. Bununla birlikte Çar I. Petro döneminden itibaren Ruslar, gerek Osmanlı Devleti ve İran ile yapılan savaşlarda gerekse Kafkasya'nın işgalinde Ermenileri bir müttefik olarak görmeye başlamışlar ve oldukça da fayda görmüşlerdir.

I. Petro döneminde başlayan Ermeni-Rus yakınlaşması, I. Petro'dan sonra da artarak devam etmiştir. Nitekim ilerleyen dönemlerde Ermeni ruhani ve toplum liderleri Rusların, Kafkasya'daki Müslüman bölgeleri işgal etmesine fazlasıyla destek vermişlerdir. Ayrıca 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da Ermeniler, Rus topraklarına göç etmeye başlamış ve kendilerine her türlü dini ve dünyevi imtiyazlar dahi verilmiştir. Rusya'ya göç eden bu Ermenilerin gelmeleri için teşvik edilmesi, bölgedeki Hristiyan nüfusu çoğaltmak ve işgal faaliyetlerinde destek görmek için yapılmış olması muhtemeldir. Sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'ne karşı yine Rus-Ermeni ittifakı görülmektedir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi ve daha sonra Kırım Harbi devam ederken doğudaki bazı Ermeniler ve Kürtler¹⁵⁷, Rus safında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmışlardır¹⁵⁸.

Anadolu'da yaşayan Ermeniler ise Rusya'ya olan sadakatlerini, Rusya lehine casusluk yaparak göstermişlerdir. Yukarıda adı geçen savaşlar sırasında Anadolu Ermenileri, sınırları aşıp Rus taraflarına geçerek Ruslara, Osmanlı askeri hareketleri ve mevcut durumları hakkında bilgiler vermişlerdir. Yine bu Ermeniler, 1828-1829

¹⁵⁵ Aslında I. Petro zamanından itibaren Ermeniler, Rusya'ya meyiletmeye başlamışlardı. Bkz. Ahmet Toksoy, "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kafkas Politikası ve Ermeniler", 2014, s. 1. <http://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=136&Lang=TR> (16.11.2016).

¹⁵⁶ Bkz. Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 7.

¹⁵⁷ Osmanlı ile Rusya arasında yapılan savaşlarda Kürtlerin büyük çoğunluğu, Osmanlı askerlerine arkadan saldırmışlardır. Bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 49-57.

¹⁵⁸ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XIII/17*, Ankara 1988, s. 383-402. Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da dağınık şekilde yaşayan Ermeniler, Müslümanlar ile paylaştıkları topraklarda yaşayıp aynı toprakları sadece kendilerinin saymaya başladılar. Bu sebeple Ruslarla işbirliği yoluna gittiler. Çünkü Rusların yardımı olmadan bir Ermeni devleti kurabilecekleri herhangi bir toprak parçasını ele geçirmeleri imkansızdı. Bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 26-27; Toksoy, "Rusya'nın Kafkas Politikası", s. 3-4.

Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslara yardım etmiş ve geri çekilirken binlercesi Ruslarla birlikte giderek Anadolu'dan ayrılmışlar ve Rusya'ya yerleşmişlerdir. Gerçek şu ki; adı geçen savaşta Ermeniler, Rusya'nın tarafını tutacağını daha evvelden belli etmişti. Ermeni ruhbanının tutumu karşısında Erzurum Valisi Galib Paşa, Kars Muhafızı'na yolladığı mektupta Ermenilere dikkat edilmesi ve bilhassa Ermeni Karabaşı'nın bütün hareketlerinin dikkatle izlenmesi gerektiğini bildirmişti¹⁵⁹. Nitekim Galib Paşa'nın korktuğu gerçekleşmiş ve Kırım Harbi'nde de Ermeniler, Kars'tan Ruslara istihbarat yetiştirmeye devam etmişlerdir¹⁶⁰. Bununla birlikte sadece Doğu Anadolu'daki Ermeniler, Rusya'ya göçürülmemişti, diğer taraflardan da gidenler olmuştu.

Rumeli bölgesinde Rus teşviki, zorlamaları ve Edirne Metropolidi'nin kışkırtmaları ile buradaki Ermeniler, Rusya'ya gitmeye başlamışlardır. Ancak yaşanan bu Ermeni göçleri, sadece belirtilen sebeplerden gerçekleşmiyordu; bunların yanında bölgede görevli idareci ve memurların tutumları da göçlere ortam hazırlamıştır. Çünkü bu kimselerin, kanun dışı davranışları neticesinde Rumeli'deki halk, Rusların teşviki ve Ortodoks din adamlarının da çabaları ile zaten çaresiz kaldığından yerlerinden ayrılmışlardır¹⁶¹. Bundan sonra gittikleri yerlerde daha kötü durumlara düşen bu insanlar, geri dönmek istemişler ve Osmanlı Devleti de bu hususta onlara, çeşitli imtiyazlar tanıyarak dönmelerini sağlamıştır¹⁶². Çerkezlerin Anadolu'ya yaptığı göçler, sadece Rus yayılması ve Hristiyan unsurların müttefikliği sebebiyle gerçekleşmemişti. Bunların yanında bir sebep daha vardır ki, bu da göçlere ne denli etki ettiği tahmin edilebilecek olan Rus katliamlarıdır.

1.2.2. Rusların Bölgede Yaptığı Katliamlar

Yaşanan göçlerin nedenlerinden birisi de muhakkak ki, Rus askerlerinin savaş esnasında Kafkasyalılara yaptığı zulüm ve katliamlardır. Rusların, Kafkasyalı erkek savaşçıların yanı sıra kadın, çocuk, yaşlı ayırt etmeden bütün kesime aynı hiddetle hücum ettikleri; bu insanların mallarını, evlerini ve hayvanlarını dahi yağmaladıkları, belgelerin şehadeti ile açıkça görülmektedir. Bu durum karşısında kalan çok sayıda Çerkez, evlerini ve mallarını terk ederek dağlara ve sarp kayalıklara kaçıyorlar ve

¹⁵⁹ Beydilli, "Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", s. 405.

¹⁶⁰ Rusların, Ermeni, Gürcü ve Kürtlerle ittifakı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Kullanma Çabaları", s. 31-40; McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 26-31.

¹⁶¹ Ufuk Gülsoy, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Seri: 3, sayı: 36, İstanbul 1993, s. 27-39.

¹⁶² Gülsoy, "Rusya'ya Göçürülen Reâyâ", s. 71-82.

burada yaşamaya çalışıyorlardı¹⁶³. Kırım Harbi'ne subay olarak katılan Leo Nikolayeviç Tolstoy, Kafkasyalı Müslümanlara karşı girişilen bu insanlık dışı katliamları şu şekilde anlatmaktadır:

“...İkinci dere yatağına ulaştıklarında birliğin karşısına bir avul¹⁶⁴ çıktı. Avulda hiç kimse yoktu. Askerlere kuru otların ve toprak evlerin yakılması emredilmişti. Bütün avulu keskin bir duman bürüdü. Askerler, dumanın ortasında koşuşturuyor, evlerde ne bulurlarsa talan ediyorlardı. Bazıları da dağlıların kaçıramadıkları tavukları yakalıyor ve tüfekte vuruyorlardı... Dağlıların üç ölü, on iki de yaralı vardı. Butler, sırt üstü yatan bir ölünün yanından geçti. Bir gözünü, sapsarı olmuş elini ve başındaki koyu kırmızı lekeyi fark etmişti. Daha fazlasına bakamadı...”¹⁶⁵.

Tolstoy'un üstü kapalı olarak da olsa anlattığı bu olaylardan anlaşılmaktadır ki; Ruslar, bölgede çok büyük bir katliama imza atmışlardır. Bölgedeki katliamlara şahitlik eden ve bizzat işgale katılan bir asker olan Mikhail Venyukov, ele geçirilen bütün yerlerin Çerkezlerden temizlendiğini ve insanların yakıldığını söyleyerek, bu yapılanların barbarlık olduğunu yazılarına eklemekten de geri durmaz¹⁶⁶. Nitekim Rusların, bölgedeki katliamlarının ve saldırılarının günümüze kadar devam ettiği de gözlenmektedir.

Rus zulmünü gösterecek bir diğer örnek de, General Delpotso'nun, General Yermolov'a gönderdiği mektuptur. Bu mektupta Delpotso, bir köyün nasıl perperişan edildiğini, köylülerin çoğunun katledildiğini ve hayvanlara da el konulduğunu anlatmaktadır¹⁶⁷.

İngiliz Konsolos Dickson, Hariciye Nazırı Lord Earl Russell'a 17 Mart 1864'te Sohumkale'den gönderdiği raporda, bölgede uygulanan katliamları açıkça ortaya koymaktadır. Raporda, bir Abzeh köyünü basan Rus birliklerinin, köylülerin teslim olmalarına rağmen köyde tek bir canlı dahi bırakmadan hepsini katlettiğini ve ölenler arasında iki hamile kadının ve beş çocuğun bulunduğunu yazmaktadır¹⁶⁸.

Önüne geleni ayırt etmeden katleden Rus ordusunun yaptıklarına Fransız gezgin ve roman yazarı Alexander Dumas da şahit olmuştur. A. Dumas, Kafkaslar adlı eserinde anlattığı bir olayda Rusların, yerlileri öldürmekle kalmadığını, ölenlerin

¹⁶³ Tercüman-ı Ahval, sayı: 297, (24 Şaban 1279/ 14 Şubat 1863).

¹⁶⁴ Avul: Köy.

¹⁶⁵ Tolstoy, *Hacı Murat*, İstanbul 2016, s. 128, 130. Ayrıca bkz. John Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London 1908, s. 446; McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 36-37.

¹⁶⁶ Bu kanıt hakkında bkz. Chek (vd), "Yeniden Yazılan Tarih", s. 7.

¹⁶⁷ Chek (vd), "Yeniden Yazılan Tarih", s. 8.

¹⁶⁸ Bkz. Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Dickson to Earl Russell, No:4, Soukoum-Kalé, (March 17, 1864), s. 3. Ayrıca bkz. Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 338.

dahi başlarını gövdesinden ayırdığını belirtir¹⁶⁹. Başka bir Rus askeri de anılarında bazen yapılanların canavarlığa kadar vardığından bahseder. Katliamın en önemli göstergelerinden biri de, 1 Aralık 1863 tarihli The Free Press Gazetesi'nde Fransızca yazılmış olan bir haberdir. Bu habere göre; gözleri oyulmuş yaşlı bir erkek cesedine, Rus askeri tarafından aşağıdaki cümleyi içeren bir not iliştilmiştir: “*Git, temsilcilerinle buluş; Paris’te iyi bir göz doktoru bulabilirsin.*”. Bir başka kadın cesedi üzerinde: “*Haydi git, yardım için temsilcilerinizi gönderdiğiniz İngiltere Kraliçesine şikâyet et.*”, bir çocuğun cesedinde ise: “*Koruyucunuz Türklere kendini satacağına burada kal.*” notlarını içeren kağıtlar bulunmuştur¹⁷⁰ ki, bu da Rusların nedenli bir kin ve nefret beslediklerinin kanıtı olsa gerektir. Bilinmelidir ki; Rusya'nın baskısı sadece yıkım ve katliam da değildir. İnsanları dört koldan yıldırma ve onlara göçü kabul ettirmek amaçlanmıştır.

Rusların uyguladığı bu baskı ve yıldırma politikalarından biri de Müslümanlardan ağır vergiler toplanması ve onlara çeşitli angarya ancak oldukça zor işler yüklenmesidir. Buralarda yaşayan insanlardan birtakım sebeplerle vergiler tahsil edilmekte ve bu vergileri veremeyecek durumda olanlar veya vermeyenler ise mallarına el konularak cezalandırılmaktaydı. Çerkezler, bu haksızlıklara karşı geliyordu gelmesine fakat isyana kalkışanlar da çeşitli cezalara çarptırılıyor ve toplu şekilde Kuban taraflarına göç ettiriliyor ya da idam ediliyorlardı¹⁷¹.

Netice itibariyle denilebilir ki; Rusların, Çerkez milletlerine yaptığı saldırı ve zulümler, 1863 senesinden sonra daha da artmıştır¹⁷². Çünkü Rusya, II. Alexandr'ın bölgeyi ziyaretinden sonra direnmeye devam edeceklerini söyleyen Çerkezlerin, sadece zulüm ve yıldırma yoluyla bu toprakları terk edeceğini düşünmüştür. Rusların saldırıları ve haksız uygulamaları karşısında kendilerini savunmak zorunda kalan Kafkasyalı milletlerin bu nefs-i müdafaaları, Rusya taraftarı kimi yazarlarca Ruslara yapılan bir saldırı olarak değerlendirilmektedir ki; bu tarz iddialar Rusların, 16.

¹⁶⁹ Alexandre Dumas, *Kafkaslar (1858)*, (Çev: Haktan Birsnel), İstanbul 2016, s. 137, 138, 154. Ayrıca bkz. Aslan, “Bir Soykırımın Adı”, s. 134.

¹⁷⁰ Bu konuda birkaç örnek için bkz. Tasvir-i Efkar, sayı: 75, (25 Ramazan 1279/ 16 Mart 1863); Tercüman-ı Ahval, sayı: 309, (23 Ramazan 1279/ 14 Mart 1863). Şunu da belirtmekte fayda var; Ruslar arasında da muhakkak katliamlara karşı gelen kişiler vardı. General Miliutin'in yazdıklarına göre; Rus komutanlar arasında, Çerkeslere karşı insani muamele yapılmasını ısrarla savunan kişi General Grigory Filipson idi. Bkz. Richmond, *The Northwest Caucasus*, s. 75.

¹⁷¹ İbrahim Serbestoğlu, “Kırım Savaşı Sonrası Samsun’da Göç ve Göçmen Sorunu”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, (Ed. Cevdet Yılmaz), Samsun 2006, s. 84.

¹⁷² Tercüman-ı Ahval, sayı: 314, (6 Şevval 1279/ 27 Mart 1863).

yüzyıldan beri bölgede takip ettikleri politikalar dikkate alındığında tamamen mantık dışı kalmaktadır.

1.2.3. Çerkezlerin Kuban Bölgesine Yerleştirilmeleri

Rusya, her ne kadar Kafkasya'yı işgal etmişse de bölge halkını tam anlamıyla kontrol altına alması mümkün olmuyordu. Bölgeyi kontrol altında tutmak isteyen Rusya, Kazakları daha iç bölgelere yerleştirmeye ve Çerkezleri de Kuban çevresine göndermeye başladı. Ruslara göre eskiden beridir uygulanmakta olan, Çerkezlere zayıf verdirme politikası yürütüldüğü takdirde bunlar, teslim olsalar bile ellerine geçen ilk fırsatta tekrar savaşa başlayabilirlerdi. Bunun yanında şayet eski sistem devam eder ise dağlarda sürekli Rus askeri bulundurmaya gerekecekti ki, bu da Rusya için bir külfet oluşturacaktı. Bu nedenle Kafkasyalıların, Rus topraklarına sevk edilmesi fikri benimsendi. Miliutin'in tezkiresi olan bu plan gereği Çerkezler, Don Irmağı etrafına göçürülmüş ve burada durmak istemeyenlere de Osmanlı Devleti'ne gidebileceği bildirilmiştir¹⁷³.

Değişen bu yeni sistem gereği Çerkez topraklarındaki önemli bölgelere Kazak stanitsaları kurulmaya başlanmış ve buradaki Kafkasyalıları ise Rusya sınırlarındaki topraklara gönderilmiştir. Aynı zamanda Batı Kafkasya'nın arazi yapısı dağlıktır ve burada meskun Çerkezlerin mücadeleleri daha uzun sürmüştür. Esasında yeni bir işgal sisteminin getirilmesi de bu sebeptendir. Çünkü Ruslar, Batı Kafkasya'nın içlerine doğru ilerliyor ancak Çerkezler, sürekli daha sarp ve iç kesimlere doğru çekiliyorlardı. Şimdi daha net anlaşılacaktır ki; Rusların, buralarda yaşayan milletleri ovalara indirme faaliyetlerinin esas nedeni, onları daha kolay kontrol altına almak istemesidir. Ancak yeni getirilen sistem sadece Çerkezleri, Rusya içlerine iskan etmekten ibaret değildi. Bunun yanında yerliler arasında kıtlık çıkartılmaya da başlanmıştı.

Rusya, varını yoğun kullanarak Çerkezleri abluka altına almaya çalışıyordu ancak bu yöntemle direnişi tam anlamıyla kıramıyordu. Dolayısıyla bu gidişattan bir netice elde edemeyeceklerini anlayan Ruslar, halkı açlığa mahkum etmek cihetine gitti. Ruslar, girilen bu yeni yöntemle; avulları basarak ekinleri yakıyor, ot ve tahıl ambarlarına ve hayvanlara el koyarak Çerkezleri tamamen çaresiz bırakmaya çalışıyorlardı. Karadeniz kıyılarını da abluka altına alan Ruslar, buralardan

¹⁷³ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 231-232.

Çerkezlere gelebilecek herhangi bir yardımı da engellemeye başlamıştı ki, Çerkezler arasında açlık da baş gösterince teslim olmaları kaçınılmazdı¹⁷⁴.

Bundan sonra herhangi bir Çerkez kabile, Ruslara teslim olduğunda onlara, “Ya Kuban bölgesine yerleşip kayıtsız şartsız Rus idaresine gireceksiniz ya Osmanlı Devleti'ne göç edeceksiniz ya da kalıp savaşı ve sonunda öleceksiniz” şeklinde üç seçenek sunuluyordu¹⁷⁵. Halbuki Kuban'a yerleşmeyi kabul eden Kafkasyalılar olsa bile onlar da mevcut arazinin bataklık olması nedeniyle pek de memnun olmayacaklar ve nitekim onlar da bir zaman sonra gönüllü olarak Osmanlı Devleti'ne göç edeceklerdi. Buna bir örnek vermek gerekirse 4 Temmuz 1864 tarihli Takvim-i Vekayi'de yer alan bir habere göre Kuban dolaylarına iskan ettirilmek istenen Şapsığ ve Bjeğuğ kabilelerinden bir miktarı burada üç bölgeye yerleştirilmiş; yalnız 30 bin Abzeh, Osmanlı Devleti'ne göç etmeyi seçmiştir. Ayrıca Ubıh kabilesi de Rusların teklifini asla kabul etmemiştir¹⁷⁶. Bu sırada Vorontsov'un daha evvel anlatılan planı da Çerkezler arasında uygulanmaya başlanmıştır.

Vorontsov'un politikası, General Baryatinskiy tarafından faaliyete geçirilmiş ve Çerkez soyluları ile iyi geçinme yoluna gidilerek onlara çeşitli imtiyazlar verilmiştir. Bu doğrultuda Çerkezlere, Vorontsov dönemindeki ayrıcalıklarının tekrar verilmesi, bölgedeki ahalinin arasında Ortodoksluğun yayılması ve buralarda Müslümanlığın etkilerinin bölgede azaltılması için uğraşmıştır¹⁷⁷. Baryatinskiy'e göre; esir edilen Şeyh Şamil ve müridlerinin de Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi şarttı çünkü Şeyh Şamil, buralardan uzaklaştırılsa bile tekrardan Kafkasya'da etkili hale gelmesi kaçınılmazdı¹⁷⁸. Belirtildiği gibi Rusya, işgali hızlandırmak ve ele geçirilen bölgeleri daha kolay kontrol altına alabilmek için buralara Hristiyan nüfusu da yerleştirmekteydi. Bunlar arasında sadece Kazaklar mevcut değildi; içlerinde Alman, Rus, Ukraynalı, Ermeni unsurları da bulunmaktaydı.

¹⁷⁴ Kafkasya Kolordu Komutanı Velyaminov, bu durumla ilgili olarak şöyle demektedir: "*Dağlıları dize getirmenin yolu, ovaları, verimli ve müsait toprakları onlardan koparmak ve onların tarla ve meralarının, bahçelerinin yok edilmesi, bu uygulamanın art arda beş yıl sürdürülmesi Dağlıları, çaresiz duruma düşürecek ve sonraki uygulamaları kolaylaştıracaktır. Bana göre en etkili, tarla ve meraların imhasıdır.*" Bkz. Kaya, *Çerkesler*, s. 131.

¹⁷⁵ The Colonist, (Friday, January 9, 1863/ 9 Ocak 1863, Cuma); Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 342.

¹⁷⁶ Takvim-i Vekayi, sayı: 755, (29 Muharrem 1281/ 4 Temmuz 1864).

¹⁷⁷ Kezban Acar, *Rusya: Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine*, İstanbul 2014, s. 220-244.

¹⁷⁸ Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 8.

1.2.4. Çerkez Topraklarına Hristiyanları İskan Etme

Rus hükümeti, Kafkasya'da iskan faaliyetlerine fazlasıyla önem vermiş ve bunu da büyük bir özenle gerçekleştirmiştir. Ancak bunu yaparken sadece gönüllü olanları kullanmamış; herkesi iskana mecbur kılmıştır. Dolayısıyla Kafkasya topraklarına yerleştirilmeyi kabul etmeyen Hristiyanlar da baskı ve şiddet yoluyla yerleştirilmiştir. Nitekim Rusya, gelişigüzel bir yerleştirme politikası izlememiş, bir nizama göre bölgeye hem Hristiyanlık dinini yaymak hem de bölgeyi kontrol edebilmek maksatlı çalışmıştır. Diğer yandan uygulanacak olan bu politikanın gerekliliği şöyle anlatılabilir: Paris Andlaşması sonrası Rusya, Karadeniz'de filo bulunduramayacaktı; bu nedenle Çerkezlerin Osmanlı Devleti ile yürüttüğü ilişkileri takip edemez duruma düşmüştü. Ayrıca olası bir savaş durumunda Osmanlı Devleti'nin ve Avrupa devletlerinin Çerkezlerden yararlanabileceğinden de çekinen Rusya, derhal Çerkezleri alt etmek gerektiğini düşündü. Bunu da yapabilmek için Batı Kafkasya'da Hristiyan kolonileri kurmak ve Çerkezleri buralardan çıkartıp Kuban'a yerleştirmek gerekmekteydi¹⁷⁹. Hristiyan yerleşimciler ile kuşatılmış olan Çerkezlerin bir tehlike arz edemeyeceği de malumdur. Rusya'nın Batı Kafkasya topraklarında Hristiyan yerleşimcileri iskan ederken başvurduğu yolları da incelemek gerektir.

Birincisi; Rus hükümeti, yerli halkı tahakküm altına alabilmek için Kazak, Rus, Alman ve bilumum Hristiyan nüfusu, bölgeye yerleştiriyordu. Böylece yenildikçe kuytulara, sarp arazilere ve daha iç kesimlere çekilen Çerkezler, bu vesile ile hem iyice kuşatılacak hem de daha kolay kontrol edilebilecekti. İkincisi; Çerkezlere ait olan tarım araçları, hayvanları ve kendileri dahi Hristiyan yerleşimcilerin hizmetine veriliyordu ki, bu zorunlu bir hizmetti. Bununla da Çerkezler, iyice ezilecek ve daha fazla dayanamayıp Osmanlı Devleti'ne göç edeceklerdi. Üçüncüsü; Çerkezlerin elindeki verimi iyi ve bol olan araziler, zorla alınarak Hristiyan göçmenlere veriliyordu. Çerkezlere ise kısır topraklar ya da tamamen kurak yerler bırakılıyordu. Dördüncü ve son olarak da Çerkez topraklarına yerleştirilen bu Hristiyan milletler, Rusya tarafından sıkı bir denetim altında

¹⁷⁹ Güneş, "Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", s. 275. Diğer taraftan Çerkezlerden boşalan arazilere bilhassa Kazak nüfus yerleşimi daha fazla olmaktadır. Öyle ki, Rusya, Kazaklara arazi ayrıcalığı tanımaktaydı. Bkz. Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 342.

tutuluyor ve bazen bunlara şiddet uygulanabiliyordu¹⁸⁰. Nitekim Tercüman-ı Ahval Gazetesi'nin 13 Nisan 1863 tarihli bir haberinde; Çerkezlerden boşaltılan topraklara zorla yerleştirilen Rusların rahat olmadıkları ve geri dönmek istedikleri bilgisi yer alır¹⁸¹. Aynı şekilde Natuhay topraklarına yerleştirilen Kazakların da, kendilerini buraya yerleştiren Ruslara nefretle beddua ettikleri görülür¹⁸².

Rusya, Çerkezistan topraklarına gayrimüslimlerin yerleştirilmesi ve bölgenin ele geçirilmesi adına kendi milletine ve kendi dinine mensup olanlara bile baskı uygulamakta ve her daim onları gözetim altında tutmaktadır. Rusya, bölgeye iskan ettiği kendi yerleşimcilerini sürekli takip ediyordu ve bu takibat işlerini de İslav İttihadı Cemiyeti¹⁸³ vasıtasıyla yapıyordu ki; adı geçen cemiyet, yaklaşık yirmi yılda bu bölgeye 2 milyon Hristiyan göçmen yerleştirmiş ve bunları sürekli kontrol etmekle mükellef tutulmuştur. Bununla birlikte bu iskan işleri, 1861 senesinde daha bir hız kazanmıştır.

1861'de serfliğin kaldırılması ile birlikte Rusya, Batı Kafkasya'daki etkinliğini artırmıştır. Bunun sebebi de serfliğin kalkmasıyla birlikte Çarlığın, Rus köylülerine yeni topraklar bulma girişimine başlamasıdır. Rusya, kendi ahalisine yeni tarım alanları açmak maksadıyla Çerkez topraklarına daha sert hücumlar yapmaya başlamış, yapılan bu saldırılar neticesinde Çerkezler daha iç kesimlere doğru çekilmeye başlamışlardır. Çarlık ise Çerkezlerin boşalttığı bütün toprakları ele geçirerek verimli arazilere Hristiyan unsurlar yerleştirmiştir¹⁸⁴. Fakat yaşanan bu iskanların bir sebebi daha vardır ki; o da, buralara yerleştirilen Kazaklar ile Çerkezler arasında çatışmaların çıkmasını sağlamaktır. Çıkacak olan bu çatışmalar neticesinde Çerkezler, iyice yıpranacak ve bölgenin işgali daha da kolay hale gelecektir. Rusya'nın, bilhassa Çerkez topraklarına saldırmasının başka sebepleri de bulunmaktadır.

Rusya, bu Hristiyan yerleşimciler sayesinde bölgedeki hakimiyetini daha kalıcı hale getirmeye çalışıyordu. Üçüncü olarak ise Kırım Harbi'nden yenik ayrılan

¹⁸⁰ Van P. Goç, *Beynelmilel Usûl-i Temsil İskân-ı Muhâcirîn*, (Çev: Hâbil Âdem), (Haz. Ali Cin, Haluk Kortel), İstanbul 2011, s. 104.

¹⁸¹ Tercüman-ı Ahval, sayı: 321, (23 Şevval 1279/ 13 Nisan 1863).

¹⁸² Tasvir-i Efkar, sayı: 49, (22 Cemaziyelahir 1279/ 15 Aralık 1862).

¹⁸³ Osman Köse, "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770-1870)", *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu), İstanbul 2013, s. 120-121 ve 132. İslav İttihadı Cemiyeti, Rusya'daki bütün milletlerin Ruslaştırılması için uğraşır. Bu cemiyet, Kafkasya topraklarına muhacirler iskan etmeye ve bu muhacirlerin o bölgeye hakim olmalarını temin etmeye çalışır. Bkz. Van P. Goç, *Beynelmilel Usûl-i Temsil İskân-ı Muhâcirîn*, s. 112.

¹⁸⁴ Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", s. 83.

ve Karadeniz kıyılarındaki askeri üstünlüğü de sona eren Rusya, bu kayıplarının telafisi için hareketlerini Batı Kafkasya üzerinde yoğunlaştırmaya başlamıştı. Bu doğrultuda Çerkezler üzerindeki politikasını daha da sertleştiren Rusya, hızlı bir şekilde Çerkezleri, Kuban'a yerleştiriyor; onlardan boşalan yerlere de Hristiyan göçmenleri getiriyordu.

Rusların, bu bölgelerde hakimiyetini sağlam bir şekilde tesis etmesinin yegane yolu, buralarda kendisine karşı hiçbir zorluk çıkarmayacak ve Osmanlı Devleti ile de hiçbir bağı olmayan ve tamamını Hristiyan milletlerin oluşturduğu bir bölge meydana getirmektir¹⁸⁵. Dolayısıyla hem bu coğrafyayı elinde tutmak isteyen hem de bölgeyi Hristiyanlaştırmak isteyen Rusya, yerli Türk ve sair Müslüman ve gayrimüslim milletleri bölgelerinden uzaklaştırmak suretiyle onlardan boşaltılan yerlere derhal Hristiyanlardan oluşan toplulukların yerleştirilmesi faaliyetlerine bir hayli önem vermiştir.

Rusya'nın amacı toprakları içerisinde yaşayan bütün insanları ortak devlet, ortak millet, ortak din etrafında yani Rusya Çarlığı ve Hristiyan Ortodoks çatıları altında birleştirmektir¹⁸⁶. Bu doğrultuda Kafkasyalılara dahi kimliklerini unutturmaya ve onları Ruslaştırmaya çalışmış ve buradaki ahali arasında Hristiyanlık propagandası yapmıştır. Nitekim bu politikasında az da olsa başarılı bir netice elde eden Rusya, Kafkasyalılarının bir kısmını Rus topraklarına göç ettirmiş ve bu kişilerin çocuklarına Ortodoks isimleri verilmesine ve bu çocukların Rus okullarında Hristiyanlık eğitimi alarak büyümelerine gayret etmiştir¹⁸⁷. Dolayısıyla Çerkezlerden bazıları çareleri kalmadığını gördüklerinde boş yere mücadele edip sefalet çekmek yerine, bir nevi Ruslaşmak anlamına gelen bu tasarımı kabul etmişlerdir¹⁸⁸.

1.2.5. Müslümanları ve Putperestleri Hristiyanlaştırma Faaliyetleri

Ruslaştırma veya Hristiyanlaştırma politikasının mucidi Nikolay İlminskiy¹⁸⁹ adında bir misyonerdir. İlminskiy metodunda Rus olmayanların çocukları, Rus

¹⁸⁵ Murathan Keha, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum'un Durumu", *Ekev Akademi Dergisi*, (Ed. A. Halim Ulaş), sayı: 57, Erzurum 2013, s. 94.

¹⁸⁶ Ergenoğlu, "Kafkaslardan Anadolu'ya", s. 379.

¹⁸⁷ Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", s. 83.

¹⁸⁸ Rusların, Çerkesistan topraklarında giriştikleri Hristiyan yerleşimcileri iskan faaliyetleri hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Van P. Goç, *Beynelmilel Usûl-i Temsil İskân-ı Muhâcirin*, s. 111-118; Köse, "Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti", s. 119-135.

¹⁸⁹ Rus Ortodoks bir misyoner olan İlminskiy, Tatarca ve Arapçanın yanında Türk lehçeleri üzerine de çalışmalar yapmıştır. İlminskiy, İncil'in Kiril alfabesiyle fakat her milletin kendi diliyle yazılması gerektiğini savunmuş ve Rus olmayan milletlerin kendi dillerini Rus harfleriyle yazmaları fikrini de ortaya atmıştır. Nitekim bu fikir, 31 Mart 1906'da Rus eğitiminde yer almaya başlamıştır.

okullarında, Rus kültürü etrafında eğitilmesi gerekmekteydi¹⁹⁰. Bunun için de ahali, ya propaganda ve menfaat ya da şiddet ve zulüm yollarıyla teşvik edilmeye çalışılmaktaydı¹⁹¹. Çünkü yerlilerin göçünü sağlamak veya Rusya'da Hristiyan bir şekilde yaşamalarını gerçekleştirmek lazımdı. Diğer yandan Kafkas Müslümanlarını Hristiyanlaştırmak için de "Kafkas Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Cemiyeti" adını taşıyan bir teşkilat oluşturulmuş ve bu teşkilat vasıtası ile planlı ve programlı bir şekilde asimilasyon faaliyetlerine girişilmiştir¹⁹². Tahmin edileceği üzere bu işlem pek kolay olmamıştır. Kafkasyalı Müslümanlar, dinlerinden vazgeçmeyip istiklal mücadelesini götürebildikleri yere kadar devam ettirmişlerdir. Bu durumda Çarlık yönetimi de direnenleri ya Sibiryaya'ya sürgüne yollama ya da idam etme cihetini tercih etmiş ve bunu da Çerkezlere açıkça belirtmiştir. Büyük bir baskı ve şiddetle karşı karşıya kalan Çerkezler, bütün sıkıntıları göze almak suretiyle Rus hakimiyetine girip dinlerinden geçerek Hristiyanlığı kabul etmektense, kendilerine en yakın gördükleri Osmanlı Devleti'ne göçe karar vermişlerdir. Mücadelelerine artık bir netice alamayacağını anlayan bazı Çerkezler üçer beşer Rus makamlarına gelip Osmanlı Devleti memleketlerine göçmek niyetinde olduklarını bildirmişlerdir. Zaten Rusya'nın da beklediği bu olduğu için Çerkezlerin isteği hiç düşünülmeden kabul edilmiştir¹⁹³. Aynı zamanda Rusya, göç etmek istemeyen ve mevcut yerlerinde kalmak isteyenleri de uyarmış ve yerlerinde kalmanın birtakım şartları olduğunu kendilerine bildirmiştir. Rusya'nın, göçü kabul etmeyenlere belirttiği şartlar şunlardır:

- Kafkasyalılar, Ortodoks Hristiyanlığı kabul edecektir.
- Çerkezleri her türlü zirai araç gereci ve hayvanları ellerinden alınarak Hristiyan yerleşimcilere verilecektir.
- Çerkezlerin verimli toprakları, Hristiyan göçmenlere verilecek; Yerliler ise verimi az olan ya da en verimsiz kurak ve bataklık olan toprakları alacaklardır.

¹⁹⁰ Süleyman Erkan, "Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Dönemlerinde Etnik Sürgünler", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, (Ed. Ömer E. Lütem), sayı: 1, Ankara 2006, s. 161.

¹⁹¹ Van P. Goç, *Beynelmülel Usûl-i Temsil İskân-ı Muhâcirin*, s. 104.

¹⁹² Köse, "Hristiyan Nüfus İskân Siyaseti", s. 133-134; Yel, Gündüz, "Çarlık Rusya'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi", s. 957.

¹⁹³ Ahmet Özkiraz, Mehmet Çetin, "1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu'da Çerkes İskânı ve Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu", *Tesam Akademi Dergisi*, II/2, (Ed. Fatih Bilgin), 2015, s. 13-14; Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 46-48; Bi, *Kafkas Tarihi*, II, s. 794-812; Hotko, *Çerkeslerin Tarihi*, s. 195-199; Semen Esadze, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali Kafkas-Rus Savaşları'nın Son Dönemi*, (Çev: Murat Papşu), Ankara 1999, s. 79-80; Polovinkina, *Çerkesya*, s. 230-297; Kaya, *Çerkesler*, s. 169-190.

- Kafkasyalılar, silahlarını bırakacak veya Rus askeri birliklerine katılacaklardır.
- Rusya tarafından belirtilen bu hususlar, Çerkezlerce kabul edilecek ve bunlar, kendilerine verilen yerlere iskan edileceklerdir¹⁹⁴.

Rusya'nın bu ağır şartları, Çerkezleri ya Hristiyan olmak mecburiyetinde bırakacak ya da bu milletler, Osmanlı Devleti'ne göç etmek durumunda kalacaktır. Sözgelimi; Hristiyanlığı kabul etmeyip halen kendi arazilerinde kalmaya devam etmek niyetinde olanlar olur ise muhakkaktır ki, önünde sonunda onlar da Osmanlı Devleti'ne göç edeceklerdi. Diğer yandan Çerkezlerin büyük çoğunluğu, kendilerine belirtilen bu şartları kabul etmeyerek mücadelelerine devam etmişlerdir. Bunun yanında Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerin nedenleri arasında sadece Rusya'nın politikaları yoktur. Mesela İngiltere ve Fransa sürekli Çerkezlere savaşı teşvik etmişler ve yardım yapacaklarına dair sözler vermişlerdi.

1.3. İngiltere ve Fransa'nın Etkisi

1791 yılında Başbakan William Pitt'in İngiltere Parlamentosu'nda ortaya koyduğu yeni ilkelere göre İngiltere, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma kararı almıştı. Gerek İngiltere'nin bu politikası ve gerek Osmanlı Devleti'nin zayıflaması hakkında, Türkçülük akımının önde gelen isimlerinden olan ve Türk Tarih Kurumu'nun açılmasına ön ayak olan Yusuf Akçura şöyle demektedir:

"Osmanlı Devleti'nin zâfindan, en ziyade istifade etmek, yani Osmanlı memleketlerini istilâ eylemek isteyen devletler Rusya Çarlığı ile Nemçe İmparatorluğu idi. Fransa, İngiltere ve Felemenk devletleri ise Osmanlı memleketlerini iktisadî faaliyetlerine müsait bir saha addederek, muhafaza ve istismarına taraftar görünüyorlardı."¹⁹⁵

İngiltere'nin de bu dış politika ilkesinin temel amacı Rusya'nın, Karadeniz'e inmesini ve Karadeniz'in Rus hakimiyetine geçmesini engellemektir¹⁹⁶. Bunun yanında Sultan II. Mahmud'un, Mısır Meselesi'nde 1833 yılında Rusya'ya yanaşması ve Hünkar İskeleyi Andlaşması'nı yaparak Rus askerlerinin Boğaz'a çıkmasına müsaade etmesi üzerine İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, İstanbul Büyükelçisine şunları yazmıştır:

¹⁹⁴ Van P. Goç, *Beynelmilel Usûl-i Temsil İskân-ı Muhâcirîn*, s. 104; Yel, Gündüz, "Çarlık Rusya'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi", s. 957.

¹⁹⁵ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. asırlarda)*, Ankara 1988, s. 5.

¹⁹⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, İstanbul 2010, s. 37.

"Osmanlı Hükümeti, eski politikasına dönüp İngiltere'nin yardımını ararsa, birtakım tehlike ve güçlükler önlenmiş olur mesajını Sultan'a iletin. İngiltere'nin çıkarları Osmanlı Devleti'nin çıkarları ile uyumaktadır. Güçlü olan ve sistematik biçimde Osmanlı İmparatorluğu aleyhine genişleyen Rusya'ya dayanmak tehlikelidir"¹⁹⁷.

İngiltere'yi en fazla rahatsız eden konu, Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya hakimiyeti ile Hindistan'ı tehdit etmeye başlaması idi¹⁹⁸. Bu ihtimali düşünen İngiltere, Osmanlı Devleti'ne verdiği destek gibi, Kafkasya'da yaşayan halkları da destekleyerek Rusların, Hindistan'a doğru olabilecek yayılma alanını kısıtlamaya çalışıyordu¹⁹⁹.

Bu doğrultuda İngiltere, İstanbul'daki elçilerinden Lord Ponsonby ve Stratford Canning'in önerileri gereği Çerkezlere silah, barut ve mermi göndererek Rusların Kafkas kıyılarına yerleşmesini önlemeye çalışmıştır. Ayrıca Rusya, Kafkas problemiyle meşgul edilirse Rusya'nın doğu siyaseti de etkisiz hale gelmiş olacak ve bundan sonra Kırım, Çerkezistan ve Gürcistan; Rusya'nın elinden alınacaktı. Rusya'dan koparılan bu yerlerden Kırım ve Gürcistan, Osmanlı Devleti'ne verilecek, Çerkezistan ise ya bağımsız ya da Padişah'ın egemenliği altında olacaktı²⁰⁰. Bunun için İngiltere ve Fransa, Çerkezlerin mücadelesi sırasında sürekli olarak onları Ruslara karşı kışkırtmış ve savaşa devam etmeleri gerektiğini telkin etmişlerdir. Bu da net bir şekilde göstermektedir ki, İngiltere ya da başka bir sömürgeci ülke kendi çıkarlarını gözetmek koşuluyla her şeyi yapabilmektedir²⁰¹. Çerkezler özelinden söylemek gerekirse denilebilir ki; İngiltere'nin esas amacı, Çerkezler vasıtasıyla Rusları yıpratılabildiği kadar yıpratmak ve nihayet Asya'da üstünlüğünü korumaktır. Bu bağlamda İngiltere kamuoyunda Çerkezlere yardım kampanyaları başlatılmış ve Çerkezistan'a gelen İngiliz ajanları devletin Çerkezlere muhakkak yardım edeceğini

¹⁹⁷ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1987, s. 123.

¹⁹⁸ Paul Imbert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, (Çev: Adnan Cemgil), İstanbul, s. 130. Ayrıca Namık Kemal, Rusya'nın bu yayılma alanları hususunda Hindistan'da çıkarları bulunan İngiltere'yi uyarak şunları söylemiştir: "*İngiltere'nin bu taksimde bir fâ'idesi görünmeyüb bi'l-akis Şark'ın cihet-i cenûbiyyesinde Rusya'nın hatve hatve ilerlemesiyle Hindistan'ca henüz te'essüs ve takarrürü meşkûk olan ticâret-i külliyyesi tehlikeye düşmekte olduğu gibi Memalik-i Osmâniyye'de olan revâbit-ı menfâ'ati dahi bozulacağından ve İngiltere Devleti'nin bahren i'tibârı tedenni edeceğinden bu taksime anın meyl-ü muvaffakati nasıl istihsâl edilecek.*" Bkz. Musa Gümüç, "Namık Kemâl'e Göre Şark Meselesi ve Osmanlı Devleti'ni Çöküşe Götüren Sorunlar", *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı, II*, Ankara 2010, s. 154.

¹⁹⁹ Kreiten, "Post-Kolonyal Bir Çerkes Tarihi Arayışı", s. 139.

²⁰⁰ Mustafa Aydın, "Çerkes Kıyılarında İngilizler (1829-1837)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (Ed. Arzu Terzi), sayı: 38, İstanbul 2003, s. 81.

²⁰¹ Bu konu ile ilgili olarak Prens Czartoryski ile Lord Palmerston'un bir konuşması dikkat çekicidir. Lord Palmerston, konuşma esnasında Prens'e: "...İngiliz milleti elbette ki savaşmasını bilmektedir. Fakat bunu ancak çıkarları gerektirdiği zaman yapar..." şeklinde bir söz söylemektedir ki; bu da İngiliz siyasetini kanıtlar niteliktedir. Bkz. Luxembourg, *İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, s. 188.

ve bunun için sabırla beklmelerini ve mücadeleyi asla bırakmamalarını söylemişlerdir.

Çerkez topraklarına giden bu İngiliz ajanlarından birisi de David Urquhart'tır²⁰². Urquhart, kendi isteği ile doğu ülkelerindeki ticari faaliyetleri öğrenmek üzere görevlendirilmiştir²⁰³. Bu görevi doğrultusunda Urquhart, Osmanlı topraklarına da gelmiş ve Samsun'da Çerkez Sefer Bey²⁰⁴ ile de tanışmıştır. Ardından Batı Kafkasya'ya hareket eden Urquhart, 1834'te Çerkezistan'a varmış ve burada Çerkez ileri gelenleri ile toplantılar dahi yapmıştır. Bu toplantıların birinde 1834 tarihli bir Çerkez bağımsızlık bildirgesi yayınlamıştır ki; bu, Çerkezlerin ilk diplomatik belgesi kabul edilir²⁰⁵. Bu belge vasıtası ile Urquhart, şüphesiz Avrupa'nın dikkatini bu taraflara çekmeye çalışmıştı. Biraz sonra tekrar İngiltere'ye dönen Urquhart, basın yoluyla yoğun bir propaganda faaliyeti başlatmış ve Çerkezlerin bağımsızlığı için epey çaba sarf etmiştir²⁰⁶. Ancak Urquhart'ın bu faaliyetleri elbette Rusya'yı endişelendirmeye yetecektir. Dolayısıyla Rusya sefaretine nezdinde derhal Bab-ı Ali'den bu konu ile ilgilenilmesi istenmiştir. Nitekim 7 Temmuz 1835 tarihli arz tezkiresinde Urquhart'ın, Çerkezleri kışkırttığından ve bunun Osmanlı Devleti'ne bir zarar verebileceğinden korkulduğu beyan edilmiştir²⁰⁷. Ancak gerek David Urquhart'ın ve gerek diğer İngiliz ajanlarının çabalarına rağmen İngiltere, sadece İngiliz kamuoyunu Çerkezlere desteğe çağırarak yetinmiş, açık bir şekilde Rusya ile karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır²⁰⁸. Nitekim bu hususla ilgili

²⁰² David Urquhart, 1805'de İskoç Protestan bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. Oxford'da okurken 'Avrupa'da estirilen romantik Yunan ayaklanmasından etkilendi ve kendisi gibi İskoç olan ünlü şair Lord Byron gibi Osmanlı'ya karşı savaşmak maksadıyla Yunanistan'a gitti. Lord Byron, savaşmadan öldü, Urquhart ise savaşmış ve ağır yaralanmıştır. Fakat daha sonra Yunan bağımsızlığının, Ortodoks Rusya'yı güçlendireceği ve bunun da İngiltere'ye olumsuz etki edeceği düşüncesi ile Ruslara karşı mücadele eden Çerkesler için İngiltere'nin yardımının elzem olduğunu belirtmiştir. Türkiye, Karadeniz, Afganistan ve İran gibi bölgelere seyahate çıkmıştır. Ayrıca Çerkesler, David Urquhart'ı "Davut" olarak isimlendirmişlerdir. Bkz. Henze, "Circassian Resistance", s. 13.

²⁰³ David Urquhart'a görevi için gizli servisten 200 sterlin, Dışişleri bütçesinden de 300 sterlin ödenek ve birtakım mallar verilmiştir. Bkz. Luxembourg, *Rusların Kafkasya'ya İşgali*, s. 92.

²⁰⁴ Bir Şapsığ Prensi olan Sefer Bey, çocukken geldiği Türkiye'den kaçıp bir Rus okulunda eğitim almış ve Rus ordusunda da bulunmuştur. Rus hizmetinden de kaçarak Çerkesistan'a gelmiş ve Anapa'da, Osmanlı kuvvetlerine katılıp Albay rütbesi almıştır. Sefer Zaniko hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, "Sefer Zaniko: Osmanlı'nın Kuzey Kafkasya Politikasına Etkisi", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 247-271; Luxembourg, *Rusların Kafkasya'ya İşgali*, s. 93-34.

²⁰⁵ Bahsi geçen bildirme için bkz. Luxembourg, *İngiliz Politikası ve Şeyh Şamil*, s. 279-280.

²⁰⁶ Urquhart'ın girişimleri için bkz. Peter Brock, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review*, LXXI/CCLXXX, Oxford 1956, s. 4-28. Ayrıca Urquhart'ın Osmanlı Devleti siyaseti hakkında bkz. Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 125-127.

²⁰⁷ BOA, İrade, Hariciye Nezareti (İ. HR), D:10, G:506, (11 Rebiülevvel 1251/ 7 Temmuz 1835).

²⁰⁸ Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 62.

olarak David Urquhart, 8 Mayıs 1854 tarihinde Çerkez ileri gelenlerine gönderdiği mektupta şunları söylemiştir:

"...En azından karşı karşıya bulunduğunuz yeni komplolara karşı sizi uyarmam gerekiyor. Siz, Rusya'yı gerçek yönleriyle tanımış halklardan birisiniz. Ama artık Avrupa'yı da gerçek yüzüyle tanımanız gerekiyor. Avrupa'ya karşı güvenliğinizi, Avrupa'nın ikiyüzlülüğünü tanıyabildiğiniz oranda sağlayabilirsiniz. Yaşadığımız yüzyılda yaşanan dört büyük savaş, bütün dünya için önemli sonuçlar doğurdu. Bu savaşlar, Rusya-İran (1826-1827), Rusya-Osmanlı (1828-1829), Rusya-Polonya (1830-1831) ve Rusya-Macaristan arasında yapılmıştır. Bütün bu savaşlarda Avrupalı güçler, ya Rusya'nın saldırdığı devleti-halkları önce güvencedikten sonra terk ettiler ya da Rusya'nın işgaline yardımcı oldular... O İngiltere hükümeti ki, 1838'de Rusya'nın barbarlığına karşı yardım istemiş olan Afganistan'a düşmanca işgal saldırısına girişmişti; İngiliz ulusunun gözünden olayı saklamak için de Rusya'nın dostlarıyla savaşıldığı şeklinde yalan haberler yayıyorlardı. Bir noktaya dikkatinizi çekerim. Aynı oyun size de hazırlanıyor. Afganistan'a 1838'de o oyunu düzenleyen adam, bugün İngiltere'nin bakanıdır..."²⁰⁹.

Dolayısıyla David Urquhart, Çerkezlerin gerçekleri görmesini sağlamaya çalışmıştır. Diğer tarafta Kafkasya'da İngiltere adına faaliyette bulunan sadece Urquhart değildi. Aynı dönemde bölgeye İngiliz çıkarlarını gözetmek için birçok ajan ve görevli gönderilmişti.

1.3.1. Vixen Hadisesi ve İngiltere Desteğinin Sonu

İngiltere, Kafkasya politikasında David Urquhart'ın yanı sıra Lord Charles Spencer'ı da Kafkas kıyılarına keşif için göndermiş fakat bu da 17 Mayıs 1835'te bir Rus firkateyni tarafından yakalanmıştır. İngilizler, Karadeniz'de bu faaliyetleri yaparken aynı zamanda İstanbul'a da James Hudson adında bir kraliyet sekreterini göndermişti. Bunun görevi, büyükelçinin Çerkezlerle olan faaliyetlerini üstlenmek ve Çerkezler arasında bağlantı sağlamaktı. Bunların yanında İngiltere'nin Kafkasya'ya ajan çıkartması 1836'da da devam etmişti. Nitekim Morning Post muhabiri J. A. Stewart'ın, Lord Ponsonby tarafından buraya gönderilmesinden sonra Urquhart'ın da Kafkasya'da ticaret yapmaları için ikna ettiği James Bell ve George Bell kardeşler, Vixen adlı bir gemi kiralayarak Ekim 1836'da Londra'dan Çerkez kıyılarına hareket etmiştir.

Urquhart, böyle bir girişimde bulunurken iki türlü sonuç çıkacağını hayal ederek hareket etmiştir. Birincisi; Ruslar, gemiye el koyarlarsa İngiltere ile Rusya'nın arası açılacak; şayet bu gerçekleşirse İngiliz hükümeti şüphesiz fiiliyatta da Çerkezleri destekleyecek ve Urquhart da mücadelesinde başarılı olacaktı. İkincisi ise eğer Ruslar gemiye el koymazlarsa bu da Rusların, Çerkez işgalinden vazgeçtiği

²⁰⁹ Mektubun devamı için bkz. Kaya, *Çerkesler*, s. 76.

şeklinde yorumlanacak ve İngiltere, Çerkezlere meşru bir şekilde yardım edebilecekti. Nihayet bu varsayımlardan ilki yaşanmış; Rusya, gemiye el koymuş ve 12 Ocak 1837'de Journal de St. Petersburg adlı bir Rus yayın organından da tüm dünyaya duyurmuştur. Vixen hadisesi Avrupa'da duyulunca Avusturya Başbakanı Metternich, Fransa Büyükelçisi Saint Oulere ve Avusturya elçisi Lamb, açık bir şekilde İngiltere'yi desteklediklerini açıklamışlardır. Artık Rusya ile bir savaşın eşiğine gelen İngiltere ise Fransa ve Avusturya'nın destek sağlayacaklarından emin olamadığı için böyle bir şeye kalkışmamıştır. Zaten Palmerston da 23 Mayıs 1837'de Moskova elçisi Durham'a gönderdiği yazıda Vixen'e el konulması hususunda Rus hükümetini sorgulamak için yeterli delile sahip olmadıklarını belirtmiş²¹⁰ ve bu olaydan sonra da İngiltere'nin, Çerkezler üzerindeki ilgisi azalmıştır²¹¹. Bu durum, şüphesiz Çerkezler için bir hayal kırıklığı yaratmış olsa da onlar, mücadelelerine yaklaşık 30 yıl daha devam edeceklerdir. İngiltere ve Fransa'nın yanında Leh milliyetçileri de Çerkezlerin mücadelesi ile yakından ilgilenmekteydiler²¹².

Bahsi geçen Leh vatansever milliyetçiler, bir sebepten dolayı Çerkez meselesi ile alakadar olmuşlardı. Bu sebep, Polonya'da meydana gelen ve Rus idaresine karşı çıkardıkları isyanın 1831'de Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasıdır²¹³. Bu münasebetle denilebilir ki, Rusya, Çerkezistan'da uygulayacağı bu katı uygulamayı yıllar önce Polonya'da da göstermiş ve böylece Rusya, hem Lehlerin hem de Çerkezlerin ortak düşmanı olmayı başarmıştır²¹⁴. Diğer yandan Çarlık makamları, Leh savaş esirlerini ve isyancıları Kafkasya'ya cepheye yolluyordu ki; bu da Lehleri, Çerkezlerle yakın eden bir başka unsurdur. Leh milliyetçileri, Çerkezlere yardım

²¹⁰ Vixen hadisesi hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Luxembourg, *Rusların Kafkasya'yı İşgali*, s. 131-197; Abdullah Temizkan, "Lehistanlıların İstanbul'da Lobi Faaliyetleri ve Kafkasya'ya Lejyon Gönderme Girişimleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (Ed. Nazım Hikmet Polat), sayı: 28, 2010, s. 365-367; Aydın, "Çerkes Kıyılarında İngilizler", s. 87-95.

²¹¹ Brock, "The Fall of Circassia", s. 7.

²¹² Leh-Kafkas ilişkileri için bkz. Stefaniya Skoçen, "19. Asırda Leh-Şimali Kafkasya Münasebetlerinin Kısa Hülâsası", Varşova 1935, s. 1-8. Ayrıca Lehistan, 18. yüzyılda Rusya, Prusya ve Avusturya egemenliğinde yaşayan ve 1772'de ve 1795'te iki defa bu devletler arasında paylaşılmıştır. Osmanlı Devleti ise sürekli olarak Lehistan'ı desteklemeye gayret etmiş ve bu devletin bağımsızlığını korumak ve içişlerine karışılmasını önlemek istemiştir. Üstelik bu uğurda 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı gerçekleşse de Lehistan kurtulamamıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, her zaman Lehistan'ı siyasi bir teşekkül olarak görmeye devam etmiştir. Lehistan-Osmanlı Devleti ilişkileri için bkz. Tayyib Gökbilgin, "Tarihde Türk Leh Münasebetleri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2-3, İstanbul 1974, s. 498-500; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 34.

²¹³ Polonya'daki 1830 ihtilali için bkz. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 194-197.

²¹⁴ Bu durum için bkz. The Illawarra Mercury, (Tuesday, July 26, 1864/ 26 Temmuz 1864, Salı), <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/136377685?searchTerm=circassian&searchLimits=dateFrom=1864-01-01||dateTo=1864-12-31> [2/11/2016].

etmek ve kendi meselelerini de sonuçlandırabilmek maksadı ile 1833 senesinde Paris'te Hotel Lambert²¹⁵ adlı bir grup oluşturmuşlar ve David Urquhart da bu grubun işleyişinde rol almıştır²¹⁶. Urquhart, Paris'te Leh Prensleri ile de işbirliği yaparak The Portfolio²¹⁷ adlı bir dergi çıkarmış ve bu dergi vasıtasıyla Çerkez meselesi üzerindeki mücadelesini sürdürmüştür²¹⁸. Hotel Lambert yöneticileri ve David Urquhart, 1862'de 15 binini Lehlilerin temin ettiği, 25 bin lira kadar para toplayıp Çerkezistan'a göndermek üzere 6 top ve biraz cephane satın aldılar. Bundan sonra Arthur Fonvill'in de aralarında bulunduğu yedi Leh, iki Fransız, dört Çerkez ve üç Türk ayrıca 6 top ve 150 kişilik teçhizatla 31 Ağustos 1863'te Çerkezistan'a doğru yola çıkıldı²¹⁹. Fakat bu gelen yardımlar da Çerkezlerin direncini artırmaya yetmedi. Aslında Çerkezler de herhangi bir yardım gelmeyeceğinin farkında idi ancak yine de bir ümit öylece bekliyorlardı. Nitekim bir süre sonra Çerkezler, artık Avrupa'nın bu duyarsızlığını kabullenmeye başlamışlardı²²⁰. Rusya, Çerkezlere yapılan ya da yapılması planlanan yardımlara mani olabilmek için birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Bilhassa gönderilmekte olan demir, çelik ve barut gibi malzemelerin bölgeye girmesi engellenmeye çalışılmıştır²²¹.

Netice itibariyle denilebilir ki; İngiltere, çıkarları gereği Çerkezleri desteklemek durumundaydı ve esasında öyle de oldu, Çerkezleri Rusya'ya karşı el altından kışkırtmıştı. Aslında bir husus daha Çerkezistan'ı İngiltere için önemli kılmaktaydı. Şöyle ki, ticaret sınıfı ve muteber iş adamları, parlamento ve basın üzerinde etki etmeye çalışarak Rusların, bölgede yayılmasını engellemeye çalışıyordu. Çünkü Çerkezistan kıyıları, Rusların eline geçecek olursa kendi ticari faaliyetleri aksayacak ve belki de duracaktı. Bu yüzden buralara gelen İngiliz tüccarlar ve gemiciler Çerkezlere, İngiliz hükümetinin yardım yapacağına dair sözler veriyorlardı. En azından bu kişiler, hükümetlerinin kendi yanlarında olacağını hesap ederek söz vermişlerdi. Fakat İngiltere'nin yardımı göçler esnasında gerçekleşen bir avuç peksimetten öteye gitmedi. Daha da fazlasını yapamazlardı çünkü durum,

²¹⁵ Leh-Çerkes ilişkisi ve Hotel Lambert için bkz. Brock, "The Fall of Circassia", s. 5-10.

²¹⁶ Brock, "The Fall of Circassia", s. 6.

²¹⁷ The Portfolio, ilk defa 1835 Kasım ayında yayınlanmaya başlamış ve henüz birinci sayısında Çerkeslerin Bağımsızlık Bildirgesi'ni yayınlamışlardır. Bkz. Yağcı, "Sefer Zaniko", s. 253.

²¹⁸ Temizkan, "Lehistanlıların İstanbul'da Lobi Faaliyetleri", s. 365; Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, s. 14. Ayrıca David Urquhart, The Portfolio dergisinde Rusya'ya açıkça harb ilan edilmesini talep etmiştir. Bkz. Aydın, "Çerkes Kıyılarında İngilizler", s. 87.

²¹⁹ Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, s. 15-18.

²²⁰ Tasvir-i Efkar, sayı: 108, (23 Muharrem 1280/ 10 Temmuz 1863).

²²¹ Aydın, "Çerkes Kıyılarında İngilizler", s. 80.

savaşa dönüşmeye başlıyordu ve bu sebepten İngiltere, Çerkezistan siyasetini devam ettirmemeye karar verdi. Nitekim Alman oryantalist Karl Friedrich Neumann'ın, henüz 1834'te bu hususa dair sarf ettiği bir cümle, sözü eğriden doğruya döndürecektir. Neumann, şöyle demiştir: "*Türk, Fars ve Hint topraklarına hükmetmek Avrupa'nın kaderi olduğu için Avrupalı güçler, Rusya'ya müdahale etmeyecekti.*"²²² Nitekim bu sözden 30 yıl kadar sonra Rusya, Kafkasya'yı işgal edecek, buradaki milletleri göçürecek ancak Avrupa, pek oralı olmayacaktır. Çünkü onlar da bilir ki, Avrupa zaten buralara önünde sonunda hükmedecek olan taraftır. Diğer yanda göçün siyasi nedenlerinin yanında ekonomik nedenler de bulunmaktadır. Denilebilir ki; Rusya, sadece topraklarını genişletmek ve buraları Hristiyanlaştırmak için Kafkasya'yı işgal etmemiş olsa gerektir.

1.4. Ekonomik Nedenler

Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerin birtakım ekonomik nedenleri de vardır. Birincisi, Rusya'da köylü serfliğinin kaldırılması etkili olmuştur. 1861'de serfliğin kaldırılması ve toprak reformu ile Çerkezler arasındaki zengin beyler, Rus vatandaşlığına geçecek olursa kendilerine ait olan kölelerini kaybedecekti. Böyle bir şeyin olmasını istemeyen beyler, aileleri ve köleleri ile birlikte topyekün Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdir. Tabii böyle zengin ve gösterişli beylerin yerli halk üzerindeki etkisi de su götürmez bir gerçektir. Dolayısıyla beyleri Osmanlı Devleti'ne göç ediyorsa ahali de düşünmeden onların arkasından yola koyulacaktır²²³. Bununla birlikte yine serfliğin kaldırılmasının bir başka önemli neticesi daha vardır ki, o da Rusya'da köylüler için yeni topraklara ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Kendi halkına ve diğer Hristiyan milletlere yeni araziler arayan Rusya, Batı Kafkasya'daki kolonizasyon hareketini hızlandırmıştır. Girişilen bu göçürme siyaseti ile Kuban Nehri'nin kuzeyindeki verimsiz topraklara yerleştirilmeye çalışılan Çerkezlerin

²²² Antero Leitzinger, "Çerkes Soykırımı", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 117. Ayrıca ilk başlarda Rus işgaline şiddetle tepki gösteren Fransa ve İngiltere de, işgalin son zamanlarında artık neredeyse Rusya'yı destekler ve dahi Çerkesleri kötüler nitelikte bir politika izlemiştir. Mesela III. Napolyon, 5 Kasım 1863'te Polonya ve Kuzey Kafkasya aleyhinde konuşma yaparken İngiltere de tarafsızlığını ilan etmiştir. Bkz. Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 135-136.

²²³ Göçmenlerin beyleri ile birlikte geldiklerine dair bkz. BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM), D:193, G:58, (14 Safer 1277/ 1 Eylül 1860); BOA, (A. MKT. MHM), D: 191, G:1, (20 Muharrem 1277/ 8 Ağustos 1860); BOA, (A. MKT. NZD), D: 361, G:86, lef-2, (29 Muharrem 1278/ 6 Ağustos 1861); BOA, (A. MKT. UM), D:542, G:19, (19 Şaban 1278/ 19 Şubat 1862).

boşalttığı topraklara Ruslar ve Kazaklar iskan olunmak suretiyle yayılma politikası artarak devam etmiştir²²⁴.

Çerkezlerin, Batı Kafkasya sahillerinde yerleşmiş olması nedeniyle buralar da önemli idi. Çünkü Rusya'nın burayı alması, Karadeniz'e açılması demektir ki, Karadeniz'de Osmanlı Devleti'nin gücü de ortadadır. Bu denizde üstünlüğü ele geçirmeyi hedefleyen Rusya'nın bir başka gayesi de Kafkasya üzerinden Hindistan'a ulaşabilmektir. Yeni sömürge faaliyetleri aramak maksadında olan Rusya, şüphesiz buraya ulaşarak İngiltere'ye de ağır bir darbe indirmeyi hedeflemiştir. Rusya'nın bu ekonomik hedefleri ışığında bir süper güç haline gelmek istemesi gerek I. Petro'nun vasiyetinde ve gerek Pogodin'in kaleme alarak II. Alexandr'a sunduğu Çarlık gizli raporundan da hatırlanacaktır. Tekrar vasiyete dönmek gerekirse burada, "Basra Körfezi'ne kadar inip Suriye üzerinde Şark'ın eski ticaretini yeniden tesis etmek gerektir" denilmektedir ki, sonrasında Hindistan'a ulaşmayı hedefleyen Rusya, geçiş güzergahlarını ele geçirmeyi planlamıştır. Bütün bunlardan başka Osmanlı Devleti de bölgeyi biraz boşlamış ve şüphesiz bu ilgisizlik de gerek işgale ve gerek göçe etki etmiştir.

1.5. Osmanlı Devleti'nin Politikası ve Çerkez Devlet Adamlarının Etkisi

Rusya'nın Kafkasya'yı işgalinde ve Anadolu'ya yaşanan göçlerde diğer bir önemli sebep de Osmanlı Devleti'nin hem Çerkezistan'a²²⁵ hem diğer Kafkas topraklarına gerektiği kadar ilgi göstermemiş olmasıdır²²⁶. Bu ilgisizliğin sebebi de hem Rusya'nın bir tehlike arz edeceği düşünülmemiş olmasından hem de gerek Avrupa gerekse Afrika'nın fethi, Osmanlı Devleti'ni daha fazla meşgul etmesinden kaynaklanmış olsa gerektir. Bu ilgisizlik, Rusya'nın güçlenmesinde ön ayak olmuş ve Rusya, Avrupa devletlerine dahi kafa tutabilecek duruma gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'nin Çerkezlere çeşitli yardımlarda bulunduğunu belirtmek gerekir. 1864 senesinden sonra da Kafkasya bölgesinde çatışmalar olmuş

²²⁴ Bazı Çerkesler, dinlerini değiştirmek suretiyle Rusya taraflarına göç etmişti. Bu durumun toprak reformu ve serfliğin kaldırılması hamleleri ile daha da artacağından ve kendisine ait kölelerin Rusya'ya gideceğinden korkan Çerkes ileri gelenleri, aileleri, eşyaları ve köleleri ile birlikte Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdir. Bkz. Güneş, "Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", s. 281.

²²⁵ Ahmed Cevdet Paşa, Çerkesistan'ın önemini şöyle anlatır: "*Sultan Abdülhamid Han asrında Kırım Hanlığı istiklâl suretiyle Devlet-i Âliyye'den munfasil oldukça led'el-icab Tevâif-i Çerakise'den asker celb ve istihdam etmek üzere Devlet-i Âliyye nazar-ı ihtimâmını Çerkesistan'a ihâle etmeğe mecbur olduğundan ...*" bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 95.

²²⁶ 18. asra kadar Kafkasya'da Osmanlı-Rus mücadelesi için bkz. Mehmet Ali Çakmak, "XVIII. Yüzyılda Kafkasya", *Osmanlı, I*, Ankara 1999, s. 613-615.

ve akabinde de göçler yaşanmıştır²²⁷. İşte burada dahi Osmanlı Devleti, gücü yettiğince bölgeye yardım göndermeye çalışmıştır. Mesela 27 Mayıs 1877 tarihli bir iradede Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ahalisine gönderilmek üzere Marsilya'dan cephaneye satın almaya karar verdiği görülür²²⁸. Diğer yandan devletin, bu bölgeye meyletmeye başlaması Rusya'nın buralarda Hristiyan iskan ettirmesiyle olmuştur.

Ruslar, Doğu Kafkasya ve Çerkez topraklarında iyice içlere kadar ilerleyip buralarda hakimiyet alanları oluşturarak Hristiyan yerleşimcileri iskan ettirmeye başlayınca artık Osmanlı Devleti, dikkatini bu topraklara çevirebilmiştir. Aslına bakılırsa Osmanlı Devleti, doğuya doğru yapılan akınlarda Kafkasyalılar ile az da olsa temas geçmişti. Bu nedenle hem Kırım Hanlarının vesilesi ile hem de yapılan bu akınlar ile Çerkez Beyleri arasında İslam dinini yaymaya çabalamışlar ancak bu faaliyetler kalıcı olamamış ve ahalinin az bir kısmı Müslümanlığı kabul etmiş²²⁹ ve Kafkasya ile ilişkiler bundan gayrı da ileri gitmemiştir. Fakat Rusya'nın yavaş yavaş bölgeye yayılmasının ardından oluşmaya başlayan bu büyük tehlikenin farkına varabilen bazı Osmanlı devlet adamları, ihmal edilen Kafkasya ile ilgilenmek vazifesinin elzem olacağı kanısına varmıştır.

Rusların bölgedeki bu yayılması, Orta Asya'daki Müslümanların Hacc vazifelerini yerine getirmelerine de mani olmaktaydı. Bu nedenle bölgedeki Müslümanların da isteği ile hem Rus ilerlemesinin önüne geçilmesi hem de İran'a karşı yapılacak seferlerde kolaylık sağlanması için Don ve Volga nehirlerinde bir kanal açmak suretiyle 1568'de Astrahan'a sefer yapılması fikri görüşüldü. Bundan sonra Sokollu Mehmed Paşa'nın çabaları ile 1569'da hem sefere hem de kanal çalışmalarına başlandı. Burada şunu belirtmekte çok yarar vardır; sefere çıkılırken bölgedeki Çerkez prenslerine Kırım ordusu ile bir olmaları ve Osmanlı Devleti'ne yardım etmeleri çağrısında bulunulmuş ancak haber gönderilen Çerkez kabilelerinden hiçbiri buna kulak asmamış ve Kabardeyler, 1557'de IV. İvan ile yaptıkları andlaşma gereği aralarında akrabalık ilişkisi olduğundan Ruslarla birleşip Kırım ordusuna karşı ortak bir savunma hattı oluşturmuşlardır²³⁰. Girişimlerine başlayan Osmanlı Devleti, kanalın üçte birini kazmayı başardığı halde Kırım Hanı

²²⁷ 27 Temmuz 1866'da 7 bin Abaza'nın saldırısı hakkında bkz. London Daily News, (Monday, September 3, 1866/ 3 Eylül 1866, Pazartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/savas-ve-soykirim/213-1866-london-daily-news-circassia.html> [3.11.2016].

²²⁸ BOA, (İ. DH), D:746, G:60987, (13 Cemaziyelevvel 1294/ 27 Mayıs 1877).

²²⁹ Bice, *Kafkasya'dan Göçler*, s. 7-11.

²³⁰ Kaya, *Çerkesler*, s. 57. Ayrıca Çerkesler, Osmanlı ordusu geri çekilirken arkadan saldırmışlar ve epey zayıt verdirmişlerdir. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 30.

Devlet Giray'ın ihaneti ile karşılaştığı için bu gaye sonlandırılmamıştır²³¹. Netice itibariyle büyük umutlar ve masrafla çıkılan bu kanal açma girişiminde başarı sağlanamamış ve proje yarım bırakılmıştır²³².

Osmanlı Devleti, Kafkasya'da Ruslara karşı üstünlük kurmak için ne kadar çabalasa da bunlar bir netice vermemiştir. Nitekim önce 1739 Belgrad Andlaşması ile Osmanlı Devleti, Kabardey bölgesinden el çekmek durumunda kalmış ve Kabardey toprakları, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında tampon bölge konumuna gelmiştir²³³. Sonra ise 21 Temmuz 1774 senesinde imzalanan Küçük Kaynarca Andlaşması'nın²³⁴ üçüncü maddesi gereği Kırım, siyasi olarak müstakil olmakla beraber sadece dini bakımdan Osmanlı Halifesine bağlı bırakılmıştır²³⁵. Rusları geri püskürtmek için bu bölge ile daha fazla alakadar olmaya başlayan Osmanlı Devleti, Canikli Hacı Ali Paşa'yı ve Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'yı 1778'de Çerkezistan'a göndermiş ve adı geçen zatlar, bölgeyi inceledikten sonra gözlemlerini ve önerilerini, derledikleri raporla Bab-ı Ali'ye arz etmişlerdir. Raporunda muhakkak buraların Osmanlı Devleti'ne bağlanması gerektiği anlatılmıştır²³⁶. Bu rapor doğrultusunda Osmanlı Devleti, Çerkezistan'ı elinde tutabilmek maksadıyla gayet yerinde bir hamle yapmış ve vüzeradan Koca Abdi Paşa, 1781'de Ferruh Ali Paşa'yı Soğucak Muhafızı tayin etmiştir²³⁷.

Ferruh Ali Paşa'nın buradaki görevi; Çerkezler arasında İslam dinini yaymak ve zaten Müslüman olanları da pekiştirmek, Anapa Kalesi'ni inşa etmek ve Çerkez

²³¹ Devlet Giray, Moskova'ya: "Ben, Astrahan'ın önüne gelince bilerek şehre taarruz etmedim. Bunu hem Moskof Çarı'nın hatırı hem de kendim için yaptım. Ben Astrahan'ın ve Kırım'ın, Türklerin eline geçmesini istemiyorum." yazmış ve ihanetini belgelemiştir. Ayrıca Kanal projesi ve Astrahan Seferi için bkz. İnalçık, "Don-Volga Kanalı", s. 367-385.

²³² Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi II*, (Çev: Özdemir Çobanoğlu), Ankara 1979, s. 119. Kanal projesinin başarıya ulaşamaması, Osmanlı Devleti'nin İran ile yaptığı savaşlar neticesinde iyice yıpranması ve Azerbaycan'daki hanların birbirleriyle mücadele içinde olmaları Rusya'nın ekmeğine yağ sürmüştür; Rusya, bu karışıklıklardan ve kendisine karşı konulamamasından faydalanarak Kafkasya'yı işgale devam etmiştir. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 30-31; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 97.

²³³ Bice, *Kafkasya'dan Göçler*, s. 32.

²³⁴ Andlaşma hakkında bkz. Köse, *Küçük Kaynarca Andlaşması*, s. 112-119; Danişmend, *Osmanlı Tarihi*, s. 57-59; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 289-291.

²³⁵ Bice, *Kafkasya'dan Göçler*, s. 32. Rusya'nın, Kırım'a serbestlik verdirmesinin sebepleri; bölgeyi Osmanlı Devleti'nden ayırmak, Han seçimlerine müdahale ederek kendi istediği kişileri başa geçirmek ve böylece bir bahane ile derhâl bölgeyi işgal etmektir. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 33-34.

²³⁶ Raporun ayrıntıları için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 229.

²³⁷ Ferruh Ali Paşa'nın, hayatı ve Soğucak Muhafızlığı görevi hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998, s. 62-148. Koca Abdi Paşa'nın, Çerkesistan'ın konumu itibariyle ne kadar önemli bir yer olduğunu ve buranın Osmanlı Devleti'ne bağlanmasının ne kadar gerekli olduğunu bildiği için görev tayininde Ferruh Ali Paşa'ya nasihatlerde bulunmasına dair bkz. Kaya, *Çerkesler*, s. 59.

kabileleri ile iyi ilişkiler kurarak onları Osmanlı himayesine sokmaktır. Bu doğrultuda Ferruh Ali Paşa, Çerkezleri hem İslam'a daha kolay geçirmek için hem de onları, Osmanlı Devleti'ne rahat bir şekilde bağlayabilmek için Şapsığ kabilesinden de bir beyin kızı ile evlenmiştir²³⁸. Paşa, Çerkezlerle de akrabalık yoluna giderek adı geçen kabileyi nüfuzu altına almayı başarmıştır. Çerkezler üzerinde gayet etkili olan Paşa, bölgede Anapa kalesi inşası başta olmak üzere çeşitli imar faaliyetlerine de girişmiştir. Ferruh Ali Paşa'nın yardımcısı Serdengeçti Ağa'sı Mehmed Ağa da kendi akrabası olan 20 aileyi Soğucak'a getirmiş ve buralarda yeni mahaller kurulmuştur. Ayrıca Ferruh Ali Paşa'ya destek olmak için Sivas, Amasya, Tokat, Gerze ve Sinop sancaklarından da yaklaşık 10 bin kişilik bir askeri birlik Soğucak'a gönderilmiş ve bu askerler de Kafkasyalı hanımlar ile evlenerek buralarda yaşamaya devam etmişlerdir. Bölgede Osmanlı hakimiyetini tesis eden ve kabileler arasında İslam dinini iyice yayan Ferruh Ali Paşa, 1785'te vefat ettikten sonra sırayla Acaralı Bicanzade Ali Paşa ve İpeklizade Mustafa Paşa Soğucak Muhafızlığı'na tayin olunmuşlar fakat selefleri gibi etkili olamamışlardır. Yalnız Mustafa Paşa, Çerkezler ile 1829 Edirne Andlaşması'na kadar geçerli olacak bir mukavele imzalamış ve Çerkezlerden, Osmanlı Devleti ile birlikte hareket edeceğine dair teminat alınmıştır²³⁹. Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin, Ferruh Ali Paşa'dan sonra bölgeye gönderdiği kişilerin pek başarılı olamadığı ve sadece bir süreliğine de olsa Çerkezleri, devlete bağlayabildikleri görülmektedir. Yani Osmanlı Devleti'nin, Çerkezistan politikası kısa süreli olmuş ancak bölge ahalisine hatırı sayılır derecede etki edebilmiştir fakat bilinmesi gereken husus, bazı Çerkezlerin halen Osmanlı Devleti'ni kabul etmedikleridir. Bunun en net göstergesi de 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda 10 Ocak 1792'de imzalanan Yaş Andlaşması ile Kafkas kabilelerinin, Rusya'ya saldırmayacağı hususunda mutabık kalınmıştır ki, bunun devamında şayet bir saldırı olur ise sorumluluk Osmanlı Devleti'ne ait olacaktır²⁴⁰. Ancak Kafkasyalılar, andlaşmayı Sultan'ın imzaladığını ve kendilerinin de Osmanlı Devleti ile bir bağlarının olmadığını belirterek Rusya'ya akınlarına devam etmekteydiler ve bu durumda yapılan andlaşma neticesinde kârlı çıkan tarafın Rusya olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Rusya, hem Osmanlı Devleti'ni maddi yükümlülük altına

²³⁸ Ferruh Ali Paşa, bölgede etkinliğini giderek artırmış ve Çerkeslere, "Mehmet Ali, Hasan, Hüseyin" gibi Müslüman isimleri vermeye başlamıştır. Bundan evvel Çerkesler, çocuklarına "mutlu, köpek, yürük köpek, keskin köpek" gibi adlar takmaktaydı. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 231.

²³⁹ Bice, *Kafkasya'dan Göçler*, s. 35.

²⁴⁰ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 39-40.

sokmuş hem de Kafkasyalılara müdahale etmek için siyasi bir neden elde etmiştir. Diğer taraftan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Edirne Andlaşması²⁴¹ ile de Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki tüm haklarından vazgeçmiş oluyordu ki, bu da Rus işgalinin önünü açmaya yetmekteydi. Ancak Çerkezler, bu duruma tepki göstermişler ve yine bu andlaşmanın da Osmanlı Padişahı tarafından imzalandığını ve Halifelik makamının burada olması sebebiyle sadece dini yönden Osmanlı Devleti'ne bağlı olduklarını ancak aralarında siyasi bir bağlılık bulunmadığını belirterek andlaşmayı ve işgali kabul etmemişlerdir²⁴². Bundan sonra da Kırım Harbi yaşanacak ve Osmanlı Devleti, yine netice alamayacaktır.

Kırım Harbi ile alakalı bir durum, fazlasıyla dikkat çekicidir. Savaş neticesinde toplanan Paris Konferansı'nda Rus meselesi ile ilgili bir hadise yaşanmıştır. Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir'de bu durumu şöyle anlatmaktadır:

"İngiltere Hâriciyye Nâzırı ve murahhas-ı evveli olan Lord Clarendon ile Paris'teki İngiliz elçisi ve murahhas-ı sani olan zât, hufyeten söyleşip ba'dehû dışarı çıkarken Âli Paşa'ya işaret etmekle o dahi dışarı çıktıkta, Sefir-i müşârünileyh 'Biz Kafkas memalikinin bir başka şekle konulmasını der-miyân edeceğiz. Fakat yalnız bizimle olmaz ve bunun asıl menafi'i Osmanlı İmparatorluğu'na aiddir. Siz dahi mu'âvenet etmelisiniz.' demiş. Âli Paşa ise buna cevaben 'Bizce oraların o kadar ehemmiyeti olmayub bizim Çürüksu tarafında biraz münaza'alı yerlerimiz var. Oraları kurtarmakla iktifâ eyleriz.' deyu cevap vermekle İngiliz murahhasları hayret ile sükûta mecbur olmuşlar ve Rusya'luya müsâade sureti gösterilmiş deyu İngilizler tarafından Clarendon'a itiraz olundukta 'Ben bir Türk'ten daha ziyâde Türk olamam' deyu Âli Paşa'ya ta'riz eylemiş olduğu dahi mesmu'dur"²⁴³.

Netice itibariyle Osmanlı Devleti, Balkanlara verdiği önemi Çerkezistan'a ve Kafkas topraklarına ilk başlarda göstermemiş; sonraki asırlarda ise zayıf düştüğü için ne yazık ki istese de bu ilgiyi gösterememiştir. Muhtemeldir ki, Kafkasya taraflarına alaka gösterilmemesinin sebebi birinci olarak buralarda güçlü bir düşmanın olmayışı ve dolayısıyla herhangi bir saldırı ihtimali bulunmayacak olmasıdır. İkinci olarak da buraların erişilmez ve dağlık bir arazi yapısına sahip olması gösterilebilir. Rusya'nın bölgeye yayılmasından sonra bölgenin önemini kavrayan Osmanlı Devleti, bu sefer de gereken alakayı buraya gösterememiştir. Hem devlet, iyice zayıflamaya ve art arda toprak kayıpları yaşamaya başlamış hem de Rusya, çok hızlı ve güneyde rakipsiz bir şekilde büyümüştür. Bu durumda Osmanlı Devleti, Rusya'yı savaşa tahrik etmemek için çok dikkatli davranmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, çıkarları gereği Kafkasyalıları desteklemeyi düşünse de bu durum, Rusya'ya

²⁴¹ Andlaşma için bkz. Şerafeddin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/1-2, Ankara 1951, s. 111-151; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-1994*, İstanbul 1995, s. 151-152; Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 36.

²⁴² Kaya, *Çerkesler*, s. 61.

²⁴³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 100-101.

karşı savaş açmak manasına geldiğinden ve devletin şu anki vaziyeti eskisi kadar muazzam olmadığından böyle bir şey, mümkün görünmemektedir²⁴⁴.

Kırım'ın ve Çerkezistan'ın Ruslar tarafından zapt edilmesi hadiseleri ve bunun sonucunda yaşanacaklar hususunda 19. asrın mümtaz münevverlerinden olan ve edebiyat alanında birçok eser vermesine karşılık Osmanlı tarihi ile de ilgilenen ve bu yönü pek bilinmeyen meşhur mütefekkir Namık Kemal, şunları söyler:

“Kırım'ın, Lehistan'ın, Çerkesistan'ın zapt olunacağına vaktiyle ehemmiyet vermeyen devletler, acaba o ihmâllerden şimdi hoşnud mudurlar?... Zannolunur mu ki, bir kere Asya-yı Şarkî, Rusya gibi bir mütegalib devletin zîr-i idâresine düşerek ta'limât-ı harbiyeye alıştıktan sonra eyer üstünde yatar ve kırsağının südüne kanâ'at eder milyon milyon cengâverden mürekkebe olmak üzere çıkaracağı ordulara Avrupa'nın kuvveti mukâvemet edebilsin? Hatırlara gelir mi ki, Hind ve Çin hazineleri bütün Asya'yı silâhlendirebilecek kadar para vermeğe muktedir olsun? Hayf bu kadar gaflete! Yazık cihân-ı medeniyete!”²⁴⁵.

Çerkezlerin, Osmanlı Devleti'ne göç etmesinin sebepleri arasında Osmanlı din adamları ve devlet erkanından bazı Çerkez kökenli kimseler de etkili olmuşlardır. Bu münasebetle; Çerkezlerin büyük bir kısmı, yaşanan göçün en önemli müsebbibi olarak bu mevzuya bahis olan din ve devlet adamlarını gösterirler. Bu zatlar, o denli ileri giderler ki, neredeyse Bab-ı Ali'nin bu göç hadisesinde Rusya'yı desteklediğini söylerler ve sorumlu olarak bu makamı gösterirler. Bazı Çerkezlerin bu düşüncelerine karşılık denilebilir ki; Çerkezlerin, savaş döneminde ve göç esnasında tek çare olarak gördüğü haşmetli İngiltere Devleti ve Kraliçe Hazretleri, Çerkezlere yalnızca bir tutam peksimet yardımı yaparken; Halife-i Ruy-i Zemin ve Osmanlı ahalişi merhamet gösterip gelen göçmenlere toprak, iş, aş ve para yardımlarında bulunmuştu²⁴⁶. Aksi halde Çerkezler, ebed müddet İngiltere'nin yardımını bekleyeceklerdi²⁴⁷. Bunca iyilik ne tez unutulur bilinmez ama Fransız Papaz Odon de

²⁴⁴ "Sultan I. Mahmud devrinde buraların zabtı tasavvur olunmuş ve bu tasavvurlar, Sultan I. Abdülhamid'e kadar zihinlerde cevelân etmiştir. Nitekim Kabâ'il-i Kafkasya Osmanlı İmparatorluğu tarafından celb edilmek ile Rusya'ya karşı da bir kuvvet tedârîki tezekkür kılınmış ise de vakit ve hâl, buna müsâ'id olmamıştır." Detaylı bilgi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 72.

²⁴⁵ Gümüş, "Namık Kemâl'e Göre Şark Meselesi", s. 154.

²⁴⁶ Vak'a-nüvis Ahmed Lûdfî Efendi Tarihi, X, (Haz. Münir Aktepe), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, III. Dizi, X/12, Ankara 1988, s. 103. Ayrıca yardımlar konusu üçüncü bölümde daha kapsamlı olarak incelenecektir.

²⁴⁷ Nitekim bu bekleyiş, 11 Mayıs 1878 senesine kadar sürmüş ve bu tarihte Çerkesler, hala İngiltere'den yardım gelebileceğini düşünerek İngiliz Parlamentosu'na hitaben bir yazı yazmışlardır. Bu yazıda, Rusların istilacılığından ve buna karşılık İngilizlerin yardımseverliğinden bahisle Çerkesistan'da bir barış ortamının tesis edilebilmesi ve Rusya'nın tekrar eski hudutlarına gönderilebilmesi için İngilizler ile birlikte savaşmaya hazır olduklarını beyan etmişlerdir. Bkz. BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ZB), D:1, G:5, (9 Cemaziyelevvel 1295/ 11 Mayıs 1878).

Deuil'in de söylediği gibi: "*Ey hıyanetten daha zalim olan merhamet*"²⁴⁸ sözü, tam da bu yaşananlara emsal nitelikte olsa gerektir. Halen bu topraklarda yaşayanların, atalarına lutfedip en iyi muameleyi gösteren Osmanlı Devleti'ni suçlamaları da kabul edilebilir bir şey değildir.

Çerkez mücadelesi sona erip göçler başladığında, bazı Osmanlı din ve devlet adamlarından Çerkez kökenli kişiler, göçü epey bir süre teşvik etmiştir. Ancak bu teşvik faaliyetlerinden devletin habersiz olduğu da kesindir²⁴⁹. Hükümetin böyle bir teşviki, devletin şu anki durumunda yapması pek de akla yatkın gözükmemektedir. Şöyle ki; Osmanlı Devleti, Kırım Harbi'nden henüz ve ağır şartlar altında çıkabilmiştir. Adı geçen harbin neticesindeki borç hadisesi de herkesçe malumdur. Belki ekonomik vaziyeti düze çıkarmak için toprağı işleyecek, nüfusu artırabilecek ve kalkınmayı hızlandırabilecek bir hareketlilik şarttır. Ancak bu hareketliliği yıllarca Rusya ile mücadele eden; bu mücadelelerinden yenik ayrılan, topraklarını terk etmek durumunda kalan ve ata yurdundan ayrılırken hiç bir imkanı bulunmadığı halde perperişan, hastalıklı, beş parasız bir göçmen topluluğuyla yapması da pek mümkün gözükmemektedir. Bu hususta Vak'a-nüvis Ahmed Lûdfî Efendi, Çerkezlerin vaziyetini şöyle betimlemektedir:

"Kafkasya tarafları ahâli-i Müslimesinden ve Çerkes ve Abaza ve Nogay tâ'ifesinden birçok aileler fevç fevç Memâlik-i Mahrûsa'ya dökülmeye başladılar. Bunların bir takımı mevsim-i şitâda Çerkesistan sahilinden çırıl çıplak iskele kenarlarına döküldüler. Bunların ahvâl-i müte'ellimlerine, yürekler dayanmaya kabil değildi."²⁵⁰

Göçmenlerin Osmanlı Devleti'ne epey bir müddet yararı dokunamayacaktı. Kaldı ki devlet, böyle bir göçü istediye de; bu gelenlerin durumu ve devletin durumu zikredildiği gibi ortadadır, o zaman şöyle düşünebilir; acaba gelenler mi Osmanlı Devleti'ni kalkındıracak yoksa devlet mi onların kalkınmasına yardım edecekti? Bunun cevabı Bab-ı Ali'yi suçlayanları pek tatmin etmese de bir ve malumdur. Yani Osmanlı Devleti, ileride belgeleri ile de görüleceği üzere gelenlere insani olmak suretiyle gayet hoşgörülü davranmış ve ihtiyaçları olan bütün

²⁴⁸ Hüseyin Algül, "Müslümanların Siyasi Hâkimiyeti Altında Yaşayan Gayri Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansıması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1, 1998, s. 20

²⁴⁹ Önceki yüzyıllarda Osmanlı topraklarına yerleşmiş ve orada yüksek sosyal ve siyasi pozisyonlara ulaşmış kimseler bulunmaktadır. Mesela Gürcü Ahmed, Çerkes Hasan, Abaza Selim bunlara örnek olarak verilebilir. Ancak ne Bab-ı Ali ne de İran, Çerkesleri, Çar'a karşı kinle doldurarak silahlı bir mücadele için kışkırtmamışlardır. Diğer taraftan adı geçen bu yüksek itibarlı kişilerin de kendi akrabalarını böyle bir şey için kullandıklarına dair bir bilgi yoktur. Bkz. Kemal Karpat, "The First Landing of the Cherkas in Turkey (Kefken-Kelken)", *Reflections on the Caucasus; 1864-2010*, s. 18.

²⁵⁰ Vak'a-nüvis Ahmed Lûdfî Efendi Tarihi, s. 155-156.

yardımları karşılamaya gayret etmiştir²⁵¹. Yoksa devlet, muhakkak durduk yere başına iş açarak bu denli külfetin altına girecek kadar hazineye sahip değildi. Ayrıca gelenlerden tabii ki istifade etmek de doğal bir durum olsa gerektir, nitekim hükümet de böyle yapmıştır. Ancak Bab-ı Ali, yapılması planlanan bu yararları elde etmek için gizli bir şekilde Rusya ile anlaşarak bunca yükün altına gireceğini bile bile göç yolunu açmış değildir. Yani bazı Çerkezlerin, Osmanlı hükümetini suçlayarak göçü Bab-ı Ali'ye yüklemeye çalıştıkları bu birtakım safsatalar, boş lakırdıdan başka bir şey değildir. Bir kez daha teessüfle belirtilmeli ki; Çerkezler, kendilerine kucak açan, türlü yardımları ve muafiyetleri binbir zorlukla sağlamaya çalışan Osmanlı Devleti'ni ne yazık ki kötölemekten geri durmamaktadırlar. Nitekim Murat Bardakçı, bu durum hakkında şöyle demektedir:

"Kendilerini bu kadar nesil sonra 'buralı' hissedemeyenlerin haklarını talep etmeleri gereken tek bir yer var: Kafkasya. Gücünüz yetiyorsa gidin haklarınızı oradan isteyin..."²⁵².

Padişah ve gerek Şehzadeler, Harem-i Hümayun ve Osmanlı ahalisi dahi yüklü miktarda gelen bu göçmenlere mümkün mertebe yardımlarda bulunmuştur²⁵³. Takvim-i Vekayi Gazetesi'nin 17 Nisan 1864 tarihli nüshasında Sultan Abdülaziz'in, muhacirler için 10 bin kese akçe ihsan eylediği ve Daire-i Hümayun'un da başkaca iane-i nakdiye tertib ettikleri neşredilmiştir²⁵⁴. Ayrıca 21 Mayıs 1864 tarihli İngiliz gazetesinde, Osmanlı hükümetinin yapmış olduğu yardımlardan bahisle şöyle denilmektedir: "... ve unutulmamalıdır ki; Türk hükümeti, bu insanların sefaletini giderebilmek için ve koşullarını daha elverişli kılmak için bütün çabayı göstermiştir. O nedenle Türklere övgü ve minnet sunulmalıdır"²⁵⁵. Bazı Çerkez grupları, ne kadar Osmanlı Devleti'ni suçlu görse de bu bakış açısının gerçekleri yansıtmadığı tespit edilmektedir. Dolayısıyla tarihin, gerçekleri yansıttığı unutulmamalıdır. Bu münasebetle ilk vakanüvis Naima Efendi'nin, "*Tarih ilmi... umuma ait ve faydalı bir ilimdir ki; ulemanın hadis ve zekasını çok eder, ukalayayı ikaz ederek onun dikkat ve*

²⁵¹ Osmanlı Devleti'nin, Çerkeslere yaptığı yardımlar, güzel karşılanmakla birlikte birçokları tarafından hükümetin yetersiz kaldığı da söylenmektedir. Mesela bu hususla ilgili şöyle denilmektedir: "*Türk hükümeti, iyi niyetli fakat beceriksiz ve yetersizdir*". Bkz. Eliakim Littell, "The Circassian Exodus", *The Living Age*, LXXXII/MLVII, Boston 1864, s. 460. Ayrıca bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 96; Tuğba Kardaş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri (1800-1900)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010, s. 53.

²⁵² Murat Bardakçı, "Bir Çerkes Açılımı Eksikti", Habertürk, 11.03.2011.

²⁵³ Bkz. BOA, (İ. DH), D:521, G:35481, (12 Şaban 1280/ 22 Ocak 1864); BOA, (İ. DH), D:522, G:35483, (29 Şaban 1280/ 8 Şubat 1864); Vak'a-nüvis Ahmed Lüdfi Efendi Tarihi, s. 103.

²⁵⁴ Takvim-i Vekayi, sayı: 744, (10 Zilkade 1280/ 17 Nisan 1864).

²⁵⁵ Hertford Mercury and Reformer, (Saturday, May 21, 1864/ 21 Mayıs 1864, Cumartesi).

seziş gözünü açar, avamı geçmiş haberlere vakıf eder ve havası da gizli sırlara arif eder."²⁵⁶ sözü bu tür durumlarda fevkalade önem arz etmektedir.

Yukarıda detaylandırılmaya çalışılan sebepler, Çerkezlerin Osmanlı Devleti topraklarına göçlerinin başlamasına ortam hazırlamıştır. Fakat Rusların, yapmış olduğu bu girişimlerle zaten oldukça yıpranmış olan Çerkezler, göç esnasında yaşadıkları sıkıntılarla daha da zor duruma düşmüşlerdir. Çünkü göçmenlerin çoğu, aylarca Çerkezistan limanlarında kendilerini Osmanlı Devleti'ne taşıyacak bir vasıta bekliyor ve bu esnada soğuk ve açlığın getirdiği olumsuz durum neticesinde hastalıklara yakalanıyor ve durumları iyice kötüleşiyordu. Aslına bakılırsa gemilere binenler, limanlarda bekleyenlerden daha da şanslı sayılmazdı. Nitekim yolculuk oldukça uzun sürüyor ve açlık, hastalık gibi durumlar gemilerde de devam ediyordu.

²⁵⁶ Halepli Mustafa Naima Efendi, *Tarih-i Naima: Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsat-ı Ahbâri'l-Hafıkayn, I*, İstanbul 1280, s. 4.

İKİNCİ BÖLÜM

1864 ÇERKEZ GÖÇÜ BAŞLIYOR

2.1. Çerkezlerin Teslim Olması ve Limanlara Hareketi

Şeyh Şamil'in 1859 senesinde Rus birliklerine teslim olmasının ardından, Batı Kafkasya'daki naibi Muhammed Emin liderliğinde Çerkezler, 1864'e kadar mücadelelerine devam etmişlerdir. Ancak Şamil'in teslimiyeti ile birlikte küçük çapta da olsa Anadolu'ya göçler yaşanmaya başlamıştı²⁵⁷.

Şeyh Şamil'i teslim alan Rusya, Doğu Kafkasya'da büyük ölçüde işgali tamamlamış ve buradaki mücadeleyi kırmıştı. Şüphesiz sırada Batı Kafkasya vardı ve 1859 senesinin 18 Ocak ve 7 Şubat tarihleri arasında da Rus birlikleri, Çerkezlerle karşı hücum etmeye başladı. Ruslar, taarruz için bilhassa bu ayları seçmişti. Kış mevsiminde yapılan bu seferlerle Çerkezleri aç ve çaresiz bırakmayı amaçlamışlardı. Çünkü daha evvel de belirtildiği gibi Ruslar, artık köyleri yağmalıyor, ekinleri yakıyor ve hayvanları telef ediyordu²⁵⁸. Nitekim seferlere devam eden Rus birlikleri, Bjeduğ, Abzeh ve Besleneyle üzerine hücum etmiş ve 8 Haziran'a kadar direnen Bjeduğlar, daha fazla mukavemet gösteremeyip teslim olmuşlardır²⁵⁹. Bu teslimiyetten sonra Çar II. Alexandr, onların Kuban'a göç etmelerini ve en az 300 haneden oluşan avullar kuracak şekilde yaşamalarını emretmiştir. Böylece yıllar süren Rus-Çerkez Savaşı'nda mücadeleyi ilk bırakan ve boyun eğen Çerkez kabilesi Bjeduğlar, ardından da Natuhaylar olmuştur.

Ruslar, bundan sonra Çerkez topraklarında ilerlemelerine devam etmiş²⁶⁰, şimdi de Natuhaylar'a yönelmiş ve diğer kabilelere yaptığı gibi bunlara da teslim almak veya göçürmek maksadıyla taarruz etmiştir. Natuhay avullarını da yakıp yıkan, yerlilerin mallarını ve hayvanlarını yağmalayıp gasp eden ve binlerce

²⁵⁷ Karpat, "The First Landing of the Cherkes in Turkey", s. 1.

²⁵⁸ Theodosios Kyriakidis, "Sanitarian Consequences of The Caucasian Migration: Three Unpublished Documents From Trabzon's Italian Consulate", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu), İstanbul 2013, s. 206.

²⁵⁹ Esadze, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali*, s. 71; Polovinkina, *Çerkesya*, s. 227; Kaya, *Çerkesler*, s. 133.

²⁶⁰ Rusya, Kafkasyalılar içerisinde en çok Çerkes ve Abazaların topraklarına akınlar düzenlemiş ve buraları ele geçirmek için daha fazla gayret göstermiştir. Kafkasya'da Karadeniz kıyı şeridi olan araziler yani Çerkesistan toprakları, Ruslar için askeri, stratejik, ekonomik, siyasi ve jeopolitik açılarından en önemli yerler olagelmıştır. Bunu açıklamak için Fedeyev, şunları söyler: "Bu uygulama, arazilerimizin güvenliği açısından tamamen zorunluydu. Kıyıdaki bölgelerde dağlıkların oturmaları, gelecekte yeni bir Kafkasya savaşı anlamına geliyordu ve Karadeniz'deki ilk top ateşi ile onlar yeniden ayaklanacaktı." Bkz. Polovinkina, *Çerkesya*, s. 251-252.

Natuhay'ı da esir eden Rusya, 1859 senesinin sonlarına doğru Natuhay topraklarını da ele geçirmiştir. Bununla ilgili olarak T. Lapinski, yaklaşık 2 bin Natuhay'ın, Şapsığ yöresine göç ettiğini ve biraz zaman sonra ise büyük bir kısmının Rus topraklarına yerleşerek onlara itaat sözü verdiklerini belirtir²⁶¹ ki, böylelikle Natuhaylar da teslim olmak durumunda kalmışlardır.

Çerkez kabilelerinin yavaş yavaş Rusya'ya teslim olmalarının ardından akıllara şu sorunun gelmesi muhtemeldir: Bütün bu Çerkez kabileleri niçin birleşip tek bir çatı altından hürriyetleri için mücadele etmemişlerdir? Buna birden fazla cevap verilebilir. Birincisi; bu Çerkez kabileleri aynı ırka mensup olmalarına rağmen bunların arasında bitmek bilmeyen bir husumet vardır ki, bunun neticesinde aralarında zaman zaman çatışmalar dahi cereyan etmiştir²⁶². Ayrıca bu boylar, dağınık bir şekilde yaşamaktaydılar ve şüphesiz bu da aralarında bir birlik oluşturmaya mani olmuştur²⁶³. İkincisi; aralarındaki dil farkı gösterilebilir, nitekim kabileler arasında böyle bir fark da bulunmaktadır fakat bu, ittifak kurmayı engelleyecek kadar önemli bir sorun mudur bilinmez. Üçüncü ve son olarak Rusya, kabilelere karşı işgale girişirken çok temkinli ve planlı hareket etmeye gayret göstermiş ve her işgal ettiği kabilenin diğer Çerkezler ile irtibatını kesmeye çalışmıştır. Durum böyle olunca zaten birleşme hususunda pek de hevesli olmayan bu Çerkez boylarının bir ittifak oluşturması iyice güçleşmiştir²⁶⁴. Diğer yandan silah bırakmalar devam etmiş ve Naib Muhammed Emin, esareti sırasında Şeyh Şamil'e Abzehlerin mücadeleyi istemediklerini ve onların da silah bırakacaklarını iletmiştir.

Naib Muhammed Emin, Natuhay Prenslerinin de barıştan yana olduklarını anlayınca kendisi Rus yetkililerine, silah bıraktığını ve artık savaşmayacağını bildirmiştir. Bundan sonra 20 Kasım 1859 tarihinde General Filipson ile bir araya gelen Abzeh ileri gelenleri Rusya'ya sadakat yemini etmişler ve Çar'ın tebaalığına geçmişlerdir²⁶⁵. Buna karşılık Çar da onların inançlarına, örf ve adetlerine ve topraklarına dokunulmayacağına, artık Abzeh topraklarında kale inşası kurulmayacağına dair söz vermişti. Ruslar, Abzehlerin en azından şu dönem için

²⁶¹ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 229.

²⁶² Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 338.

²⁶³ Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, s. 91.

²⁶⁴ Şeyh Şamil'in Batı Kafkasya'ya gönderdiği Naib Muhammed Emin, bütün Çerkes boylarına Rus saldırılarına karşı bir birlik oluşturmayı ve ancak böyle olursa başarılı olabileceklerini bildirmiştir. Ancak bazı Bjeduş Prensleri ile Şapsığ, Natuhay ve Ubıhlar, Naib'e sırt çevirmişler ve Naib ile bu boylar arasında savaş bile çıkmıştır. Bkz. Esadze, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali*, s. 70; Polovinkina, *Çerkesya*, s. 215-217.

²⁶⁵ Esadze, *Çerkesya'nın İşgali*, s. 72.

tamamıyla tarafsız kalmasını sağlamak niyetindeydi. Çünkü Abzehleri de şimdilik dize getirmiş olan Rusya'nın bundan sonraki hedefi Şapsıglara taarruz etmektir. Nitekim Kafkas Orduları Başkomutanı Baryatinskiy de "Şapsıglara hareket düzenlemek için Abzehler, zararsız hale getirilmeli" diyerek Rusya'nın düşüncesini belli etmiştir²⁶⁶.

1860 yılı başlarında Şapsıglar üzerine saldıran Ruslar, 12 Ocak 1860 senesinde cephanesi, askeri ve umutları tükenen Şapsıglara da yenilgiyi kabul ettirerek itaat ve sadakat yemini almışlardır. Belirtmek gerekir ki, o dönemde Ruslar tarafından ele geçirilen bölgelerdeki Çerkezler, direkt olarak ya Şapsıg veya Ubih topraklarına ya da Abzeh bölgesine çekiliyorlardı. Dolayısıyla hem buradaki nüfusun artması hem de kış mevsimi olması sebebiyle Şapsıg ve Ubih bölgesinde de yaşam pek güçleşiyor, çeşitli hastalıklar ve kıtlık baş gösteriyordu²⁶⁷. Bu durumda zaten cephane ve adam sıkıntısı çeken Şapsıglar, bir de hastalık ile mücadele etmek mecburiyetinde kalmışlar ve sonunda onlar da teslim olmuşlardır. Bunun yanında daha evvel belirtilen ve General Miliutin'e ait olan tahliye planı, Çar II. Alexandr tarafından kabul edilmiş ve yürürlüğe konulmuştur.

Kafkasya Danışma Kurulu tarafından düzenlenen bu kararname için kurul üyeleri arasında ihtilaflar bulunuyordu. Bazı yetkililer, Miliutin'in bu göçürme tasarısına şiddetle karşı çıkmışlardı. Onlara göre bu plan, oldukça sert ve acımasız bir faaliyet idi ki; şayet buranın yerlilerinde olan Çerkezler, göç ettirilirse Avrupa kamuoyu buna sert tepkiler gösterebilirdi. Çerkezler, topraklarından kopartılırsa daha tehlikeli olabilirlerdi. Bu sebeplerden böyle bir şeye kalkışılmamalı idi. Ancak uyarılara rağmen Çar II. Alexandr, bahsi geçen tahliye planını imzalamıştır²⁶⁸. Ayrıca kurul üyeleri ve bazı Rus yetkililer; limanlarının, ilçe ve ticaret merkezlerinin güvenliğini sağlamak amacıyla Çerkezlerin sadece Rus topraklarının içinde iskan edilmesini önermiş fakat bu teklif de kabul görmeyip Çerkezlerin, Osmanlı Devleti'ne göçüne kesin karar verilmiştir. Bundan sonra 1858 sonbaharından itibaren başlayan Çerkezlerin Anadolu'ya göçü, 1864 senesinde doruk noktasına ulaşmış ve bundan sonra da devam etmiştir²⁶⁹.

²⁶⁶ Kaya, *Çerkesler*, s. 135.

²⁶⁷ Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 338. Ayrıca bkz. Kaya, *Çerkesler*, s. 134.

²⁶⁸ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 232-233.

²⁶⁹ Margarita Dobrova, "Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)", *OTAM*, sayı: 33, Ankara 2014, s. 1.

Miliutin'in planı doğrultusunda hazırlanan kararname gereği Çerkezler, Kuban ve Laba'daki ovalara ve geneli bataklık olan arazilere iskan edilecekti. Ayrıca buralarda Rus birliklerinin denetimi altında yeni Çerkez yerleşim yerleri oluşturulacaktı. Denilebilir ki; Çarlık yönetimi, Çerkezlerin böyle bir durumda kuşkusuz Osmanlı Devleti'ne göç edeceğini biliyordu ve bu yüzden ileride yeni bir sorun çıkmasına engel olmak için ve Kuban'a yerleştirilenlerin de önünde sonunda Osmanlı Devleti'ne göç etmelerini sağlamak için onları, adı geçen bu topraklara yerleştirmişti. Tabii bunun için de Rusya'nın, tüm Çerkezlerin teslim olmalarını sağlaması gerekmektedir.

1861 senesinin Temmuz ayı itibariyle Ruslar, daha önce topraklarına dokunulmayacağına dair söz verdikleri Abzehler üzerine harekete geçti. Bunun üzerine General Yevdokimov ile bir görüşme yapan Abzeh reisleri, Yevdokimov'a aralarında bir anlaşma yaptıklarını ve buna rağmen Rusların, kendilerine saldırdığını bildirmişlerdi. Fakat Yevdokimov, anlaşmanın bozulduğunu buna gerekçe olarak da Abzehlerin, Ubih ve Şapsığlar ile gizli bir ittifak yaptıklarını belirtmişti. Burada önemli olan bir husus vardır ki; o da, adı geçen bu kabilelerin halen kendilerine Avrupa'dan bir yardım geleceğini ümit ediyor olmalarıydı²⁷⁰. Denilebilir ki, ortada çaresiz kalan bir millet vardı ve kendilerine sürekli yardım yapılacağı da söylenmekte idi. Bu kimselerin bahsi geçen yardımları beklemesi de kendilerince yanlış olmasa gerektir. Vaziyet böyle iken Yevdokimov'dan umduğu cevabı alamayan Abzehler, II. Alexandr'ın Kafkasya'yı ziyarete geleceğini haber almışlar ve Çar ile görüşmeye karar vermişlerdir.

Nitekim 1861 senesinin sonbaharında Çar II. Alexandr, Batı Kafkasya'daki işgal hareketlerinin gidişatını yerinde görmek amacıyla Kuban'a gelmişti. Çar, 11 Eylül günü Taman'da büyük bir törenle karşılandı ve burada kendisini bekleyen bir Çerkez grubu da mevcuttu. Bunların arasından en yaşlı olanı, Çar'a hitaben şöyle der:

“Yüce Çar! Teveccüh göstererek bize dikkatinizi ayırdığınız için mutluyuz. Kısa zaman önce ordunuzla savaşmamıza rağmen yüce gönüllülükle bize itimat ettiğiniz için daha da çok mutluyuz... Biliyoruz ki, dünyada sizden kudretli başka kimse yoktur. Yine biliyoruz ki, sizin çok fazla tebaanız var; o kadar ki biz, onların arasında büyük bir denizdeki damla kadarız... Emredin, her buyruğunuzu kutsal bir görev gibi yerine getirelim. Ordularınız için yollar, istihkâmlar, kışlalar yapalım. Ancak yeter ki bizi, dedelerimizin topraklarından; doğup büyüdüğümüz topraklardan sürmeyin!...”²⁷¹.

²⁷⁰ Richmond, *The Northwest Caucasus*, s. 76; Polovinkina, *Çerkesya*, s. 238.

²⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Esadze, *Çerkesya'nın İşgali*, s. 82-83.

Çerkezlerin, kendisini yücelten ve itaatlerini bildiren bu konuşmaları işiten Çar II. Alexandr, fazlasıyla memnun olmuş ve onlara mümkün olan her şeyin yapılacağına dair söz vermiştir.

Gerçekleşen eden bu ilk hadiseden sonra Çar II. Alexandr, gezintilerine birkaç gün daha devam etmiş ve sonunda seyahatinin son durağı olan Hamketi bölgesine 15 Eylül günü varmıştır. Burada Hamketi'nin biraz ötesinde Çerkez boylarından Abzehler, Besleneyle, Çemguylar, Kabardeyle, Şapsıglar ve Ubıhlar hazır beklemekteydi ve amaçları, Çar ile görüşmekti. 18 Eylül 1861 günü Çar'ın kabul ettiği 50 Çerkez atlısı huzura geldi ve Ubıhların lideri Hacı Berzeg, Çar'a yazılı bir dilekçe sundu. Hacı Berzeg'in ve bütün Çerkezlerin isteği şuydu: Abzehler, Ubıhlar ve diğer Çerkezler, Rusya'nın hakimiyetini tanıyorlar fakat karşılığında ise kendilerinin tek bir bayrak altında birleştiği ve tüm haklara sahip olan bir devlet olarak tanınmalarını istiyorlardı. Ayrıca Rus birliklerinin ülke içlerine kadar yaptıkları bu yıkıcı seferlere son verilmesini ve henüz işgal edilmemiş olan topraklara dokunulmamasını istiyorlardı²⁷². Fakat Çar II. Alexandr'ın bu taleplere cevabı şöyle olmuştu:

“Abzehler; ben, size düşman olarak değil, iyi niyetli bir dost olarak geldim. Halkınızın baki kalmasını, ata topraklarını terk etmemesini, bizimle barış ve dostluk içinde yaşamayı kabul etmenizi istiyorum. Rusya, büyük bir devlettir. Sınırlarımızı güçlendirmemiz, diğer ülkelere açılmak için denizleri elde etmemiz elzemdir. Karadeniz olmadan yapamayız... Son, artık açıkça görünüyor: Kafkasya, Rus olacak. Bu yıkıcı savaşı bırakırsanız halkınız, daha iyi yaşayacak... Eğer şartlarımı kabul etmezseniz generallerime, ne kadar cana mal olursa olsun en yakın zamanda savaşı bitirmeleri için emir vermek zorunda kalacağım. Çar'ın emri muhakkak yerine getirilecek ama siz telafisi olmayan, sayısız felaketler yaşayacak ve yok olma tehlikesini tadacaksınız. Sağduyulu olun, Çar'ın sözü sağlamdır. Ben, herkesin huzurunda ilan ediyorum ki, sözüm kutsaldır ve bozulmayacaktır.”²⁷³

Çar'ın bu konuşmaları üzerine orada bulunan Çerkez temsilcileri arasında ihtilaflar yaşanmaya başladı. Aralarından bazıları Çar'ın konuşmalarına hak veriyor ve mücadeleyi bırakıp teslim olmayı doğru hareket olarak görüyordu. Ancak öteki taraf ise kesinlikle böyle bir boyun eğmenin mümkün olamayacağını ve sonuna kadar savaşıya devam etmeleri gerektiğini düşünüyorlardı. Bu yoğun tartışmalar bir süre devam etti ve sonunda kendileri için haklı mücadelelerine devam etmeleri gerektiğini, Çar'ın kendilerine ihanet edeceğini, Rusların ebedi ve ezeli düşmanları

²⁷² Barasbiy Bğajnokov, “Çar II. Alexandr'ın Abzehlerle Görüşmesi”, (Çev: Murat Paşu), s. 1. http://cerkesarastirmalari.org/wp-content/uploads/2016/06/car_aleksandrin_abzehlerle_gorusmesi.pdf (17.11.2016).

²⁷³ Seferbiy Siyuh, “Ulusal Felaket Öncesi II. Alexandr'ın Abzehlere Gelişi”, s. 3-4. http://cerkesarastirmalari.org/wp-content/uploads/2016/06/car_aleksandrin_abzehlerle_gorusmesi.pdf (17.11.2016).

olduğunu ve asla Rus Çarı'nın kölesi olmayacaklarını düşünerek teslim olmamaya karar verdiler. Çar ise buna cevap olarak Çerkezlere, bir ay süre tanıdığını ve Kuban'a mı yoksa Osmanlı Devleti'ne mi göç edeceklerine karar vermeleri gerektiğini bildiren kısa, tehditkar ve fazlasıyla sert olan sözler söylemiştir²⁷⁴. Çerkezler de, ölmeden topraklarını asla bırakmayacakları cevabını vermişlerdir²⁷⁵.

Burada Çar'ın, Çerkezleri iskan edecekleri yer olan Kuban bölgesini de incelemek gerekir. Gösterilen bu topraklar, Orta Kuban ve Orta Laba'nın solunda bulunan büyük kısmı bataklıklarla kaplı olan bir arazi idi. Ayrıca o dönemde bu topraklar, birçok hastalığın da yuvası konumundaydı. Dolayısıyla Çar, Çerkezleri savaş ve zulüm neticesinde meydana gelecek ölümlerden alıp onları, hastalıkla boğuşacakları bir yere nakletmek niyetindeydi. Netice itibarıyla Çar, hem asker ve teçhizat zayıflığından kurtulmuş olacak hem de ekonomik olarak üzerine yüklenen bu ağır külfeti kaldıracaktı. Çerkezler, şu ana değin giriştikleri hürriyet mücadelesinden bir netice alamayacaklarını anladıklarından Çar ile görüşmüş fakat duymayı hayal ettikleri cevabı işitememişlerdir. Dolayısıyla Çerkezlerin büyük çoğunluğu savaşa devam etmenin daha doğru ve şerefli bir karar olduğu kanaatine vararak mücadelelerine yaklaşık 3 yıl daha devam etmişlerdir. Çar'ın ziyareti ile bir süreliğine ilan edilen ateşkes, Çar'ın bölgeden ayrılmasıyla yeniden başlamıştı.

Nitekim boyunduruk altına alınamayan ya da teslim olmayan Çerkez boyları üzerine yeniden askeri hareketler düzenlendi. Fakat bu esnada bilhassa İngiliz kamuoyunda Çerkez meselesi sık sık gündeme gelmekte ve Rus zulmü karşısında kalan Çerkezlere yardım konuları konuşulmaktaydı. Tabii ki Rusya, Avrupa tarafından herhangi bir müdahaleye maruz kalmayı istemeyecekti. Bunun için Çarlık hükümeti uluslar arası arenada aleyhlerine bir durum cereyan etmeden Batı Kafkasya'nın işgalini tamamlamak amacıyla bütün gücüyle buralara saldırmaya başladı. Topraklarını ve bağımsızlıklarını terk etmek istemeyen Çerkezler, Rus birliklerinin ilerlemeleri karşısında daha iç kesimlere ve dağlara çekiliyordu. Ruslar, ele geçirilen Çerkezleri, derhal limanlara götürüyor ve oradan da Osmanlı Devleti'ne gitmeleri için gemilere bindiriyordu. Ayrıca Ruslar, işgal ettikleri yerlere Kazak yerleştirme faaliyetlerine de devam ediyorlardı²⁷⁶. Nitekim Ruslar, 1862'ye kadar

²⁷⁴ Bu konuda bkz. Esadze, *Çerkesya'nın İşgali*, s. 82-86; Polovinkina, *Çerkesya*, s. 238-240; Kaya, *Çerkesler*, s. 136-138; Bğajnokov, "Çar II. Alexandr'ın Abzehlerle Görüşmesi", s. 1-2; Siyuh, "II. Alexandr'ın Abzehlere Gelişi", s. 1-5.

²⁷⁵ The Colonist, (Friday, January 9. 1863/ 9 Ocak 1863, Cuma).

²⁷⁶ Richmond, *The Northwest Caucasus*, s. 76.

bölgede 35 Kazak stanitsası oluşturmuş ve bu stanitsalara 5.482 Rus-Kazak Hristiyan göçmen aile yerleştirmiştir²⁷⁷.

Bu esnada İstanbul'da bulunan Çerkez ve Lehistanlı göçmenlerden müteşekkil olan Çerkez Cemiyeti, Çerkezistan'daki bağımsızlık mücadelesine destek verilmesi için bir dizi girişimlerde bulunmuşlardı. Bunlar silah, cephane ve levazım tedarik etmek üzere topladıkları paralar ile İngiltere'den birkaç bin filinta tüfeği sipariş etmişlerdi. İngiliz kamuoyunda Çerkezlerin verdikleri mücadeleye destek bulabilmek adına çeşitli mitingler ve toplantılar düzenleniyordu. Bu miting ve toplantılarda Kraliçe'nin, Çerkezlere destek vermesi ve pek fazla imkanları olmadığı halde onların giriştikleri bu onurlu hürriyet savaşına ufak da olsa yardım yapılmasını istiyorlardı. Fakat yürütülen bu faaliyetler neticesiz kalmıştı. Çünkü İngiltere hükümeti tarafsız kalmayı tercih etti ve ayrıca Kafkasya'da meydana gelen hadiseleri Rusya'nın iç meselesi olarak gördüğünü belirtti. Özetle; İngiltere, destek vaadleri ile oyaladığı ve esas itibariyle hiçbir türlü yardımda bulunmadığı Çerkezler ile artık ilgilenmiyordu. Onlara göre bu, kazanılamayacak bir savaştı ve girişilen bu mücadelenin, boş yere para harcanacak; ekonomik ve askeri kayıplar vermeye degecek kadar bir önemi de kalmamıştı. Bu arada Naib Muhammed Emin halen İstanbul'da idi ve bazı Çerkez ileri gelenleri de Naib ile mücadele konusunda görüşmek için İstanbul'a gelmişlerdi.

Şapsığ, Natuhay, Ubıh ve Abzeh beylerinden oluşan bir heyet, İstanbul'a gelip Muhammed Emin'e, Çerkezistan'a derhal gelmesini ve mücadeleye liderlik etmesini söylemişlerdi. Muhammed Emin ise silahsız bir avuç Çerkez'in koca bir imparatorluk olan Rusya'ya karşı mukavemet gösteremeyeceğini bildiğinden gelen heyete, geri dönmelerini ve Rusya ile bir andlaşma yaparak hiç değilse Osmanlı Devleti'ne göçe mani olmak için çalışmalarını belirtmiştir. Bunun üzerine yine bir heyet oluşturulmuş ve tekrar Çar II. Alexandr ile görüşmek maksadıyla Rusya'ya gönderilmiş fakat yine eli boş dönmüştür²⁷⁸. Rus birlikleri, Batı Kafkasya'daki işgal faaliyetlerine devam ederek Besleneyley üzerine harekete geçmiştir.

²⁷⁷ Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 518. Ayrıca Rusya, yerlileri son ferdine kadar bitirmek için 10.139.000 ruble tahsis etmiştir. Bu paranın 8.450.000 rublesi İmparatorluk hazinesinden; 2.094.000 rublesi de Kuban Vilayeti askeri kasasından sağlanmış ve bu para ile her yıl Kafkasya'ya 17 bin Kazak ve Rus yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır. 1862 senesinde Rus-Kazak iskani şu şekilde yapılmıştır: 14 bin aile Kuban sınırı mensuplarından; 800 aile Azaka Kazaklarından; 1200 aile Don Kazaklarından; 2000 bin aile Rus köylülerinden; 600 aile Kafkas ordusu erlerinden. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Fetgherey Şoenu, "Kara Gün", İstanbul 1927, s. 9-10.

²⁷⁸ Bkz. Polovinkina, *Çerkesya*, s. 243; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 517-518

25 Mayıs 1862 tarihinde üç koldan taarruz eden Rusya, Besleneyle de güç durumda bırakmış ve yaklaşık iki yüz kadar Besleneyi Kuban'a göçürmüştür²⁷⁹. Fakat bu verimsiz topraklarda daha fazla kalmayan Besleneylelerden bir kısmı Osmanlı Devleti'ne göç etmek üzere Çerkezistan limanlarına doğru hareket etmişlerdir. Bundan sonra süratle saldırılarına devam eden Ruslar karşısında, hiçbir kuvveti kalmayan Kabardeyle ve Temirgoyle önce Kuban'a oradan da Osmanlı Devleti'ne göç etmek için limanlara hareket etmişlerdir²⁸⁰. Diğer taraftan göçü kabul edip teslim olanların dışında Abzeh, Şapsığ ve Ubıhlar, direniş mücadelesine bir yıl daha devam etmiş ve sonunda bunlar da yenilgiyi kabul ederek göç hazırlığında bulunmak maksadıyla Rus hükümetinden biraz süre istemişlerdir. Rusya da, kış koşulları ve Karadeniz'in gemi ulaşımına elverişli olmamasından dolayı adı geçen Çerkezlerin 1864 yılının Mart ayına kadar köylerinde kalmasında müsaade etmiştir²⁸¹. Bunun yanında 1863 yılının ortalarından itibaren Kafkasya'da kıtlık meydana gelmiş ve bunun sonucunda ise Çerkez boylarının mücadele etme gücü daha da zayıflamıştı. Dolayısıyla direnci tükenen kabileler, Osmanlı Devleti'ne göç etmek için limanlara yığılmaya başlamışlardı²⁸².

Çerkezler, mücadele ederken bir de kıtlık yaşanmıştır. Ancak yaşanan bu kıtlığa Rusya da fazlasıyla etki etmiştir. Şöyle ki; 1863-1864 kışında Ruslar, yiyecekleri ve tuzlama gıdalarını imha etmeye başlamış ve böylece Çerkezlerin teslim olmalarını sağlamıştır²⁸³. Abzehlerin büyük kısmı açlık sebebiyle ağaç kabukları yiyerek hayatta kalmaya çalışmışlar ve buna dayanamayanların bir kısmı ise Osmanlı Devleti'ne göç etme kararı almıştır²⁸⁴. Diğer yandan 1864 Mart ayına gelindiğinde bütün Kuzeybatı Kafkasya, Rusların egemenliği altına girmişti. Ancak yalnız Ruslardan bir süreliğine toparlanma izni alan ve mücadeleye devam eden Şapsığlar ele geçirilmemişti ve onlar da kendilerine verilen sürenin dolmasıyla limanlara hareket etmeye başladı. Denilebilir ki; Çerkezler, halen Avrupa'dan bir

²⁷⁹ Bunlar, bugünkü Karaçay-Çerkeslerinin temelini oluştururlar. Bkz. Richmond, *The Northwest Caucasus*, s. 75.

²⁸⁰ Takvim-i Vekayi'de yer alan bir haberde şöyle denilmektedir: "*Rusya Devleti, Çerkesleri her ne türlü olursa olsun yerlerinden etmekte niyetlidir. Rusya hükümeti bu halkları Kuban dolaylarına iskân etmek istemiş. Şapsığ, Bjeğuğ kabilelerinden bir miktarı üç mahalle yerleştirilmiştir. Yalnız 30 bin Abzeh, Devlet-i Âliyye'ye hicreti seçmişlerdir. Ubıh kabilesi de Rusların teklifini asla kabul etmemişlerdir.*" Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 755, (29 Muharrem 1281/ 4 Temmuz 1864).

²⁸¹ Bu sebeple Şapsığ topraklarında stanitsa inşa edilmesine ve buralarda Kazak iskânı yapılmasına bir süre ara verilmiştir. Şapsığlara, 5 ay süre verilmiş ve bu süre dolduğu an Şapsığ köyleri yakılmıştır. Bkz. Kaya, *Çerkesler*, s. 139.

²⁸² Bi, *Kafkas Tarihi*, s. 807.

²⁸³ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 249.

²⁸⁴ Tasvir-i Efkâr, sayı: 151, (25 Cemaziyelahir 1280/ 7 Aralık 1863).

bekleyiş içerisindeydi. Nitekim Konsolos Dickson'ın, Lord Earl Russell'a 22 Şubat 1864 tarihinde Sohumkale'den gönderdiği raporda Çerkezlerin, bütün umutlarının bir Avrupa-Rusya Savaşı çıkacağına bağladıklarını ve bunun gerçekleşme ihtimalinin olmayacağını fark ettiklerinden mücadeleyi bırakarak Rus istilacılara teslim olmaya karar verdiklerini yazmıştır²⁸⁵. Şapsığların da limanlara gitmesinin ardından geriye bir tek Ubıhlar kalmıştı ve onlar da yenilgiyi kabul ettiklerini ve daha fazla mukavemet gösterecek güçleri kalmadığını belirterek 19 Mart 1864'te teslim olmuşlar²⁸⁶ ve kıyılara gönderilmeye başlamışlardır. Bununla birlikte sonunda bütün Çerkez boyları da bertaraf edilmiştir²⁸⁷. Netice itibariyle Çerkezler, Kuban'a yerleşmeyi değil de Anadolu'ya göç etmeyi isteyeceklerdi. Çünkü onlar, ata yurtlarında daha fazla yaşayamayacaklarını ve özgürlük ve bağımsızlıklarını kaybettiklerini gayet iyi biliyorlardı ki, şimdi tek çareleri de din kardeşlerinin topraklarına sığınmaktı²⁸⁸.

Denilebilir ki, Rusların yıllardır uyguladıkları baskı ve zulüm karşısında bütün Çerkez boyları arasında artık iyice ümitsizlik başlamıştı. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin, kötü durumuna rağmen yapabileceği bütün yardımları yapması fakat yeterli olmaması ayrıca Çerkezlerin esas itibariyle Avrupalı devletlerden ve de bilhassa İngiltere'den geleceğini ümit ettiği yardımların bir türlü gelmemesi de Çerkezlerin bu hayal kırıklıklarını artırdı. Ayrıca Çerkezler arasındaki tükenmek bilmeyen husumet ve yerlilerin zahire ve teçhizatlarının günden güne eksilmesi gibi nedenler, Çerkezler arasında bir panik ve düzen bozukluğu meydana getirdi. Tüm bu kötü koşulların üzerine bir de Rusya tarafından itaat etmek, Osmanlı Devleti'ne göç etmek ya da ölmek dışında başka seçenek hakkı bırakılmayan Çerkezler, silah bırakarak ata yurtlarını terk etmek durumunda kalmışlar ve kendilerine kucak açan Osmanlı Sultanı'nın topraklarına göç etmeye karar vermişlerdir. Nitekim Çerkezler,

²⁸⁵ Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Dickson to Earl Russell, No:2, Soukoum-Kalé, (February 22, 1864), s. 2.

²⁸⁶ Ubıh kabilesinin, mücadelesi ve teslim olması hakkında bkz. London Evening Standart, (Monday, April 25, 1864/ 25 Nisan 1864, Pazartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/204-1864-london-standard.html> [3.11.2016].

²⁸⁷ Bu durumla ilgili bkz. Leeds Mercury, (Friday, June 10, 1864/ 10 Haziran 1864, Cuma), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/186-1864-leeds-mercury-friday.html> [3.11.2016]. Teslim olan Ubıhlar, kendi avullarını kasten yakıp evlerinin yanışlarını teessür ile seyrettikten sonra Osmanlı Devleti'ne göç etmek için dağlardan kıyılara doğru inerek limanlarda toplandılar. Yurtlarına veda göstergesi olarak her Ubıh, gökyüzüne doğru üç el ateş ederek ata topraklarından ebedi bir ayrılışa hazırlanmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bi, *Kafkas Tarihi*, s. 808-811; Kaya, *Çerkesler*, s. 142.

²⁸⁸ Bkz. London Daily News, (Thursday, May 19, 1864/ 19 Mayıs 1864, Perşembe), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/220-1864-london-daily-news-circassian-exodus.html> [3.11.2016].

yıllar süren vatan savunmasından sonra yurtlarını işgal eden Ruslara karşı kin ve nefret besleyerek yurtlarından ayrılmışlar²⁸⁹ ve kendileri için belirlenen Karadeniz limanlarına doğru yönelmişlerdir²⁹⁰.

2.2. Limanlardaki Vaziyet ve Yolculuğun Başlaması

Girişilen uzun bir mücadeleden sonra Çerkezleri mağlup ederek Osmanlı Devleti'ne göçürme planlarını eyleme geçiren Rusya, kendilerine göre bu haşmetli zaferi kutlamaya başlamışlardır. 21 Mayıs 1864 günü Çerkezlerin askeri üssü olan Kbaada'yı ele geçirip burada gösterişli bir tören düzenleyen Ruslar, Kafkas Savaşı'nın kendi zaferleri ile sona erdiğini dünyaya ilan etmişler ve Çerkezlerin göçüne başlamışlardı²⁹¹. Diğer yandan Osmanlı hükümeti, bu göçe birtakım şartlar sunarak razı olmuştu. Şöyle ki, Bab-ı Ali'ye göre; gelecek nüfus, 40-50 bini geçmeyecek ve bu göç hadisesi kademeli bir şekilde gerçekleşecektir²⁹². Ancak bunların sözünü veren ve bir de andlaşma yapan Rusya, doğal olarak bu şartlara uymayacak ve göçlerin hızlı bir şekilde bitirilmesi için uğraşacaktı. Nitekim henüz Mayıs ayı itibariyle göçen nüfus 300 bine kadar ulaşmıştı²⁹³. Ayrıca Çerkezleri, limanlara gönderip oradan da Anadolu'ya göçürmeyi başaran Rusya hükümeti, Kafkasya'nın fethini tamamlayan askerlere de çeşitli ödüller vermişti.

Kafkasya Orduları Başkumandanı Grand Dük Michael ve Çar II. Alexandr, mücadele eden orduya teşekkür konuşmaları yapmış ve onlara, bazı rütbe ve nişanlar vermişlerdir²⁹⁴. Grand Dük Michael, aynı zamanda kardeşi olan Rus Çar'ına zaferi

²⁸⁹ London Daily News, (Thursday, May 19, 1864/ 19 Mayıs 1864, Perşembe).

²⁹⁰ Sarah A.S. Isla Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers*, (MA. Thesis), University of London, October 2007, s. 22.

²⁹¹ Esadze, *Çerkesya'nın İşgali*, s. 125.

²⁹² Osmanlı Devleti'nin, bu konudaki yaklaşımı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Brock, "The Fall of Circassia", s. 26; Dobrova, "Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration", s. 6; The Lyttelton Times, (Saturday, July 30, 1864/ 30 Temmuz 1864, Cumartesi), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/LT18640730.2.23?query=Circassian> [3/11/2016].

²⁹³ Bu argüman hakkında bkz. Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, (Tuesday, May 10, 1864/ 10 Mayıs 1864, Salı), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/200-1864-manchester-courier-the-circassian-exodus.html> [3.11.2016]; London Daily News, (Thursday, May 19, 1864/ 19 Mayıs 1864, Perşembe); Liverpool Daily Post, (Monday, May 09, 1864/ 9 Mayıs 1864, Pazartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/217-1864-liverpool-daily-post-circassian-exodus.html> [3.11.2016].

²⁹⁴ Rus ordularının bütün Kafkasya'ya boyun eğdirmesi Rus hükümetince büyük bir coşkuyla karşılanmış ve bu zafer neticesinde önemli kimselere çeşitli rütbe ve nişanlar verilmiştir. Örneğin; verilen hediyelerin bazılarının üzerinde "*Kafkas Savaşı'nın sona ermesi anısına*", "*Kafkas Savaşı için*", "*1864 yılında Batı Kafkasya'ya boyun eğdirilmesinde gösterdiği yararlılık için*", "*Hamketi istihkâmına yapılan hücumun püskürtülmesi için*" ve sair övgü dolu sözler yazılıydı ve en çok verilen taltif de sınıflara ayrılmak üzere St. Georgiy nişanı idi. Bkz. Esadze, *Çerkesya'nın İşgali*, s. 126-133.

müjdeleyen bir telgraf çekerken Çerkezler de uyarı niteliğinde bir bildirme ile göndererek kendileri için görkemli; yerliler için hazin neticeyi bildirmişti. Fakat bu bildirme, Çerkezlerin sanki yeniden son bir çırpınış göstergesi olarak direnişe kalkışmalarına sebebiyet vermişti. Bu bildirme ile Grand Dük Michael, Çerkezler: “*Ya bir ay içerisinde yurtlarını terk ederek göçe razı olacak ya da savaş esiri sayılarak 150 yıllık savaş ve mücadelelerinin günahı karşılığı kurtuluş fidyesi olarak Rusların dileyeceği yerlere yine onların dilediği şekilde yerleştirilmeye razı olacaklardır.*” talimatını vermiştir²⁹⁵. Böylelikle Çerkezler, öfke ve umutsuzluk içerisinde eski evlerini terk ederek limanlara gidiyorlardı²⁹⁶. Ancak limanlara giderken kaçıp muhtelif yerlere saklananlar da vardı ve bunlar, son bir mücadele daha göstermişlerdi.

Batı Kafkasya'nın da işgali tamamlanmıştı ama dağ kuytularına, dar ve derin vadilere saklanan Şapsığların küçük bir kolu olan Hakuçlar, son bir gayret ile tekrar birleşip savaşmaya karar vermişlerdi. Bu son direniş grubuna, yurtlarını terk etmeyen bir avuç Şapsığ ve Ubih birlikleri de katılmaya başlamıştı. Bu son Çerkez kalıntıları üzerine genel bir temizlik niyetiyle Rus birlikleri taarruz etmiş ve bu tehlikeyi de yok etmiştir fakat az sayıdaki yerlilere karşı fazla denecek kadar zayıf da vermiştir²⁹⁷.

Bu son direniş grupları da bertaraf edilmek suretiyle Batı Kafkasya'nın işgali tamamlanmış ve Moskova Prensiği'nin başlangıcından itibaren Rusya'nın politik ve stratejik kültürünün ayrılmaz bir parçası olan Çerkezistan toprakları ele geçirilmiştir²⁹⁸. Ardından da tam anlamıyla bir kolonizasyon faaliyetine girişilmiş ve böylece yaklaşık 1864 senesi itibariyle modern tarihin ilk tam ölçekli etnik temizliği gerçekleşmiştir²⁹⁹. Bundan sonra Çerkezler, şu anki vaziyetin bir özeti olarak ve son kere bir yardım gelebilir ümidiyle İngiltere Kraliçesine mektup yazmışlardı. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir Henry Lytton Bulwer, Hariciye Nazırı Lord Earl Russell'a gönderdiği yazıda Çerkezlerin bu mektubunu da iliştimişti. Mektupta özetle Çerkezler; Rusların, bölgeyi işgalini ve bu işgalde girişilen katliamları, Çerkez halkının kıtlık ve Rus katliamları nedeniyle fazla sayıda insan kaybettiğini ve bahsi geçen bu kötü durumların son bulması adına İngiltere hükümetinden ve milletinden

²⁹⁵ Şoenu, “Kara Gün”, s. 3.

²⁹⁶ Bkz. Liverpool Daily Post, (Monday, May 09, 1864/ 9 Mayıs 1864, Pazartesi); Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, (Tuesday, May 10, 1864/ 10 Mayıs 1864, Salı).

²⁹⁷ Kaya, *Çerkesler*, s. 142-144.

²⁹⁸ Çerkes toprakları hakkında yapılan bu benzetme için bkz. Colarusso, "The 146th anniversary of the expulsion of the Circassians", s. 15-16.

²⁹⁹ Bkz. Sher, "Circassians", s. 1; Colarusso, "The 146th anniversary of the expulsion of the Circassians", s. 16.

yardım, lütuf ve aracılık istediklerini, hiç değilse kadın ve çocukların başka bir yere nakil olunmasını istemişlerdir³⁰⁰. Ancak bu girişim de neticesiz kalmış ve önce limanlara ardından Osmanlı Devleti'ne göçler yoğunlukla devam etmiştir.

19 Mayıs 1864 tarihli St. Petersburg Jurnalı adlı gazetede yayınlanan bir yazıda işgalin bittiği, Çerkez ve Abazaların Anadolu'ya göçürölmek üzere limanlara gönderildiği hususu ve buradaki vaziyeti anlatılır. Adı geçen gazete, yerlilerin aileleri ve taşınır malları ile Kuban'a ya da Osmanlı Devleti'ne göç etmek üzere yurtlarından ayrıldıklarını ve Şapsığlar ile Ubıhların nasıl teslim alındıklarını yazar. Ayrıca Mart 1864'te Anadolu'ya göçmek üzere yaklaşık 80 bin kişinin Anapa ve Novorossiysk limanlarında vasıta beklemekte olduğunu bildirir³⁰¹. Göçler o kadar hızlı gerçekleşmiştir ki; dağlar, Çerkezlerden tamamıyla boşaltılmış³⁰² ve ayrıca bu topraklarda hiç kimseye rastlanmadan bir gün boyunca dolaşılabilceği de raporlarda yer almıştır³⁰³. Bu da Rusya'nın Batı Kafkasya'yı işgalinde ne kadar zorlukla karşılaşsalar dahi sonunda başarılı olduklarının ve yerlilerin ya Kuban'a ya da Osmanlı Devleti'ne göç etmek üzere bölgelerinden kesin olarak ayrıldıklarının kanıtı olsa gerektir. Nitekim Çerkezler, kendilerine yeni bir vatan bulabilmek için derhal topraklarından ayrılıp sahile akın etmişlerdi³⁰⁴.

Belirtildiği gibi Ruslar, yüzyıllardır fethetmeye uğraştığı Kafkasya topraklarına tamamen hakim olmuştu. Fakat bu işe girişirken belki bu kadar sıkıntı çekeceklerini ve hiç de azımsanamayacak kadar maddi ve manevi kayıplar vereceklerini muhakkak tahmin etmemişlerdir. Aslında Lord Palmerston, sanki Rusların bu denli zorlanacaklarını görmüşçesine Rusya Büyökelçisi'ne uyarılarda bulunarak giriştikleri bu mücadelenin zor olacağından bahisle, kuvvetle muhtemel bu işgalin en az kırk yıl süreceğini belirtmişti³⁰⁵. Hakikaten de Palmerston'un dedikleri aynen olmuş ve denk olmayan güçler arasındaki bu savaş, kırk yılı da aşmış ve Batı Kafkas toprakları için yıllarca kan dökölmüştür. Rusya, Kafkasya'yı ele geçirebilmek

³⁰⁰ Mektubun tamamı için bkz. Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:3, Constantinople, (April 12, 1864), s. 3. Mektup için ayrıca bkz. Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 341.

³⁰¹ Bice, *Kafkasya'dan Göçler*, s. 49.

³⁰² The Nelson Examiner and New Zealand Chronicle, (Thursday, September 1, 1864/ 1 Eylül 1864, Perşembe), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/NENZC18640901.2.19?query=Circassian> [3/11/2016].

³⁰³ Çerkeslerin yurtlarından çıkarılmaları ve Rus hükümetinin bu konudaki tavrı hususunda St. Petersburg'daki İngiltere Büyökelçisi Lord Napier, bir rapor derlemiştir. Buna göre; "*Bu konuda Rusya'da dolaşan resmi evraklarda vicdani sorumluluk değil bilakis sevinç ibareleri yer almaktadır.*" denilmektedir. Bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 38.

³⁰⁴ Bkz. London Daily News, (Thursday, May 19, 1864/ 19 Mayıs 1864, Perşembe).

³⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Öner, *Şu Bizim Çerkesler*, s. 72.

için muazzam denecek kadar askeri kayıp vermiş ve yine muazzam derecede ekonomik ve askeri harcamalar yaşamıştır. Rusların, Kafkasya'ya yayılmasını engellemek için sürdürülen bağımsızlık mücadelesinde en uzun savunmayı Çerkezler yapmıştır³⁰⁶. Fakat onlar da en sonunda daha fazla mücadele edememiş ve teslim olmuşlardır.

Çerkezlerin silah bırakması ve teslim olup Osmanlı Devleti'ne göç etmek üzere yurtlarından ayrılmaları, İngiltere parlamentosunda da işlenmiştir. Şöyle ki, 20 Haziran 1864 tarihli Takvim-i Vekayi'deki habere göre Lord Stratford de Redcliffe, bu hususta şunları söylemiştir: "*Tâ'ife-i mezbûre, nihâyet'ül-emr mağlub olmamak istedikleri bir devletin zîr-i hükümetinde bulunmamak üzere hicret-i ihtiyâre mecbur olmuşlardır. Her ne hâl ise iş bu hicretten dolayı gerek Rusya devleti ve gerek Devlet-i Âlîyye cânibinden ittihâz olunan tedâbîr-i harekâta dair cânib-i nezarete vürûd eden evrakın parlamentoya i'tasında bir mani olup olmadığını istifsâr ederim... bu bâbda pek çok haksızlığın vuku' götürüldüğü nâzır-ı müşârinileyh tarafından ifade ve beyan olunmuştur.*"³⁰⁷. Burası dikkat çekicidir, çünkü Stratford Redcliffe, Çerkez meselesini devam ettirmeyi gerekli görmüştür. Nitekim İstanbul büyükelçisi Sir Henry Bulwer'in, 3 Mayıs 1864'te Hariciye Nazırı Earl Russell'a gönderdiği raporda, Çerkezistan'ın yok olduğunu ve artık Çerkezleri kurtarmak gerektiğini bildirerek³⁰⁸ hadiseye ne denli kıymet verdiğini göstermişti. Ayrıca Redcliffe, halihazırda Çerkezlere yardım toplamak üzere Londra'da kurulan komitenin de başkanlığını yürütmektedir. Yani İngiltere'de sadece bazı önemli kişiler, Çerkez meselesi ile alakadar olmuşlardır. İngiliz basını da konu ile yakından ilgilenmeye devam etmiştir. Western Daily Press Gazetesi, hiç değilse Çerkezlerin kurtarılması gerektiğinden bahisle bu konunun oldukça ilgi çekici olduğunu, Türk Hükümeti'nin göçmenler ile daha rahat ilgilenebilmesi için muhakkak yardımın yapılması gerektiğini; ayrıca bu kalabalık göçmen grubunun acısını ve sefaletini dindirmek ve bir nebze olsun onları rahatlatmak için mutlaka bir şeyler yapılmasının şart olduğunu ve bu insanların yaklaşan imha tehlikesinden derhal kurtarılması

³⁰⁶ Sher, "Circassians", s. 1.

³⁰⁷ Takvim-i Vekayi, sayı: 753, (15 Muharrem 1281/ 20 Haziran 1864).

³⁰⁸ Sir H. Bulwer'in, Earl Russell'a gönderdiği bu raporu için bkz. Papers Respecting The Settlement of Circassian in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:7, Constantinople, (May 3, 1864), s. 6; Western Daily Press, (Monday, May 23, 1864/ 23 Mayıs 1864, Pazartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/219-1864-western-daily-press-circassian-exodus.html> [3.11.2016].

gerektiğini yazar³⁰⁹. Diğer taraftan İngiltere'de bunlar yaşanırken Çerkezlerin limanlara hareketi devam etmekte ve buralardaki Rus önlemleri gün geçtikçe artmaktaydı.

Yerlileri limanlara sevk etmede daha temkinli davranan Ruslar, geride, kuytu köşede kimse kalmayın diye etraflıca bir tarama faaliyetlerine girişiyorlardı. Ruslara göre Çerkezleri kıyılara sevk ederken birtakım özel önlemler almak gerekmektedir. Aksi halde belirtildiği gibi Çerkezler, saklanacak yer bulma konusunda pek mahirlerdi ve buralarda gruplar oluşturarak küçük çapta da olsa Ruslar için tehlike arz edebiliyorlardı. Kuşkusuz şu vaziyetteki Çerkezler, bu tehlikelerin yanında çeşitli soygun vakaları da çıkartıyorlardı. İleride de görüleceği üzere Çerkezler, yanlarına alabildikleri hayvanları ve eşyaları ile limanlarda aylarca bekliyorlardı³¹⁰. Bunun sonucunda aç, hasta ve çıplak bir duruma geliyorlardı; şu durumda hiç değilse hırsızlık yaparak idare etmeye çalışıyorlardı. Diğer yandan Çerkezleri hırsızlığa iten bir diğer etken ise Ruslar olmuştur ki; Ruslar, Çerkezlerin yola çıktıklarında yanlarına pek bir şey almalarına müsaade etmemişlerdi³¹¹.

Yurtlarından ayrılmak zorunda kalan Çerkez boyları yanlarına alabildikleri ne varsa Karadeniz limanlarına getirmişlerdi. Yiyecek olarak ekmek, sürekli yanlarında bulundurdukları kamaları, semaverleri, kılıçları ve sair elzem, taşınabilir, yükte hafif pahada ağır olan her şeyi almışlardı³¹². Fakat bundan sonra yukarıda zikredilen durum gerçekleşecek ve Ruslar, Çerkezlere gemilere binileceği zaman getirdikleri eşyaları yanlarında götüremeyecekleri talimatını verecektir. Çerkezler, sadece üzerlerindeki elbiseler ve küçük çaptaki silahları ile gemilere binip yolculuklarına öyle başlıyorlardı³¹³. Fakat 15 bin Abaza ve Çerkez göçmeninin, yanlarında 7-8 bin keçi, koyun, sığır gibi hayvanlarıyla Batum'dan giriş yaptıkları ve Lazistan

³⁰⁹ Western Daily Press, (Monday, May 23, 1864/ 23 Mayıs 1864, Pazartesi).

³¹⁰ Bkz. Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 341-342.

³¹¹ General Fedeyev'in zikrettiği gibi ne kadar tedbir alınırsa alınsın limanlara sevk sırasında kuytu köşelere saklanan Çerkesler olabilmekteydi. Bu gruplar, zamanla sayılarını artırarak çeteler oluşturuyorlardı. Bunun için Rus müfrezeleri hemen hemen her gün arama tarama faaliyetleri yapmak durumunda kalıyorlardı. Bunlar arasında tekrardan dağlara kaçanlar da bulunmaktaydı. Bu yüzden onları saklandıkları dağlardan bulup yeniden limanlara getirmek için yeni birlikler oluşturulmaktaydı. Bkz. Polovinkina, *Çerkesya*, s. 249.

³¹² Tağan Kumuk, "Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü", (Çev: Murat Paşuşu), s. 93. http://cerkesarastirmalari.org/wp-content/uploads/2016/06/kumikov_cerkeslerin_turkiyeye_surgunu.pdf (17.11.2016).

³¹³ Civan Çelik, Mehmet Köseoğlu, "Canik Sancağı'na Bağlı Kavak Kazası'na 19. Yüzyılda Vubih Göçleri", s. 4. <http://docplayer.biz.tr/8513246-Canik-sancagina-bagli-kavak-kazasi-na-19-yuzyilda-vubih-gocleri.html> (17.11.2016).

Sancağı'nın muhtelif bölgelerine yerleştirildikleri bilgisi mevcuttur³¹⁴. Diğer yandan köylerinden ayrılan Çerkezler, Anapa, Novorossiysk, Tuapse, Soçi ve diğer muhtelif Karadeniz limanlarına doğru akın ediyorlardı³¹⁵ hepsi hayatta kalamıyor bir kısmı yollarda ölüyor ve bir kısmı da gücü tükenmiş halde geride kalıyordu³¹⁶. Limanlara varabilenler de Rus birliklerinin eşya götürmeme hususundaki baskıları ile karşılaşılıyor ve Çerkezler de ellerinde satılabilecek ne varsa yok pahasına Rus askerlerine satmaya çalışıyorlardı³¹⁷.

Limanlarda bir nevi pazar kurulmuştu ve alıcılar da genellikle Rus askerleri, Rumlar ve kısmen de Türk gemicilerden oluşuyordu. Bu pazarlarda fiyatlar o kadar aşağı çekilmişti ki; iyi bir öküz bir gümüş rubleye, sağlam bir koç ise çeyrek rubleye satılıyordu. Öyle ki; pazar esnasında bir Rus subayı, bölük komutanına fiyatların şu halde bile yüksekliğinden bahisle, etin ne denli pahalı olduğundan ve bir çift öküzün iki ruble olduğundan dert yanmıştır. Rus askerleri, bilhassa at almaktaydılar. Fakat ilginç olan şudur ki, bazıları bu atları niçin aldıklarını dahi bilmiyorlar, sadece alıyorlar ve ardından onlar da başkasına satıyorlardı. Örneğin bir Başçavuş, at alan askerin birine, atı alma sebebini ve bu atla ne yapacağını sorduğunda askerin verdiği cevap tuhaftır. Asker cevabında, atı ucuz olduğu için aldığını ve dereyi geçtiği vakit salıvereceğini söylemiştir³¹⁸. Ayrıca aylarca bu limanlarda kendilerini taşıyacak bir vasıta beklemek durumunda kalan Çerkezlerin en çok sattıkları bir diğer malzeme de artık kendilerine pek gerekli olmayacak olan ve Ruslar tarafından da taşımalarına müsaade edilmeyen ata yadigarı silahları idi. Zengin süslemeli ve işlemeli kılıçlar, diğer eşyalar gibi çok düşük fiyatlara satılıyordu. Bunların değeri önceden 200, 300 ruble iken şimdi limanlardaki pazarlarda 30-40 rubleye satılmaktaydı. Çerkezler, ata

³¹⁴ Takvim-i Vekayi, sayı: 760, (25 Rebiülahir 1281/ 8 Ağustos 1864).

³¹⁵ Batı Kafkasya'da Çerkes ve Abazaların çoğu vatanlarını terk etmişlerdi. Fakat tamamı buna dahil değildi ve bu milletlerden bir kısmı buralarda kalıp bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi devam ederken Ruslara karşı küçük çapta başkaldırıları tertib ediyorlar ve ayrıca Ruslara zayıf da verdiriyorlardı. Ancak bu kalan Çerkes ve Abaza milletleri de 93 Harbi'ni müteakib Osmanlı Devleti'ne doğru yeni bir göç dalgası meydana getirmişlerdir. Bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 41.

³¹⁶ Yaprak Has, "Akçakent Köyü'nde Yerleşen Besleney Çerkeslerinin Göç Serüveni", *1864 Kafkas Tehciri; Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 406.

³¹⁷ Konsolos Dickson'ın, Lord Earl Russell'a gönderdiği 13 Nisan 1864 tarihli raporda, Çerkeslerin, ellerinde kalan az sayıda at ve sığırlarını da birkaç rubleye sattıklarını ve dahi ailelerinden kendilerine yadigar olarak kalan silahlarını da denize attıklarını yazar. Bkz. Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Dickson to Earl Russell, No:5, Soukoum-Kalé, (April 13, 1864), s. 3.

³¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Esadze, *Çerkesya'nın İşgali*, s. 111.

yurtlarını, ecdadının mezarlarının bulunduğu topraklarını terk ederken son kere havaya ateş ediyorlar ve ardından tüfeklerini denize atıyorlardı³¹⁹.

Göçler başlayalı beri Çerkez kıyılarına her gün onlarca gemi ve tekne geliyor fakat bunlar dahi yeterli olamıyordu. Erkek, kadın ve çocuklardan müteşekkil olan bu geniş kalabalık kitle, kıyılarda Trabzon, Samsun ve diğer Osmanlı kentlerine gidebilmek için çırpınıyorlardı³²⁰. Diğer yandan sahillerde bekleyen Çerkezler, gemiler kıyılara yanaştığında hemen o bölgeye koşuşturuyor ve dakikalar içerisinde gemilere balık istifi şeklinde biniyorlardı. Çerkezlerle yüklü bu vasıtalar kapasitesinin üzerinde bu sınırı fazlasıyla aştığı halde yeniden Anadolu kıyılarına doğru hareket ediyordu. Ancak ne kadar gemi gelirse gelsin sahilde bekleyen Çerkezlerin çoğu gemilere binemediği için bunlar, bir süre daha kıyılarda beklemek durumunda kalıyorlardı ve limanlarda beklemeye mecbur olan Çerkezler, büyük bir sefalet yaşıyorlardı. Çünkü bu insanlar, bütün eşyalarını satmıştı ve yiyecekleri dahi tükenmişti; üstüne üstlük kış aylarının da çetin geçmesi sebebiyle buralarda birikenler çeşitli hastalıklara tutuluyor ve ölümler dahi yaşanıyordu. Nitekim yaşanan göçlere tanıklık eden Rus ordusunda görevli İ. Drozdov'un anılarına bakmak yararlı olacaktır. Drozdov, vaziyeti şöyle anlatır:

“Yolda gözlerimizin önüne vahim bir manzara çıktı: Çocuk, ihtiyar ve kadınların her tarafa dağılmış, parçalanmış, köpeklerce kemirilmiş ve dahi yarı tarafı yenmiş hâldeki cesetleri; açlık ve hastalıklardan takâtsiz düşmüş, ayakta dahi duramayan, az dikildiği vakit yeniden düşen, artık tükenmiş olduğu hâlde yerde yatan ve dahi ölümü bekleyen, canlı iken köpeklere yem olan insanlar...”

Diri ve sağlıklı olanlar, ölenleri düşünecek durumda değildi. Çünkü onların başına da neler geleceği belli değil ve facianın eşiğinde oldukları oldukça belliydi. Türk gemiciler, daha fazla para alabilmek için Anadolu kıyılarına götürmek üzere uygun olmayan gemilere sayısız adam doldurarak ileride oluşacak büyük bir felakete yol açıyordu. En ufak bir hastalık belirtisi olursa insanları derhâl hiç acımadan denize atıyorlardı. Dev dalgalar, bu zavallıların cesetlerini kıyılara vuruyordu. Bu sürgün ve feci yolculuk sırasında Çerkeslerin yarısı bile Anadolu kıyılarına ulaşamamıştır. İnsanlık tarihinde bu boyutlarda, bu tür bir facia ender görülmüştür.”³²¹.

Limanlarda binebilecek bir vasıta bekleyen Çerkezlerin yolculukta ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri ve sıkıntı çekmemeleri için gemi ve sandallara az da olsa temel ihtiyaç malzemesi konulmaktaydı fakat bazı Rus yetkilileri, yüklenen bu zahire ve diğer mallara dahi el koyuyordu³²². Netice itibariyle denilebilir ki, kıyılarda beklerken açlıkla ve hastalıkla mücadele eden Çerkezler, gemiye bindiklerinde de

³¹⁹ Bu konuda bkz. Bi, *Kafkas Tarihi*, s. 808.

³²⁰ Liverpool Daily Post, (Monday, May 09, 1864/ 9 Mayıs 1864, Pazartesi); Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, (Tuesday, May 10, 1864/ 10 Mayıs 1864, Salı).

³²¹ Bkz. Hotko, *Çerkeslerin Tarihi*, s. 197-199; Richmond, *The Northwest Caucasus*, s. 76; Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 206-207.

³²² Vak'a-nüvis Ahmed Lûdfî Edendi Tarihi, IX, s. 155.

sıkıntı yaşamaya devam etmiştir. Çünkü gemi ve teknelere alabilecekleri kapasiteden daha fazla yolcu yüklenmekte idi. Üstüne üstlük gemilere sınırlı sayıda ihtiyaç malzemesi konulduğu da düşünülduğünde, vaziyetin ne denli içler acısı olduğu tahmin edilecektir ve yolculuk esnasında ölümlerin yaşanacağı da mümkündür³²³. Belirtmek gerek ki, göçlerin varış noktası olan Osmanlı Devleti de yaşananları yakından takip etmiş ve bu hususta kendi ahalisini bilgilendirmiştir.

Yukarıda zikredildiği gibi bir ortamda Çerkezlerin, Karadeniz limanlarına akın etmeleri ve peyderpey Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri, Türk basınının da ilgilendiği bir durum olmuştur. Takvim-i Vekayi Gazetesi'nin, 8 Ağustos 1864 tarihinde yer alan bir haberinde muhacirlerin yaşadıkları anlatılmıştır. Şöyle ki; Kırım ve Çerkez taraflarından, Osmanlı Sultanı'nın merhametinden istifade etmek niyetiyle bir hayli nüfusun vatanlarını terk ederek Osmanlı topraklarına geldiklerinden bahisle, "*...Memâlik-i Saltanat-ı Seniyye'ye muhâceratı ihtiyâr eylediklerinden ve gurebâ olduklarından 72 (Miladi 1855-56) senesinden 80 (Miladi 1863-1864) senesinde kadar kabile kabile 311.333 nüfusun geldiği ve Çerkesistan'ın vukuat-ı ihtirâs cihetiyle hicret ile Memâlik-i Çerakise'den bir hayli nüfus terk-i dâr ve mal ederek refah ve iktidardan uryân olarak emel-i muhâceretle sahile dökülmüş ve orada bulabildikleri sefine-i sagîre ve sandallarla tahmillerinden birkaç kat ziyâde olmak üzere olmalarından ve şu hâlde geldikleri yerlerde evvelce, devletçe ma'lûmat olmaması hasebiyle hazır yerler bulunamamasından nâşî birçoğu pek ziyâde zahmet ve meşakkate dûçâr olmuş ve biraz dahi vefeyât vuku'u bulmuştur...*" denilir³²⁴.

Adı geçen gazetede göç eden mevcut nüfusun ne kadar olduğu, muhacirlerin göç esnasında ölümler yaşadığı ve çektikleri sıkıntılar da açıkça görülmektedir. Bunun yanında Osmanlı Devleti'ne göç eden nüfus ile ilgili bilgilerin yanında gazetede, limanlarda bekleyenlere dair bir rakam da verilmiştir. Nitekim yaşanan bu göçlerin ilk durağı olan Çerkezistan limanlarına yoğun bir şekilde devam eden göçmen sayısı gün geçtikçe artmaktaydı. 19 Mayıs 1864 tarihinde İngiltere'nin St. Petersburg elçisi olan Lord Napier'in, Hariciye Nazırı Earl Russell'a gönderdiği raporunda, limanlarda bekleyenlerin sayısını, Rus makamlarının 100 bin civarında gösterdiğini ve buna ek olarak ise yabancı gazetelerin bu sayıyı 300 bin şeklinde belirttiğini yazar. Lord Napier, bekleyenlerin bir kısmının daha önceden Osmanlı

³²³ Bkz. Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 206.

³²⁴ Takvim-i Vekayi, sayı: 760, (5 Rebiülevvel 1281/ 8 Ağustos 1864).

Devleti'ne göç ettiğini de bildirir³²⁵. Bu da demek oluyor ki, Anadolu'ya göçler yaşanmasına rağmen yukarıda gösterilen iki sayıdan da kat be kat fazlası kıyılarda beklemiş ve bunların bir kısmı da Osmanlı Devleti'ne varmışlardır. Diğer yandan Çerkez hadisesi ile sadece Osmanlı ve Rus basını alakadar değildi, İngiliz gazetelerinin yanında Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda gazeteleri de kendi kamuoyunu bilgilendirmek maksadıyla konu ile yakından ilgilenmiştir.

Çerkezistan'dan göçlerin başladığı andan itibaren İngiliz basını ve kamuoyu, İstanbul ve diğer şehirlerden aldıkları haberler ile meseleyi yakından takip etmekteydiler. Haftalık yayınlanan Birmingham Daily Post ve Western Daily Press adlı gazetelerde, yine İstanbul'dan gelen mektup üzerine sayfalarında, Çerkezlerin Türkiye'ye çok büyük rakamlara ulaşan göçünün devam ettiğini ancak Çerkezleri, bu göç neticesinde ödül olarak yokluk, hastalık ve yoksullukların beklediği yazar. Bab-ı Ali'nin de muhacirler için uygun bir göç sistemi oluşturabilmek adına şimdilik 1.5 milyon sterlin tutarında bir para hazırlaması gerektiğine vurgu yapan gazeteler, İngiliz ve Fransız elçilerinin de kendi hükümetlerinin dikkatini celb etmeye uğraştıklarını anlatır. Ayrıca adı geçen gazeteler, sahillerde yatacak yerleri dahi olmayan, aç ve hasta bir vaziyette bekleyen muhacirlere yardım gerekliliği çağrısı yapmakta ve kendi hükümetlerini ikna etmeye çalışmaktadırlar³²⁶.

Osmanlı ve İngiliz basınında da fazlasıyla yer bulan Çerkezlerin bu vaziyeti, yolculukta olduğu gibi limanlarda da pek parlak görünmüyordu. Nitekim kıyılarda aylarca bekleyen Çerkezler, büyük bir sefalet içerisindeydi. Bunlar, kalacak bir yer bulamadıklarından sokaklarda konaklıyor ve öylece aç, susuz ve çaresiz bir şekilde ortalıklarda geziniyorlardı³²⁷. Sahilde biriken muhacirler, gemiler limana yanaştığında, hemen o noktalara yığılıyorlardı. Diğer yandan Ruslar, kıyıya gelen her göçmen grubunu sıkı bir denetim altına alıyordu ve bunları üç gruba ayırmıştı. Birinci gruptakiler, durumu iyi olanlardan oluşmaktaydı ve bu kimseler, kendi paraları karşılığında gönderiliyorlardı. Yani gemilere binmek için dahi paraları olan Çerkezlere öncelik veriliyordu. İkinci gruptakilere ise kendi paraları yetmediği için ilave olarak bir miktar para veriliyordu. Hiç durumu olmayan, yoksul Çerkez

³²⁵ Takvim-i Vekayi, sayı: 755, (29 Muharrem 1281/ 4 Temmuz 1864); Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Lord Napier to Earl Russell, No:12, St. Petersburg, (May 19, 1864), s. 6-7.

³²⁶ Bkz. Birmingham Daily Post, (Monday, June 06, 1864/ 6 Haziran 1864, Pazartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/198-1864-birmingham-daily-post-circassian-exodus.html> [3.11.2016]; Western Daily Press, (Monday, May 23, 1864/ 23 Mayıs 1864, Pazartesi).

³²⁷ Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 26.

toplulukları için ise Rusya Devlet Hazinesi bir bütçe ayırmıştı ve o kimseler de devlet hazinesinden ayrılan para karşılığında gemilere binebiliyordu³²⁸. Şöyle ki, Rusya, taşınan insan başına gemicilere 3 rublesi kendi hazinesinden, 2 rublesi Çerkezlerden olmak üzere toplam 5 ruble ödüyordu ancak Çerkezler, 2 rubleye eşdeğer herhangi bir malzeme de verilmekteydi³²⁹. Şunu da söylemek gerekir ki, bir ailenin maddi durumunu belirlemek için o ailenin, yaşanan hengamede yanlarında getirebildikleri mal varlığına bakılıyordu³³⁰. Burası tuhaftır; Ruslar, Çerkez göçmenleri Batı Kafkasya'dan atmak için her şeyi yapmışlar; zulmetmişler, nitekim çoğunu katletmişler ve şimdi yeter ki mevcut topraklarından ayrılıp Osmanlı Devleti'ne gitsinler diye onlara, para dahi vermeye başlamışlardır.

Nisan 1864'te Rusya, Çerkezlerin göçünü denetlemek ve yukarıda belirtildiği gibi belirli miktarlarda yardım vermek için Taman, Anapa, Novorossiysk, Cubga ve Tuapse gibi Batı Kafkas limanlarına özel şirketler göndermiştir. Diğer yandan Rusya devlet hazinesinden, Çerkezlere yardım için 289.678 ruble harcanmıştı. Yalnız bu paranın büyük bir kısmı kiralanmış olan gemilerin sahiplerine ve bunların şirketlerine ödenmiştir. Göç eden ve durumu kötü olan muhacirlere ise bu rakamın az bir miktarı ayrılmıştı. Fakat bilinmesi gereken şey, ayrılan paraların hepsi göçmenler için harcanmamıştı. Çerkezleri göçürmek için görevlendirilmiş olan memurlar, paranın büyük kısmını, yapılan yardımları ve yiyecekleri kendileri alıyorlardı³³¹. Bunun yanında dikkat çekici bir durum daha vardır; o da, Çerkezlerin göçüne bazı Çerkez beyleri de ön ayak oluyor ve Ruslar ile işbirliği yapıyorlardı.

1864 senesine gireli beri Batı Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç artarak devam etmekteydi. Göçlerin gerçekleşmesinde Çarlık hükümetine bazı Çerkez beylerinin yardımları da görülmektedir. Bunlardan biri olan Şapsığ İshak Efendi'nin gösterdiği gayretlerin karşılığında Yevdokimov, bir emir yayınlamış ve buna göre İshak Efendi, Rusya'da kalacak olursa kendisine 200 ruble emekli maaşı bağlanacak; Türkiye'ye gidecek olursa bir kereye mahsus 400 ruble para verilecekti³³².

³²⁸ Rusya, sürgün edilenlere az da olsa ekonomik yardımda bulunmak için özel bir komisyon kurmuştur. Bu komisyon, sürgün edilecek her aileye, on ruble tazminat verilmesine karar vermiştir. Bkz. Richmond, *The Northwest Caucasus*, s. 76.

³²⁹ Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, (Çev: Y. Hakan Erdem), İstanbul 1994, s. 126. Yolculuk için gereken parayı karşılayabilmek için çoğu Çerkes, kendi hayvanlarını veya eşyalarını satıyorlardı. Bkz. Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 23.

³³⁰ Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 137.

³³¹ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 256.

³³² Göç hususunda Ruslara yardım eden bir diğer Çerkes ise Koştanok adlı bir Natuhay beyi idi. Bkz. Kumuk, "Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü", s. 6.

Çalışmanın birden fazla yerinde belirtildiği gibi teslim olan Çerkez boylarından bazı aileler, Kuban taraflarına yerleşmek yerine direkt olarak limanlara gelerek buradan kendi rızalarıyla Osmanlı Devleti'ne göç etmekteydiler. 1861 senesinde Ruslar, teslim olan Kabardey mensuplarını Kuban bölgesine yerleşmeye zorlamıştı. Fakat bunların arasından 10 bin kadar Kabardey kendi arzularıyla Anadolu'ya gelmiş; sadece 200 aile, Kuban Nehri etrafına iskan olmayı kabul etmiştir. Ancak teslim olanlar da bir süre sonra Kuban bölgesinin kötü durumunu gördükten sonra Anadolu'ya göç etmek istemişlerdir. Ocak 1860 senesinde teslim olan 40 bin Natuhay, Mayıs 1862'de Kuban Nehri taraflarına yerleştirilmiş fakat yaklaşık bir sene sonra göçürölmek üzere Karadeniz limanlarına gönderilmiştir³³³. Bütün bu olayların yanında bilinmesi gereken; Çerkezler ve diğer Kafkas milletleri göç ederken çeşitli hastalıklara yakalanmışlar ve aralarından bir hayli nüfus bu hastalıklar neticesinde yaşamını yitirmiştir.

2.2.1. Göç Öncesinde Çerkezler Arasında Yaşanan Açlık ve Hastalıklar

Çerkezler, Osmanlı Devleti'ne göç etmek için limanlara yığıldıklarında burada uzunca bir süre bekliyorlardı. Nitekim bu uzun ve yorucu bekleyiş neticesinde bir dizi sebepten dolayı bu insanlar arasında çeşitli salgın hastalıklar³³⁴ baş gösteriyor ve henüz göç için yola dahi çıkamadan sayısız Çerkez limanlarda ve dağlardaki yerleşim alanlarında yaşamını yitiriyordu³³⁵. Dolayısıyla dünyanın başka yerlerinde ortaya çıkan ve Kafkasya'ya kadar yayılan salgın hastalıklardan da bahsetmekte fayda var.

Salgınların yayılıp gelişmesi ve Kafkas topraklarına ulaşması da önemli bir meseledir. Bilhassa teknolojinin gelişmesi ile birlikte her türlü taşıma faaliyetleri gerçekleşebildiği gibi hastalıklar da buldukları bölgelerden başka yerlere göç etmiştir. Nitekim 19. yüzyılda demiryollarının hızlı bir şekilde gelişmesi, buharlı gemilerin yapılmaya başlanması ve Süveyş Kanalı'nın açılması gibi yaşanan

³³³ Richmond, *The North Caucasus*, s. 165.

³³⁴ Salgın Hastalıklar, tarihin en eski devirlerine kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Bu salgın hastalıklardan M. Ö. 1122'de Çin'de çiçek salgını olduğu, M. Ö. 8. yüzyılda Mezopotamya'da ise veba salgını olduğu görülür. Bkz. Kardeş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 17. Diğer yandan M. Ö. 2000'de yazıldığı düşünülen Gılgamış Destanı'nda da bir salgın hastalıktan söz edildiği görülür. Gılgamış'ta şöyle denilmektedir: "Ey silahşor Enlil! Hiç düşünmeden yüreğin acımadan nasıl böyle bir tufan yaparsın! Günahlı olan günahını çeksin, başkaldıranların cezası verilsin. Böyle bir tufan yapıp her şeyi yok edeceğin yerde, insanların arasına bir kurt sokup onları azalttırsaydın... Tufan yerine Salgın Hastalık Tanrısı İnra'yı çıkartıp insanları öldürtseydin daha iyi olacaktı." Bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Gılgamış*, İstanbul 2000, s. 71.

³³⁵ Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 753, (15 Muharrem 1281/ 20 Haziran 1864).

teknolojik gelişmeler, Avrupa'ya ucuz gıdanın fazla miktarda ve bir hayli hızlı şekilde ulaşmasını sağladı³³⁶. Dolayısıyla bu tür ulaşım araçlarının, salgın hastalıkları da bir yerden diğer yere taşınması hızlanmış ve bu sebeple salgınlar, yeni bir yayılma alanları bulmuştur denilebilir. Veba hastalığını düşünmek gerekirse, bu hastalığın yaygın olduğu dönemlerde bilhassa limanlar ve sahil kentleri salgının yaşanabileceği önemli merkezler durumundadır. Limanlarda demirleyen ve biraz zaman sonra hareket ederek başka bir coğrafyaya seyahat eden gemilerin mürettebatı vasıtasıyla hastalık gidilen yerlere hızla yayılabilmektedir³³⁷.

Veba salgınlarından bahisle tarihte üç büyük veba salgını yaşandığı bilinir. Birincisi; "Justinian Vebası" olarak adlandırılan ve 542 yılında Akdeniz kıyılarında ortaya çıkıp Mısır, Kuzey Afrika, Filistin, Suriye, Anadolu, İtalya gibi bölgelere yayılan bir salgındır³³⁸. İkincisi; 1348-1351 yılları arasında "Black Death, Büyük Ölüm, Kara Ölüm, Büyük Fenalık" diye anılan salgın da Avrupa'da yaşanmış ve Papa IV. Clement'in eline ulaşan raporlara göre; 1348-1351 yılları arasında 23.840.000 insan veba salgınından ölmüştür³³⁹. Üçüncüsü ise Hindistan'ın Bombay kentinde 19. yüzyılda meydana gelen salgındır³⁴⁰. Diğer taraftan yine bu dönemde Hindistan'da bir de kolera salgını baş göstermiştir. Fakat zikredilen bu hastalıklar, 1817 senesine kadar Hindistan dışına çıkmamış; bu tarihten itibaren ise yayılarak dünyayı kasıp kavurmuştur³⁴¹. Ancak bu salgınlar, sadece Hindistan'da ortaya çıkmış değildir; Osmanlı Devleti³⁴² olmak üzere dünyanın muhtelif yerlerinde de yaşanan

³³⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara 2008, s. 214.

³³⁷ Kardaş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 20.

³³⁸ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004, s. 21-22.

³³⁹ Kılıç, *Salgın Hastalıklar*, s. 29.

³⁴⁰ Kılıç, *Salgın Hastalıklar*, s. 19; Kardaş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 19.

³⁴¹ 1817'de Doğu Asya'da, 1819'da Afrika ve 1823 senesinde ise Rusya'da kolera salgını görülmüştür. 1826'da kolera salgını yeniden patlak vermiş ve hızla yayılarak Asya, Afrika, Rusya ve İspanya üzerinden geçerek Avrupa'yı etkisi altına almıştır. Bkz. Tuğba Erdem, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 174-175; Kardaş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 20.

³⁴² Osmanlı Devleti'nde yaşanan salgınlar için bkz. Mehmet Yaşar Ertaş, Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi'nde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 10, 2011, s. 83-108; Fatma Bulut, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Tehlikeli Bir Miras: Frengi", *Tarih Okulu Dergisi*, (Ed. Gökhan Kağnıcı), sayı: 3, İzmir 2009, s. 109-123; Kılıç, *Salgın Hastalıklar*, s. 43-62; Abdülkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Ed. Osman Mert), sayı: 41, Erzurum 2009, s. 239-270; Mehmet Ak, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (Ed. Muhammet Kuzubaş), IV/17, 2011, s. 254-268.

sorunların başında bu tür salgın hastalıklar gelmektedir³⁴³. Araştırmanın konusunu teşkil eden Kafkasya coğrafyası da çeşitli hastalıkların yaşandığı bir bölge olmuştur.

19. yüzyılda Kafkasya'da da vaziyet, Hindistan'dakinden ve dünyanın diğer bölgelerinden çok farklı değildi. Çünkü burada da salgın hastalıklar yaşanmaya başlamış ve bu hastalıkların, yaşanan Rus-Kafkas Savaşları'nda önemli etkileri olmuştur. 1796'da Kuban bölgesinde yaşayan Çermone Kazakları arasında veba salgını yaşandığı ve bu hastalığın bölgede hızlı bir şekilde yayılarak ölümlere sebep olduğu bilinir³⁴⁴. Nitekim 19. asrın başlarında Kafkasya bölgesine bir inceleme gezisi yapan Julious Von Klaproth, Çerkezler arasında da bir veba salgını yaşandığından söz etmektedir. Çerkezistan'a geçmeye çalışan Klaproth, Kasım 1807'de Yekaterinogodorskaya'ya vardığında burada Rus askerlerinin vebadan dolayı bir karantina uygulamasına maruz kalmıştır. Bu yaşananları anılarında anlatan Klaproth'un naklettiklerine göre veba, daha çok Çerkezleri ve Abazaları etkilemişti; en fazla etkilenen Çerkez boyu ise Kabardeyler olmuştu. Bu salgının neticesinde başta Kabardeyler olmak üzere bilhassa Çerkezlerin nüfusunda büyük düşüşler yaşandığını belirtir. Kabardey bölgesinde bulunan köylerin çoğu bu salgın hastalık yüzünden 1806-1807 arasında terk edilmiştir. Kabardeyler ile ailevi bir bağı bulunan Rusya, bu dönemlerde salgın sebebiyle Kabardeylere ticaret yasağı getirmiştir³⁴⁵.

Kolera salgını da Kafkasya'da etkisini göstermiştir. İlk olarak 1822'de görülen salgın, Anadolu'ya kadar ulaşmıştır. Ancak bundan sonra 1823-1830 tarihleri arasında etkisini yitiren salgın, 1830-1831 yıllarında yeniden bölgede görülmeye başlamış ve yine Anadolu'ya kadar genişleyen salgın, bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nde de etkisini göstermiştir³⁴⁶. Diğer yandan Kafkasya bölgesinde meydana gelen bir salgın daha vardır. O da, Çerkez milletleri arasında ortaya çıkan sıtma hastalığıdır.

Sıtma salgını da 19. yüzyılda Batı Kafkasya bölgesinde ve bilhassa da Çerkez topraklarında ortaya çıkmıştır. Özellikle yıkım gücü açısından en çok tahrip edici

³⁴³ Veba, kolera, çiçek, sıtma, cüzzam, tüberküloz, frengi gibi salgınlar, dünyanın her yerinde yayılma imkanı bulmuş ve fazla sayıda can almışlardır. Bkz. Kılıç, *Salgın Hastalıklar*, s. 19-32, 33-36, 36-38, 39-42; Yusuf İzzettin Barış, "Dünyada Tüberküloz'un Tarihi", *Konuralp Tıp Dergisi*, III/2, 2010, s.1-4.

³⁴⁴ Kafkas halkının "Yeminevuz" adını verdikleri veba salgını esas veba hastalığı 1807 senesinde yaşanmıştır. Bkz. Erdem, "Salgın Hastalıklar", s. 176.

³⁴⁵ Kardeş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 34.

³⁴⁶ Kardeş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 44; Erdem, "Salgın Hastalıklar", s. 178-179

sıtma salgını ise 1842-1843 yıllarında yaşanmıştır³⁴⁷. Bahsi geçen bu bölgenin toprakları bataklıklarla dolu olduğundan ve sürekli yağmur aldığından bu hastalık, daha kolay yayılma imkanı bulmaktaydı ki, bilhassa Çerkezistan'ın Karadeniz kıyıları, sıtma salgını için gayet elverişli bir bölge idi. Bölgenin bu sıkıntılı durumu, buralara sefer düzenleyecek olan devletler için de caydırıcı bir sebep olagelmişti³⁴⁸. Çerkezlerin yaşadıkları bu salgın hastalıklar neticesinde karşılaştıkları sorunları bir çok isim anılarında aktarmaya çalışmıştır ki, bunlardan birisi de Fransız Arthur Fonvill'dir.

Rusya, Batı Kafkasya'nın işgalini hızlandırmak için ayrıca bölgeye karşı bazı zaruri gıda ürünlerine de abluka uygulamaya başlamıştı³⁴⁹. Böylelikle buralarda yaşayan Çerkez ve Abazalar arasında açlık ve bunun neticesinde birtakım hastalıklar ortaya çıkmıştır. Açlık ve kıtlık sıkıntısı ile uğraşmak durumunda kalan bu insanlar, ağaç kabukları, yaprak ve çeşitli bitki kökleri yemeye başlamışlar ve insanlar arasında türlü hastalıklar oluşmuş ve bu hastalıklar da salgınlara, sonrasında da ölümlere sebep olmuştur. 7 Aralık 1863 tarihinde Abazalar arasında kıtlık baş göstermiş ve hayatta kalabilenlerden yaklaşık 1000 Abaza, Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir³⁵⁰. Ayrıca Çerkez topraklarına seyahat eden James Bell, anılarında veba yüzünden tarlalarda ekim faaliyetlerinin tamamen durduğunu ve bu sebepten bölgeye başka bir kıyından yiyecek malzemesi taşımak zorunda kaldıklarını yazar³⁵¹. Bunun yanında Kafkas topraklarında baş gösteren salgınlar vebadan ibaret değildi. Mesela

³⁴⁷ Bu hastalıkların yanında bir de denizcilik hastalığı olarak bilinen ve iskorbit hastalığına benzeyen bir tür deri rahatsızlığı ortaya çıkmıştır. Bu salgın ise Çerkeslerin aksine daha çok Rus denizcileri arasında etkisini göstermiştir. Bkz. Erdem, "Salgın Hastalıklar", s. 180. Kırım Harbi sırasında Osmanlı ve müttefik askerlerinin de iskorbit ve tifüs gibi hastalıklara yakalanmalarına dair bkz. La Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev: Gülçiçek Soytürk), İstanbul 1977, s. 65-67.

³⁴⁸ Osmanlı Devleti, Trabzon ve çevresini hakimiyeti altına aldıktan sonra Karadeniz'de güvenliğini sağlamak amacıyla Çerkesistan'ın Karadeniz kıyılarını kontrol altına almanın önemini farkındaydı. Nitekim 1451-1454 yılları arasında bu bölgeler ile ilk temaslar kurulmuş fakat bölge gelirinin az olması, arazinin bataklıklarla dolu olması ve bu bataklıklar yüzünden sıtma hastalığına yakalanma riskinin fazla olması sebebiyle geri çekilmiştir. Bkz. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi*, s. 1-21.

³⁴⁹ James Bell'in aktardıklarına göre; Rusya, Karadeniz'i ablukaya alarak Çerkeslerin diğer ülkeler ile ilişkisini kesmeye çalışmaktaydı. Bölgede en çok ihtiyaç duyulan iki madde olan tuz ve barutun dışarıdan, ülkeye girmesine mani olmaya çalışmıştır. Dönemin İngiliz Kralı IV. William, Çerkesistan'ın bağımsız bir ülke olduğunu ve Rusya'nın bu ablukaya hakkının olmadığını göstermek için James S. Bell'e ait bir gemiye tuz yükleyerek bölgeye göndermiştir. Ancak geminin bölgeye girişinden 36 saat sonra bir Rus fırkateyni gemiye el koymuş, geminin içerisindeki malları ganimet olarak almış ve İngiliz mürettebat esir edilmiştir. Bkz. Erdem, "Salgın Hastalıklar", s. 178.

³⁵⁰ Satış, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 520.

³⁵¹ Erdem, "Salgın Hastalıklar", s. 178.

kolera salgını da bu bölgede etkisini göstermiş ve buradan da dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmıştı.

Kafkasya'da ortaya çıkan bu salgın hastalıklar ve kıtlık, Rus-Çerkez Savaşları'na önemli etkiler yapmıştır. Rus Komutan Yermolov, o dönem Çerkezler arasında yaşanan veba salgınını, Rusların müttefiki olarak tanımlamıştır³⁵². Gerçekten de bu savaşlarda Çerkezler, hastalıklar sebebiyle çok kayıplar vermişti. Hem bu savaşlar öncesinde ve Çerkezlerin limanlarda vasıta bekledikleri sırada ve hem de gemilere binebilenlerin Anadolu'ya yolculukları esnasında bu hastalıklar neticesinde çok sayıda Çerkez hayatını kaybetmiştir. Nitekim bu hususta General Fedeyev, ölenlerin en fazla % 10'luk bir kesiminin savaşlarda çarpışmalar sonucu öldüğünü, geriye kalanların çoğunun ise kış şartları sebebiyle, açlık ve en önemlisi de hastalıklar yüzünden yaşamını yitirdiğini belirtmiştir. Diğer yandan yine Fedeyev, özellikle çocuk ve kadınlar arasında ölüm oranlarının daha fazla olduğunu ve buna örnek olarak da limanlarda bekleyen Çerkezler içerisinde kadın ve çocukların, erkeklere göre daha az sayıda olduklarını söyler³⁵³. Ayrıca bu hastalıklara sebebiyet veren bir husus daha vardır ki; o da, Rusya'nın bölge ahalisinin yiyeceklerine kısıtlama getirmesidir. Rus gazeteci ve deneme yazarı olan Y. Abramov, Çerkezlerin yaşadıkları bu salgın ve ölüm hadiselerini şu sözlerle dile getirmektedir:

“Dağlılar, her türlü eşyadan yoksun sefil ve muhtaç bir hâlde Anapa ve Novorossiysk limanlarında bekliyorlardı ve buralar dışında birçok koy ve iskelelerde kalabalık Çerkes grupları oluşmaktaydı. Yaklaşık yarım milyon insanı taşıyabilecek gemi bulunmadığından insanlar, kıyılarda altı ay bazen de bir yıl beklemek zorunda kalıyorlardı. Aylarca kıyıda kalan bu insanlar, adeta ölüme terk ediliyor ve açık havada, kış soğukunda, karda, yağmurda doğru dürüst yiyecek bulamadan, giysi ve parası olmadığı hâlde sadece bekliyorlardı. Açlık ve hastalıklardan her gün yüzlerce dağlı yaşamını yitiriyordu. Karadeniz'in kuzeydoğu kıyısında boydan boya cesetler seriliydi ve bu kadar cenazeyi gömecek olanak dahi yoktu. Hayatta kalanlar ise ölümler arasında beklemekteydiler. Çoğuna Osmanlı'ya ulaşmak nasib olmadı... Ölmüş annelerinin göğüslerini emen bebekler; ölmüş çocuklarını kucağından ayıramayan anneler, soğuktan donmamak için adeta birbirine yapışmış ve donarak bir tepe vaziyetini almış olan cesetler...”³⁵⁴

Cenazelerin defnedilememesi, ölen kimselerin açıkta öylece bırakılmaları, annelerin ölen çocuklarını bırakmak istememeleri gibi durumlar, hastalıkların yaşayanlar arasında da hızla yayılmasına sebebiyet vermiştir. Limanlarda bekleyen Çerkezlerin şimdiki vaziyetleri de malum olduğundan çıkan hastalıklar, kolay bir şekilde herkese yayılmış ve bundan sonra toplu ölümlere de sebep olmuştur. Yaşanan

³⁵² Erdem, “Salgın Hastalıklar”, s. 177-178.

³⁵³ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 249.

³⁵⁴ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 255-256. Ayrıca bkz. Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 22.

bu salgınların bu topraklara nasıl ulaştığı ve Çerkezler arasında nasıl hızla yayıldığı da bilinmesi gereken bir husustur.

Çerkez topraklarında yaşananların görgü tanığı olan Arthur Fonvill, gerek Çerkezlerin limanlara yaptıkları yolculukları ve gerek buralardaki hastalıkları yakından gözlemleme imkanı bulabilmiştir. İzlenimleri neticesinde oluşturduğu notlarında A. Fonvill, şöyle demektedir:

"Bu talihsiz halkın yoksulluğunu, mahrumiyetini yakından gördük. Yağan son yağmurlar ve meydana gelen sel felaketleri bu göçmenlerin büyük bir kısmının yaşamını kaybetmesine sebebiyet verdi. Geçtiğimiz yollarda mütemadiyen cesetlerle karşılaştık. Kıtık korkunçtu ve yerli nüfusu neredeyse tamamen yok eden salgın hastalıkların bulaşma tehlikesinden ötürü kaçtık... Halkın felaketi giderek büyüyor ve göçmenlerin sayısı gün geçtikçe artıyordu. Topraklarından sürülen köylüler, aynı zamanda açlıkla da başa çıkmaya çalışıyorlardı. Sürgün edilen kitleler, donan ve kar boranlarıyla üstleri örtülen hasta ve ölülerini yollarda bırakıp devam ediyorlardı. Kurtlar ve ayılar, karı kazıyor ve cesetleri meydana çıkartıyorlardı..."³⁵⁵.

Süregelen salgınlar ve Çerkezlerin limanlardaki kötü vaziyeti hakkında Çarlık Rusya'sının resmi tarihçisi olan Adolf Berje de durumu şöyle özetlemektedir:

"Novorossiysk Koyu'nda toplanan yaklaşık 17 bin dağlının üzerimde yarattığı kahredici etkiyi asla unutamam. Fırtınalı ve soğuk zamanlarda, hayatta kalabilmek için gereken şartların neredeyse tamamından yoksun bırakılan; ortalıkta kol gezen bulaşıcı tifüs ve çiçek gibi hastalıklarla mücadele eden göçmenlerin durumu korkunçtu. Hattâ üzerlerinde kışa uygun kıyafetler dahi yoktu. Bu yüzden hastalık hızlı bir şekilde yayılabilme imkânı bulabiliyordu. Gökyüzünün altında, ıslak zeminde paçavraların içinde yatan çoktan katılmış cesediyle yatan Çerkesler..."³⁵⁶.

Netice itibariyle denilebilir ki, yıllarca süren istiklal mücadeleleri neticesinde yenilgiye uğrayıp göç etmek zorunda kalan Çerkezler, şimdi de Osmanlı Devleti'ne gidebilmek için limanlara akın etmekteydi. Yaşanan savaşlarda, Rusların işgallerinde sürekli geri çekilen Çerkezler, bunun yanında bir de Rus katliamı ile karşılaşıyorlardı. Rusların yaptıkları yok etme politikasına salgın hastalıklar da eklenince Çerkezler, her açıdan bertaraf olmaya başlamıştı. Fakat bu salgın hastalıklar, sadece kendi yurtlarında ya da limanlarda ölümlere sebebiyet vermemiş; bilakis ilerleyen dönemlerde de Çerkezler arasında can kayıpları meydan gelmiştir. Karadeniz'de bindikleri gemilerde ve Anadolu'ya vardıklarında Trabzon, Samsun ve İstanbul gibi ilk durakları olan yerlerde bile bu hastalıklar, Çerkezlerin ve bölgede meskun Osmanlı ahalisinin canını almaya devam etmiştir³⁵⁷. Buna örnek olarak bazı İngiliz gazetelerinde denilmektedir ki; hiçbir konaklama yaşanmadan devam eden

³⁵⁵ Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, s. 77-78; Chek (vd), "Yeniden Yazılan Tarih", s. 9.

³⁵⁶ Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 207- 208; Chek (vd), "Yeniden Yazılan Tarih", s. 10; Polovinkina, *Çerkesya*, s. 258-259.

³⁵⁷ Raporlara göre 180 binden fazla insan yola henüz çıkmasına rağmen kısa süre sonra ölmüştür. Bkz. Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 206; Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 24.

yolculuğun sonunda varılan yerlerde göçmenler, sadece hastalık üretiyor ve kıtlık çıkartıyorlardı³⁵⁸. Diğer yandan göçmenler, Anadolu'ya varmak için genellikle deniz yolu ve kısmen de kara yolunu tercih etmişlerdi ki, kara yolunu tercih edenler de Dağıstanlılardı.

2.3. Göç Yolları ve Ulaşım Araçları

Çerkezler, göç ederken deniz yolunu tercih ediyorlardı. Fakat hem Dağıstanlı göçmenler hem de gemilere binecek kadar parası olmayanlar, daha çok kara yolu ile evvela Kars ve Batum'a, oradan da Anadolu'nun çeşitli yerlerine nakil olunmaktaydılar. Deniz yolu ile gelen Çerkezleri taşıyan başlıca Osmanlı gemileri, Fevaid-i Osmaniye, Vasıta-i Ticariye, Tersane-i Amire, Hüma-yı Tevfik, Tuna, Hüdaverdi, Hıfz-ı Rahman ve Bursa gemileri ile bazı tüccarlara ait olan ve kiralanan gemilerdi³⁵⁹. Grand Dük Michael'in talimatı ile Anadolu'ya göç etmek isteyen Çerkezlerin, bir an önce topraklardan uzaklaştırılması için Karadeniz'deki Rus harb ve ticaret gemilerinin de kullanılması kararlaştırılmıştı. Bunların dışında daha önce Osmanlı Devleti'nden, Rusya taraflarına sandal geçişine dahi müsaade edilmezken Rus elçiliği, muhacirlerin daha hızlı taşınabilmesi için gemicilere pasaport verilmesini sağlamaya çalışıyordu³⁶⁰. Ayrıca göçmen taşımada İngiliz ve Yunan gemileri de kullanılmıştır. Şunu belirtmek gerekir; Çerkezlerin, Anadolu'ya varmak için Karadeniz limanlarından bindikleri gemilere Rus askerleri de binmekteydi. Şöyle ki; yolculuk esnasında gemilerdeki vaziyet sıradan değildi, yani açlık ve hastalığın getirdiği olumsuzluklar sebebiyle sıkça ölümler yaşanmaktaydı. Bu ölenler ise denize atılıyordu ancak bazı Çerkezler, akrabalarının ölmüş olsa bile denize atılmasını ve onlardan ayrılmayı istemiyordu. İşte gemilerdeki Rus askerleri burada devreye giriyor ve ölümlerin atılması işleminde mukavemet gösterenleri

³⁵⁸ Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, (Tuesday, May 10, 1864/ 10 Mayıs 1864, Salı); Liverpool Daily Post, (Monday, May 09, 1864/ 9 Mayıs 1864, Pazartesi).

³⁵⁹ Bkz. Mehmet Demirtaş, "Osmanlı'ya Gelen Kırım ve Kafkas Göçmenlerinin Sorunları", *BİLİG*, sayı: 57, Bahar 2011, s. 19; Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 353-354.

³⁶⁰ Takvim-i Vekayi, sayı: 755, (29 Muharrem 1281/ 4 Temmuz 1864). Aslında göçlerin hem ekonomik hem taşıma yükü daha çok Osmanlı Devleti'nin üzerinde idi. Bu sebeple Sir Henry Bulwer, İngiliz hükümetinin, Osmanlı Devleti'ne kredi verebileceğini ya da gemi kiralayabileceğini söylemiştir. bkz. Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 23; Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:7, Constantinople, (May 3, 1864), s. 4-5.

bastırıyorlardı³⁶¹. Göçler, kış aylarında yapıyordu ve bu da göçmenlerin ölüm oranını daha artırıyordu.

Göçlerin kışın yaşanması sebebiyle denizde yaşanan fırtınalar neticesinde tekneler, genellikle batabiliyordu. Bu gemiler ve tekneler, hem haddinden fazla yükleniyordu hem de çok eski ve dayanıksız oldukları halde yola çıkıyorlardı. Bu yüzden en ufak bir hava muhalefesinde bu vasıtalar, hemen alabora olabiliyordu. Göçlerin hemen gerçekleşmesinde Çerkezlerin de etkisi vardır. Onlar, kendilerini bir an önce rahat edebilecekleri yer olan Halife'nin topraklarına atmak istiyorlardı. Bu yüzden gemiler, Çerkez göçmenlerle dolup taşıyordu ve nitekim yüzlerce göçmen taşıdığı halde batan bu gemi ve teknelerdeki göçmenlerin pek azı yardım için gelen tekneler tarafından kurtulabiliyordu. Dolayısıyla henüz denizdeyken ve Osmanlı topraklarına varamamışken göçmenlerin büyük bir kısmı yolculuğun başında hayatlarını kaybediyordu. Bu sebeple hem göç esnasında hem de Osmanlı Devleti'ne vardiktan sonra sefalet çekmeye devam eden Çerkezlerin bu kötü durumunu bir nebze de olsa düzeltmek arzusunda olan Bab-ı Ali, işlerin belli bir düzene konulması için Rusya Sefareti nezdinde girişimde bulunmuş ise de bu teklif kabul görmemiştir. Osmanlı hükümeti, göçmenlerin daha fazla perişan olmamaları ve kayıp vermemeleri için hiç değilse göçlerin, havalar biraz ısındıktan sonra yapılmasını teklif etmiş ancak bu haklı girişim de neticesiz kalmıştır. Rus hükümeti, malum olunacağı üzere Çerkezlerin bir an önce Kafkasya'dan ayrılmalarını ve böylece onlardan kesin olarak kurtulmayı istemekteydi. Bunun için de neticesi ne olursa olsun; göçmenler sefalet çekiyor olsa ve yollarda ölüyor olsalar bile Ruslar, bu katı tavırlarından vazgeçmeyecekti.

Küçük çapta göçler yaşandığı sırada Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1860 senesinde daha önce zikredildiği gibi gelecek nüfus sayısında ortak bir kararla göçmen andlaşması imzalanmıştı. Çarlık adına Loris Melikov, mukaveleyi imzalayan yetkili idi ve hatırlanacağı üzere varılan andlaşmaya göre iki taraf göçecek muhacir sayısında mutabık kalmış ve bu sayı 40-50 bin olarak belirlenmişti³⁶². Bunun dışında

³⁶¹ Has, "Göç Serüveni", s. 406.

³⁶² Osmanlı Devleti'ne göç edecek Çerkes göçmenlerin nüfusunun belirlendiği ancak Rusya tarafından asla uyulmayan bu andlaşma hakkında daha detaylı bilgi için bkz. The New Zealand Spectator and Cook's Strait Guardian, (Wednesday, August 17, 1864/ 17 Ağustos 1864, Çarşamba), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/NZSCSG18640817.2.19?query=Circassian> [3/11/2016]. Ayrıca yine bu andlaşma ile ilgili bkz. Otago Witness, (Saturday, August 6, 1864/ 6 Ağustos 1864, Cumartesi), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/OW18640806.2.5?query=Circassian> [3/11/2016]; The Daily Southern Cross, (Tuesday, August 2, 1864/ 2 Ağustos 1864, Salı), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/DSC18640802.2.19?query=Circassian> [3/11/2016];

gelenlerin bir de vatandaşlık meselesi tartışma konusu olmuştur. İmzalanan Edirne Andlaşması ile Osmanlı Devleti, Çerkezistan topraklarını Rusya'ya terk etmiş ve buradaki milletleri de Rus tebaası saymıştı. Bu sebeple Rusya, belki ileride göç edenlerin kendi tebaası olduğunu iddia ederek karışıklıklar çıkartabilirdi. Yaşanabilecek bu tür hadiselerle mani olmak isteyen Bab-ı Ali, Rusya nezdinde bu meseleyi çözmeye çalışmış ve sonunda iki taraf, 11 Ocak 1860 tarihinde bu hususta bir anlaşmaya varmıştır. Buna göre; Rusya, muhacirlerin kendi rızalarıyla terk-i vatan ve terk-i tabiiyet ettiklerini beyan ederek artık böyle bir mesele olmayacağını açıklamıştır³⁶³. Diğer yandan gemilerin alacağı kapasitenin çok üstünde yüklendiği söylenmişti. Bu doğrultuda hem yerli hem de yabancı gemiciler, sahilde bekleyen Çerkezlerden daha fazla kazanç elde etmek maksadıyla gemi ve teknelerine bindirebildikleri kadar yolcu alıyorlardı. Bu da zaten aralarında hastalık olan muhacirlerin gemilerde birbiriyle temasını kolaylaştırıyor ve salgınlar, gemilerde de devam ediyordu. Bunun sonucunda ise denizlerde dahi ölümler meydana gelebiliyordu.

2.3.1. Göç Sırasında Yaşananlar

Söylendiği gibi limanlarda kendilerini taşıyacak bir vasıta bekleyen Çerkezler, kıyıya yanaşan gemilere binmek için adeta yarışa giriyorlardı. Gemilere binebilenler, deyim yerindeyse balık istifi gibi sıkıştırılıyor ve gemiler normal kapasitesinden ket be kat daha fazla yolcu alıyordu³⁶⁴. Mesela normalde 50-60 kişi alabilen bir gemiye yaklaşık 300-400 kişi alınıyordu³⁶⁵. Bu da denize henüz açılmışken ölümlerin dışında birden fazla sorunun oluşmasına sebebiyet verebilmekteydi. Ereğli açıklarında göçmen taşıyan bir geminin battığı ve gemide bulunanlardan 100 kişinin öldüğü, yine İnebolu'da karaya vuran bir gemide ise 174 kişinin hayatını kaybettiği görülür³⁶⁶. Bu da demek oluyor ki; Ruslarla giriştikleri mücadeleler, bölgede yaşanan salgın hastalıklar ve açlık sebebiyle pek çok sıkıntı ile uğraşan göçmenler, yolculuk esnasında da çeşitli güçlüklerle karşılaşınca perperişan oluyordu. Gemilere haddinden fazla yüklenen Çerkezler, denizde bile kayıp vermeye

Otago Daily Times, (Tuesday, August 2, 1864/ 2 Ağustos 1864, Salı), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/ODT18640802.2.19?query=Circassian> [3/11/2016]; Karpaz, "Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskân", s. 84; Bice, *Kafkasya'dan Göçler*, s. 47; Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 35.

³⁶³ Abdullah Saydam, "Kafkas Muhacirleri", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 20.

³⁶⁴ Bkz. Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 342.

³⁶⁵ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 256.

³⁶⁶ Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 89.

devam ediyor ve on binlercesi hastalık ve ölüm neticesinde denize atılıyordu³⁶⁷. Nitekim 1600 kadar Çerkez'in yüklü olduğu bir gemi, Tuna'ya doğru hareket ettiği halde henüz denizde iken 60 kişi ölmüştü³⁶⁸. Aynı zamanda tıka basa insanla doldurulan gemiler, denize açıldıktan biraz sonra herhangi bir fırtına çıktığı zaman yan yatabiliyordu. Havanın iyi olduğu günlerde bile kötü durumlar yaşanabiliyordu. O zaman da rüzgar olmadığından tekneler çok yavaş ilerliyor ve böylece zaten erzakı kısıtlı miktarda olan Çerkezler, açlık sıkıntısı yaşıyor, çoğu ölüyor ve ölenler de mecburen denize atılıyorlardı³⁶⁹.

Netice itibariyle denilebilir ki, ölümlerin denize fırlatılması durumu aslında bir denizcilik geleneğidir. Çerkez göçünde ölümlerin denize fırlatılması durumu ise çok farklıdır. Burada gemilerin çok fazla yüklendiğinden bahsedilmişti. Dolayısıyla ölenlerin denize atılması hem yükü hafifletecek hem de az da olsa diğer göçmenlere yer açacaktı. Bunun yanında şayet ölümler denizlere atılmayıp gemilerde bekletilecek olursa o zaman da virüs diğer sağlıklı göçmenler arasında yayılacak ve bu da daha fazla ölümlere sebebiyet verecekti.

Çerkezlerin gemilerle yaptıkları bu yolculuk biraz uzun sürüyordu ve böyle olunca da yiyecek ve içecekler tükeniyor; hastalıklar daha hızlı yayılıyor ve bu insanların yüzlercesi hayatını kaybediyordu³⁷⁰. Çeşitli İngiliz ve Yeni Zelanda gazetelerinde yer alan bir habere göre; bir kargo gemisi 600 kişiden müteşekkil Çerkez ile yüklenip hareket ettiği halde, 4-5 günlük bir seyahatten sonra ancak 370 kişi ile yolculuğunu tamamlayabilmişti³⁷¹. Diğer yandan Times Gazetesi'nin bir

³⁶⁷ Littell, "The Circassian Exodus", s. 460.

³⁶⁸ Bkz. Stirling Observer, (Thursday, July 21, 1864/ 21 Temmuz 1864, Perşembe), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/221-1864-stirling-observer-circassian-exodus.html> [3.11.2016].

³⁶⁹ Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 25; Kardaş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 53; Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, s. 94.

³⁷⁰ The Daily Southern Cross, (Monday, August 22, 1864/ 22 Ağustos 1864, Pazartesi), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/DSC18640822.2.22.6> [3/11/2016].

³⁷¹ Yaşanan bu olay için bkz. The Empire, (Thursday, August 4, 1864/ 4 Ağustos 1864, Perşembe), <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/60555060?searchTerm=circassian&searchLimits=dateFrom=1864-01-01||dateTo=1864-12-31> [3/11/2016]; The Daily Ohio Statesman, (Wednesday, June 8, 1864/ 8 Haziran 1864, Çarşamba), <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn84028645/1864-06-08/ed-1/seq-1/#date1=1864&index=1&rows=20&words=Circassian+refugees&searchType=basic&sequence=0&state=&date2=1864&proxtext=circassian+refugees&y=0&x=0&dateFilterType=yearRange&page=1> [3/11/2016]; The New Zealand Spectator and Cook's Strait Guardian, (Wednesday, August 17, 1864/ 17 Ağustos 1864, Çarşamba); The Lyttelton Times, (Saturday, July 30, 1864/ 30 Temmuz 1864, Cumartesi); Otago Witness, (Saturday, August 6, 1864/ 6 Ağustos 1864, Cumartesi); Otago Daily Times, (Tuesday, August 2, 1864/ 2 Ağustos 1864, Salı); The Daily Southern Cross, (Tuesday, August 2, 1864/ 2 Ağustos 1864, Salı); Dublin Evening Mail, (Friday, May 13, 1864/ 13 Mayıs 1864, Cuma), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/216-1864-dublin-evening-mail-circassian-exodus.html> [3.11.2016]; Manchester Courier and Lancashire General

haberinde ise "Fırtınalı havalarda yolculuğun bütün sıkıntılarına katlanmak mecburiyetinde kalan herkesin ve bilhassa da çocuklu kadınların zarûrî ihtiyaç malzemeleri dahi yoktu; bebeklerini kendi elbiselerinden kopardıkları parçalara sarıyorlardı. Güverteler, ölümler ve can çekişenler ile dolu idi. İşte Karadeniz sularında her gün yaşanan manzara budur." denilmektedir³⁷². Dikkat edilmelidir ki, Avrupa basını hala konu ile yakından alakadardır. Ancak Bab-ı Ali ve Osmanlı ahalisi dışında Avrupa devletleri, sadece konuyu gazetelerine neşretmekle yetinmiş ve asla somut bir adım atmamışlardır.

Osmanlı Devleti, kendi sıkıntılarına rağmen göçlerin başlangıcından itibaren Çerkezlere gerekli ihtimamı göstermeye gayret etmiştir. Limanlarda yaşanan açlık ve salgın hastalıklardan kurtulmayı başaran Çerkezler, bulabildikleri gemi ve sandallara sağ salim biniyorlardı fakat denizde de birçoğu aynı zahmet ve meşakkati yaşıyorlardı. Bu yüzden Osmanlı hükümeti, muhacirlerin bu kötü durumları daha fazla devam etmesin ve yeni sıkıntılar yaşanmasın diye derhal Donanma-yı Hümayun'dan vapur ve gemiler tahsis edilmesi emrini vermiştir³⁷³. Çerkezlerce İngiltere'den beklenen yardımlar, umulandan değil sadece Osmanlı Devleti tarafından yapılmakta ve bir nebze de olsa devletçe, göçmenlerin sıkıntıları giderilmeye çalışılmaktaydı. Ancak Çerkezlerin sorunları bunlarla sınırlı kalmamıştır. Yolculuk esnasında gemilere hasta olduğu halde binenler bulunmaktaydı. Bu sebeple bahsi geçen bu hastalıklar, gemi tayfasına da bulaşabiliyordu. Nitekim bunun neticesinde yine ölümler yaşanıyor ve ölenler de tereddütsüz denize atılıyordu³⁷⁴. Türk gemiciler de hastalıklara yakalanabiliyordu; Stirling Observer'in 21 Temmuz 1864'teki haberine göre Çerkez taşıyan gemilerde

Advertiser, (Tuesday, May 10, 1864/ 10 Mayıs 1864, Salı); Liverpool Daily Post, (Monday, May 09, 1864/ 9 Mayıs 1864, Pazartesi); Clearfield Republican, (Wednesday, August 31, 1864/ 31 Ağustos 1864, Çarşamba).

³⁷² Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 138. Ayrıca bu konu ile ilgili A. Fonvill, şöyle bir olay anlatmaktadır: "Geri dönen Türk tayfalar bize, tanık oldukları korkunç sahneleri ayrıntılarıyla anlatıyorlardı. Göçmenleri taşıyan birkaç gemi batmıştı; diğerlerinde ise yolcuların yarısı yolda ölmüş ve Trabzon'a varmadan önce denize atılmıştı...". Bkz. Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, s. 94-95.

³⁷³ Takvim-i Vekayi, sayı: 760, (5 Rebiülevvel 1281/ 8 Ağustos 1864).

³⁷⁴ Tayfalara dahi sirayet eden hastalıklar, iyice etkisini artırmakta ve Anadolu'ya varamadan birçoğu denize atılmaktaydı. Bir süre sonra hastalığın daha yayılmasından korkan Rus gemiciler, Çerkesleri taşımaktan korkar hale gelmişler ve bu seyahati reddetmişlerdir. Bkz. Chek (vd), "Yeniden Yazılan Tarih", s. 11; Erdem, "Salgın Hastalıklar", s. 190.

bulunan 200 kişilik bir Türk tayfası tifüse yakalanmış ve hastanede tedavi altına alınmıştı³⁷⁵.

Gemiler, çeşitli sebeplerden dolayı kazalar da yaşayabiliyordu ve bu yaşanan kazalar, sahile yakın yerlerde yaşandı ise cesetler, sahile vurduğundan kazalar bilinebiliyordu. Ancak bu kazalar, açık denizde meydana gelmiş ise bunların akıbeti hususunda pek haber alınamıyordu. Ayrıca çoğu sefer yaşanan bu kazalar neticesinde ölen muhacirlerin veya teknelerden denize atılanların cansız bedenlerinin de sahillere vurduğu bilinmektedir³⁷⁶. Rivayet olunur ki; göç esnasında hastalıklar ve ölümler neticesinde gemilerden Karadeniz'e atılmak durumunda kalınan Çerkezlerin varlığından bahsedilmişti. İşte bu sebeple Karadeniz'den çıkan balıkları, "*bu balıklar, bizim atalarımızı yediler*" diyerek yemeyen yaşlı Çerkezler bulunmaktadır³⁷⁷.

Sağlıksız koşullarda gemilere bindirilen bu insan yığınları, neredeyse birbirlerinin üzerlerinde günlerce yolculuk yapmak zorunda kalıyorlar ve neticede havasızlık, kirlilik gibi ölüme sebep olan durumlar ortaya çıkıyordu. 17 Ekim 1864 tarihinde Kıbrıs'a giden ve 2718 kişiden müteşekkil olan üç gemilik bir göçmen topluluğundan sadece 1344'ünün karaya çıkabildiği ancak her gün 40-50 ölüm olduğu, hastaların ise gemilerde bırakıldığı söylenir³⁷⁸. Diğer taraftan yine 2100 Çerkez ile yüklü olan başka bir gemi ise Kıbrıs'a alınmamış ve Akdeniz'de öylece kaybolup gitmişti; o geminin akıbetinin ne olduğu asla öğrenilememiştir³⁷⁹. Çeşitli gazetelerde; kadınların üzerleri yarı çıplak olduğu halde doğum sancıları çektiği, bebeklerin ya ölü ya da ölmek üzere oldukları, çocukları saracak bez dahi bulunmadığı ve erkeklerin ise güvertede öylece aç ve çıplak durdukları anlatılır³⁸⁰. Dahası, yaşanan bu elim hadiseleri Y. Abramov, şöyle anlatmaktadır:

³⁷⁵ Stirling Observer, (Thursday, July 21, 1864/ 21 Temmuz 1864, Perşembe). Ayrıca bkz. Kardaş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 52.

³⁷⁶ Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 206-207; Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", s. 163.

³⁷⁷ Öner, *Şu Bizim Çerkesler*, s. 77. Bundan başka Kavak Ziraat Odası Başkanlığı da yapmış olan Sefer Candemir isimli bir Çerkes de: "Ben, balık yemem; balıklar dedelerimi yedi" diyerek balık yemediğini belirtmektedir. Bkz. Çelik, Köseoğlu, "Kavak Kazası'na Vubih Göçleri", s. 57. Ayrıca "Bir annenin, yolculuk sırasında ölmüş olan çocuğunu günlerce kucagında tutarak emzirmeye çalıştığı ve görevliler, çocuğu alıp denize attığı zaman o annenin, hiç düşünmeden çocuğunun ardından denize atladığı" rivayet edilir. Bkz. Öner, *Şu Bizim Çerkesler*, s. 77; Çelik, Köseoğlu, "Kavak Kazası'na Vubih Göçleri", s. 7.

³⁷⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 43; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 184; Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 21-22; Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 141.

³⁷⁹ Öner, *Şu Bizim Çerkesler*, s. 76; Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 141.

³⁸⁰ The Lyttelton Times, (Saturday, July 30, 1864/ 30 Temmuz 1864, Cumartesi); Otago Witness, (Saturday, August 6, 1864/ 6 Ağustos 1864, Cumartesi); Liverpool Daily Post, (Monday, May 09,

"Ruslar arasında o bölgede hâlâ anlatılan dehşet verici öyküler var: Tıka basa dolu tekneler dibi delik olduğu hâlde denize açılıyor ve açık denizlerde dağlılar ile birlikte batıyordu. Böylece yolculara harcanacak olan para, nakliye işini üstlenen kişilere kalıyordu."³⁸¹.

Bunun haricinde çocukken Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin arasında bulunan Çerkez Nuri Bey ise Çerkezlerin durumunu betimlemek adına şunları söyler:

"Bizi köpeklermişiz gibi yelkenli gemilere atıyorlardı. Aç ve susuzduk, havasızlıktan boğuluyorduk. Kimse ne ihtiyara ne çocuğa ne hastaya bakmıyordu; hamilelere bile acıyan yoktu. Rus hükümetince tahsis edilen ve göçmenlere harcanması gereken paraların tamamı bir yerlere akıp gidiyordu ama nereye bilemiyoruz. Biz bu parayı hiç görmedik. Çoğu insanımız öldü; kalanlar, dört tarafa dağıldılar..."³⁸².

Göçmenlerin bu açlık ve susuzluk sıkıntısı çektiği yolculuk esnasında öyle şeyler yaşanabilmekteydi ki; bazı Çerkezlerin, gemilerde tükenen suların neticesinde susuzluğunu gidermek maksadıyla deniz suyu dahi içtikleri belirtilmektedir. Nitekim bu yolculuktan sonra da bitkin düşen Çerkezler, Osmanlı limanlarına geldikleri halde hastalığın ve açlığın etkisiyle biraz sonra ölüyor; sağ kalanlar ise ölümden de beter bir şekilde hastalıkla mücadele ediyorlardı³⁸³. Diğer yandan Osmanlı gemicileri de daha önceden getirdikleri göçmenler sebebiyle bu salgın hastalıklardan nasibini almıştı. Şimdi ise mürettebat arasına yayılması muhtemel bu hastalıklara mani olunması için göçmenlerin getirileceği gemilere hükümet tarafından önemli bir talimat verilmiştir. Şöyle ki; bundan önce görevlendirilmiş olan Vasıta-i Ticariye adlı vapurda karahumma hastalığı adlı hastalığın baş gösterdiği, bu yüzden artık teknelere muhacirler yüklenirken bir dizi muayeneden geçirilerek alınmaları gerektiği ve hasta olanların ise asla gemilere alınmaması gerektiği belirtilmiştir³⁸⁴. Ayrıca Takvim-i Vekayi Gazetesi'nin, Çerkezlerle ilgili her şeyi sayfalarında belirtmesi sayesinde, göçmenlerin gerek yolculuk öncesinde ve gerek yolculuk sırasında hayatlarını kaybetmelerinden Türk milleti de haberdar olmaktadır. Adı geçen gazetenin 20 Haziran 1864 tarihli haberinde şunlardan bahsedilmektedir: "... *Kırk sene kadar Rusya askerine mukavemet göstermişler, can ve mallarını vermişler ve neticede de terk-i vatan eylemişler ve Osmanlı'nın gönderdiği vapurlar ile Trabzon'a*

1864/ 9 Mayıs 1864, Pazartesi); Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, (Tuesday, May 10, 1864/ 10 Mayıs 1864, Salı).

³⁸¹ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 257.

³⁸² Polovinkina, *Çerkesya*, s. 257.

³⁸³ Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon", *1864 Kafkas Tehciri; Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 322.

³⁸⁴ Alınan bu önlem için bkz. BOA, (A. MKT, MHM), D:289, G:22, (24 Receb 1280/ 4 Ocak 1864). Fakat göçlerin artması ve kıyıda bekleyenlerin durumlarının daha da kötüye gitmesi neticesinde durdurulmuş olan hasta taşımama faaliyetine tekrar başlanacaktır. Bkz. BOA, (İ. DH), D:524, G:36195, (2 Zilkade 1280/ 9 Nisan 1864).

ulaşmışlardır. Vatanlarını terk etmek zorunda kalmaları canlarını, malûm çok yakmıştır. Ve hicret esnasında birçokları birtakım hastalıklar hasebiyle yolda vefat etmişlerdir..."³⁸⁵ Belirtildiği gibi gerek Osmanlı ve gerek İngiliz basını konuyu sürekli işlemekteydiler. Şüphesiz bu vesile ile hem limanlarda hem de yolculuk esnasında Çerkezlerin yaşadığı sıkıntıları Avrupa'nın görmesi sağlanmıştır.

2.4. Avrupalı Devletlerin Göçe Bakış Açıları

Avrupa devletleri, kendi çıkarlarını gözetmeleri gerektiği zaman dünyanın en modern, en adaletli ve en merhametli ülkeleri oluverirler ancak diğer türlü bir vaziyet cereyan ederse pek de denildiği gibi olamazlar. Bu konu ile ilgili en güzel örnek Yusuf Akçura'nın şu sözlerinde görülmektedir:

"Bir devletin, başka devletler nazarında kadir ve kıymeti, kudret ve kuvveti ile müteneşibtir. Zayıf devletler, başka devletlerin ihtiras ve istilâlarına mevzu teşkil ederler."³⁸⁶

Nitekim Çerkez meselesinde İngiltere, Hindistan yollarının tehlikeye düşmesinden korkarak konuya ilgi göstermişti³⁸⁷. Aslında bu alakanın nedeni olarak sadece Hindistan meselesi gösterilemez. Şöyle ki; İngiltere, bölgede gittikçe güçlenen ve Çerkezistan'ın ardından Orta Doğu ve Osmanlı topraklarına yönelmesi kuvvetli bir ihtimal olan Rusya'nın bu gayesini engellemeye çalışacaktı. Zikredilen bu yerlerde İngiltere'nin çıkarları malumdu. Nitekim bu çıkarların Ruslar tarafından zedelenmesine mani olmak isteyen İngiltere'nin, bir devlet politikası haline gelen Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetini yürütmesi doğal bir durum olsa gerektir. Bu doğrultuda hem Şark Meselesi olarak tanımlanan bu duruma hem de İngiltere'nin siyasetine uygun olarak şu söz gayet yerinde ve anlaşılır olacaktır: "*Şark Meselesi, bir dans ise dans edilecek müziği çalan İngiltere idi*"³⁸⁸. Nitekim bu politika gereği İngiltere, Kırım Harbi'nde Müslüman Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Hristiyan Rusya'ya karşı savaşmıştı.

Netice itibariyle İngiltere'nin, Osmanlı politikası ile Çerkezler arasında nasıl bir bağlantı vardır denilebilir. Burası dikkat çekicidir; Rusya'nın, Kafkasya'daki yayılma siyaseti birinci bölümde net bir şekilde görülmüştü. Şu halde direkt olarak akıllara I. Petro'nun vasiyeti gelmelidir. Vasiyette şöyle deniyordu: "*Kafkasya kıyıları üzerinden Karadeniz, İstanbul, Suriye ve nihayet Hindistan ele*

³⁸⁵ Takvim-i Vekayi, sayı: 753, (15 Muharrem 1281/ 20 Haziran 1864).

³⁸⁶ Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, s. 5.

³⁸⁷ Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 45.

³⁸⁸ Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 59-60.

geçirilmelidir; buralara hakim olan cihana hakim olur." Diğer yandan İngiltere hükümeti, Rusya'nın bu planlarından habersiz olmadığına göre Osmanlı Devleti ile Çerkezistan arasındaki ilişki anlaşılacaktır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve Çerkez savunması, İngiltere için ilgilenilmesi gereken en önemli konulardandır denilebilir. Ancak şu da düşünülebilir ki; İngiltere, Çerkezlere karşı sürekli yardım sözleri vermiş ancak hiçbir zaman somut bir adım atmamıştı, neticede İngiltere, artık Çerkezleri desteklemiyordu. Çünkü İngiltere ne kadar yardım yaparsa yapsın Çerkezlerin mücadele gücü bitmişti ve bu yardımlar da İngiliz hükümetini yüklü bir külfete sokacaktı ki, bu da kabul edilebilir bir şey değildi. Ayrıca Rusya, bu bölgelerin fethini neredeyse tamamlamıştı ve şayet İngiltere, daha fazla ileri giderse bir savaş çıkma olasılığı da kuvvetle muhtemeldi. Netice itibariyle belirtilen bu durumları etraflıca düşünen İngiltere, Çerkez siyasetini bırakacaktı. Kaldı ki, zaten İngiliz hükümeti sadece Çerkezleri kışkırtıyordu, yardım sözünü sürekli bölgeye giden ajanlar vermekteydi. Diğer yandan Çerkezler elden gitse bile İngiltere için önemli olan Osmanlı Devleti idi ki; Rusya, buraya da hamle yapacak olsa hiçbir Avrupa devleti buna izin vermeyecekti. Nitekim gerek İngiltere ve gerek diğer Avrupa ülkeleri, çıkarları doğrultusunda hareket etmeye devam edeceklerdi. Şimdilik İngiltere, Çerkezleri kışkırtarak bir nevi onları oyalayacak ve bu mücadeleyi gidebildiği yere kadar götürecekti.

Denilebilir ki; İngiltere, Çerkez topraklarına gizli ajanlar göndererek malumat edinmeye ve nasıl hamleler yapması gerektiğine karar vermeye çalışıyordu. Aslında İngiltere, Rusya ile olası bir savaşın çıkmasından korktuğu için hiçbir zaman gereken adımı atmayacaktı ancak Çerkezlere, adı geçen ajanlar vasıtasıyla İngiltere'nin muhakkak yardım yapacağını ve bu yardım gelene değin Çerkezlerin mücadeleye devam etmesi gerektiğini anlatıyordu. Aslında bu İngiliz ajanları ve İstanbul'daki İngiliz diplomatları, Çerkezistan sahillerine zaman zaman silah ve mühimmat yardımı yapıyorlardı³⁸⁹. Ancak gizli bir şekilde yapılan bu yardımlar da Çerkezler için pek yeterli olamıyordu. Diğer taraftan Çerkezler de Avrupa'dan geleceğini düşündüğü bu yardımlara bel bağlayarak savaşmaya devam etmişti ve bu savaşın sonunda 1864 senesinde kesin bir yenilgi alan Çerkezler, Anadolu'ya göçmek üzere Karadeniz limanlarına hareket etmişlerdi.

³⁸⁹ Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 53.

Limanlarda yaşanan bu sıkıntılar ve Çerkezlerin türlü salgınlara yakalandıkları haberleri, Avrupa basını vasıtasıyla kamuoyuna vasil olunca büyük bir tepki ile karşılaşacağını anlayan Çar, bölgeye kardeşi Grand Dük Michael'i göndermiştir. Çerkezistan'a varan ve burada 15 gün kadar kalan Grand Dük Michael, ağabeyi II. Alexandr'ın görmeyi arzu ettiği raporu derleyip avdetinde Çar'a sunmuştur. Buna göre "*Çerkesistan'da hiç de söylenildiği gibi bir hâl olmadığı, Kabâ'il-i Çerakise'nin me'kûlât ve meşrûbâtlarının mevcut bulunduğunu ve rivayet olunduğu derece içlerinde hastalık dahi olmadığını*" tasdik etmiş³⁹⁰ ve mesele örtülmeye çalışılmıştır. Bu münasebetle denilebilir ki, zaten Avrupa devletleri bilhassa İngiltere, Kafkasya'da yaşananlara ilgi göstermekteydi. Ancak bu ilgiden kasıt, sadece İngiliz kamuoyunun hükümetlerince gösterilmesini ümit ettiği bir ilgi idi. Dikkatlerden kaçmamalıdır ki, İngiltere hükümeti nazarında bu husus kapanmış ve sadece basın, kamuoyu ve belli başlı mümtaz kişilerce desteklenmeye çalışılmıştır. Nitekim İngiltere, Rus işgaline karşı bir nevi tarafsızlığını ilan etmiştir denilebilir. Bunun yanında belirtilmesi gereken bir diğer husus da Fransa İmparatoru III. Napolyon'un, 5 Kasım 1863'te Çerkezler aleyhine bir konuşma yapmasıdır. Böylece zaten pek fazla bir şey yapmayan Fransa hükümeti, konuyu kesin bir şekilde kapatmıştı³⁹¹. Denilebilir ki, yaşananlara kayıtsız kalmayacakları düşünülen fakat hiçbir zaman gereken müdahaleyi yapmayan Avrupa'nın yanında Osmanlı hükümeti, göçmenlere mümkün mertebe yardımda bulunmaya çalışmıştı.

İngiltere de, Osmanlı Devleti gibi St. Petersburg sefaretine nezdinde bazı girişimlerde bulunmuştu. Şöyle ki; Batı Karadeniz limanlarındaki bahsi geçen bu kötü vaziyeti azaltmak istiyordu. Nitekim limanlarda gerek salgın hastalık ve açlık gerekse kış ve elbisesizlik sebebiyle Çerkezler, günden güne kırılıyorlardı. Dahası; göçler kış aylarında yaşıyordu ve bu da gerek limanlarda bekleyenlerin ve gerek Anadolu'ya gidebilmek için denizlere açılanların hastalıklarını ve ölümlerini hızlandırıyordu. Çerkezlerin bu sıkıntılarını gidermek isteyen İngiltere; nedendir bilinmez, Rusya sefaretine göçlerin belli bir düzene konulması ve hiç değilse kış aylarının atlatıldıktan sonraya ertelenmesi için teklifte bulunmuştu. Ancak Rusya, Osmanlı Devleti'nin de bu türlü teklifini kabul etmediği gibi İngiltere'nin teklifine de sırt çevirmiş ve sadece kendi savaş ve ticaret gemilerini de devreye sokarak göçü

³⁹⁰ Takvim-i Vekayi, sayı: 755, (29 Muharrem 1281/ 4 Temmuz 1864); Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Lord Napier to Earl Russell, No:13, St. Petersburg, (May 23, 1864), s. 10.

³⁹¹ Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 136.

hızlandırma cihetine gitmiştir. Ayrıca Polonyalıların da Batı Kafkasya'da yaşanan bu olaylarla yakından alakadar olmuştur.

Çerkez mücadelesi ile ilgilenen bir diğer toplum çağdaşları olan Polonyalılar idi. Fakat bu ilgi, İngiltere'ninkine pek benzemiyordu. Onlara göre bu, Çerkezlerin Ruslara karşı yürüttükleri bir istiklal mücadelesi idi ve romantik bir coşku idi. Dolayısıyla Polonyalılar, Çerkezlerin bu mücadelesine hayranlıkla bakıyorlardı. Nitekim Subay Teofil Lapinsky, Çerkezlerle geçirdiği zamanı, anılarında çok özel olarak anlatmaktadır³⁹².

2.5. Rusya'nın Göç Karşısındaki Tutumu

Öncelikle Rus-Çerkez Savaşları ve bunun sonucunda Çerkezlerin Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri; Vasiliy Potto, Adolf Berje, Nikolay Dubrovin, Rostislav Fedeyev gibi Rus yazar tarafından işlenmiştir. Adı geçen bu yazarlar, Kafkasyalı yerlileri; barbar, vahşi, kaba ve ilkel olarak tanımlamaktaydı³⁹³. Bilhassa Adolf Berje, Kafkasya'nın işgalini şu şekilde savunmaktaydı:

"Rusya'nın, Kafkasya'yı fethi siyasi veya dış politika gibi nedenlerle önceden belirlenmiş bir şey değildi. Ancak dağlılara karşı önleyici tedbir almak gerekmekteydi. Bu vahşiler, sürekli baskınlar yapmaktaydı ve bu sebeple sınırların bu insanlardan korunması gerekmekteydi"³⁹⁴.

Bolşevik Devrimi'nden sonra ise Rus tarihçilerin, Kafkasyalıların istiklal mücadelesine bakışları değişmiştir. Bundan sonra Kafkasyalıların mücadelesini, sömürgeci bir güce ve yerel soylulara karşı anti emperyalist ve anti feodal bir mücadele ve ulusal bir kurtuluş hareketi olarak görmeye başlandı³⁹⁵.

Rusya, Batı Kafkasya'yı ele geçirirken burayı, sadece sonraki adımı için bir hamle gücü olarak görmemişti. Yani bahsi geçen bu bölge, Rusya'nın esas emeli olan Karadeniz, İstanbul, Suriye ve Hindistan'a ulaşabilmenin ilk safhasını teşkil etmekteydi ancak bölge, bir tek bu girişimlerin yapılabilmesi adına önemli bir yer değildi. Belirtilen topraklar, hammadde açısından da zengin bir coğrafyaydı. Nitekim Rusya'nın işgal girişiminde bu madde de göz önünde bulundurulmuş olsa gerektir.

³⁹² Kumpilova, "Circassian Exodus From The North Caucasus", s. 430.

³⁹³ Bu durumda Thomas Barret, şöyle der: "*Sovyet tarihçiler, Kuzey Kafkasya halklarının tarihini kendilerine göre yorumlamış ve çalışmışlardır*". Bkz. Kumpilova, "Circassian Exodus From The North Caucasus", s. 425.

³⁹⁴ Kumpilova, "Circassian Exodus From The North Caucasus", s. 426.

³⁹⁵ Daha sonraları böyle bir sömürgeci gücün altında yok olup gitmekten bir göç serüveni yaşamak doktrin olarak Rus makamlarınca "ehven-i şer" olarak tanıtıldı. Çerkeslerin yaşadıklarını kötünün iyisi olarak tanımlayan bu düşünce için bkz. Kumpilova, "Circassian Exodus From The North Caucasus ", s. 427. Ayrıca Rus tarihçilerin ve diplomatların politika değişikliklerine dair bkz. Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 27-29.

Netice itibariyle bu topraklarda inceleme yapan Rus sömürge yetkilileri, bölgede yeni bir düzen oluşturulması için çalışmaktaydı ve bu faaliyetlerin yapılabilmesi için de Çerkezlerin bölgeden uzaklaştırılması gerektiğini belirtmişlerdi. Bunun için de bölgenin yerlileri olan bu milletlerin, kabul ederlerse Kuban'a, etmezlerse önce limanlara ve oradan da Osmanlı Devleti'ne göçürülmesinin şart olduğu düşünülüyordu. Onlara göre; bu iflah olmaz derecede barbar, savaşçı ve inatçı milletlerden kurtulmaktan başka çare bulunmamaktaydı. Rus hükümeti de bu düşüncenin, gayet yerinde ve gelecek planları açısından da gayet yararlı olacağına inanarak faaliyetlere başlamıştı. Ancak tuhaftır; Rus makamlarına göre bu yapılanlar doğru değildi ve bunu kabul ediyorlardı belki ama yaşananlar fazlasıyla elzemdi³⁹⁶.

Rusya, Avrupalı sömürgeci devletler gibi hareket ediyordu. Nitekim Avrupalılar da ele geçirdikleri yerlerdeki insanları tembel ve barbar olarak tanımlamaktaydı ve bölgelerin, bu insanlardan temizlenmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Onlara göre bu topraklardaki yerliler, sadece çalıştırılmak üzere yaratılmış aşağılık insanlardı. Dolayısıyla kendilerine kıyasla gelişmemiş ve oldukça geri kalmış olan bu milletler, üstün ve uygar bir toplulukla karşılaştığında kaçınılmaz bir şekilde yok olmaya mahkumdur. Çünkü batılı devletler, girdikleri toprakları yalnızca sömürmemiş, sadece insanlarını kullanmamış, diğer yandan bu işleri sürekli hale getirebilmek için her türlü şeyi yapmıştır. Bu devletlerin karşısında 18. asrın başlarına değin Avrupa ile mukayese edildiğinde Rusya, her yönüyle geri kalmıştı ve Avrupalılar tarafından "Asyatik" bir devlet olarak tanımlanıyordu. Ancak bütün bu küçümsemelere ve geri kalınmışlığa karşın Rusya Petro ile beraber, Avrupa'yı örnek alarak gelişme yoluna gitmiş ve onlar da Kafkasya ile beraber sömürge faaliyetlerine başlamışlardır³⁹⁷. 19. asır boyunca güçlenmesine devam eden Rusya, Batı Kafkas topraklarını Çerkezlerden büyük bir özenle arındırmış³⁹⁸ ve ardından, bölgede çeşitli incelemeler yapmaya başlamıştı. Bölgeye ilk olarak Rus

³⁹⁶ Irma Kreiten, "Kuzeybatı Kafkasya'nın Dize Getirilmesi: Kolonyal Hunharlıklar ve Avrupa'nın Sorumlulukları", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 173.

³⁹⁷ Rusya, Asyatik barbarlık suçlamasından kurtulmak ve kendi Avrupalılığını göstermek için İslam ile Hristiyanlık; doğu ile batı arasındaki husumeti kullandı. Kendisinin doğulu çürümüşlüğe karşı Hristiyanlığın koruyucusu olduğu imajını çizdi. Kafkasya, "Asyatik öteki" rolüne uyuyordu ve buna ilave olarak önemli ticaret yolları güzergahı üzerinde bulunan jeopolitik konumu itibariyle de fazlasıyla kıymetliydi. Bu doğrultuda doğunun acizliğini kendi lehine çevirmek için Kafkasya gayet ideal bir alandı. Bunu Ruslar şöyle belirtiyorlardı: "*Kafkasya'da Rus hâkimiyetinin kurulması, Asya meselelerinde belirleyici rol oynamamızı mümkün kılacaktır. Merkezi konumundan dolayı Kafkasya bölgesi, Müslüman Asya'ya hükmetmek için kâfidir.*" Bkz. Kreiten, "Kuzeybatı Kafkasya'nın Dize Getirilmesi", s. 176-177.

³⁹⁸ Colarusso, "The 146th anniversary of the expulsion of the Circassians", s. 15-16.

sömürge mercileri gelmiş, araştırmalar yapmış ve bölgedeki doğal zenginliklerin ve hammaddelerin çokluğunu görmüşler ve bunlara hiç dokunulmadığını fark etmişlerdir.

Rus hükümeti, ilk iş olarak üretilen malların kolayca ihracının sağlanabilmesi için bölgeye derhal yolların yapılması ve limanların inşa edilmesi gerektiğini düşünerek bu yolda hareket etti. Kafkasya'nın ne kadar sarp ve dağlık bir arazi olduğu malumdur. Bunun yanında iklimin düzelmesi ve toprakların iskana açılabilmesi için bataklıkların da kurutulması gerekmektedir. Diğer taraftan Kafkasya'da fazla sayıda olan nehirlerin yanına da fabrikalar yapmak lazımdı. Kafkasya topraklarını sömürgeleştirmek için ele geçirdiğini her koşulda açık eden Ruslar, bölgenin bir an önce gelişerek yaşanılabilir bir yer olması için çalışıyordu. Ruslara göre bölgenin bütün yapısı iyileştirilerek buralara yerleştirilen Hristiyan nüfusun vatandaşlık ruhu geliştirilmeli; kültürel, ahlaki ve zihinsel koşulları üst seviyelere çıkartılmalıydı. Modern tarafları fazlasıyla gelişmiş, medeni ve her zaman barış taraftarı olan Ruslar, bölgeyi ıslah ederken şunları söylemekteydi: “*Savaşına barış getirilmeli, okumamışa eğitim verilmeli, dua etmeyi unutmuşa iman verilmeli, silahlara hükmetmekten başka hüneri olmayanlara güzel sanatlar öğretilmeliydi.*”³⁹⁹. Rus tarihçi Fedeyev, bu durumu şöyle açıklıyor:

“İnsanlar, her yerde özgür olacak. Sıcak ve sağlıklı iklimde sürülmüş tarlalar, otlaklar, ormanlar ve su onların olacak. Bu yeni keşfedilmiş görkemli diyar Pasifik Okyanusu'nda değil; Karadeniz'in kıyısında bulunuyor...”⁴⁰⁰.

Rusya, Kafkasya'nın işgal edilmesi, Çerkezlerin ve diğer Kafkas milletlerinin, Osmanlı Devleti'ne göçürülmesi ve bölgeye Hristiyan Rus ve Kazak yerleşimcilerin iskan edilerek buraların daha yaşanılabilir bir yer olması için her şeyi yapmıştır. Daha da önemlisi Çerkezlerin yaşadıkları toprakların sömürge faaliyetlerine girişmek için gayet doğru bir yer olduğunu ve muazzam doğal kaynaklara sahip olduğunu öğrenmişti ardından da büyük bir iştahla bölgenin ıslah edilmesi için uğraşmıştır. Çerkezlerin Ruslar ile yaptıkları mücadeleye en az Naib Muhammed Emin kadar destek veren bir başka kişi de Sefer Bey'dir.

Samsun'da David Urquhart ile de tanışan Sefer Bey, Çerkez davasını muzaffer etmek için Avrupalı devletlerden destek sağlamak düşüncesindeydi. Belirtildiği gibi Avrupa, sürekli Çerkezleri kışkırtmakta ve yardım sözleri

³⁹⁹ Kreiten, “Kuzeybatı Kafkasya'nın Dize Getirilmesi”, s. 171.

⁴⁰⁰ Bu romantik düşünce ve tasvirlerde, Rus kaynaklarında Çerkes anlamına gelen Kafkasyalı Dağlıların yerini, sarı saçlı Rus dağlılar almaktaydı. Bkz. Kreiten, “Kuzeybatı Kafkasya'nın Dize Getirilmesi”, s. 170-171.

vermekteydi. Bu yüzden Sefer Bey de bilhassa İngiltere nezdinde yardım arayışlarına girişmiş ancak pek başarılı olamamıştır. Ancak dikkat edilmelidir ki; Rusya, Sefer Bey'in bu faaliyetlerinden habersiz değildir. Nitekim İstanbul'daki Rus elçisi Botnef, adı geçen zatın bu girişimlerine mani olmak için Bab-ı Ali'ye uyarı niteliğinde bir talimatname göndermiş ve burada; Sefer Bey'in, İngiltere ile gizli bir şekilde görüştüğünün kendilerince malum olduğundan bahisle bu zatın, Anapa'daki Çerkez kabilelerine, Rus askerlerinin saldırdığı ve bozgunculuk yaptığını dair yalan haberler çıkardığını söylemiştir. Ayrıca Sefer Bey'in, Çerkezlerle de gizlice irtibata geçerek onları, cesaretlendirmekte olduğunu ve Çerkez kabilelerini Rusya aleyhine kışkırttığını bildirmiştir. Elçi Botnef, Sefer Bey'in bu faaliyetlerinden döndürülmesinin ve derhal cezalandırılmasının hem Rusya hem de Osmanlı Devleti'nin selameti gereği elzem olduğunu belirtmiş ve muhakkak bunların yerine getirilmesi gerektiğini iletmiştir⁴⁰¹. Rus elçisinin bu notası Sultan II. Mahmud'a arz olunmuş ve cevap olarak Sefer Bey'in, Osmanlı Devleti'nin işine yarayacak bir şahıs olmadığını fakat Rusya'nın hatırı için dahi olsa bu adamın İstanbul'dan gönderilmesinin yanlış olacağını ve nitekim Çerkezler ile Osmanlı Devleti'nin bağlarının kadim bir ilişki olduğunu ve iki milletin aralarının bozulmaması gerektiği bildirilmiştir. Bunun yanında Sefer Bey, bir İngiliz beyzadesinin evinde kalmaktadır ve bunun da gereğinin yerine getirileceği söylenmiştir⁴⁰². Bunun üzerine Rusya Sefareti'nin ısrarları neticesinde Sefer Bey, Edirne'ye sürülmüş ve orada ikamet etmesi sağlanmıştır⁴⁰³. Ayrıca Sefer Bey'e maddi sıkıntı çekmemesi için 1500 kuruş maaş bağlanmış olup mevcut maaşına 500 kuruşluk zam yapılmış ve ilave olarak kendisine de 7500 kuruş atıyye verilmiştir⁴⁰⁴. Netice itibarıyla Sefer Bey, sürülmesine rağmen Osmanlı Devleti'nin teşviki ve yardımıyla faaliyetlerine devam etmiştir.

Rusya, Çerkezistan'daki çıkarlarını korumak amacıyla Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu da kullanarak emellerine ters hareket edenleri ve gizlice iş yapanları bertaraf etmeye gayret göstermiş ve Osmanlı Devleti de, Rusların bu türlü

⁴⁰¹ Elçi Botnef'in bu sert talimatnamesi için bkz. BOA, (HAT), D:1103, G:44575, (29 Zilhicce 1248/ 19 Mayıs 1833).

⁴⁰² Bkz. BOA, (HAT), D:1103, G:44575, lef-2, (29 Zilhicce 1248/ 19 Mayıs 1833).

⁴⁰³ BOA, (HAT), D:694, G:33477, (4 Rebiülevvel 1254/ 28 Mayıs 1838). Osmanlı Devleti'nin bu isteği kabul etmesindeki en önemli faktör şüphesiz o dönemdeki durumuydu. Bu yıllarda Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanı ve devletin, Mısır Valisine karşı aldığı yenilgiler neticesinde Fransa ve İngiltere, M. Ali Paşa'yı desteklerken Osmanlı Devleti, siyasi olarak yalnız kalmıştı ve Rusya ile bir ittifak yapmak zorunda idi. Bkz. Yağcı, "Sefer Zaniko", s. 254.

⁴⁰⁴ BOA, (İ. HR), D:19, G:930, (24 Zilhicce 1258/ 26 Ocak 1843).

girişimlerine mani olamamıştır. Netice itibariyle Çerkez savaşı bir süre daha devam etmiş fakat başarısızlık sonucu yerliler, göçe razı olmuştur. Bundan sonra da Rus askerlerinin refakat etmesiyle limanlara gelen Çerkezler, bir süre buralarda beklemelerinin ardından kendilerini Anadolu'ya götürecek gemi ve teknelere binerek Anadolu'ya doğru yola çıkmışlardır.

Osmanlı, İngiliz, Yunan, Rus gemi ve tekneleri ile Osmanlı Devleti'nin Trabzon, Samsun, Varna, İstanbul gibi liman kentlerine çıkartılan Çerkez göçmenleri, bu yerlerde oldukça sıkıntı yaşamışlardır. Doktorların azlığı, görevlilerin ilgisiz ve gevşek davranışları, göçmen sayısının bir hayli fazla olması, salgınların devam etmesi gibi nedenlerle bu kentlerde, yerli ahalinin dahi ölümün eşiğine geldiği gerek göçmen gerekse yerli kesimden azımsanamayacak oranda ölümlerin yaşandığı bir ortam oluşmuştur. Netice itibariyle Osmanlı Devleti, vaziyetin daha kötü bir boyuta ulaşmasını engellemek ve ahalinin yaşam koşullarını düzene koymak için var gücüyle göçmenleri, devletin muhtelif bölgelerine iskan etmeye çalışmıştır. Belirtmek gerekir ki, yerli Osmanlı ahalsi de bu salgın hastalıklardan nasibini almış olmasına rağmen imkanları doğrultusunda, göçmenlere her türlü yardımı yapmaya gayret etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1864 GÖÇÜ VE OSMANLI DEVLETİ

3.1. Göçler Sırasında Osmanlı Devleti'nin Durumu

Osmanlı Devleti'nin mali durumu 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çöküşe geçmişti. Bir ekonomik bunalım içerisinde olan devlet, bilhassa Sultan Abdülmecid döneminde gerek Padişahın ve gerekse devlet erkanının yaptıkları harcamalarla daha da kötüye gitmiştir⁴⁰⁵. Yıllarca Mısır meselesi ile uğraşan Osmanlı Devleti, bu sorunla ilgili olarak Avrupalı devletlerin de müdahalelerine karşı koyamamıştır. Nitekim bu dönemde İngiliz elçileri, sürekli Bab-ı Ali'ye gelerek borç alınması gerektiği yönünde telkinlerde bulunmuşlardı. Aslında devletin ileri gelenleri, Avrupa'dan borç alınmasına sıcak bakmaktaydı ancak Sultan Abdülmecid, kesinlikle bunu kabul etmiyordu. 22 Ağustos 1850'de Stratford Canning, Sultan Abdülmecid'e batılı devletlerden borç alması ile ilgili bir rapor sunmuştu. Ancak Padişah, bunu kabul etmemiş ve bu kötü durumu düzeltmek adına bazı yöneticiler, devlete çeşitli yardımlar yapmaya başlamıştır⁴⁰⁶. Kırım Savaşı'na kadar Ermeni ve Rum bankerlerden⁴⁰⁷ finans ihtiyacını karşılayan Osmanlı Devleti, savaşın giderlerinin karşılanması adına ilk dış borcunu da bu esnada almıştır⁴⁰⁸. Aslında Osmanlı Devleti, yabancı bankerlerden borç almadan önce, kendi bankerlerinden borç tahsis ediyordu. Şöyle ki, yerli bankerlerden büyük faizler karşılığında alınan bu krediler, bankerlere gümrük vergileri ve çeşitli devlet gelirleri verilerek elde ediliyordu⁴⁰⁹. Daha sonra ilk olarak 4 Ağustos 1854'te Mısır'dan gelecek vergi karşılık gösterilerek İngiltere'den 3 milyon İngiliz lirası borç alan Osmanlı Devleti, bundan sonra da 1855'de 5 milyon lira olmak üzere ikinci bir borç daha almıştır.

⁴⁰⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, s. 35.

⁴⁰⁶ Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970, s. 38-39; Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 137.

⁴⁰⁷ Bu dönemde gayrimüslimlerin ekonomik olarak muazzam bir yükselişe geçtiği görülür. İstanbul'daki Türk ve Hristiyan ahalinin durumlarına dair bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 192-213.

⁴⁰⁸ Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, XIX/2, Erzurum 2005, s. 139-140. Ayrıca bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2007, s. 230-231.

⁴⁰⁹ A. D. Noçiyev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, (Çev: Nabi Dinçer), Ankara 1979, s. 82.

Deyim yerindeyse Osmanlı Devleti, bir defa Avrupalı devletlerin eline düşmüştü ve bundan sonra sürekli olarak bu mesele ile uğraşmak zorunda kalmıştır⁴¹⁰.

Ardından vergi sistemi, borçlar ve kapitülasyonlar, ekonominin daha da kötüleşmesine etki etmiştir⁴¹¹. Diğer yandan devlet, alınan borçları ödeyemediğinden Avrupa ülkeleri, artık borç vermeye bile yanaşmaz hale gelmiştir. Bu sebeple borçları ödemek için Galata bankerlerinden borç alınmaya başlanmıştır. Daha sonra bu borçların ödenebilmesi için yabancı ülkelerin etkisiyle Sultan II. Abdülhamid devrinde Duyun-u Umumiye İdaresi kurulacaktır⁴¹². Kırım Harbi'nin izlerini silmeye çalışan Osmanlı Devleti, bunun dışında 1860 senesinde ortaya çıkan Lübnan'daki Dürzi-Maruni olayları ve Balkanlardaki Karadağ isyanı, Eflak-Boğdan meseleleri, Sırbistan olayları ile de tamamen bir kriz dönemi yaşamıştır⁴¹³.

Devletin bu kadar hızlı bir şekilde çöküşe geçmesinin şüphesiz birtakım nedenleri vardı. İlk olarak denilebilir ki, zamanında Avrupa'nın kalbine kadar ilerleyen Osmanlı Devleti, yapılan bu fetihler sayesinde büyük gelir elde ediyordu. Ancak artık her yönüyle gelişen Avrupalılar, Osmanlı Devleti'ni durdurmayı başarınca fetihler durmuş ve savaşlar, gelir kaynağı olmaktan çıkmıştır. Ayrıca belirtmelidir ki; son dönemdeki savaşlar, devlete bir gelir sağlamaktan çok Osmanlı Devleti için bir külfet durumuna gelmiştir. Çünkü yapılan savaşlarda bir başarı elde edilemediği gibi üstüne üstlük yapılan harcamalar da gelir-gider dengesini büyük oranda bozmuştur. Bunun yanında şüphe yok ki, coğrafi keşifler de Avrupa'nın gelişmesine katkıda bulunurken; Osmanlı Devleti'ni olumsuz etkilemişti. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, batının bu önlenemez yükselişini bir türlü takip edememiştir⁴¹⁴. Özellikle yeni ülke ve denizlerin keşfi ile Avrupa, hammadde ve bunları nakledecek düşük maliyetli yollar açısından fazlasıyla karlı duruma gelmişti. Üretimin azlığı, gelir kayıpları ve yönetim kadrolarındaki bozulmalar da devleti çöküşe götüren ekonomik nedenler olarak söylenebilir. Son olarak savaşlarda bir netice elde

⁴¹⁰ Murat Şeker, "Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, VIII/2, Sivas 2007, s. 124; Noçiyev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, s. 82.

⁴¹¹ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye*, s. 228.

⁴¹² Osmanlı Devleti'nin dış borçlar meselesi için bkz. Noçiyev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, s. 82-85. Ayrıca Duyun-u Umumiye İdaresi hakkında detaylı bilgi için bkz. Noçiyev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, s. 86-94; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye*, s. 231-233.

⁴¹³ Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu buhran dönemi için bkz. Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 211-225; Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 145-153; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 380-407; Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 77.

⁴¹⁴ Avrupa'nın sistematik bir şekilde yükselişi ve Osmanlı Devleti'nin gerilemesi hakkında bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 5-6.

edilememesi, idarede karışıklıkların olması, maliyede çeşitli sıkıntıların baş göstermesi, adli makamlarda adaletsizliklerin olması ve devlet adamlarının yolsuzluk ve rüşvet hadiseleri, Padişahların yönetimde aciz olmaları ve birçok yönden çeşitli zaaflarının bulunması, devlet kademelerinde ehil kimselerin yer bulamaması, devletin her köşesinde sürekli ayaklanmaların yaşanması, enflasyonun artması, üretim yetersizliği ve köylerden şehirlere göçlerin yaşanması gibi türlü sebepler de devletin şu anki vaziyete düşmesindeki diğer sebeplerdir⁴¹⁵. Nitekim bütün bu söylenen olumsuzluklar neticesinde Osmanlı Devleti, bir zamanlar diz çöktürdüğü Avrupa devletlerinden şimdi borç para dahi alamaz duruma gelmiştir.

Devlet, artık yabancı sermayecilerden borç almaya başlamıştı. Fransız iş adamı Mires ile anlaşılan Bab-ı Ali, 1860'da adı geçen bu zattan 2.2 milyon Osmanlı lirası borç almıştı ancak faiz oranı ve ihraç fiyatı hesap edildiğinde devletin eline 1.4 milyon lira geçmiştir⁴¹⁶. Netice itibariyle devlet, günden güne kötüye gitmekteydi ve insanlar, neredeyse ekmek alacak para dahi bulamıyordu⁴¹⁷. Diğer yandan devlet, aldığı borçların faizlerini dahi ödeyemez hale gelmişti⁴¹⁸. Nitekim bu gelir ve giderleri dengelemek maksadıyla devlet tarafından bir bütçe hazırlanmıştı⁴¹⁹. Bundan başka sıkıntıların yaşandığı o dönemde atalarından beri Osmanlı tebaasından olan Sakızlı Zarifi ve Yanyalı Kasap Hristo namı kimseler, devletten iltizam almaya ve yüksek fiyatlarla hazineye borç vermeye başlamışlardı. Bu da demek oluyor ki, adı geçen ve geçmeyen bu gibi kimseler, yürüttükleri faaliyetler neticesinde hesap dahi edilemeyecek derecede paralar kazanmaya muktedir olmuşlardı. Bu yaşananlar sonrası, yerli sarrafların da yok olma tehlikesi ile karşı karşıya gelmeleri kaçınılmazdı. Bu sebepten birtakım yerli zenginler, Galata taraflarına geçerek

⁴¹⁵ Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, s. 6-9; Şeker, "Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım", s. 115-120.

⁴¹⁶ Ali Yasin Kalabak, "Osmanlı'nın Son Döneminin Sosyo Ekonomik Buhranları ve Mali Emperyalizm", *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 27, 2014, s. 314.

⁴¹⁷ Bazı meslek gruplarına göre haftalık maaşlar şöyleydi: Çamaşırcı kadın: 3-6 kuruş; Duvarcı ve marangoz: 15-20 kuruş; Gezgin olarak çalışanlar: 10 kuruş; Ustabaşı: 30 kuruş; At bakıcıları: 100 kuruş; Bazı temel ihtiyaçların fiyatları ise şöyleydi: 1 okka ekmek: 1 kuruş; 1 kile arpa: 12 kuruş; 1 okka tereyağı: 14 kuruş; 1 okka peynir: 4 kuruş; 1 okka pirinç: 4-5 kuruş; Şekerin okkası: 7 kuruş; Domatesin okkası: 20 kuruş; Sabunun okkası: 6 kuruş idi. Dolayısıyla yukarıdaki maaşlar göz önüne alındığında bir ailenin geçiminin ne kadar zor olduğu anlaşılacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, s. 42-43.

⁴¹⁸ Metin Kunt, Sina Akşin, Ayla Ödekan, Zafer Toprak, Hüseyin G. Yurdaydın, *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti 1600-1908, III*, İstanbul 2000, s. 136-138.

⁴¹⁹ 1864 bütçesi için bkz. *Osmanlı Bütçeleri (1864,1869,1877,1880,1897) Osmanlı Muvazene Defterleri*, (Haz. Erdoğan Öner), Ankara 2007, s. 3-35.

yabancı bankerleri taklit etmek suretiyle hareket etmeye ve işlerini onlar gibi görmeye başladı⁴²⁰.

Devletin, bu zor dönemi yabancıların da bilgisi dahilindedir. Osmanlı Devleti'ne ilişkin kitapları ile tanınan Jean Henri Abdolonyme Ubicini⁴²¹, Kırım Harbi esnasında geçen bir hadiseyi şöyle anlatmaktadır:

"Türk süvarilerine muntazaman tayın alıp almadıklarını sormuşlar. Askerler, 'Evet' diye cevaplamışlar.
- Memnun musunuz?
-Evet.
-Ne yiyecek veriyorlar?
-Ekmek...
-Başka?..
-Sadece ekmek. Sultan fazlasını yapamaz.
-Maaş alır mısınız?
-Evet.
-Ne kadar?
-Ayda yirmisekiz kuruş.
-Muntazaman elinize geçer mi?
-Dokuz aydan beridir bir şey aldığımız yok. Sultan bu parayı nasıl ödesin?
Bu vatanseverce fedakârlık dokunaklı değil mi?"⁴²².

Netice itibariyle denilebilir ki; Osmanlı Devleti, bu dönemlerde yaşanan göçlerde gelen yüz binlerce insanı idare edecek bir görüntü sergilemiyordu ve bu göçler, devletin sırtındaki yükü daha da artırmaktan öteye gitmemiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, sadece Kırım ve Kafkasya taraflarının ahalisi değil; bu dönemlerde Mora, Sırbistan, Bosna ve Girit taraflarından dahi Osmanlı Devleti'ne peyderpey Türk göçleri yaşanıyor. Bu gelen Türk göçmenler de Çerkezlerle aynı misal vatanlarını, mallarını ve mülklerini terk etmek durumunda kalıyorlardı⁴²³. Buradan hareketle bu kadar fazla göçü idare etmek durumunda kalan Osmanlı Devleti'nin kalkınmaya ihtiyacı olduğu gayet açıktır.

Gelen göçmenler, devleti bu bunalımından kalkındırabilecek niteliklere sahip değillerdi. Bilakis devlet, bu kişilere yardımda bulunarak kendi maddi yükümlülüklerini daha da artırıyordu. Nitekim Osmanlı Devleti, yaşanan bu ekonomik sıkıntıların içerisinde göçmenler için çok büyük masraflar yapmış ancak tüm bunlara rağmen, göçmenlerin kesin olarak yerleştirilme işlemleri, 1866 senesine kadar hemen hemen tamamlanmıştır⁴²⁴. Bütün bu sıkıntıların yaşandığı dönemde

⁴²⁰ Vak'a-nüvis Ahmed Lûdfî Efendi Tarihi, s. 105-106.

⁴²¹ Lombardiya'lı bir ailenin çocuğu olan Ubicini, Fransa'da doğmuştur. Versailles Lisesi'nde eğitimini tamamladıktan sonra birkaç yıl hocalık yapan Ubicini, 1846'da İtalya, Yunanistan ve Türkiye'ye seyahatte bulunmuştur. Ubicini'nin, bilhassa Osmanlı Devleti ile ilgili kitapları mevcuttur.

⁴²² J. H. A Ubicini, *1855'de Türkiye, II*, (Çev: Ayda Düz), İstanbul 1977, s. 17.

⁴²³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VII*, Ankara 2003, s. 289.

⁴²⁴ Takvim-i Vekayi, sayı: 852, (20 Safer 1283/ 4 Temmuz 1866).

gerçekleşen göçler, ilk başta Bab-1 Ali tarafından hazinenin yetecek durumda olmadığı gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Ancak bu felaketzedelerin Rusya tarafından ölüme gönderilmesine de razı gelemeyen hükümet, göçmenleri kabul etmeye razı olmuştur. Yaşanan ve ileride de yaşanılacak olan sıkıntıların hiç olmazsa aza indirilebilmesi için gelen göçmenlerden yararlanmak durumunda kalınmıştır. Daha doğru bir ifade ile Bab-1 Ali'nin, gelenlerden yararlanmayı düşündüğü veya boşa bekleyişlerini ya da bir nevi kendini teselli etmesini gösteren hususlar bulunmaktaydı.

Bab-1 Ali'nin meseleye insani duygularla yaklaştığı açıktır. Dolayısıyla Rusya'nın şiddeti altında yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan bu insanlara göç yolunu açması; devletin, bu milletleri kurtarma niyetini göstermektedir. Gelecek olan muhacirlerin kabulü ile imar işleri bir nebze de olsa artabilecekti. Çünkü memleket dahilinde fazla miktarda miri arazi mevcuttu, bunun yanında sahiplerince terk edilen topraklar da bulunmaktaydı. Gelecek olan muhacirlerin vesilesi ile bahsi geçen bu toprakların işlenebilmesi sağlanacaktır. Görünen o ki, yaşanan göçler ile devlet, sıkıntılarını gidereceğini hesap etmiş ve bunun için de öncelikli olarak eldeki toprağın işlenilebileceği düşünmüştü. Bunun yanında ikinci olarak da ülkede bataklıklar mevcuttu ve bu bataklıklar, kurutulmak suretiyle göçmenlere verilebilir ve böylece bu arazilerin sebebiyet verdiği hastalıkların da önüne geçilebilirdi. Şüphesiz devlet, muhacirlere yardımları düşünmekle birlikte kendi durumunu gözeterik elde edeceği kazanımları da haklı bir şekilde hesap etmekteydi.

Gelecek olan göçmenlerin vaziyetinin nasıl olduğu az çok devlet tarafından tahmin edilmekteydi. Durum böyle olunca devletin, muhacirlere yardım yapması kaçınılmazdı. Diğer yandan yapılan bu yardımlar neticesinde muhacirlerin, biraz zaman sonra durumlarını iyileştireceği ve üretici hale geleceği düşünülerek bu sayede hazinenin canlanabileceği hesap edilmişti. Denilebilir ki; devlet, eski gücünde olmadığından kendisi için bu tür yararları hesap etmek durumundaydı. Bunun yanında Çerkez göçmenlere de yapacağı yardımlar ve edilecek masraflar düşünüldüğünde bu kötü durum artarak devam edecekti. Nitekim Bab-1 Ali'nin muhacirler için yapılmasını düşündüğü ve zikredilen planların ne kadar haklı bir davranış olduğu açıktır.

Çerkezler, on yıllardır Rusya'ya karşı bir istiklal mücadelesi yürütmektedir. Dolayısıyla bu milletler, savaşçı meziyetlere sahip kimselerdir ve Osmanlı Devleti de bu durumdan yarar sağlamayı düşünmüştür. Bu husus şöyle açıklanabilir; Rusya ile

aralarında ezeli bir husumet bulunan bu insanlar, Rusya'ya kin ve nefret beslemişlerdir. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Çerkezleri Rusya sınırına yerleştirirse olası bir savaşta bu insanlardan yararlanabileceğini düşünmüştür. Ancak muhacirlerin iskanı bölümünde de görüleceği üzere Rusya, Çerkezlerin doğu taraflarına yerleştirilmelerine şiddetle karşı gelecek ve Osmanlı Devleti de bu uyarıyı dikkate alarak iskanı öyle yapacaktır. Son olarak devletin muhtelif bölgelerine iskan ettirilmesi düşünülen bu muhacirlerin, Bab-ı Ali'nin de kendilerine yapacağı yardımlar karşılığında, devlete sadık kalabilecekleri ve bu vesile ile devamlı huzursuzluk çıkartan, köylere saldırıp yağma yapan konar göçer ailelerin de ehlileştirilmesi düşünülmüştür⁴²⁵.

Belirtilen hususlarla ilgili olarak şunu söylemekte yarar var; Osmanlı Devleti, bu yaşanan göçlerden evvel de boş arazilerin faaliyete geçirilmesi için bu yerlere konar göçerleri iskan ettirmekteydi. Gerçekten de Bab-ı Ali, muhacirlerin kabul edilmesinde elde edilecek faydalardan çok bu kişilerin zor durumda bırakılmaması, gelenlerin çoğunun Müslüman olması ve devletin bitmek üzere olan itibarının tekrardan yukarılara çıkartılması düşüncesiyle hareket etmiştir. Bunun göstergesi olarak da 12 Aralık 1863 tarihli arz tezkiresinde şöyle denilmektedir:

"Abazin topraklarını işgale başlayan Rusya, buradaki ahaliyi Kuban bataklıklarına iskan etmeye zorlamış; bazıları bunu kabul etmişler fakat yaklaşık elli bin kişilik bir nüfus Devlet-i Âliyye'ye göç etmeyi tercih etmiştir. Şayet bu göçmenler, kabul olunmaz ise Rusya, bunları zorla ve kan dökerek Kuban taraflarına yerleştirecektir. Bu ise Hâlife'nin yüce şanına yakışmayacak bir davranış olur. Muhakkak bundan evvel gelenlerin kabul olunmasıyla birlikte epeyce masraf edilmiştir ve dahi hâlâ gelecek olanlar için de büyük ölçüde masraf edilecektir. Fakat kendi isteği ile gelenleri kabul edip de oralarda Rus mezâlimi altında kalanları kabul etmemek doğru olmaz..."⁴²⁶.

Bu belgenin de açıkça gösterdiği gibi gelenlerin kabul edilmesi hadisesi, öncelikli olarak çıkar gözetilerek gerçekleştirilmiş bir şey değildir. Bütün iyi niyetiyle hareket eden Bab-ı Ali'nin ilk hedefi, kötü kış koşulları sebebiyle daha fazla felaket yaşanmadan Çerkezlerin iskan ettirilmesi yönündedir. Devletin muhacirleri kabulünde, iyi niyeti ve Müslümanlık vazifesi gözettiğinin bir diğer göstergesi de

⁴²⁵ Belirtilen bu hususların hiçbiri, uzun vadeli hesaplar değildi. Öncelikle merhamet ve din olgusu çerçevesinde gelenlerin kabulüne izin verilmiştir. Bkz. Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 15-16.

⁴²⁶ Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 17. Muhacirin Komisyonu Reisi Vecihi Paşa, bu hususta şunları söyler: "*Bir kere bu muhacirleri kabul ile büyük masraflar ettik. Bundan sonra gelenlere ağır davranılırsa şüphesiz geri dönmek isteyeceklerdir ki, bu da şimdiye kadar yapılan bütün masarifin boşa gideceği anlamına gelir. Ve ayrıca devletimizin içeride ve dışarıda itibarı da zarar görecektir. Şimdiye kadar gelen muhacirler, kabul edildi ise bundan sonrakiler de kabul edilmelidir ve bu işin sonu getirilmelidir. Böylece Saltanatın şan ve şerefi muhâfaza edilecektir.*" Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 98.

gelenlerin, Çerkezistan kıyılarında yaşadığı gibi sıkıntı çekmeden bir an evvel iskan ettirilmeye çalışılmasıdır.

Osmanlı Devleti, gelecek olan göçmenlerle ilgili nüfus ve cinsiyet bakımından da bir tahminde bulunarak gerekli tedbirleri almaya gayret göstermişti. Takvim-i Vekayi'nin 20 Haziran 1864 tarihli bir haberine göre; "*Olunan tahmine nazaran ziyâdesi inâs olarak gelecek; iki ay zarfında bunlardan 300 binden mütecâviz nüfusun Devlet-i Âliyye toprağına ayak basacakları anlaşılmaktadır*" denilmektedir ki, bu da Bab-ı Ali'nin konuya ne kadar hassas yaklaştığını gösterir. Diğer taraftan Londra'da bir Çerkez komitesi kurulduğu ve bu komitenin de muhacirlere yardım toplamaya çalıştığı belirtilmişti. Adı geçen bu Çerkez komitesi de göç eden muhacirler için gereken yardımları yapmaya gayret etmişti. Buna örnek Takvim-i Vekayi'deki aynı tarihli haberde; "*bu, gelmesi muhtemel nüfusun İngiltere'nin ma'lûmiyeti olmadığından fakat bu bilgi noksanlığının dirîğ-i himmete sebep olmayacağı, adı geçen komite tarafından farz edilir*" denilmektedir⁴²⁷.

Devlet, göçmenlerle ilgili birtakım öngörülerde bulunarak hareket etmiş ve gayet hassas davranmıştır. Diğer yandan devletin, muhacirlere yaptığı yardımlar da öyle gelişi güzel şekilde gerçekleşmiyordu. Şöyle ki, devlet tarafından bir komisyon teşkil edilip muhacirlerin bütün işlemleri, bu komisyon vesilesi ile yapılmaktaydı. Muhacirin Komisyonu adı verilen bu kuruluş, kendilerine ulaşan yardımları göçmenlere dağıtmakta, onlara barınma yeri, yiyecek ve giyecek temin etmekte, onları daimi iskan bölgelerine yerleştirmekte ve bundan sonra da muhacirlerin istek ve sıkıntılarıyla ilgilenmeye devam etmekteydi.

3.1.1. Muhacirin Komisyonu

Muhacirin Komisyonu oluşturulmadan önce Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin iskan ve iaşeleri ile ilgilenen kurum Ticaret Nezareti idi ve 16 Ağustos 1854 senesinde ise Şehremaneti'nin kurulmasıyla bu teşkilat da Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak İstanbul'daki göçmenler ile ilgilenmeye başlamıştı⁴²⁸. Ancak belirtildiği gibi Şehremaneti, sadece İstanbul içerisindekilerin gemi nakliye ücretlerini ödemek, muhacirlere yiyecek, giyecek, ev eşyası ve kışlık yakacak temin etmekle birlikte bir de İstanbul dışına gideceklerin sevk işleri ile meşgul olmaktadır. Diğer yandan göçmen meseleleriyle ilgilenen kurum sadece Şehremaneti değildi; Zabtiye Nezareti

⁴²⁷ Takvim-i Vekayi, sayı: 753, (15 Muharrem 1281/ 20 Haziran 1864).

⁴²⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 102-103.

de bu işlerle meşguldü fakat 1860 senesine değin Anadolu'ya gelen muhacirlerin sayısı fazla kalabalık olmadığından bu işler ile ilgilenmek için ayrı bir kuruma ihtiyaç duyulmamış ve göçmen işleri ile adı geçen bu kuruluşlar alakadar olmuştur⁴²⁹. Ancak göçmenler sadece İstanbul'a gelmiyorlardı; gemiler, Anadolu'nun muhtelif limanlarına ve Rumeli kıyılarına da muhacir taşımaktaydı. Bu sebeple payitaht dışında kalan yerlerde ise Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak Taşra Yöneticileri, muhacir işlerine bakıyordu⁴³⁰. Ancak göçmen sayısı günden güne artınca, bu muhacirler ile ilgili konular da artmaya başladığından Şehremini, işleri tam teşekküllü bir şekilde yürütemez oldu ve türlü aksaklıklar boy gösterdi.

Şehremini, hükümete yazdığı raporda karşılaştığı sıkıntıları dile getirmiştir⁴³¹. Faaliyetlerini kendi bütçesinden, halktan ve hazineden aldığı yardımlarla sürdürebilen Şehremaneti, bu görevi 1859 senesine kadar devam ettirebilmiştir. Nitekim sadece göç ve göçmenler ile ilgilenmesi için ayrı bir kurum oluşturulmasına karar verilmiştir. 4 Ocak 1860 tarihili arz tezkiresi ile Padişaha böyle bir kurumun oluşturulmasının elzem olduğu arz olunmuş; bir gün sonra da Padişahın onayıyla ayrı bir kurum olan Muhacirin Komisyonu, 5 Ocak 1860 tarihinde Trabzon Valisi Hafız Paşa yönetiminde oluşturulmuştur⁴³². Diğer yandan oluşturulan bu komisyon, muhacirlerin bütün işleri ile ilgilenmek ve onlara her türlü konuda yardımcı olmakla görevlendirilmişti.

Kurulduğunda Ticaret Nezareti'ne bağlı bulunan ve 1861 Temmuzundan itibaren bağımsız hareket eden Muhacirin Komisyonu'nun en mühim görevi göçmenlerin tez zamanda iaşe ve geçici iskanlarını sağlamak ve de ahali tarafından yapılan yardımları göçmenlere ulaştırmaktır. Çünkü göçler başlayalı beri gerek hanedan üyeleri ve memurlar gerekse millet sürekli olarak muhacirlere çeşitli yardımlarda bulunmuşlardır. Komisyon da yapılan bütün bu yardımları Takvim-i

⁴²⁹ Özkiraz, Çetin, "Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu", s. 15.

⁴³⁰ Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Mentеше Sancağı'nda İskânı", *Turkish Studies*, (Ed. Mehmet Dursun Erdem), IV/8, Erzincan 2009, s. 1169.

⁴³¹ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996, s. 95-96.

⁴³² Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 589; Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 26-27; Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 21; Keha, "Kırım Kafkas Göçleri", s. 96-97; Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Ed. Osman Mert), sayı: 41, Erzurum 2009, s. 216-217; Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 128. Ayrıca Muhacir Komisyonları ve görevleri için bkz. Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 95-125; Demirtaş, "Göçmenlerin Sevk ve İskânları", s. 218-220; Keleş, "Muhacirlerin Mentеше Sancağı'nda İskânı", s. 1169-1173; Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 128-132; Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 52-53. Ayrıca Komisyon için bir de talimatname hazırlanmıştır. Bkz. Demirtaş, "Göçmenlerin Sevk ve İskânları", s. 218-220.

Vekayi, Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkar gazetelerinde belirterek bir nevi yardımda bulunanlara teşekkür etmiştir. Bu durum şöyle açıklanabilir; belki komisyon, adı geçen gazeteler aracılığı ile yardımlarda bulunan insanlara hem teşekkür etmiş hem de bunların isimlerini belirtmiştir. Bu vesile ile yardımlar teşvik edilmiş olmalıdır. Diğer yandan yine adı geçen teşkilat, bundan sonra da bir yer belirleyip muhacirleri daimi iskan bölgelerine sevk ederek göçmenlerin sıkıntılarını gidermeyi ve onları üretici hale getirmeyi amaç edinmiştir. Bunların dışında 1860 yılında oluşturulan bu komisyon, gelenleri misafir ederek muhacirlere hane ve hayvanat vermek, daimi iskanları yapıldığı halde üretici duruma gelemeyenlere yevmiye dağıtmak ve göçmenlerin diğer ihtiyaçlarını karşılamak, yakacak temin etmek, devlet ve ahali tarafından yapılan yardımları göçmenler için kullanmak ve belki de en önemlisi göçmenlerin, yerli ahali ile uyumlarını sağlamak gibi görevler yapmaktaydı⁴³³. Fakat ilerleyen dönemde hızla artan muhacir sayısı teşkilatın da faaliyetlerini artırmasına sebebiyet vermiştir. Bu sebepten komisyon başkanı Hafız Paşa, iskan işleri ile alakadar olmak, teftişlerde bulunmak ve keşifler yaparak asayiş kontrol etmek üzere Anadolu ve Rumeli'ye görevlendirilmiş⁴³⁴ ve adı geçen zatın yerine ise Trablusgarb Valisi İzzet Paşa tayin edilmiştir. Ayrıca muhacirlerin iskan edildiği yerlerden fazla sayıda şikayet gelince komisyona yeni memurlar alınmaya başlanmıştır⁴³⁵. Bilhassa göçmenlerin ilk durakları olan Trabzon ve Samsun'a sürekli memurlar tayin edilmekteydi. Mesela Trabzon'a gönderilmiş olan Yaver Efendi'nin vazifesini fevkalade kötü bir şekilde yaptığı ve bu zatın hakkında şikayetler olduğu gerekçesiyle görevden alınıp onun yerine Tefvik Efendi'nin vazifeye atandığı görülmektedir⁴³⁶. Tefvik Efendi, maiyetine Maliye'den iki katib, Zabtiye'den yirmi

⁴³³ Demirtaş, "Göçmenlerin Sevk ve İskânları", s. 217.

⁴³⁴ Takvim-i Vekayi, sayı: 615, (5 Muharrem 1278/ 13 Temmuz 1861); Takvim-i Vekayi, sayı: 668, (10 Cemaziyelevvel 1279/ 3 Kasım 1862).

⁴³⁵ Gelen göçmenlerin hızla artması ile birlikte İstanbul dışındaki yerlerde durum kötüleşmeye başlamıştır. Bunun üzerine 1863 senesinde komisyon, bir dizi reform faaliyetleri başlatmış ve bu doğrultuda başka illerde yerel sorunların idare edilebilmesi adına taşralara memurlar göndermiştir. Bkz. Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 40-41.

⁴³⁶ Bkz. Otago Daily Times, (Tuesday, August 2, 1864/ 2 Ağustos 1864, Salı); Takvim-i Vekayi, sayı: 747, (20 Zilhicce 1280/ 27 Mayıs 1864); The Nashville Daily Union, (Tuesday, June 21, 1864/ 21 Haziran 1864, Salı), <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn83025718/1864-06-21/ed-1/seq-3/#date1=1864&index=2&rows=20&words=Circassian+refugees&searchType=basic&sequence=0&state=&date2=1864&proxtext=circassian+refugees&y=0&x=0&dateFilterType=yearRange&page=1> [3/11/2016].

nefer ve birkaç zabıt verilerek ve 15 bin kuruş maaş ile Trabzon'da muhacir işleri ile ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir⁴³⁷.

1865 senesi itibariyle Osmanlı Devleti'ne gelen göçmen sayısında azalma olduğundan, şu ana kadar gelenlerin de birçoğunun iskanlarının gerçekleştirildiğinden ve komisyona ihtiyaç olmadığı için boş yere memurlara maaş vermenin yersiz olduğu düşünüldüğünden dolayı Muhacirin Komisyonu 27 Kasım 1865'te kaldırılmıştır⁴³⁸. Ancak 93 Harbi'nden sonra Osmanlı Devleti'ne Rumeli, Batum ve Kafkasya taraflarından yeni bir göçmen dalgası gelmeye başlamıştı⁴³⁹. Dolayısıyla 1864 sonlarında kapatılan Muhacirin Komisyonu'nun, 12 Ağustos 1877 tarihinde hazırlanan bir irade ile yeniden açılmasına karar verilmiştir⁴⁴⁰.

Kurulan bu komisyonların arasında şüphesiz en dikkat çekici olanı Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi'dir. 22 Ocak 1878 senesinde Avusturya-Macaristan Konsolosu başkanlığında kurulan bu teşkilat; aralarında konsolos, tüccar, banker, gazeteci ve sair kimseler olmak üzere toplam 83 azadan müteşekkildir⁴⁴¹. Ancak kaynakların tükenmesi sebebiyle bu komite, 9 Nisan 1879 tarihinde kapanmıştır. Yukarıda zikredilen bu yardım komitesinin dışında yabancı menşeli bir kuruluş daha oluşturulmuştur. Meşhur İngiliz roman yazarlarından olan Charles Dickens'in tavsiyeleri ile Bourdett Coutts isimli bir İngiliz iş adamının basın yoluyla öncülük ettiği Sermaye-i Şefkat-i Osmaniye (Turkish Compassionate Fund) komitesi Şubat 1878'de Londra'da kuruldu⁴⁴². Ayrıca 14 Nisan 1877'de resmi olarak kurulan

⁴³⁷ BOA, (İ. DH), D:524, G:36128, lef-3, (10 Zilkade 1280/ 17 Nisan 1864). Bu konuda ayrıca bkz. Hertford Mercury and Reformer, (Saturday, May 21, 1864/ 21 Mayıs 1864, Cumartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/212-1864-hertford-mercury-circassian-refugees.html> [3.11.2016].

⁴³⁸ Komisyonun lağvı ve bu görev için hazırlanan arz tezkiresi için bkz. Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 25-26; Yılmaz, "Muhaciri İskân Politikası", s. 590.

⁴³⁹ Ayşe Pul, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Beykoz'da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları", *Tarih Okulu Dergisi*, (Ed. Ünal Taşkın, Gökhan Kağnıcı), sayı: 15, İzmir 2013, s. 161.

⁴⁴⁰ Demirtaş, "Göçmenlerin Sevk ve İskânları", s. 217. Ayrıca ilerleyen dönemlerde farklı komisyonlar da oluşturulmuştur. 18 Haziran 1878'de kurulan İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu için bkz. Yılmaz, "Muhaciri İskân Politikası", s. 590-591; Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 27-28. II. Abdülhamid'in başkanlık ettiği Muhacirin Komisyonu Alisi için bkz. Yılmaz, "Muhaciri İskân Politikası", s. 591; Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 28-29. Bursa mebusu Rıza Efendi'nin başkanlığında, göçmenler için yardım toplamak amacıyla oluşturulan Muhacirine Muavenet Cemiyeti için bkz. Ora (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 29. Son olarak Yerli Osmanlı ahalisinden yapılan yardımları toplayarak her hafta Muhacirine Muavenet Cemiyeti'ne teslim etmek görevi ile 13 Ağustos 1877'de kurulan Muhacirin İane Komisyonu için bkz. Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 29.

⁴⁴¹ Avrupa devletlerinden gelen yardımlarla 30.204 lira 61 kuruş toplanmış ve bu para ile 14 fırın çalıştırılıp muhacirlere 3 milyon tayın dağıtılmış; yaralı ve hasta olanlar için 770 yataklı 9 hastane inşa edilmiş ve nakdi yardım dahi yapılabilmıştır. Bkz. Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 29-30.

⁴⁴² Bu teşkilat, Londra'da topladığı paraları, elçilik vasıtası ile muhacirlere harcanmak üzere gönderiyordu. Teşkilatın, İstanbul'da kendisine tahsis edilen fırınları bulunmaktaydı ve buralardan günde 10 bin muhacire ekmek dağıtıyordu. Bkz. Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 30.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kurmuş olduğu muhacir kadın hastanesinin masrafları da bu teşkilat tarafından karşılanmaktaydı⁴⁴³.

Göçmenlere yardım toplamak için Londra ve Paris'te de yardım komiteleri kurulmuştur⁴⁴⁴. Londra'da başkanlığını Stratford de Redcliffe'in yaptığı ve üyeleri arasında diplomatlar, akademisyenler, seyyahlar ve bankacılardan oluşan Lord Strangford, Mr. Danby Seymour, Arthur Kinnaid, Henry Rawlinson, Mr. Stanley, Mr. Laurence Oliphant ve Henry Hoare gibi hayırseverlerin bulunduğu bir Çerkez Yardım Komitesi kurulmuş ve bu komite aracılığı ile halktan yardım toplanmaya çalışılmıştır⁴⁴⁵. Son olarak Jean Pietri'nin çıkarttığı Courier d'Orient Gazetesi de göçmenlere yardım toplamak adına kampanyalar başlatmıştır⁴⁴⁶.

Bütün bu komisyonlar, yardım komiteleri ve sair kuruluşlar, Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirler için teşkil edilmiş ve onlara yardım ulaştırmak amaçlanmıştır. Ancak adı geçen komitelerde üye olan Bay Laurence Oliphant, toplanan ve toplanacak olan yardımların ve Avrupa kamuoyunda Çerkezler için başlatılan romantik tasvir ve sempatilerin, muhacirlerin mağduriyetlerini telafi etmek için yeterli olmayacağını söyler. Çünkü Oliphant, Çerkezlerin birçoğunun yollarda öldüğünü ve Osmanlı Devleti'ne varanların da hasta ve ölmeye yakın olduğunu belirtir⁴⁴⁷. Diğer yandan Newcastle Journal'ın 6 Haziran 1864 tarihli haberi de Bay Oliphant'ın düşüncesini destekler niteliktedir. Haberde; oluşturulan komitenin amacının, Çerkezlerin çıkarını korumak olduğu ancak hiçbir siyasi karakterin, Çerkezlere yardımcı olmak adına kendi arzularının ötesine geçemediği ve bu yüzden endişe duyulduğu belirtilir⁴⁴⁸. Dolayısıyla kurulan komitelerin, İngiliz hükümetini etkileyemediğinden dert yakınılıyor olabilir. Bu durumda şöyle düşünülebilir; bazı hadiselerde, hükümet ile milletin hedefleri uyuşmayabilir. Burada da İngiliz milleti, insani hassasiyet göstererek Çerkezlere yardım yapılmasını destekliyorken İngiliz hükümeti çıkarları gereği davranmayı tercih etmiş ve yapılması planlanan yardımın

⁴⁴³ Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 29-30.

⁴⁴⁴ Takvim-i Vekayi, sayı: 755, (29 Muharrem 1281/ 4 Temmuz 1864). Mrs. Hornby adında bir İngiliz Hanımefendi ile İstanbul'daki İngiliz Konsolosluk Yargıcının eşi, Londra'da kurulmuş olan yardım komitelerine katılarak muhacirler için yiyecek ve içecek tedarik etmeye çalışmışlardır. Bkz. Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 47.

⁴⁴⁵ Bu konu hakkında birkaç örnek için bkz. Newcastle Journal, (Monday, June 06, 1864/ 6 Haziran 1864, Pazartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/222-1864-newcastle-journal-circassian-exodus.html> [3.11.2016]; Takvim-i Vekayi, sayı: 753, (15 Muharrem 1281/ 20 Haziran 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 757, (13 Safer 1281/ 18 Temmuz 1864).

⁴⁴⁶ Tasvir-i Efkar, sayı: 152, (28 Cemaziyelahir 1280/ 10 Aralık 1863).

⁴⁴⁷ Dublin Evening Mail, (Friday, May 13, 1864/ 13 Mayıs 1864, Cuma).

⁴⁴⁸ Newcastle Journal, (Monday, June 6, 1864/ 6 Haziran 1864, Pazartesi).

boş bir masraf olacağını düşünmüştür. Diğer taraftan ata yurtlarından ayrılıp Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkezler de uzun bir yolculuk sürecinin ve sefaletin ardından Osmanlı limanlarına varabilmişlerdir.

3.2. Çerkezlerin Osmanlı Devleti'ne Varışları

On yıllardır Ruslara karşı kararlı bir şekilde mücadele eden ancak giriştikleri bu mücadele neticesinde gerek kaynakları ve gerek umutları iyice tükenen Çerkezler, bu ezici güç karşısında daha fazla direnemeyerek ülkelerinden ayrılarak sahillere akın etmişlerdi⁴⁴⁹. Anapa, Novorossiysk gibi Batı Karadeniz limanlarında neredeyse altı ay, bir yıl kadar beklemek durumunda kalan ve çoğunun deniz yolunu kullandığı Çerkezler, çoğunluğunu Türk gemilerinin oluşturduğu vasıtalarla Osmanlı Devleti'ne varmışlardı⁴⁵⁰ ve göçmenlerin, Osmanlı Devleti'ne varma süreçleri de çok sıkıntılı geçmişti⁴⁵¹. Şöyle ki; henüz Çerkezistan limanlarında ya da denizde iken neredeyse bu insanlardan büyük çoğunluğu hayatını kaybetmiş veya çeşitli salgın hastalıklara yakalanmıştı. Ancak denilebilir ki; Çerkezler ve diğer Kafkas göçmenleri, belki kendilerine kültür, yaşayış tarzı ve başka birtakım sebeplerle yabancı ancak bir o kadar da samimi ve dost canlısı bir vatan bulmuşlardı⁴⁵². Diğer yandan Çerkezlerin göç etmek suretiyle boşalttıkları evleri, otlakları, kuyuları ve tarlaları Ruslar tarafından imha edilmekte ve buralara Kazaklar yerleştirilerek kolonize faaliyetleri yürütülmekteydi. Çünkü Osmanlı Devleti'ne varmış olanların durumları pek de iç açıcı değildi; bu yüzden Çerkezlerin, eski topraklarına dönme ihtimalleri bulunmaktaydı ki; Ruslar, bunun olacağını tahmin ettiğinden böyle bir uygulama yürütmektedir denilebilir⁴⁵³. İstanbul'a gelmiş olan göçmenlerden henüz iskan olunamayıp halihazırda burada beklemek zorunda kalanların durumlarının çok kötü olduğu ve komisyon tarafından gönderilen memurların da görevlerini suiistimal

⁴⁴⁹ Bu durum için bkz. Newcastle Journal, (Monday, June 6, 1864/ 6 Haziran 1864, Pazartesi).

⁴⁵⁰ The Nashville Daily Union, (Friday, May 13, 1864/ 13 Mayıs 1864, Cuma), <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn83025718/1864-05-13/ed-1/seq-1/#date1=1864&index=4&rows=20&words=Circassian+Circassians&searchType=basic&sequence=0&state=&date2=1864&proxtext=circassian&y=13&x=14&dateFilterType=yearRange&page=1>

[3/11/2016]. Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", *Osmanlı, IV*, Ankara 1990, s. 691; Güneş, "Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", s. 287.

⁴⁵¹ Çerkeslerin, Osmanlı topraklarına varış serüvenleri hakkında ayrıntılar ve tasvirler için bkz. Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, s. 89-108.

⁴⁵² London Daily News, (Thursday, May 19, 1864/ 19 Mayıs 1864, Perşembe).

⁴⁵³ Bu konuda bkz. Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, (Tuesday, May 10, 1864/ 10 Mayıs 1864, Salı); Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Dickson to Earl Russell, No:5, Soukoum-Kalé, (April 13, 1864), s. 4; Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul-General Murray to Earl Russell, No:6, Odessa, (April 29, 1864), s. 4; Kaya, *Çerkesler*, s. 299.

etmeleri sebebiyle çoğunun Kafkasya'ya geri dönmeyi dahi düşündükleri görülmektedir⁴⁵⁴ ki; bu durum da Rusya'nın korkusunun ve aldığı önlemin ne kadar yerinde olduğunu kanıtlamaktadır. Gelen muhacirler, genel olarak Samsun, Trabzon, İstanbul, Varna, Selanik, Köstence, Sinop gibi Osmanlı topraklarına çıkartılmış ve buralarda geçici olarak bir süre ikamet etmişlerdir⁴⁵⁵.

Gelen göçmenlerin büyük bir kısmı şu anda çiçek ve tifüs gibi hastalıklara yakalanmış ve kalanlar da yarı çıplak vaziyette yanlarına pek bir şey alamadığı halde gelmişlerdi. Bu hususla ilgili olarak Trabzon'da bulunanların durumuna dair bilgiler mevcuttur. Şöyle ki; komisyonca Trabzon'a gönderilmiş olan Yaver Efendi'den ve bu zatın görevini hakkıyla yerine getirmediğinden bahsedilmişti. İşte bu zat, Trabzon'da görevdeyken buraya gelmiş olan göçmenlerin henüz daimi iskan yerlerine gönderilmediği ve Trabzon'da barınacak bir yer bulamadığı ve göçmenlere erzak ve zaruri ihtiyaç malzemelerinin bile tedarik edilemediği belirtilir⁴⁵⁶.

Yukarıda zikredilen durum, sadece İstanbul ya da Trabzon'da yaşanan şeyler değildi; muhacirlerin barındığı diğer yerlerde de vaziyet bu şehirlerdeki ile aynı şekildeydi. Bilhassa Osmanlı limanlarına hasta bir şekilde varabilen Çerkezlerin kısa bir süre sonra öldükleri de bilinmesi gereken ayrı bir husustur. Aynı zamanda şu da var ki; göç edenlerin durumu, varılan bütün yerlerdeki yerli ahaliyi de olumsuz etkilemekteydi. Netice itibariyle denilebilir ki; Osmanlı Devleti, muhacirler için imkanları doğrultusunda elinden geleni yaptığı halde bunlar, yeterli olamadığı için muhacirlerin durumunu düzeltmeye yetmemiştir⁴⁵⁷.

3.2.1. Çerkezlerin İlk Durak Yerleri ve Buralardaki Durum

Rus baskıları neticesinde Kafkasya'daki ata yurtlarından ayrılan Çerkezler, kendilerine tahsis edilen gemilerle Osmanlı Devleti'ne göç etmişler ve başta Trabzon olmak üzere İstanbul, Sinop, Samsun ve diğer Karadeniz limanlarına ayak

⁴⁵⁴ Bahsi geçen husus için bkz. BOA, İrade, Meclis-i Mahsus (İ. MMS), D:22, G:961, (2 Zilkade 1277/ 12 Mayıs 1861); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I, İstanbul 2012, s. 58-63.

⁴⁵⁵ Mesela bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:453, G:29, (19 Receb 1277/ 31 Ocak 1861). Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I, s. 52-53; Firuzoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", s. 692.

⁴⁵⁶ BOA, (İ, DH), D:524, G:36128, lef-3, (10 Zilkade 1280/ 17 Nisan 1864). Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I, s. 67-70.

⁴⁵⁷ Yel, Gündüz, "Çarlık Rusya'sının Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri", s. 961.

basmışlardır⁴⁵⁸. Fakat bu yolculuk esnasında yaklaşık yarım milyon Çerkez'in denizlerde veya varılan Osmanlı limanlarında hayatını kaybettiği bilinir ki; ölüm oranlarının en yüksek olduğu limanlar, Anadolu'da Samsun ve Trabzon, Rumeli'de ise Varna ve Köstence idi⁴⁵⁹. Bu limanlarda da düzensiz bir şekilde toplanan ve açlık çeken kadın, erkek ve çocuk yığınları ile sahil adeta insan seli ile dolu hale gelmişti⁴⁶⁰. Dahası, 1863-1864 senelerinde kış ayları diğer yıllara göre daha şiddetli yaşanmıştı. Dolayısıyla bu ağır kış şartları neticesinde de Çerkezlerin, karaya çıkmalarından itibaren tifüs, çiçek ve iskorbüt gibi hastalıklar, daha artmış ve toplu ölümlere sebebiyet vermişti⁴⁶¹.

Yolculukta hayatta kalanlar, Osmanlı Devleti'ne vardıklarında da tıpkı Çerkezistan limanlarındaki gibi güç durumlar yaşamıştır⁴⁶². 2 Nisan 1861'e kadar Osmanlı Devleti'ne 150 bin göçmenin geldiği ve bunların 50 bin kadarının öldüğü bilinir⁴⁶³. Ayrıca göçler, 1863-1864 kış döneminde daha da yoğunlaşmış ve Karadeniz liman şehirlerine varanlar da soğuk hava, barınacak yer eksikliği ve salgın hastalıklar sebebiyle hayatlarını kaybetmişlerdir. Henüz Ekim 1863'te 5000 kadar Çerkez, Trabzon'a gelmiş ancak hiç bir hazırlığı bulunmayan bölge yöneticileri, bu durumda pek çaresiz kalmıştır⁴⁶⁴. Aralık ayı itibariyle şehirde biriken göçmenler 5 bin kişiyi geçmiş⁴⁶⁵ ve bu ayın sonunda ise sayı, 7 bine yükselmiştir⁴⁶⁶.

Trabzon'daki muhacir sayısı, her geçen gün hızla artmakta ve gelenler de derme çatma ve nemli barınaklarda yaşam mücadelesi vermeye çalışmaktaydı. Çerkezlerin bu kötü durumu öyle bir boyut almıştı ki; bunlar, yiyecek bir şeyler

⁴⁵⁸ Özgür Yılmaz, "An Italian Physician in The Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/28, İzmir 2014, s. 11; Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 127.

⁴⁵⁹ Bkz. Karpat, "Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", s. 85; London Daily News, (Thursday, May 19, 1864/ 19 Mayıs 1864, Perşembe).

⁴⁶⁰ The Goulburn Herald and Chronicle, (Saturday, August 20, 1864/ 20 Ağustos 1864, Cumartesi), <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/104608720?searchTerm=circassian&searchLimits=dateFrom=1864-01-01||dateTo=1864-12-31> [3/11/2016].

⁴⁶¹ Ahmed Mithat Efendi, "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi", (Çev: Abdullah Köşe), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, V, sayı: 1, İstanbul 2003, s. 117; Firuzoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", s. 691-692; Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 21.

⁴⁶² Göçmenler, barınabilecekleri her yere sığınıyorlardı. Ancak yerlerde de yiyecekten mahrum kaldıkları için daha çabuk hastalığa yakalanıyor ya da hasta olanlar hızla ölüyordu. Bkz. Yılmaz, "1864 Kafkasya Göçü'nde Trabzon", s. 323.

⁴⁶³ Ayşe Pul, "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (Ed. Muhammet Kuzubaş), IV/16, 2011, s. 418.

⁴⁶⁴ Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Ankara 2011, s. 190-191; Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 21.

⁴⁶⁵ BOA, (İ. MMS), D:27, G:1189, lef-2, (25 Cemaziyelahir 1280/ 7 Aralık 1863).

⁴⁶⁶ Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 14.

bulabilmek için kendi çocuklarını dahi köle olarak satmaya başlamışlardı⁴⁶⁷. Öyle ki; sokaklarda erkek ve kız çocukları bir eşya ya da hayvanmış gibi 20 kuruşa ve daha küçük olanlar örneğin, iki yaşında olanlar da 10 kuruşa satılıyordu⁴⁶⁸. Tabii burada belki de Çerkezler, çocuklarını sağlığına kavuşmaları için ve böylelikle şimdikinden daha rahat bir hayat sürmelerini sağlamak için satıyor da olabilirlerdi⁴⁶⁹. Ancak gerçek şu ki; Trabzon'da bir panik ortamı oluşmuştu ve bölgeye yardım için gönderilen memur, doktor, eczacılar dahi ölümün eşiğine geliyorlardı. Ayrıca yollar, parklar ve pazarlarda kısacası şehrin bütün noktalarında hayatını kaybetmiş Çerkezlerin bedenlerine de rastlanabilmekteydi. Kaldı ki; her tarafta yığınla ölüyle karşılaşıldığından bunlar, pek özentsiz ve azıcık bir toprağın altına gömülüyordu. Nitekim en ufak bir yağmur yağdığında, yerin bir iki karış altına defnedilen cesetler, gün yüzüne çıkabiliyor ve etrafi inanılmaz bir koku sarabiliyordu. Dolayısıyla bu durumda mezarlık çevresinde müthiş bir enfeksiyon riski meydana geliyor ve çevrede yaşayan insanlar da yerlerini terk etmeye başlıyorlardı⁴⁷⁰. Bütün bu kötü durumlar neticesinde göçü ve göçmenleri organize etmek üzere Osmanlı hükümeti, Trabzon'a Aralık 1863'te Yaver Efendi'yi göndermişti.

Şehirdeki bu kötü durum neticesinde Trabzon Karantina Müdürü ile doktorlar, yerel hükümeti önlem alması hususunda uyarmıştır. Bu bağlamda Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa, Trabzon'daki durumu anlatan bir rapor hazırlayıp İstanbul'a göndermiştir. Netice itibariyle durumun vahametini kavrayan Bab-ı Ali, göç sürecini yönetmek adına şehre bir görevli gönderilmesi gerektiğine kanaat

⁴⁶⁷ The Brooklyn Daily Eagle, (Saturday, August 20, 1864/ 20 Ağustos 1864, Cumartesi), <http://bklyn.newspapers.com/image/50412024/?terms=Circassian> [3/11/2016]; Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 30.

⁴⁶⁸ Çerkes göçmenlerin, kendi çocuklarını köle olarak sattıklarına dair bkz. The Kiama Independent and Shoalhaven Advertiser, (Thursday, December 22, 1864/ 22 Aralık 1864, Perşembe), <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/106010114?searchTerm=circassian&searchLimits=dateFrom=1864-01-01||dateTo=1864-12-31> [3/11/2016].

⁴⁶⁹ Mesela göçmenlerin, kefen bezlerini aldıktan sonra ölüleri öylece açık alanlarda, boş tarlalarda bıraktıkları; ölmüş olanların yerine dahi ekmek alabilmek için cesetleri, görevlilerden sakladıklarına dair raporlar için bkz. The Adelaide Express, (Tuesday, August 30, 1864/ 30 Ağustos 1864, Salı), <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/207598420?searchTerm=circassian&searchLimits=dateFrom=1864-01-01||dateTo=1864-12-31> [3/11/2016]; Bahsi geçen bu durum için ayrıca bkz. The South Australian Advertiser, (Tuesday, August 30, 1864/ 30 Ağustos 1864, Salı), <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/31840780?searchTerm=circassian&searchLimits=dateFrom=1864-01-01||dateTo=1864-12-31> [3/11/2016]; Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 144; Erdem, "Salgın Hastalıklar", s. 196; Kardeş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 58.

⁴⁷⁰ Şehirdeki çeşmelere su taşıyan ana kanalda, hayatını kaybetmiş bir Çerkesin cesedi olduğundan sular, kirlenmiş ve burası temizlenene değin içecek su dahi zor temin edilmiştir. Bkz. Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Stevens to Earl Russell, No:1, Trebizond, (February 17, 1864), s. 1. Ayrıca bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 42; Kardeş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 55.

getirmiş ve kente, Muhacirin Komisyonu tarafından Yaver Efendi gönderilmiştir⁴⁷¹. Yaver Efendi, Muhacirin Komisyonu üyesi olup beraberinde zabıt, katip ve zabtiye memurları ile birlikte kendisine 3 bin kuruş maaş ve yol masrafları olarak da 5 bin kuruş verilerek Trabzon'da göçmen işleri için görevlendirilmişti⁴⁷². Yaver Efendi'nin buradaki görevi ise muhacirleri, Anadolu'nun ve Rumeli'nin muhtelif yerlerine sevk etmek, Trabzon'da kalacakların da her türlü işlerine yardımcı olmaktı⁴⁷³. Ancak Yaver Efendi'ye rağmen, Mart ayına kadar Trabzon'daki durum daha da kötüleşmişti ve bu yüzden Emin Muhlis Paşa ile Yaver Efendi, göçmenler için İstanbul'dan daha fazla çadır talep ettiler⁴⁷⁴. Emin Muhlis Paşa, şehri düzene sokmak için türlü hamleler yapmaya çalışıyordu. Mektepler, rüştiyeler ve çeşitli binalar, hastaneye çevrildi. Bu binaları ısıtmak için de Osmanlı Vapur Şirketi, kömür tedarik etmeye çalıştı.

Trabzon'daki İngiliz elçisi Stevens'in 17 Şubat 1864'te Lord Earl Russell'a gönderdiği raporunda; şehirde yığılmaların olduğu, Osmanlı hükümetinin derhal bir şeyler yapması gerektiği, son üç günde 3 bin kişinin daha şehre geldiği ve 40 bin kişinin de gelmek üzere olduğu, tifüs ve çiçek yüzünden hem göçmenlerin hem de yerlilerin etkilendiği ve kentte bulunan üç Avrupalı doktordan biri olan Fransız doktorun tifüsten öldüğü ve İngiliz doktorun ise işleri çok olduğu için hastalara bakamadığını ve Vali Emin Muhlis Paşa'nın memurlarından bazılarının da hastalık yüzünden öldüğünü belirtmiştir. Ölülerin defin işlemlerinin iyi yapılmadığını söyleyen Stevens, sokakların ve meydanların perişan halde olduğunu, yavaş yavaş erzak eksikliği çekilmeye başladığını ve eğer böyle giderse durumun daha kötü bir hal alarak hastalıkların yerlilere de sirayet edeceğini ve ölümlerin artacağını söylemiştir⁴⁷⁵.

⁴⁷¹ Bu görevlendirme için bkz. Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 15. Bu konuda ayrıca bkz. The Nashville Daily Union, (Tuesday, June 21, 1864/ 21 Haziran 1864, Salı); Newcastle Journal, (Tuesday, May 17, 1864/ 17 Mayıs 1864, Salı), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/187-1864-newcastle-journal.html> [3.11.2016].

⁴⁷² BOA, (İ. DH), D:524, G:36128, (7 Ramazan 1280/ 15 Şubat 1864).

⁴⁷³ Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 22; Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 15.

⁴⁷⁴ BOA, (İ. MVL), D:669, G:68, (13 Şevval 1280/ 22 Mart 1864).

⁴⁷⁵ The Press, (Thursday, September 15, 1864/ 15 Eylül 1864, Perşembe), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/CHP18640915.2.16?query=Circassian> [3/11/2016]; Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Stevens to Earl Russell, No:1, Trebizond, (February 17, 1864), s. 1. Diğer taraftan Trabzon sokakları göçmen Çerkeslerle dolduğu için barınacak yer bulma konusunda da güçlükler yaşandığına ve görevlilerin, Bab-ı Ali'den, Trabzon'a çadır gönderilmesi talebine dair bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:293, G:95, (4 Şevval 1280/ 13 Mart 1864).

18 Şubat 1864 tarihi itibarıyla ise Trabzon'daki göçmen sayısının 10 bin kişiyi geçtiği ve yine bu ayda 15 bin göçmenin daha geleceğine dair haberler alındığı⁴⁷⁶ ve Nisan'dan itibaren ise Trabzon'da bulunan muhacir sayısının 25 bini çok aştığı, bunların iskan edilene kadar orada barınacak mahaller olmadığından bahisle, ihtiyaç malzemelerini dahi temin etmekte zorlanılacağı bildirilmiştir⁴⁷⁷. Aynı şekilde Trabzon'daki İtalyan Konsolosu Bosio'nun raporuna göre de; şehirde 25 bin civarında göçmen bulunduğu ve bu göçmenlerin, yoksulluk durumlarının gün geçtikçe arttığı, sağlık koşullarının çok üzücü olduğu ancak Türk hükümetinin mümkün olan her türlü yardımı yaptığını; buna rağmen barınak ve konaklama yerlerindeki kötü durum sebebiyle iki ay içerisinde 4 bin kişinin hastalık sonucu öldüğü ve daha ürkütücü olanın ise hastalıkların yerlilere de bulaştığı belirtilir⁴⁷⁸. Çünkü baharın gelmesiyle birlikte şehirde, hem göçmen sayısında hem de ölüm sayısında artışlar yaşanmıştır. Nitekim 1848'den beri Karantina Konseyi (Meclis-i Tahaffuz)⁴⁷⁹ delegesi olan Fransız Antoine Sulpice Fauvel'in önerisiyle, Muhacirin Komisyonu tarafından şehirdeki kötü gidişi durdurması adına 10 Mart 1864'te Trabzon'a Dr. Barozzi gönderilmiştir⁴⁸⁰.

3.2.1.1. Dr. Barozzi'nin Trabzon'daki Faaliyetleri

Şehre geldiğinde, burada hastalıklarla mücadele eden 12 bin kişilik bir göçmen topluluğu ile karşılaşan Dr. Barozzi, bölgeye varır varmaz ilk iş olarak

⁴⁷⁶ Bu sayılar için bkz. Morpeth Herald, (Saturday, February 6, 1864/ 6 Şubat 1864, Cumartesi).

⁴⁷⁷ BOA, (İ. DH), D:524, G:36128, lef-3, (10 Zilkade 1280/ 17 Nisan 1864); Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:3, Constantinople, (April 12, 1864), s. 2.

⁴⁷⁸ Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 210-211. Ayrıca bu iki ay içerisinde yerlilerden de 550 kişi hayatını kaybetmiştir. Bkz. Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 32. Diğer taraftan Trabzon'daki günlük ölüm oranının hızla artması sebebiyle Komisyonun, Bab-ı Ali'den Trabzon, Samsun ve Sinop'a daha fazla doktor gönderilmesini istemesine dair bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:290, G:37, (9 Şaban 1280/ 19 Ocak 1864).

⁴⁷⁹ Meclis-i Tahaffuz hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten*, LVIII/222, Ankara 1994, s. 329-376.

⁴⁸⁰ 19. yüzyılda İstanbul'da sayıları hızla artan yabancı doktorlardan biri olan İtalyan hekim Dr. Barozzi, Paris Tıp Fakültesi'nden mezun olup İstanbul'a gelerek Karantina Konseyi (Meclis-i Tahaffuz) hizmetine girmiştir. Ardından Antoine Fauvel tarafından 1859'da ilk görev yeri olan Bingazi'ye gönderilmiştir. Bundan sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane üyesi de olan Barozzi, *Gazete Medicale d'Orient*'te salgın hastalıklar ve halk sağlığı ile ilgili makaleler de yazmaya başlamıştır. Ayrıca Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de salgın hastalıklar ve patoloji alanlarında dersler vermeye de başlayan Dr. Barozzi, göçmenlerin sağlık sorunları ile de ilgilenmek üzere Trabzon ve Samsun'a gönderilmiştir. Bkz. Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 10-11; Yılmaz, "Kafkas Göçü'nde Trabzon", s. 136-137.

şehrin durumu hakkında Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa'dan bilgi aldı⁴⁸¹. Nitekim sadece Mart ayı başında iki gün içerisinde 3.645 göçmen daha Trabzon'a gelmiştir. Bilhassa çiçek ve tifüs Osmanlı ahalisi arasında da yayılmaya başladığından Dr. Barozzi, hemen girişimlerine başlayarak; şehirdeki göçmenleri, şehir dışında iyi belirlenmiş bölgelerde oluşturulan kamp yerlerine taşımayı amaçlamıştır. Ayrıca şehri hastalıklardan temizlemek, meydanları ve sokakları boşaltmak, barınakları düzenlemek ve biriken göçmenleri kesin iskan yerlerine nakletmek için bir süre şehre göçmen girişini durdurma kararı almıştır. Dr. Barozzi, göçmenlerin şehirden çıkartılması için Karantina Müdürü Halil Efendi, Tulumbacıbaşı İsmail Bey, bir Çerkez beyi ve Ali Efendi ile birlikte hareket etmiştir⁴⁸². Ancak Dr. Barozzi'nin aldığı bu sıkı önlemler, Vali Emin Muhlis Paşa'nın ve Yaver Efendi'nin şikayetlerine neden olmuştur. Yaver Efendi, 31 Mart 1864 tarihli mektubunda Barozzi'nin, henüz kamplar kurulmadığı halde göçmenleri şehir dışına taşıdığını ve böyle yaparak göçmenleri daha kötü duruma soktuğunu ifade etmiştir⁴⁸³. Muhtemelen Yaver Efendi'nin bu şikayetleri, kendi yolsuzluklarının ve ihmalkar davranışlarının ayyuka çıkacağını görmesinden kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca defin işlemlerini daha dikkatli bir şekilde yapmaya gayret eden Dr. Barozzi ve ekibi, birkaç gün içinde şehri tümüyle boşaltmış ve yukarıda yapılması planlanan her şeyi hızlı bir şekilde gerçekleştirmiştir.

Dr. Barozzi'nin isteği doğrultusunda, şehir içlerinde muhacirlerin yerel millet ile temas etmesini önlemek ve sokak ortalarında biriken ölüleri temizlemek adına muhacirler kamplara taşınmıştı. Trabzon'da kurulmuş olan kamp yerleri; Sarıdere (Değirmendere), Akçakale ve Kampoz'dur. Sarıdere Kampı, şehre 1.5 saat uzaklıkta oluşturulmuş ve buraya karantina binası, barakalar ve muhacirlere bakmak üzere doktor tayini gerçekleştirilmişti. Akçakale Kampı da yine şehre 3,5 saat mesafede olmakla birlikte şehre yeni gelen göçmenler için kurulmuş bir yerdir. Ayrıca buraya 500 çadır gönderilmiş ve 250 kişilik bir zabtiye memuru görevlendirilmişti. Kampoz ise Trabzon'un doğu tarafında kurulmuş olup şehre daha yakın bir yerdedir. Diğer

⁴⁸¹ Fransız elçi Schefer'e göre Emin Muhlis Paşa, Dr. Barozzi'nin bu kadar yetki ile görevlendirilmesinden rahatsız olmaktaydı. Bkz. Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 20.

⁴⁸² Dr. Barozzi, kendisinin bir yardımcısı olmadığını ve adı geçen Ali Efendi'nin yardımına tahsis edilmesini talep etmiştir. Bkz. BOA, (İ. MVL), D:675, G:30, (19 Şevval 1280/ 28 Mart 1864).

⁴⁸³ BOA, (İ. MVL), D:671, G:9, (22 Şevval 1280/ 31 Mart 1864).

yandan adı geçen bu kamplara Mart ayı itibariyle muhacir alımı da başlamıştı⁴⁸⁴. Ancak muhacirleri daha rahat ettirmek ve şehri arındırmak için kurulan bu kamp yerlerinde de durum şehirdekinden pek farklı değildi.

Kamplardaki Çerkezler de açıkta yağmur ve soğukta, yiyecekten mahrum bir şekilde bekliyorlardı ki; buralarda da günlük ölüm oranları şehirlerdeki gibi idi ve bu ölümler, havalar ısındıkça daha da artmaktaydı. Karların erimesiyle birlikte defnedilmemiş olan muhacirlerin bedenleri açığa çıkıyor ve sokakları pis su ve yeni hastalıklar kaplıyordu. Kamplardaki vaziyeti bir nebze olsun tarif edebilmek adına Trabzon Konsolosu Stevens'in raporu yeteri kadar delil olacaktır. Stevens, raporunda 19 Mayıs itibariyle Akçakale ve Sarıdere'de birikenlerin sayısını 25 bin olarak verir ve günlük ölüm oranının 120 ile 150 kişi civarında olduğunu belirtir⁴⁸⁵. Dahası 200 bin kadar Çerkez'in de Kafkasya'dan ayrılıp Osmanlı Devleti'ne geleceğine dair haberler olduğunu ve sıcakların artacağı zaman buralardaki virüsün daha çabuk yayılacağını ve şayet bir şeyler yapılmaz ise Trabzon'da yaşamın tamamen duracağını söyler⁴⁸⁶. Ancak bahsi geçen bu rapordan tam dört gün sonra Trabzon'daki Rus elçisi, buradaki durumu; "...şehirde ölüm oranı 40 kişi civarında ve buradaki toplam muhacirin sayısı 100 bini geçmeyecek kadar..."⁴⁸⁷ olarak açıklar. Ayrıca Prens Gorçakof'a göre; Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin sayısı, 150 bin kişi civarındadır⁴⁸⁸. Görünen o ki; hem Rus elçi hem de Prens Gorçakof, rakamları haddinden fazla düşürmektedir. Bu da Avrupa'nın tepkisini çekmemek adına yapılmış bir hareket olsa gerektir. Başka bir İngiliz belgesi olan Morning Post Gazetesi'nde 13 Haziran 1864 tarihi itibariyle Sarıdere Kampı'nda 50 bin Çerkezin olduğunu, Akçakale'de 10.260, Kampoz'da ise 500 kişinin bulunduğu ve bu üç kamp

⁴⁸⁴ Belirtilen kamp yerleri hakkında bkz. Yılmaz, "Kafkas Göçü'nde Trabzon", s. 325-327; Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 31; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 136-138; McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 44; Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimet'i", s. 71.

⁴⁸⁵ Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 346.

⁴⁸⁶ Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Stevens to Earl Russell, No:15, Trebizond, (May 19, 1864), s. 11. Ayrıca bkz. The South Australian Advertiser, (Tuesday, August 30, 1864/ 30 Ağustos 1864, Salı).

⁴⁸⁷ Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Lord Napier to Earl Russell, No:13, St. Petersburg, (May 23, 1864), s. 10. Ayrıca bkz. The Press, (Thursday, September 15, 1864/ 15 Eylül 1864, Perşembe); The Goulburn Herald and Chronicle, (Saturday, August 20, 1864/ 20 Ağustos 1864, Cumartesi).

⁴⁸⁸ The Goulburn Herald and Chronicle, (Saturday, August 20, 1864/ 20 Ağustos 1864, Cumartesi); The South Australian Weekly Chronicle, (Saturday, October 1, 1864/ 1 Ekim 1864, Cumartesi), <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/92258686?searchTerm=circassian&searchLimits=dateFrom=1864-01-01||dateTo=1864-12-31> [3/11/2016].

yerinde toplam 60.760 Çerkezin ölüm kalım mücadelesi verdiği yazar⁴⁸⁹. Diğer yandan Takvim-i Vekayi'nin 2 Ağustos 1864 tarihli nüshasında, Trabzon'da 116.100 muhacirin bulunduğu ve bunlardan 23 bin nüfusun Sarıdere'de, 17 bin nüfusun şehre 3,5 saat mesafede bulunan Akçakale'de, 1300 neferin Giresun'da, 70 bini Samsun şehri dahilinde ve 4800 neferin de Sinop'ta ikamet ettiği yazar⁴⁹⁰.

Faaliyetlerine devam eden Dr. Barozzi, şehirdeki karantina binasını temizlemeye başladı; çünkü Şubat ayında burada bulunan 2300 hastadan 1600'ü ölmüştü. Dolayısıyla buradaki hastalar da dikkatli bir şekilde tahliye edilmeliydi ve Barozzi, burasını da hızlı bir şekilde dezenfekte etti⁴⁹¹. Netice itibariyle Dr. Barozzi'nin çalışmaları, bu göçün kötü sonuçlarını azaltabilmek adına kısmen iyi sonuçlar vermiş ve Trabzon'da işler, iyileşmeye başlamıştı. Nitekim 28 Mayıs'ta İtalyan Konsolos Bosio, şöyle bir rapor hazırladı:

"Ekselansları, şehrin sağlık durumu hala mükemmel. Çerkes göçü, hala durmuş ya da azalmış görünmüyor. Karşı taraftan gemilerin gelişi, kesintisiz sürüyor. Şimdilik Akçakale ve Sarıdere kamplarını gördüm ve 15 günlük süre içinde buradaki nüfus artmış görünüyor. Nitekim bu sayı 18 binden 48 bine çıkmış. Ayrıca Dr. Barozzi, yerli halkın sağlığını korumak adına, Trabzon'a Çerkes girişini engelledi. Gidişat hem ihtiyatlı hem de düzenli bir şekilde devam ederken hastalık raporu olmayacak"⁴⁹².

Sıhhi denetçi Dr. Barozzi, Trabzon'un tekrar hastalık ve ölüm yuvası durumuna dönmemesi için bazı hamleler daha yapmaya çalıştı. Barozzi'ye göre; artık gelenlerin doğrudan doğruya Trabzon'a çıkartılmaları sakıncalı idi ve gelenler, artık muhtelif yerlere götürülmeli idi. Ancak tüm bu yapılanlara rağmen gerek yerel görevlilerin muhalefeti ve yolsuzluğu gerekse malzemelerin yetersizliği yüzünden ölüm oranları halen günde 300-400 civarında idi⁴⁹³.

Şehirde görevli yerel memurlar, bir ihmâl ve uyuşukluk içerisindeydi, bu da türlü sorunlara sebebiyet vermekteydi. Dr. Barozzi, bilhassa göçmen işleri ile ilgilenmesi maksadıyla görevlendirilen Yaver Efendi'den fazlasıyla şikâyetçi idi. Nitekim Yaver Efendi ve yanındaki görevli memurlar, maalesef vazifelerini doğru

⁴⁸⁹ Bkz. Morning Post, (Monday, July 11, 1864/ 11 Temmuz 1864, Pazartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/201-1864-morning-post-circassian-exodus.html> [3.11.2016].

⁴⁹⁰ Takvim-i Vekayi, sayı: 759, (28 Safer 1281/ 2 Ağustos 1864).

⁴⁹¹ Dr. Barozzi'ye yardımcı olmak adına Erzincan'dan 250 kişilik bir grup Trabzon'a geldi. Bunlar, barınaklarda, kamp yerlerinde ve sokaklarda bulunan göçmenleri, şehirden uzaklara ve temiz bölgelere nakletmekle görevlendirilmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon", s. 337-338.

⁴⁹² Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 211-212.

⁴⁹³ Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas*, sayı: 3, 2014, s. 144.

bir şekilde yapmamışlardı⁴⁹⁴. Adı geçen kişi ve yanındaki görevliler, yolsuzluk yaptıkları gerekçesiyle görevden alınmışlardı⁴⁹⁵. Şöyle ki; bu zatlar, muhacirler için komisyonca toplanan yardımları dağıtmakta, muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamakta bir takım sorunlar çıkartmaktaydılar⁴⁹⁶. Bu sebeple Trabzon'daki görevinden alınan Yaver Bey'in yerine Zabtiye Müsteşarı Tefvik Efendi gönderilmiş ve Yaver Bey de Amasya-Canik bölgesine tayin edilmiştir⁴⁹⁷.

Trabzon'da bulunan sağlıkçıların da aynı şekilde görevlerini kötüye kullanmaları, sorumsuz davranışları, yolsuzlukları ve sair hareketlerde buldukları görülmektedir. Nitekim Muhacirin Komisyonu tarafından Trabzon'a gönderilen eczacılardan olan Es-Seyid Hüseyin Efendi, şehirde görevli sağlık çalışanlarının görevlerini yerine getirmediğini, yetkililerin de buna göz yumduğunu ve göçmenlerin vaziyetlerini içeren bir rapor hazırlamıştır. Hüseyin Efendi, kaleme aldığı raporda özetle; muhacirler için Trabzon'a gönderilen 3 doktordan birinin daha önceden İstanbul'a gittiğini, kalanların da şehirdeki yetkili kimselerin cariyelerine baktıklarını; diğer taraftan İstanbul'dan, Trabzon'a bir hayli ilaç ve sair ecza malzemesi gönderilmiş olup bu malzemelerin de şehirdeki doktorların elinde bulunduğu ve doktorların, bunları göçmenlere ulaştırmak yerine başkalarına sattıkları ve paralarını da kendilerinin aldıklarını; yetkili kişilerin, göçmenler arasından bazı kadınları karantinaya götürmek üzere aldığı ancak bu göçmenleri, başka kimselere teslim ettikleri⁴⁹⁸; Trabzon'da kurulmuş olan kamplarda ölümlerin yaşanmasına rağmen bunlara kefen bezi verilmediğinden ölümlerin meydanlarda kaldığı; yine görevli memurların, göçmenlere yiyecek vermediği ve verilmekte olanların da

⁴⁹⁴ Dr. Barozzi'nin, Yaver Efendi ve Vali Emin Muhlis Paşa hakkındaki düşünceleri ve şikayetleri için bkz. BOA, (İ. MVL), D:675, G:30, (3 Zilhicce 1280/ 10 Mayıs 1864).

⁴⁹⁵ Bahsi geçen konu ile ilgili olarak Takvim-i Vekayi'de; Yozgat'ta muhacir iskanı için görevlendirilmiş olan Hafız Paşa'nın yanında bulunan Hasan ve Mahmud namli kişilerin 170 adet mecdiyeyi ahz-u sirkat eylediklerinden ve adı geçen bu iki zatın da üçer sene hapsine karar verildiğinden bahsedilir. Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 759, (28 Safer 1281/ 2 Ağustos 1864)

⁴⁹⁶ Yılmaz, "Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", s. 142. Ayrıca muhacirler için gönderilen ilaçların dağıtılması işinde görevliler, maddi açıdan pahalı ancak hastalara hiçbir şekilde tesir etmeyecek olan ilaçları Avrupa'dan ithal ediyorlardı. Bkz. Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 65; Kardaş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 56.

⁴⁹⁷ BOA, (İ. DH), D:524, G:36128, lef-3, (10 Zilkade 1280/ 17 Nisan 1864). Fransız elçi Schefer'e göre; Yaver Efendi'ye ceza verilmeyip yeni bir atama ile Amasya-Canik bölgesine gönderilmesi, hiç iyi olmamıştır. Bkz. Yılmaz, ""The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 27.

⁴⁹⁸ Yapılan bu köle ticareti hakkında Osmanlı Devleti, 24 Temmuz 1864'te bir talimatname yayınlamış ve buna göre bu tür davranışlar kötülenmiş ve yasaklanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 132-136; Takvim-i Vekayi, sayı:756, (6 Safer 1281/ 11 Temmuz 1864); Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 40.

bozulmuş olduğunu; Yaver Efendi'nin yerine gönderilmiş olan Tevfik Efendi'nin dahi esir göçmen kadın alma işlerinde bulunduğunu iddia etmiştir⁴⁹⁹.

Eczacı Hüseyin Efendi, raporunu derledikten sonra ilişikte bir de mektup yazmış ve mektupta, bölgedeki doktorların görevlerini gerektiği gibi yapmadığı, kimsenin kendisine yardım etmediği ve göçmenlerle ilgilenme konusunda yalnız kaldığı, bu yüzden ya bölgeye yeni doktorların tayin edilmesi gerektiğini ya da mevcut doktorların uyarılması gerektiğini belirtmiştir⁵⁰⁰. Bab-ı Ali ise verdiği cevapta, şayet Hüseyin Efendi'nin söyledikleri doğru ise bu durumun, ne hazineye ne de göçmenlere bir yararı olmadığı; bilakis böyle bir şeyin hem hazineye külfet oluşturduğunu hem de göçmenlerin durumunun kötüleştiğini söylemiş ve yetkili memurların ve doktorların görevlerine devam edeceklerini ancak kesinlikle uyarılacaklarını bildirilmiştir⁵⁰¹. Aynı şekilde Amasya Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Efendi de Muhacirin Komisyonu'na, görevlilerin suiistimallerini içeren bir rapor göndermiştir. Abdülhamid Ziyaeddin Efendi, 18 Şubat 1864 tarihli raporunda; göçmenlerin iskanı için tayin edilen memurların, yerleştirme işlemini tamamladıktan sonra onları sürekli gözetlemeleri ve ihtiyaçlarını temin etmeleri gerekirken bu memurların, bir-iki ayda bir sadece sancak başlarına giderek göçmenlerin durumlarını sordukları ve böylelikle işlerini hakkıyla yaptıklarını belirterek maaşlarını almalarının yanında bu görevlilere, rütbe ve nişan dahi verildiğini bildirmiştir⁵⁰². Bunun dışında teftiş için Anadolu'ya gönderilen Ahmed Vefik Efendi'nin raporunda; Kocaeli Mutasarrıfı Hasan Efendi'nin, göçmenlerin masraflarını karşılamak üzere ahalden tahsil edilen vergilerin yanında bir miktar da akçe topladığını ve bu paralardan 60 bin kuruşu, zimmetine geçirdiğini bildirmiştir⁵⁰³.

Antoine Fauvel tarafından görevlendirilen ve Trabzon'da yaklaşık iki ay kadar kalan Dr. Barozzi, şehirde hatırı sayılır değişiklikler yapmış ve ölümleri

⁴⁹⁹ Bu kanıt için bkz. Pul, "Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", s. 414. Diğer taraftan bu türlü yolsuzluklara rağmen Bab-ı Ali, göçmenlere yardım yapmaya gayret etmiştir. Örneğin; Mart 1864'e kadar göçmenler için yiyecek temininde ve bina inşasında kullanılmak üzere Trabzon'daki memurlara toplam 264.632 kuruş göndermiştir. Bkz. Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 19.

⁵⁰⁰ Bkz. Pul, "Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", s. 414-415.

⁵⁰¹ Pul, "Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", s. 415.

⁵⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 111-112. Ayrıca Bab-ı Ali, gelen şikayetler doğrultusunda Anadolu'nun yedi iskan bölgesinde memur değişikliği yapmıştır. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 112.

⁵⁰³ Takvim-i Vekayi, sayı: 715, (13 Rebiülahir 1280/ 27 Eylül 1863).

azaltmayı başarmıştır⁵⁰⁴. Şehri göçmenlerden arındıran, defin işlemlerini tüm hassasiyetiyle gerekli şekilde gerçekleştiren; göçmenleri, şehir dışında oluşturulan kamp yerlerine taşıyan ve bu vesileyle göçmenlerin, şehir merkezindeki kötü durumlarını bir nebze de olsun düzeltmeyi başaran ve belki muhaliflerin ayak diremeleri ve kötü muameleleri olmasa daha nice şeyler yapacak olan İtalyan Dr. Barozzi, Mayıs ayı itibariyle Samsun'a gönderilmiştir.

Dr. Barozzi'nin Trabzon'dan ayrılmasının ardından şehirde daha önce bahsi geçen memur ihlalleri maalesef devam etmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki, kentteki mevcut göçmen sayısı her geçen gün artmasına rağmen Dr. Barozzi'nin başlatmış olduğu iyileştirme çalışmaları, meyvelerini vermeye başlamıştı; en azından şehrin ve göçmenlerin durumu eskisi kadar kötü değildi⁵⁰⁵. Fakat bir süre sonra göçmenlerin artması ve havaların ısınması ile şehir ve kamplar, yine eski halini almaya başlamıştı.

Mayıs ayının ortalarına doğru bu şehirde vaziyet daha kötü duruma gelmiştir. Otago Daily Times'ın 2 Ağustos 1864 tarihli haberine göre; 4 Mayıs'ta İstanbul'dan gelen raporda, Trabzon'da yaklaşık 60 bin Çerkezin biriktiği ve bunların perişanlığının her geçen gün artmakta olduğu yazar⁵⁰⁶. Bu dönemde Samsun'da ise yiyecek ve barınak arayan 10 bin göçmen olduğu bildirilir⁵⁰⁷. Ayrıca Trabzon'daki Rus Büyükelçisi Moshnin'in raporuna göre ise 6 bin Çerkezin, Batum'a geldiği ve yaklaşık 4 bininin Çürüksu adlı yere gönderildiği ve bu insanların hepsinin aç ve hasta olduğu belirtilir. Ayrıca günde 7 göçmen öldüğünü belirten Moshnin, Trabzon ve çevresinde de 240 bin kadar Çerkezin bulunduğunu ve bunların da 19 bininin hayatını kaybettiğini söyler. Moshnin raporunda ayrıca 63.290 Çerkezin Trabzon'da bırakıldığı ve diğerlerinin başka yerlere dağıtıldığını söyler. Şu durumda Giresun'da 15 bin, Samsun'da ise 110 bin göçmenin olduğu ve birçoğunun tifüs ve çiçek hastası olduğunu bildirir⁵⁰⁸. Aralık 1864 itibariyle ise Trabzon'a gelenler 100 bini bir hayli

⁵⁰⁴ Hertford Mercury and Reformer, (Saturday, May 21, 1864/ 21 Mayıs 1864, Cumartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/212-1864-hertford-mercury-circassian-refugees.html> [3.11.2016].

⁵⁰⁵ Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 211; Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 27.

⁵⁰⁶ Otago Daily Times, (Tuesday, August 2, 1864/ 2 Ağustos 1864, Salı). Ayrıca bkz. Otago Witness, (Saturday, August 6, 1864/ 6 Ağustos 1864, Cumartesi); Newcastle Journal, (Tuesday, May 17, 1864/ 17 Mayıs 1864, Salı); Hertford Mercury and Reformer, (Saturday, May 21, 1864/ 21 Mayıs 1864, Cumartesi).

⁵⁰⁷ The Nashville Daily Union, (Tuesday, June 21, 1864/ 21 Haziran 1864, Salı).

⁵⁰⁸ Moshnin'in raporu için bkz. Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 208.

geçmiş ve kış ayı olması sebebiyle bu insanların idaresi zorlaşmıştır. Nitekim barınacak yer arayan Çerkezler, ağaç diplerine sığınıyorlardı⁵⁰⁹.

Gelen Çerkezlerin çoğu, reisleri ile geliyor ve nitekim Trabzon'a varanlar da kendi reislerinin bulduğu barınaklarda kalıyorlardı⁵¹⁰. Ancak durumu olmayanlar ve kalacak bir yer bulamayanlar ise öylece sokaklarda, köşe başlarında, dükkan ve evlerin kapı eşiğinde yatıyorlardı. Gelenlerin büyük çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluştuğu için onlardan ölenler çok daha fazla olmuştu⁵¹¹. Justin McCarthy'nin verilerine göre 1863 kışında Trabzon'da günde 20 ile 50 kişi arasında Çerkez ölüyordu. Fakat 1864 senesi itibariyle göçler hız kazandığından ölüm oranları da artmıştı⁵¹². Şöyle ki; yine McCarthy'ye göre Trabzon'da günlük ölüm oranı yukarıda verilen rakamları çok aşmış ve bir bahar sonra günlük ölüm oranı 500'e kadar çıkmıştır⁵¹³. 1864 senesinden sonra ölüm oranlarının hızla arttığına kanıt olarak İngiltere'nin Trabzon elçisi Stevens'in ülkesine gönderdiği rapor gösterilebilir. Nitekim bu raporda adı geçen zat, Trabzon'da günlük ölümlerin % 50'ye ulaştığını bildirir⁵¹⁴ ki; bundan biraz evvel McCarthy'nin aktardığına göre ölüm oranları % 30 olarak verilmişti⁵¹⁵. Her geçen gün açlık ve hastalığın artmasıyla orantılı olarak ölümler de artmıştır. Bunun yanında bahsi geçen bu ölümler sadece Çerkezler arasında yaşanmıyordu; yerli Osmanlı ahalisi ve sağlık çalışanları da göçlerden nasibini almıştı.

Çerkezler ile temas kuran yerli ahali, yetkili ve çalışanlardan çoğu da ya hastalığa yakalanmış ya da ölmüştü⁵¹⁶. Fransız uyruklu bir doktor, tifüse yakalanıp hayatını kaybetmişti. Diğer yandan İngiliz uyruklu bir doktor ise göçmenlerin sayısı

⁵⁰⁹ Abdullah Saydam, "Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsin'e'den Memâlik-i Mahrûsaya", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 87.

⁵¹⁰ London Evening Standart, (Monday, April 25, 1864/ 25 Nisan 1864, Pazartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/204-1864-london-standard.html> [3.11.2016].

⁵¹¹ Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 139; Newcastle Journal, (Monday, June 6, 1864/ 6 Haziran 1864, Pazartesi).

⁵¹² 1864 senesi itibariyle göçler arttığından İngiliz, Yunan ve Mecklenburg (Kuzey Almanya eyaleti) gemileri de muhacir taşımada kullanılmıştır. Bkz. Firuzoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", s. 692.

⁵¹³ Bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 41.

⁵¹⁴ Bu sayılar hakkında birkaç örnek için bkz. Pinson, "Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", s. 54; Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 26; Ayrıca İngiltere'nin Sohumkale'deki elçisi Dickson, oradaki limanlarda da halen bekleyenlerin bile hastalıklardan öldüğünü rapor etmiştir. Bkz. Leeds Mercury, (Friday, June 10, 1864/ 10 Haziran 1864, Cuma).

⁵¹⁵ Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 208.

⁵¹⁶ Bkz. Dundee Courier, (Tuesday, July 12, 1864/ 12 Temmuz 1864, Salı), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/199-1854-dundee-courier-the-circassians.html> [3.11.2016].

çok fazla olduğundan hepsi ile ilgilenen fırsatı olmamıştı⁵¹⁷. Ayrıca şehirlerdeki sağlık koşullarından şikayetçi olan bazı konsoloslar, bu durumdan şikayet ederek ayrılmaya karar vermişlerdir. 1862'de Samsun Konsolosu Barker, yerine İsveçli yardımcısını bırakarak şehirden ayrılmıştır. Fakat Konsolos yardımcısı, tifüse yakalanarak ölmüştür. Nitekim Konsolos Barker'in selefi de hastalandığı için Girit'e gönderilmişti. Varna'da da Konsolos Suter, hastalanıp ölmüştür. Halefi St. Clair ise hastalık sebebiyle izin almıştır. Aynı şekilde diğer bölgelerde de durum böyledir⁵¹⁸. Dolayısıyla Çerkezlerin göçü ile birlikte hastalık ve ölümler de Osmanlı Devleti'ne göç etmişti denilebilir. 1 Aralık 1863-17 Şubat 1864 tarihleri arasında Trabzon'da muhacirlerden 3000, yerli Türklerden 470, Rumlardan 36, Ermenilerden 17, Katoliklerden 9, Avrupalılardan da 6 kişi hayatını kaybetmişti⁵¹⁹. Öyle ki; bunun yanında muhacirlerin yanlarında getirdiği az sayıdaki sığırlar bile hastalanmış ve bu durum Trabzon'da sığır vebasına dönüşmüştü. Dolayısıyla yerlilerin hayvanları da hastalık neticesinde telef olmaya başlamıştı⁵²⁰. Adı geçen kamplarda bile durumun kötülüğünden bahsedilmişti ve burada bilinmesi gereken en önemli husus, kampların çevresindeki yerlilerin de başka yerlere göç ettiği⁵²¹. Bu yaşananlardan sonra Osmanlı yerlileri, hastalık ve ölümlerden çekindiği için şehri terk etmeye başlamışlardır.

Trabzon'a varan Çerkezlerin getirdiği hastalıklar ile yerli ahali fazlasıyla olumsuz etkilenmişti⁵²². Muhacirler ile yerliler arasında yaşanan herhangi bir temas halinde biraz sonra yerliler arasında da ölümler yaşanıyordu. Bu sebeple yerliler ve bilhassa da fırıncılar, Trabzon'dan ayrılmaya başlamışlardı. Dolayısıyla fırınlar kapanmış ve ekmek üretimi tamamen durmuştu. Fırınların kapanması ve Osmanlı yerlilerinin yaptığı yardımlar da an itibarıyla kesilince Çerkezler, daha da kötü

⁵¹⁷ Kardaş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 56.

⁵¹⁸ Hastalıkların yayılması sebebiyle Samsun Konsolosluğu tamamen Trabzon'a devredilmiştir. Rumeli'deki İngiliz Konsolosları ise yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca Trabzon Konsolosu Stevens ise göçmenleri, kendi evinin bahçesinde barındırmaya başlamış fakat kötü şeyler görmesi sebebiyle 1867'de "akli dengesi bozuk olduğu halde" yerini Sir Glifford Palgrave'a bırakmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 51.

⁵¹⁹ The South Australian Advertiser, (Tuesday, August 30, 1864/ 30 Ağustos 1864, Salı). Ayrıca bkz. The Press, (Thursday, September 15, 1864/ 15 Eylül 1864, Perşembe); The South Australian Weekly Chronicle, (Saturday, October 1, 1864/ 1 Ekim 1864, Cumartesi); Erdem, "Salgın Hastalıklar", s. 194; Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 65; McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 44. Ayrıca bu zamanda şehirde 10-12 bin göçmen vardı. Bkz. Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 13; Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 344.

⁵²⁰ Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 32.

⁵²¹ Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 32.

⁵²² Konu ile ilgili olarak bkz. The New Zealand Spectator and Cook's Strait Guardian, (Wednesday, August 17, 1864/ 17 Ağustos 1864, Çarşamba); The Empire, (Thursday, August 4, 1864/ 4 Ağustos 1864, Perşembe).

duruma düşmüşlerdi⁵²³. Nitekim Çerkezler arasında ölümler de artmış ve ilk etapta Trabzon'daki ölü sayısı 30 bin iken⁵²⁴ 1865'e kadar bu sayı, 53 bine yükselmiştir⁵²⁵.

Çerkez muhacirlerin, Osmanlı Devleti'nde ilk duraklarından olan Trabzon'da vaziyet oldukça vahimdir. Sahillere yığılan Çerkezler, şehrin içlerine kadar ilerlemekte ve bulabildikleri her yere sığınmaktaydılar. Ancak gelirken zaten bir çoğu hasta olduğundan şehre varır varmaz biraz sonra hayatını kaybedenlerin sayısı da bir hayli fazladır. Dahası; barınma noktalarında iç içe yaşayan muhacirler, yiyeceklerin azlığı, hijyenik olmayan yerlerde konaklama, ısınma problemleri ve ilaç ve doktor teminindeki eksiklik ölüm oranları daha artırmaktaydı⁵²⁶. Diğer yandan ölen muhacirlerin defin işlemleri dahi yapılamadığı gibi defnedilenler de pek doğru şekilde gömülemiyordu. En ufak bir yağmurda toprağın hemen altına gömülen cesetler gün yüzüne çıkıyor; böylece etrafi ceset kokusu sarıyor ve virüsler de daha rahat yayılma imkanı buluyordu. Bu da civarda yaşayan yerli ahaliyi dahi etkilemekteydi. Bununla birlikte yerliler, hastalık bulaşma tehlikesinden korkarak şehri terk etmeye başlamışlardı. Bab-ı Ali ise duruma müdahale etmek amacıyla bölgeye yetkililer gönderilmiş fakat bu kimseler de görevlerini yerine getirmemişti. Son olarak göçleri düzene sokabilmek adına şehir dışında kamplar oluşturulmuş ancak bunlar da kötü gidişi durduramamıştı. Aksine sıcakların artmasıyla ölüm oranları da artmaya başlamıştı. Tabii diğer varış noktalarında da durum pek farklı değildi. Nitekim Samsun, Rumeli ve İstanbul'da da muhacirler, fevkalade kötü durumlarla karşı karşıyaydı.

3.2.1.2. Samsun'daki Durum

Samsun'daki koşullar da Trabzon'daki gibi endişe vericiydi. Bu durumda Dr. Barozzi, "Karadeniz kıyılarını seyahat ederek göçmenlerin gelebileceği yerleri tespit etmek ve buralarda önlemler almak" misyonu doğrultusunda Tuna Vapuru ile Trabzon'dan ayrıldı ve 15 Mayıs 1864'te Samsun'a geldi⁵²⁷.

Trabzon'daki kötü vaziyeti düzeltmeye muktedir olan Dr. Barozzi, Samsun'da da oldukça hijyensiz bir ortamla karşılaşmıştır. Ocak 1864 itibariyle, açlık ve

⁵²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Stevens to Earl Russell, No:1, Trebizond, (February 17, 1864), s. 1.

⁵²⁴ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 41; Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 208-210.

⁵²⁵ Kardaş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar*, s. 59.

⁵²⁶ Erdem, "Salgın Hastalıklar", s. 192.

⁵²⁷ Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Stevens to Earl Russell, No:15, Trebizond, (May 19, 1864), s. 11.

hastalıklardan iyice yıpranan göçmenler, Samsun'un yerli halkına ait olan meyve bahçelerine, tarlalarına ve ağaçlarına zarar vermeye başlamıştı. Müfettiş Rıza Efendi'nin raporuna göre yeni doğan bebekler bile giyecek elbise bulunmadığı için çıplak vaziyette bekliyordular. Ancak burada ulaşım koşulları daha iyi olduğundan Amasya ve Çarşamba'ya göçmen nakli kolay yapılabilmekteydi. Böylelikle şehirde birikmelerin önüne geçilebiliyordu. Bununla birlikte Nisan ayı itibariyle Trabzon'da yığılmalar başlayınca göçmenlerin büyük çoğunluğunun Samsun'a gönderildiğinden bahsedilmişti. Bundan sonra Samsun'da da durum kötüleşmeye başladı⁵²⁸.

İtalyan Konsolos Bosio'nun raporuna göre; Nisan 1864 ortalarında şehirde 10-12 bin göçmen bulunurken Trabzon'dan buraya yapılan sevkiyat neticesinde birkaç hafta içerisinde Samsun'daki göçmen sayısı 80 bine ulaşmıştı⁵²⁹. Dolayısıyla kısa süre içinde şehrin etrafı ve barınaklar göçmenlerle dolmaya başlamış ve temel gıda da giderek azalmıştı. Nitekim açlık, sefalet, çiçek, dizanteri ve tifüs hızlı bir şekilde göçmenleri katletmeye başlamış ve tahmin edileceği üzere ölüm oranları hızla artmıştır. Elçi Stevens'in 19 Mayıs 1864 tarihli raporuna göre; Samsun'a 35-40 bin göçmen daha gelmiş ve hastalık ve açlığın etkisiyle son 48 saat içinde 500 kişi hayatını kaybetmiştir. Trabzon'da olduğu gibi Samsun'da da fırıncılar, korkudan şehri terk etmeye başlamış ve şehirde ekmek sıkıntısı ortaya çıkmıştır⁵³⁰. Bu durumda Dr. Barozzi, şehri ve göçmenleri bir organize etmek için Samsun'a gelmiştir⁵³¹.

"Her yerde hasta, ölmek üzere olan ve ölmüş insanlar ile karşılaşsınız. Her konut, her sokağın köşesi, her nokta göçmenler tarafından işgal edilmiş ve her yer, enfeksiyon içinde bir yuva haline gelmişti"⁵³².

Dr. Barozzi, Samsun'daki ilk gözlemleri hakkında, Trabzon'daki elçi Bosio'ya bunları söylüyordu. Çünkü şehir, tam bir felaketi yaşıyordu ve Bosio'ya göre; Dr. Barozzi, Samsun'un bu durumu karşısında, Trabzon'daki gibi başarılı olamayacaktı⁵³³. Nitekim Sıhhi Müfettiş Dr. Barozzi, 20 Mayıs 1864 tarihinde Sağlık Kurulu'na gönderdiği raporda Samsun ile şunları söylemektedir:

⁵²⁸ Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 28.

⁵²⁹ Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 212.

⁵³⁰ The Adelaide Express, (Tuesday, August 30, 1864/ 30 Ağustos 1864, Salı). Ayrıca bkz. The Press, (Thursday, September 15, 1864/ 15 Eylül 1864, Perşembe); The South Australian Weekly Chronicle, (Saturday, October 1, 1864/ 1 Ekim 1864, Cumartesi).

⁵³¹ Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Stevens to Earl Russell, No:15, Trebizond, (May 19, 1864), s. 11. Ayrıca bkz. The Press, (Thursday, September 15, 1864/ 15 Eylül 1864, Perşembe).

⁵³² Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 28; Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 212; Chek (vd), "Yeniden Yazılan Tarih", s. 12.

⁵³³ Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 29.

"Efendiler, 6 gün önce Samsun'a vardım. Şehrin ve göçmenlerin kötü durumunu anlatmaya kelimeler yetiremem. Hanlarda, yıkık binalarda ve ahırlarda 8-10 bin Çerkes var. Bunun dışında Irmak ve Derbend kamplarından gelen 30 bin göçmen de meydanlarda beklemekte, yerlilerin mahsullerine saldırmış ve kısacası her yeri işgal etmiş vaziyettedir. İş yerlerinin ve evlerin kapı önlerinde, eşiklerde, bahçelerde, sokağın her köşesinde hasta, ölmek üzere ve hatta ölmüş insanlarla karşılaşmak mümkün. En önemlisi de Karantina binası yaklaşık 30 kişi alabilecek iken burada 207 göçmen barınmakta. Dolayısıyla burayı boşaltmak gerekti ancak hamallar bile buraya girmeye cesaret edemiyordu. Bu binaya kıymetli iş arkadaşım Ali Efendi ile birlikte girdik ve çürümüş sayısız ceset çıkardık. İtiraf etmeliyim ki; Trabzon'da gördüklerim, Samsun'da şu ana değin gördüğüm korkunç manzara ile asla mukayese edilemez. Kamplarda ise 40-50 bin kişi perişan halde hastalıkla mücadele ediyor ve kuvvetle muhtemel büyük çoğunluğu ölecektir. Şehrin mutasarrıfı Ata Bey, gördüğüm kadarıyla çok çaresiz, üstelik ne parası ne de kredisi var. Ölülerini kaldırmakla görevlendirilen adamlara ödeyecek parası bile bulunmuyor. Kaldı ki, bu insanlarla ilgilecek kimse de yok, ölümleri defnetmek için hiçbir şey yok; at, araba, tekne kısacası hiç bir şey yok. Göçmenlerin çoğu, günlerdir bir şey yemeden öylece bekliyorlar. Dolayısıyla ben bir şeyler yapmaya çalıştım, mısır tüccarları ve Bay Serkis Kirorkyan ile görüştim ve onlar, bize bir miktar un temin ettiler. Ayrıca biraz da mısır unu buldum ve böylece şehirde biriken 70-80 bin göçmeni az da olsa rahat ettirebildik.

Bir diğer görevim, şehirdeki her yere saçılmış olan ölümleri ortalıktan kaldırmaktı ve ben de kentin boşaltılması ve temizlenmesine gayret ettim. Diğer taraftan sahilde bekleyen 11 gemi ve 7 sandal içerisindeki Çerkesleri, karaya çıkartmaya çalıştım ve bu insanları, şehre birkaç mil uzaklıktaki Kumluca'ya gönderdim. Fakat bilinmesi gereken bir diğer husus da para ve polis gücünün azlığıdır. Yaşanan hengameyi düzeltebilmek için paraya ve polise ihtiyaç vardır. Keşke Sadrazam Hazretleri buraya gelip bu manzarayı görse.

Sonuç olarak mutasarrıfın parası yok, şehirde 70-80 bin göçmen var ve unumuz olsa dahi ekmek yapabilecek fırıncı yok. Öyleyse asıl soru şu; bu insanlar nasıl ve ne ile beslenecek? Nitekim her gün açlıktan ölenler var."⁵³⁴

Dr. Barozzi'nin bu raporundan sonra yaptığı faaliyetler neticesinde şehirdeki kötü durum iyileşmeye başlamıştı. Ancak tahmin edileceği üzere göçmenlerin Çerkezistan'dan Trabzon, Samsun gibi liman kentlerine gelişleri devam etmekteydi. Nitekim Sıhhi Müfettiş Dr. Barozzi'nin raporunda 20 Mayıs'ta 70-80 bin olarak verilen göçmen sayısı, aynı ayın sonunda 100 bine; Haziran itibarıyla de 120 bine kadar ulaştığı ve günlük ölüm oranları 700-800 kişi arasında seyrettiği görülür⁵³⁵. Dahası; Dr. Barozzi, 22 Mayıs'ta Konsolos Bosio'ya gönderdiği raporda, göçmenlerin halen çok perişan olduğunu ve daha da kötüsü yetkililerin, göçmenler için yapmayı planladığı şeylerin eksiklikler yüzünden yapılamaması olduğunu belirtmiştir⁵³⁶.

⁵³⁴ Bahsi geçen bu rapor için bkz. Herts Guardian Agricultural Journal and General Advertisers, (Saturday, June 18, 1864/ 18 Haziran 1864, Cumartesi); Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 68-71; Chek (vd), "Yeniden Yazılan Tarih", s. 12; Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 29-31; Kyriakidis, "Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration", s. 212-213; Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 347-348.

⁵³⁵ Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", s. 146.

⁵³⁶ Raporda ayrıca göçmenlerin çöp topladıkları, ölümlerin halen önlenemediği ve havalar ısındığı zaman durumun daha da kötü olmasının muhtemel olduğu bildirilmiştir. Bkz. Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 31.

Samsun'daki göçmen sorununu, ayrıca Amerikalı Misyoner olan Henry John Van Lennep⁵³⁷ isimli bir seyyah da anılarında aktarmıştır. Van Lennep, 8 Mayıs 1854'te Samsun'a geldiğinde Çerkez göçleri yaşanmaya başlamıştı. Şehre adım attığı ilk günden beri Van Lennep, Çerkez göçlerini dikkatle gözlemlemiş ve sürekli kaydetmiştir. Adı geçen seyyahın verdiği bilgilerde; kentin göçlerden önceki nüfusu 10 bin civarında iken, göçlerle birlikte bu sayının 45 bini hayli geçtiğini söyler ve göçmenleri karınca sürüsüne benzetir⁵³⁸. Van Lennep'in aktardıklarına göre; Osmanlı Devleti, şehrin her yerinde göçmenler için yardım çadırları oluşturmuş ve onlara sürekli yemek dağıtmaya gayret etmiştir. Yerli halkın da göçmenlere yardımlarından bahseden Van Lennep, Çerkezlerin daha rahat yaşayabilmek adına kıymetli eşyalarını ve çocuklarını dahi satmaya çalıştıklarını belirtir⁵³⁹.

Haziran 1864 itibariyle kente yeni göçmenler gelmeye devam etmekteydi. Dolayısıyla erzakları azalan bu insanlar arasında ölüm oranları da bir o kadar artmaktaydı. Nitekim şehir henüz tam olarak iyileştirilememişken halen göçmenlerin gelmesi devam ettiğinden Dr. Barozzi, Trabzon'da yaptığı gibi burada da şehre göçmen alımını durdurmaya çalıştı. Ancak bu sefer gerek gemi kaptanları ve gerek Çerkezlerin baskısı olunca göçmen akını durdurulamamıştır. Netice itibariyle Meclis-i Tahaffuz, limanlardaki vaziyeti tam olarak öğrenebilmek ve birtakım düzeltmeler yapabilmek için Dr. Barozzi'yi İstanbul'a çağırmıştır⁵⁴⁰.

Antoine Fauvel tarafından önce Trabzon'a gönderilen ve burada hatırı sayılır iyileştirmeler yapan Sıhhi Müfettiş Dr. Barozzi, daha sonra Samsun'da görevine devam etmiştir. Gittiği bu iki liman şehrinde de gerek göçmenlerin durumlarını ve gerek şehirlerin durumlarını, kısmen de olsa düzeltmeyi başarabilen Dr. Barozzi, bilhassa Trabzon'da yetkililerin muhalefeti ile de sıkça karşı karşıya kalmıştır. Hiç bir türlü yardım ve faaliyetten kendisini esirgemeyen Dr. Barozzi, öyle ki; Samsun'da

⁵³⁷ 18 Mart 1815'de İzmir'de doğan Henry John Van Lennep, 15 yaşındayken ABD'ye gitmiş, 1837 senesinde Massachusetts Amherst Koleji'ni bitirmiş ancak misyoner olmak istediği için Andover İlahiyat Okulu'nda eğitimine devam etmiştir. Ardından Connecticut Hartford'da eğitimini tamamlayan Van Lennep, 27 Ağustos 1839'da Amherst'te Kongregasyon delegeliğine tayin edilmiştir. Aynı yıl Yabancı Misyonlar İçin Amerikan Yardım Heyeti'nin (American Board of Commissioners for Foreign Missions) bir misyoneri olarak Osmanlı Devleti'ne gelen ve İzmir'de görev yapan Van Lennep, 10 yıl Osmanlı Devleti'nde misyonerlik görevi yapmış; ilk başta ilahiyat okulunda sonra ise Robert Koleji'nde dersler vermiş ve 1854'te Samsun'a gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan Tural, "Bir Bürokrat ve Bir Seyyah Gözüyle Canik (Samsun) Sancağı", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XVII/1, Ocak 2008, s. 82-83; Hakan Tan, Ali Çakır, "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyıl Ortalarında Batı ve Orta Karadeniz İzlenimleri", *Studies of The Ottoman Domain*, V/8, Ocak 2015, s. 81.

⁵³⁸ Tan, Çakır, "Bir Misyonerin Karadeniz İzlenimleri", s. 85-86.

⁵³⁹ Tural, "Bir Seyyah Gözüyle Canik", s. 84-85.

⁵⁴⁰ Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 34; Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", s. 146.

karantina binasına kendisi girmiş ve birçok çürümüş ceset çıkartmıştır. Kendi sağlığını hiçe sayarak göçmenlerin o kötü durumlarını güzelleştirmek ve görevini layıkıyla yapmak adına, şu durumda dahi yolsuzluk yapabilen şehirde görevli Türk yetkililerine de güzel bir örnek olmuş olsa gerektir. Netice itibariyle İtalyan Hekim Dr. Barozzi, 5 Haziran 1864 tarihinde Meclis-i Tahaffuz'un davetiyle İstanbul'a dönmüştür.

İstanbul'a dönen Dr. Barozzi, 14 Haziran'da gerçekleşen görüşmede Meclis-i Tahaffuz'a Haziran ayının ilk günleri hakkında bilgi vermiştir⁵⁴¹. Ardından durumun vahametini göstermek adına bu bilgiler, komisyon üyelerinin imzaları ile Fuad Paşa'ya sunuldu. Dr. Barozzi'nin şehirden ayrılmasından sonra Samsun'da işler daha da kötüleşmeye başladı. Nitekim 15 Haziran'dan sonra hem Trabzon hem de Samsun'daki göçmen akını artarak devam etmiştir. Belirtmek gerekir ki; Fuad Paşa'ya sunulan rapor doğrultusunda Samsun ve Trabzon'da alınan önlemler daha da artmaya başladı. Yani Dr. Barozzi'nin raporu, Osmanlı hükümetinin konuya daha önemle yaklaşmasını sağladı denilebilir. Bu münasebetle 30 Haziran 1864 tarihi itibariyle Samsun'daki göçmen sayısı 100 bine kadar gerilemiş ve günlük ölüm oranları da 300'e kadar düşmüştür. Ancak ne yazık ki 7 Temmuz'da Karantina Doktoru Marcoaldi'nin gönderdiği rapora göre; bu sefer Çerkezler arasında kızamık baş göstermiş ve tifüsün etkisi de hızla artmıştır. Bütün bunların neticesinde artan ölümler sebebiyle Samsun'da göçmen sayısı hızla düşerek 80 bine kadar gerilemiştir⁵⁴².

Samsun'daki kamplarda da aynı şekilde göçmenler, hastalık ya da açlıktan hayatını kaybediyorlardı. Mayıs 1864'te Derbend ve Irmak'ta günlük ölüm oranı 500 kişi idi. Kurupelit, Kılınçdede, Çarşamba, Bafra, Akçay, Kürtürmağı ve Kumcağız gibi yerlerde toplam 13.558 kişi hayatını kaybetmiştir. 17 Haziran tarihli bir raporda Samsun'da 120 bin muhacir bulunduğu ve günlük ölüm oranlarının 260-290 arasında seyrettiği belirtilir⁵⁴³. 30 Haziran'da ise Samsun'da bu sayının 100 bine düştüğü

⁵⁴¹ Dr. Barozzi, 14 Haziran'da Meclis-i Tahaffuz'a sunmuş olduğu sözlü raporu, 28 Haziran 1864 tarihinde yazılı olarak ve daha ayrıntılı bir şekilde sunmuştur. Fakat bu sefer yaptıklarını değil, yapılması gerekenleri sunan Dr. Barozzi, bahsi geçen raporda; Trabzon ve Samsun'daki durumdan, buralardaki göçmen sayılarından, kampların vaziyetinden, yolsuzluklardan, hastalık ve ölümlerden, nakillerde yaşananlardan, yetersizliklerden ve en sonunda da kendi önerilerinden bahsetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", s. 149-152.

⁵⁴² Dr. Marcoaldi, bu raporundan birkaç gün sonra 20 Temmuz 1864 günü son raporunu yazıp imzaladığı esnada tifüsten hayatını kaybetmiştir. Dr. Marcoaldi, son raporunda; eski kötü günlerin tekrar geldiğini, ölümlerin yeniden öylece meydanlarda bırakıldığını ve günlük ölüm oranının 300-350 arasında seyrettiğini söylemiştir. Bkz. Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", s. 146-147.

⁵⁴³ Morning Post, (Monday, July 11, 1864/ 11 Temmuz 1864, Pazartesi).

ancak günlük ölüm oranının artarak 300'e çıktığı rapor edilir⁵⁴⁴. Bazı Avustralya ve İngiliz gazetelerindeki haberlerde ise Samsun'da sadece kıyıda 45 bin kişilik bir göçmen grubunun beklediği, bunların çok perişan bir halde oldukları, buradaki günlük ölüm oranının 500-700 kişiye kadar çıktığı belirtilir. Ayrıca bu muhacirlerden bazılarının çadırlarda ancak büyük çoğunluğunun barınaksız olarak öylece tepe ve vadilerde yattıklarından bahsedilir⁵⁴⁵. Bu da gösteriyor ki, zaten hasta olan çocuk ve kadınlar, dışarıda ve ölmüş olan soydaşlarının arasında kaldığından ölüm oranları, zamanla daha da artmıştır⁵⁴⁶. Eylül ayından itibaren ise hem kamp yerlerinde hem de şehirlerde göçmen sayısı gittikçe azalmaya başlamıştır. Nitekim kış aylarının da yaklaşmasıyla göçmenlerin kesin iskan yerlerine gönderilmesine çalışılmıştır. Bu bağlamda Trabzon'da Schefer, Samsun'da ise Doulcet, göçmenleri taşımak için daha fazla gemi talep etti⁵⁴⁷.

3.2.1.3. İstanbul, Rumeli ve Diğer Yerlere Göçmen Nakli

Samsun ve Trabzon'da yığılan göçmenler, gemilerle daha rahat edebilecekleri ve adı geçen bölgelere nazaran daha güvenli yerler olan İstanbul, Rumeli, Kıbrıs, Libya ve Trablusgarb gibi bölgelere nakledilmeye başlanmıştı⁵⁴⁸. Dunfermline Press Gazetesi'nde bu nakillerin birinde 40 bin Çerkezin, önce Köstence'ye ardından demir yolu ile Çernovada'ya ve Rusçuk yakınındaki Tuna'ya ve bu hat üzerinden de Zıştovi ve Vidin'e, Tuna kıyılarına, Sofya ve Niş içlerine dağıtıldığı anlatılır. Haberin devamında Çernovada'ya nakledilen Çerkezlerin çıplak, aç ve korkmuş halde oldukları ve son üç haftada yolculukta ölenlerden bağımsız olarak 6 bin kişinin daha

⁵⁴⁴ Stirling Observer, (Thursday, July 21, 1864/ 21 Temmuz 1864, Perşembe).

⁵⁴⁵ The Mercury, (Saturday, December 3, 1864/ 3 Aralık 1864, Cumartesi), <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/8829821?searchTerm=circassian&searchLimits=dateFrom=1864-01-01|||dateTo=1864-12-31> [3/11/2016]. Ayrıca 20 Ağustos itibarıyla de sadece bir günde 2200 göçmenin kente geldiği; 5-19 Ağustos arası Trabzon'a 40 bin göçmen daha ulaştığı ve günlük ölüm oranının ise 360-370 arasında olduğu bildirilmiştir. Diğer taraftan Samsun'da da durumun çok kötü olduğu ve Karantina Sağlık görevlisinin dahi ölüm döşeginde olduğu ve göçlerin halen her gün devam ettiği rapor edilmiştir. Bkz. Rochdale Observer, (Saturday, August 20, 1864/ 20 Ağustos 1864, Cumartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/203-1864-rochdale-observer-circassian-exodus.html> [3.11.2016].

⁵⁴⁶ Samsun'daki ölüm rakamları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 80-83; Serbestoğlu, "Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", s. 89-90.

⁵⁴⁷ Yılmaz, ""The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 35-37.

⁵⁴⁸ Bkz. Otago Daily Times, (Tuesday, August 2, 1864/ 2 Ağustos 1864, Salı); Otago Witness, (Saturday, August 6, 1864/ 6 Ağustos 1864, Cumartesi); London Evening Standart, (Monday, April 25, 1864/ 25 Nisan 1864, Pazartesi); Hertford Mercury and Reformer, (Saturday, May 21, 1864/ 21 Mayıs 1864, Cumartesi); Newcastle Journal, (Tuesday, May 17, 1864/ 17 Mayıs 1864, Salı).

öldüğü bildirilir⁵⁴⁹. Morning Post Gazetesi ise 25 Haziran'da Varna'ya çıkartılan 2.700 göçmenin şehir dışındaki kamplara yerleştirildiğini, ölümlerin çok yüksek oranda seyrettiğini ve hastanede olan 7 bin göçmenden 1043'ünün öldüğünü yazar. Aynı haberin devamında 7 Haziran'da Tuna Vapuru'nun, Trabzon'dan İstanbul'a 1.400 Çerkez getirdiği ve 20 kişinin yolda öldüğü; başka bir vapur da 466 göçmenin getirildiği ve 14 kişinin öldüğü; 11 Haziran'da bir buharlı firkateynin, Samsun'dan İstanbul'a 2194 Çerkez göçmeni getirdiği, ardından Trabzon'dan 4 geminin daha sevkıyatlara devam ederek Bandırma, Bursa ve İzmit'e göçmen taşıdığı ve toplamda 6.302 yolcu getirildiği ve bunların 21'inin öldüğü; 15 Haziran'da Mecidiye Firkateyni'nin, Trabzon'dan İstanbul'a 2.452 Çerkez getirdiği, bunların 500'ünün hasta olduğu ve 15'inin de öldüğü; Geivani Bakry isimli teknenin ise 3.010 yolcu getirdiği, bunların 390'ının hasta olduğu ve 8'inin öldüğü; 16 Haziran'da Trabzon'dan bir korvetin, 1.710 göçmenle İstanbul'a vardığı ve 70 kişinin hasta olduğu, 4 kişinin ise öldüğü; bir başka vapurun ise 776 göçmenle geldiği ve aralarında 50 hasta bulunduğu; bir diğzerinin de 600 kişi ile buraya vardığı ve 18 Haziran'da Sheksper adlı geminin ise Trabzon ve Samsun'dan, İstanbul'a 530 yolcu getirdiğini yazar⁵⁵⁰. Aynı gazetenin verilerine göre İstanbul'da 22 Nisan'dan 13 Haziran'a kadar 1.734 göçmenin öldüğünü ve günlük ölüm oranının da 130-150 arasında olduğu görülür. Son olarak; 16 Mayıs'tan 7 Haziran'a kadar da 31.857 göçmenin de Varna'ya geldiği ve bunların 1.615'inin yolda öldüğü ve 18 Haziran'da ise 2300 kişinin demiryolu ile Köstence'ye ve Çernovada'ya; 2.322 kişinin de Rusçuk ve Silistre yoluyla Vidin'e getirildiği yazar⁵⁵¹. Netice itibariyle bu veriler ışığında denilebilir ki, 7-18 Haziran arasında başta İstanbul ve Rumeli taraflarına toplam 17.760 göçmen getirildiği ve bunların 61'inin öldüğü ve 1.010 kişinin ise hasta olduğu görülür.

Stirling Observer'in 21 Temmuz 1864 tarihli haberinde göçmen naklinden bahisle şöyle denilmektedir: 1 Temmuz; bir Türk teknesi 80 Çerkez ile Herakleia'dan İstanbul'a geldi. 2 Temmuz; bir savaş vapuru, Samsun'dan 2.200 göçmen getirdi, bunların 30'u hasta ve 11'i ölü idi. Bu vapur, iki sefer daha yaptı. Birincisinde; 700 yolcu, ikincisinde de 535 yolcu olduğu halde Gelibolu'ya vardı. Bu yolculardan 150'si hasta ve 44'ü ölü idi. Tuna tarafına ise bir tekne, 35'i hasta 550 göçmen getirdi,

⁵⁴⁹ Dunfermline Press, (Saturday, August 27, 1864/ 27 Ağustos 1864, Cumartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/215-1864-dunfermline-the-circassian-exodus.html> [3.11.2016].

⁵⁵⁰ Bu rakamlar için bkz. Morning Post, (Monday, July 11, 1864/ 11 Temmuz 1864, Pazartesi).

⁵⁵¹ Morning Post, (Monday, July 11, 1864/ 11 Temmuz 1864, Pazartesi).

15 kişi ölmüştü. 5 Temmuz; 38'i hasta 1.468 yolcu getirdi, bunların 38'i ölü idi. Haberin devamında, Marmara'da çeşitli yerlere inen toplam göçmen sayısının 21.703 kişi olduğu yazar. Ayrıca 30 Haziran'da Teodosia'dan 530 yolcu Varna'ya getirildiği, Vidin raporunda ise 35 bin göçmenin Lom, Niş ve Sofya arasında dağıtıldığı haberi verilir⁵⁵². Aynı şekilde Takvim-i Vekayi'nin 1 Ağustos 1864 tarihli haberine göre de Varna ve Köstence'ye getirilen göçmenlerin, hiç bekletilmeden daha iç kesimlere gönderildiği; 5-6 bin kişi Edirne ve İslimiye'ye, 5-6 bin kişi de Şumnu ve Silistre'ye nakledildiği belirtilir⁵⁵³.

İstanbul ve Rumeli taraflarına getirilen göçmenlerin durumları da aynı Trabzon ve Samsun'daki gibi olmuştur. Morning Post'un 14 Temmuz 1864 tarihli haberine göre; Köstence ve Çernovada'da bulunan göçmenlerin, çok yoksul olduğu, çocukların büyük çoğunluğunun açlık ve barınak yeri eksikliği ve çıplaklık yüzünden çabucak hastalandıkları, annelerinin de pek farklı olmadığı ve onların da üzerlerine giyecek elbise dahi bulamadıkları, İstanbul'a gelen gemi kaptanlarının ise bir kez daha gemileri haddinden fazla yüklediği halde geldiği belirtilir⁵⁵⁴. Bir görgü tanığının aktardıklarına göre Varna'da olan muhacirlerin durumunun, bir hayli endişe verici olduğu görülür. Bahsi geçen görgü tanığı, bilhassa geceleri bastıran şiddetli yağmurdan bahisle buradaki göçmenlerin dışarıda ve kıyafetleri olmadığı halde uyumak zorunda kaldıklarını, sisli yerlerde cesetlerin yerlerde kaldığını ve muhtemelen şimdilik hayatta kalanların da o yerde yatan ölümler gibi az bir zaman sonra öleceğini ve neredeyse tamamının fazlasıyla müşkil bir yaşam sürdürdüğünü anlatır⁵⁵⁵.

Ölümlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Bu münasebetle denilebilir ki, Dr. Antoine Fauvell'in verileri, ölümlere ilişkin rakamları göstermeye yetecektir. Bu verilere göre; Kasım 1863'ten Ağustos 1864'e kadar Osmanlı Devleti'ne 300 bin göçmenin geldiği ve bunların 3'te 2'sinin hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır⁵⁵⁶. Bu bağlamda yaşanan ölümleri azaltmak isteyen Bab-ı Ali, göçmenlere gerekli yardımları yapmış ve onları tez zamanda daimi iskan bölgelerine nakletmeye çalışmıştır. Bütün bu anlatılanlar ışığında bilinmelidir ki; Osmanlı şehirlerine sağ

⁵⁵² Stirling Observer, (Thursday, July 21, 184/ 21 Temmuz 1864, Perşembe).

⁵⁵³ Takvim-i Vekayi, sayı:759, (28 Safer 1281/ 2 Ağustos 1864).

⁵⁵⁴ Morning Post, (Thursday, July 14, 1864/ 14 Temmuz 1864, Perşembe).

⁵⁵⁵ Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 29. Ayrıca Rumeli'ye nakledilen Çerkesler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Pinson, "Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı", s. 52-67; Chek (vd), "Yeniden Yazılan Tarih", s. 12.

⁵⁵⁶ Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 33.

salim varabilmiş olan göçmenler, başlangıç olarak bulabildikleri bütün boş konutlara yerleştirilmekteydiler. Bu konutlardan kasıt sadece akla ilk gelecek olan evler değildi; ahırlar, terkedilmiş binalar, depolar, hanlar, camiiler, medreseler ve tekkeler de muhacirlerin başlarını sokacakları yerler arasındaydı. Bu tür geniş, boş ve üstü kapalı alanlara yerleştirilmiş olan Çerkezler, yetkililerin kendileri için daha rahat denilebilecek bir barınak bulmalarına kadar bu yerlerde sefil ve yardıma muhtaç bir şekilde beklemek durumunda kalıyorlardı.

3.3. Çerkezlerin İskan Edilmesi

Osmanlı Devleti, var olduğu süre boyunca topraklarına göç eden herkese ayırım yapmaksızın kucak açıp onları topraklarına kabul etmesinde insani duygular ağır bastığı⁵⁵⁷ gibi Çerkezlere de aynı hissiyatla kucak açmıştır. Nitekim Osmanlı Sultanı'nın ve Türk milletinin ne kadar hoşgörülü, konuksever ve mazlumların yanında olduğu; 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudilerin, Sultan II. Bayezid tarafından kabul edilip Selanik, Edirne, İstanbul, Bursa, Amasya, Tokat çevrelerine yerleştirilmesi ile açıkça görülür⁵⁵⁸. Ayrıca bütün mal varlıklarını İspanya'da bırakan bu Yahudi göçmenleri, devletin kendilerine sunmuş olduğu imkanlar neticesinde kısa sürede durumlarını düzeltebilmişlerdir. Bu duruma başka bir örnek de 1849'da Osmanlı Devleti'ne sığınan Macar ve Leh mültecilerinin kabulü meselesidir⁵⁵⁹ ve Avusturya ve Rusya'nın, mültecilerin iade edilmesi için ultimatoma vermesine rağmen Osmanlı Devleti, bu sığınmacıları geri göndermemiştir. Bu münasebetle denilebilir ki, her dönemde olduğu gibi Çerkez göçünde de gelenler, devlet ve millet tarafından oldukça iyi karşılanmış ve onların bir an evvel rahata kavuşabilmeleri adına her türlü imkan sağlanmıştır.

Göçmenlerin iskanı meselesi, ilkin geçici ardından ise daimi olarak muhtelif yerlere yerleştirilmeleri şeklinde iki aşamalı biçimde cereyan etmiştir⁵⁶⁰. Geçici iskan meselesi, önceki sayfalarda işlenmişti. Şimdi ise Osmanlı Devleti, bütün dikkatini

⁵⁵⁷ Süleyman Erkan, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı, IV*, Ankara 1999, s. 613.

⁵⁵⁸ Mahir Aydın, "'Musevilerin Osmanlı Topraklarına Kabulünün 400. Yıldönümü Kutlamaları"', *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sayı: 13, İstanbul 1993, s. 29.

⁵⁵⁹ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 245; Musa Gümüş, "Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir mi?", *Tarih Okulu Dergisi*, (Ed. Gökhan Kağnıcı), sayı: 23, İzmir 2015, s. 366.

⁵⁶⁰ Tuncay Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskanı ve Uyum Problemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006, s. 68.

Çerkez göçmenleri daimi iskan yerlerine sevk etmeye ve onları rahat ettirmeye vermiştir⁵⁶¹. Osmanlı Devleti, sorun teşkil edecek bölgelerde tampon oluşturabilmek, bataklık olan arazileri kurutarak tarıma uygun hale getirebilmek, Müslüman-gayrimüslim nüfusu dengelemek ve ordu ihtiyacını karşılayabilmek gibi birtakım iskan politikası uygulamıştır⁵⁶². Bu durum münasebetiyle ve göçmenlerin daha fazla sıkıntı çekmemeleri için göçmenler, bir an evvel çeşitli yerlere iskan edilmeye çalışılmıştır. Bunun için de iskana elverişli olan mahallere evler inşa edilmeye başlandı. Diğer yandan bu süre zarfında göçmenler, barınma sorunu ile karşılaşacaklarından evlerin inşası bitene değin göçmenler, çadırlara, boş evlere, boş dükkanlara geçici olarak yerleştirilmişlerdir⁵⁶³.

Çerkez göçmenlerinin geçici olarak yerleştikleri bu yerlerde ihtiyaçlarını karşılayacak durumda olmadıklarından yerli Osmanlı ahalisi göçmenler için her türlü yardımı yapmaktaydı⁵⁶⁴. Ancak oldukça zamansız ve fazla miktarda olan bu göçmen nüfusunu sevk ve idare edebilmek de tahmin edildiği gibi bir hayli zor olmuştur. Devletin bu kadar fazla nüfus beklememesi, mevsimin kış olması, devletin şu anda kötü bir durumda bulunması, gelen göçmenlerin neredeyse tamamının sefalet içinde olması sebebiyle gerek komisyon yetkilileri gerek vilayet yöneticileri zor anlar yaşamıştır⁵⁶⁵. Çerkezlerin iskan edilmesi genellikle Anadolu ve Rumeli taraflarına kısmen de Ortadoğu topraklarına yapılmıştır⁵⁶⁶.

⁵⁶¹ Sir H. Bulwer'in, Earl Russell'a gönderdiği rapor, buna örnek olabilir. Raporda: "*Osmanlı Devleti'nin, biriken göçmenleri, devletin farklı yerlerine göndermek için gayret gösterdiği ve bunun için de bölgeye hızla gemiler gönderdiği*" yazar. Bkz. Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:3, Constantinople, (April 12, 1864), s. 2.

⁵⁶² Faruk Kocacık, Mehmet Eser, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İli Örneği)", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, (Ed. Necati Demir), II/1, 2010, s. 190-191; Özkiraz, Çetin, "Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu", s. 17; Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (Ed. Yahya Kemal Taştan), sayı: 31, Ankara 2011, s. 22; Ferhat Berber, "Kırımlı ve Kafkasyalı Muhacirlerin Manisa Kazasında İskânı (1860-1876)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/3, Manisa 2013, s. 186; Murat Topçu, "Anadolu'da Kafkas Göçmenlerinin Etnik Yapısı, Yerleşimi ve Nüfusu", *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 419-420.

⁵⁶³ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 121.

⁵⁶⁴ Göçmenler için yapılan bu yardımlar bir sonraki konuda ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bkz. s. 46-56. Ayrıca bu konuda birkaç örnek için bkz. Mehmet Esat Sarıcaoğlu, "İskân-ı Muhâcirin İ'âne Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)", *Osmanlı, IV*, Ankara 1999, s. 605-606; Yılmaz, "Muhaciri İskân Politikası", s. 597-598.

⁵⁶⁵ Adem Kara, "XIX. Yüzyılda Çorum'da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar", *Turkish Studies*, (Ed. Sibel Üst), VIII/6, Ankara 2013, s. 335.

⁵⁶⁶ Topçu, "Kafkas Göçmenlerinin Etnik Yapısı, Yerleşimi ve Nüfusu", s. 419.

3.3.1. Anadolu'ya Yapılan İskanlar

Osmanlı Devleti'nde ilk durakları Trabzon, Samsun, İstanbul, Varna gibi kentler olan Çerkez göçmenleri, buralarda bir süre kaldıktan sonra neredeyse bütün Anadolu topraklarına dağıtılmışlardır. Göçmenler, Sakarya, Kocaeli, Bolu, İstanbul, Bursa, Bilecik, Balıkesir, Çanakkale, Ankara, Eskişehir, Kütahya, Konya, Manisa, İzmir, Aydın, Denizli, Afyon, Antalya, Sinop, Samsun, Çorum, Amasya, Tokat, Yozgat, Sivas, Kayseri, Kahramanmaraş, Adana, Şanlıurfa, Giresun, Ordu gibi şehirlere daimi olarak yerleştirilmeye çalışılmıştır⁵⁶⁷. Ancak Çerkezlerin iskan işi ile sadece Osmanlı Devleti alakadar olmamış; İngiltere ve Rusya da bu mesele ile yakından ilgilenmiştir⁵⁶⁸. Şöyle ki; İngiltere'ye göre göçmenler, Karadeniz ile Erzurum arasında kalan bölgeye yerleştirilmeli idi⁵⁶⁹. Bu durumda şöyle düşünülebilir; İngiltere, bahsi geçen bölgeye savaşı ve Ruslarla husumeti olan Çerkezleri yerleştirerek bir nevi Anadolu ile Rusya arasında tampon bölge oluşturmaya ve ayrıca kendi çıkarları gereği bu bölgeyi güvence altına almaya çalışmıştır⁵⁷⁰. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin göçmenleri iskanına Rusya da dahil olmuştur. Göçmenlerin doğu bölgesine yerleştirilmelerine şiddetle karşı çıkan Rusya, kendi sınırının biraz ilerisinde savaşı Çerkezleri görmek yerine müttefiki olan Ermenileri görmeyi yeğlemiştir. Aynı şekilde İngiltere de doğuya yapılan iskanlara, ileride bu bölgede bağımsız bir Ermeni devleti kurulması hayaliyle karşı çıkmıştır⁵⁷¹. Netice itibariyle Osmanlı Devleti göçmen iskanını, Rusya ve İngiltere'nin arzu ettiği şekilde yapmak durumunda kalmıştır⁵⁷².

⁵⁶⁷ Kocacık, Eser, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 191.

⁵⁶⁸ Osmanlı Devleti'nin, iskan meselesinde Avrupa'nın müdahalede bulunması sadece bu seferlik yaşanan bir durum olmamıştır. Avrupa, sonraki dönemlerde de kendileri için kritik sayılabilecek noktalara, Türk ve Müslüman unsurların yerleştirilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Bkz. Erkan, "Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdâhaleleri", s. 614-628.

⁵⁶⁹ Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:7, Constantinople, (May 3, 1864), s. 4; Takvim-i Vekayi, sayı: 755, (29 Muharrem 1281/ 14 Temmuz 1864). Ayrıca bkz. Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 362-363.

⁵⁷⁰ Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 32.

⁵⁷¹ Topçu, "Kafkas Göçmenlerinin Etnik Yapısı, Yerleşimi ve Nüfusu", s. 420; Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikayesi", s. 173.

⁵⁷² Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 32. Ayrıca İngiltere'nin elçisi Sir Henry Bulwer, Earl Russell'a gönderdiği raporda, her dört Türk aileye bir Çerkes ailesi düşecek şekilde de iskan yapılabileceğini söylemiş ancak bu durumda da zaten yoksul olan Osmanlı yerlilerinin daha da kötüleşeceğini belirtmiştir. Bkz. Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:7, Constantinople, (May 3, 1864), s. 4. İngiltere'nin, iskan konusundaki bu düşünceleri için ayrıca bkz. The Argus, (Friday, July 15, 1864/ 15 Temmuz 1864, Cuma), <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/5750684?searchTerm=circassian&searchLimits=dateFrom=1864-01-01||dateTo=1864-12-31> [3/11/2016]; The South Australian Register, (Monday, July 25, 1864/ 25 Temmuz 1864, Pazartesi); The Empire, (Thursday, August 4, 1864/ 4 Ağustos 1864, Perşembe);

Osmanlı Devleti, ilk iş olarak göçmenleri yerleştirebilecek yerler tahsis etmiştir. Bu yerler arasında devlet arazileri, boş araziler veya Padişaha ait araziler bulunmaktaydı⁵⁷³. Sultan Abdülaziz'in emriyle Üsküdar ve Kadıköy arasında bir arazi, ayrıca 19 adet devlet çiftliği ve Sultan'ın Silivri'deki bir arazisi göçmenler için ayrılmıştır⁵⁷⁴. 1860 tarihli bir iradede, Gelibolu Sancağı'nda bulunan Dukak'ın Çiftliği isimli arazinin birkaç seneden beri satılık olduğu ancak bir türlü değerini karşılayacak bir alıcı bulunamadığı ve bunun için adı geçen arazinin, göçmen iskanına açılmasına karar verildiği bilgisi yer alır⁵⁷⁵. 31 Mayıs 1864 tarihli başka bir belgede ise Trabzon'a gelmiş olan 100 hane Çerkezin iskanı için İslimiye Sancağı dahilinde bulunan Fındıklı ve Davutlu mahallerinde ve ayrıca sahil kesiminde iskana uygun yerler bulunduğu görülür⁵⁷⁶. Yine bu durumla ilgili 15 Mart 1861 tarihinde alınan bir tahriratta; Trabzon Eyaleti dahilinde bulunan Ordu Sancağı'nda 500 hanelik göçmen grubunun iskan edilebileceği kadar arazinin bulunduğu bildirilir⁵⁷⁷. Devletin arazi tahsisinin yanında gerek Türk gerekse gayrimüslim ahali de göçmenlere yardım etmiştir.

Yerli Osmanlı ahali ve memurlar da iskan işlerinde Çerkezlere çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Bunlar; yol masraflarını karşılama, yiyecek, giyecek ve yakacak temin etme, düze çıkana kadar göçmenlerin günlük ihtiyaçlarını karşılamak adına onlara nakit yardımında bulunma şeklinde sıralanabilir⁵⁷⁸. Sivas'a yerleştirilmek üzere gönderilen göçmenler için Uzunyayla adlı mahalde yeni evler inşa edildiği⁵⁷⁹, başka bir belgede ise Uzunyayla'ya gönderilenler için Yıldızeli kazası ahalisince 36 adet hane inşa edildiği görülür⁵⁸⁰. 20 Ağustos 1861 tarihli arşiv

The Daily Southern Cross, (Tuesday, August 2, 1864/ 2 Ağustos 1864, Salı); The Lyttelton Times, (Saturday, July 30, 1864/ 30 Temmuz 1864, Cumartesi); Otago Witness, (Saturday, August 6, 1864/ 6 Ağustos 1864, Cumartesi); Otago Daily Times, (Tuesday, August 2, 1864/ 2 Ağustos 1864, Salı); The New Zealand Spectator and Cook's Strait Guardian, (Wednesday, August 17, 1864/ 17 Ağustos 1864, Çarşamba); Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikayesi", s. 172-173.

⁵⁷³ Göçmen iskanı için elverişli olan arazilere dair bkz. Berber, "Kırım ve Kafkasyalı Muhacirlerin Manisa Kazasında İskânı", s. 186; Satış, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 525.

⁵⁷⁴ Rochdale Observer, (Saturday, August 20, 1864/ 20 Ağustos 1864, Cumartesi).

⁵⁷⁵ BOA, (İ. DH), D:463, G:30903, (18 Rebiülahir 1277/ 3 Kasım 1860). Ayrıca Üsküdar ve Kadıköy arasında yer alan geniş bir ovanın, Sultan Abdülaziz'in hediye ettiği 19 adet devlet çiftliğinin ve yine Sultan tarafından Silivri civarında bir yerin göçmenler için iskana açıldığına dair bkz. Rochdale Observer, (Saturday, August 20, 1864/ 20 Ağustos 1864, Cumartesi).

⁵⁷⁶ BOA, (A. MKT. MHM), D:301, G:89, lef-2, (24 Zilhicce 1280/ 31 Mayıs 1864).

⁵⁷⁷ Tercüman-ı Ahval, sayı: 24, (8 Ramazan 1277/ 20 Mart 1861).

⁵⁷⁸ Göçmenlerin, günlük yiyecek ihtiyaçları genellikle dağıtılmakta olan yarım ekmele karşılanıyordu. Bkz. Berber, "Kırım ve Kafkasyalı Muhacirlerin Manisa Kazasında İskânı", s. 188.

⁵⁷⁹ Takvim-i Vekayi, sayı: 605, (6 Receb 1277/ 18 Ocak 1861).

⁵⁸⁰ Takvim-i Vekayi, sayı: 608, (25 Şaban 1277/ 8 Mart 1861). Menteşe Sancağı'nda iskan edilen göçmenler için de inşa edilen hanelerin miktarı olan 31.690 buçuk kuruş, ahalice karşılanmıştır. Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 617, (27 Muharrem 1278/ 4 Ağustos 1861).

belgesinde; Düzce'ye iskan olunmak üzere gönderilen Çerkezler için 30 adet ev inşa edildiği ve ilaveten 20 adedinin de yapım aşamasında olduğu yazar⁵⁸¹. Tercüman-ı Ahval'in 21 numaralı nüshasında, Şanlıurfa'nın Viranşehir Sancağı'na yerleştirilen 114 hane 587 nüfus göçmenin masrafları için yerli ahalinin yardımlarda bulunduğu yazar⁵⁸². Aynı şekilde Amasya Sancağı'na iskan edilmek üzere gönderilen 6 bin kişilik göçmen grubunun nakil ücretlerinin 22.680 kuruşluk kısmını Ladik Kazası ahalisi kendi cebinden karşılamıştır⁵⁸³. Yine Amasra'ya gönderilen 280 göçmene, ahalice 3115 kuruşluk yardım yapılmış ve Biga Sancağı'na gönderilen 1000 nüfus Çerkez göçmene de çeşitli yardımlarda bulunulmuştur⁵⁸⁴.

Osmanlı Devleti ise yerli esnafın, memurların ve yetkili kimselerin göçmenler için yaptığı bu tür yardımları ve göçmenlerin konaklamasında gösterilen ihtimamı hoş karşılamış ve bu tür davranışlar devletçe takdir edilmiştir. Ankara'ya daimi olarak yerleştirilmek üzere gönderilen Çerkez göçmenlerinin, Kastamonu'dan geçerken bölge ahalisi tarafından çok güzel ağırlandığı, her birine özel muamele edildiği ve bu durumun da devletçe memnuniyetle karşılandığı görülür⁵⁸⁵. Aynı şekilde Ankara ve Çankırı'da iskan olunmak üzere Samsun'dan yola çıkan 1000 hane 10 bin nüfus Çerkeze, Beytütün kazası ahalisi yardımlarda bulunmuştur⁵⁸⁶. Ancak iskan edilen Çerkezlere bazı sebeplerle bahsi geçen bu yardımlar ulaştırılmadığından göçmenler, çeşitli sıkıntılar çekmişlerdir. Sakarya'ya iskan edilen ve 40 haneden oluşan Çerkez göçmenleri, kendilerine hiçbir arazi, zirai araç-gereç, günlük yiyecek yardımı yapılmadığına dair hükümete şikayet dilekçesi yazmışlardır⁵⁸⁷.

Göçmenler, genellikle yerleşecekleri bölgeyi keşif amaçlı gezip bölge hakkında fikir sahibi olabilmekteydiler. Çünkü çoğu Çerkez, ata yurtlarında olduğu gibi suya yakın dağlık ve ormanlık alanlara yerleşmeyi tercih etmişlerdir⁵⁸⁸. Ayrıca

⁵⁸¹ BOA, (A. MKT. MHM), D:231, G:73, (13 Safer 1278/ 20 Ağustos 1861); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 70. Ayrıca Kütahya'ya iskan edilen göçmenler için de yerli ahali tarafından inşa edilen evler için bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:226, G:69, (12 Muharrem 1278/ 20 Temmuz 1861); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 68.

⁵⁸² Tercüman-ı Ahval, sayı: 21, (29 Şaban 1277/ 12 Mart 1861). Şanlıurfa'ya yapılan iskanlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Satış, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 523-528.

⁵⁸³ Takvim-i Vekayi, sayı: 606, (29 Receb 1277/ 10 Şubat 1861). Ayrıca bkz. Ahmet Caner Çatal, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şehri'nin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2009, s. 81.

⁵⁸⁴ Takvim-i Vekayi, sayı: 776, (28 Cemaziyelahir 1281/ 28 Kasım 1864).

⁵⁸⁵ BOA, (A. MKT. MHM), D:303, G:76, (16 Muharrem 1281/ 21 Haziran 1864). Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 88.

⁵⁸⁶ Takvim-i Vekayi, sayı: 761, (11 Rebiülevvel 1281/ 14 Ağustos 1864). Ayrıca bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 784, (25 Şaban 1281/ 23 Ocak 1865).

⁵⁸⁷ Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 87.

⁵⁸⁸ Yılmaz, "Muhaciri İskân Politikası", s. 596.

çoğu göçmen daha evvel gelmiş olanların ya da akrabalarının yanlarına sevk edilmek için dilekçe vermişlerdir. Kabardey göçmenleri, Bolu'da meskun Talosten (?) Efendi adlı Çerkezin akrabaları olmaları sebebiyle bu bölgeye yerleşmek için talepte bulunmuşlardır⁵⁸⁹. Yine Rodos'a gönderilen 32 hane göçmen grubunun, burayı beğenmeyerek Mentеше Sancağı'nın Dalaman Kazası'ndaki Akçataş Köyü'ne nakledilmek istedikleri ve oraya yerleştirildikleri görülür⁵⁹⁰.

Keşif amaçlı gelen göçmenler, genellikle arzu ettikleri yerlere iskan edilmişlerdir. Dolayısıyla Anadolu'da iskanların en çok yapıldığı yerlerden birisi Sivas'ın Uzunyayla adlı bölgesidir⁵⁹¹. Çerkezler, Kafkasya'daki yurtlarına benzediği gerekçesiyle Uzunyayla'yı tercih etmişlerdir. Çerkez ve Çeçenlerden müteşekkil 271 hane, 2.724 nüfus göçmenin Sivas'a göç etmek için talepte bulunduğu ve bu isteklerinin kabul edildiği görülür⁵⁹². Bu bölgenin iskana açılmasının sebebi ise bölgede yoğunlaşan aşiret istilaları sonucunda bölge ahalisinin burayı terk etmiş olmasıdır. Dolayısıyla Çerkezlere arazi, öküz, zirai araç-gereç, tohumluk ve saban verilerek toprakların işlenmesi ve bu vesile ile gelir elde edilmesi düşünülmüştür⁵⁹³.

Muhtelif yerlere gönderilmiş olan Çerkezlerin bir süre sonra bazı sebeplerden dolayı yerlerinin değiştirildiği de olmuştur. Sivas'a yerleştirilmesi düşünülen 600 kişilik Çerkez grubunun, Sivas'ta meskun göçmenlerin fazla olması ve artık burada iskana açılacak yer kalmaması sebebiyle havalar ısındığı zaman derhal Şanlıurfa ve Diyarbakır taraflarına gönderildiği görülür⁵⁹⁴. Aynı şekilde 2 Şubat 1862'de Amasya'ya yerleştirilen 3.453 nüfus göçmenin de baharın gelmesiyle birlikte

⁵⁸⁹ BOA, (A. MKT. NZD), D:355, G:19, (13 Zilkade 1277/ 23 Mayıs 1861); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 66.

⁵⁹⁰ Keleş, "Muhacirlerin Mentеше Sancağı'nda İskânı", s. 1175.

⁵⁹¹ Satış, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 524.

⁵⁹² BOA, (A. MKT. UM), D:193, G:46, (11 Safer 1277/ 29 Ağustos 1860). Ayrıca 350 nüfus Çerkesin Trabzon'dan, Sivas'a iskan edilmek istemelerine dair bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:228, G:55, (21 Muharrem 1278/ 29 Temmuz 1861); Canik Sancağı'nda kendilerine gösterilen yerleri beğenmeyen Çerkes göçmenleri Sivas'a iskan edilmeyi istemişlerdir. Bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:518, G:44, (17 Cemaziyelevvel 1278/ 20 Kasım 1861). Bunlardan başka Kastamonu'ya gönderilmiş olan Çerkeslerin, Sivas'a nakil olunmaları hakkında bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 619, (5 Rebiülevvel 1278/ 10 Eylül 1861). Yine Trabzon'da bulunan 360 kişilik Çerkes göçmen grubunun, Sivas'a yerleşmek istediği ancak kış aylarının geçmesinden sonra Karahisar-i Şarki yolu ile Sivas'a gönderilebildiklerine dair bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:448, G:28, (29 Cemaziyelahir 1277/ 12 Ocak 1861).

⁵⁹³ Tolga Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2009, s. 73.

⁵⁹⁴ Ayrıntı için bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:522, G:18, (29 Cemaziyelevvel 1278/ 2 Aralık 1861). Sivas'a yapılan Çerkes iskânı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Akay, *Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân*, s. 83-88; Yel, Gündüz, "Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri", s. 962-977.

Şanlıurfa ve Diyarbakır'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁹⁵. Yine 13 Şubat'ta Trabzon'a gelen ve oradan da Samsun'a nakil olan 2.432 göçmenin, 2.344'ü Sivas'a yerleştirilmiş geriye kalan 88'i ise havaların soğuk olması sebebiyle bir süre Samsun'da kalmış ve ardından Şanlıurfa ve Diyarbakır'a gönderilmişlerdir⁵⁹⁶. Bunlarda başka, Denizli'ye gönderilen Çerkez göçmenlerinden 283 kişilik bir grup, biraz sonra Manisa'nın Süleyman Paşa Çiftliği adlı araziye yerleştirilmiştir⁵⁹⁷.

Kara yoluyla gelen göçmenler de bulunmaktaydı ve bunlar, doğrudan Kars'ta gelmekteydi. Kars'a gelen göçmenler genellikle burada geçici olarak kalıyor ve bir süre sonra asıl iskan yerlerine dağıtılıyorlardı fakat Kars'ta kalan Çerkez göçmenlerinin de olduğu ve bilhassa Soğanlıdağ civarında yerleştikleri görülmektedir⁵⁹⁸. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne gelenlerin arasında azımsanamayacak miktarda hasta ve çocuk göçmenler de bulunuyordu ve bunlara da gerekli yardım yapılmaktaydı.

Hasta olduğu halde iskan yerlerine gönderilen göçmenler, konaklama yerlerinde tedavi altına alınmışlardır. Samsun'dan, önce 1.307, ardından 1.250 göçmenin İzmir'e gelmiş olduğu ancak bunların arasında fazla miktarda hasta ve çocuk bulunduğu ve bu sebeple birtakımının istirahat etmeleri için Buca karyesindeki tahaffuzhanelere nakledildiği ve aynı zamanda bu işler devam ederken memurların da göçmenler için yaptığı yardımların devam ettiği görülür⁵⁹⁹. Başka bir belgede Samsun'dan yola çıkıp Sivas ve Harput'a gitmekte olan göçmenlerin hastalıkları sebebiyle Amasya'da iken bunlara, ilaç ve doktor gönderildiği ve masraflarının da mal sadığından ödendiği bilgisi yer alır⁶⁰⁰. Devlet yardımları, sadece arazi, doktor, ilaç ve günlük tayın ile sınırlı değildi; devlet, göçmenlere nakdi olarak da yardım yapıyordu.

⁵⁹⁵ Satış, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 526. Samsun'a gelecek olan göçmenlerin yaza kadar Canik Sancağı'nda beklemesi, yazın ise Şanlıurfa'ya gönderilmesine dair bkz. Satış, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 526.

⁵⁹⁶ Şanlıurfa ve Diyarbakır'a yerleştirilen 88 kişilik göçmenden ne kadarının Şanlıurfa'ya, ne kadarının Diyarbakır'a yerleştirildiği bilinmemektedir. Bkz. Satış, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 526.

⁵⁹⁷ Berber, "Kırımlı ve Kafkasyalı Muhacirlerin Manisa Kazasında İskânı", s. 179. Ayrıca Manisa'ya yapılan iskan faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Berber, "Kırımlı ve Kafkasyalı Muhacirlerin Manisa Kazasında İskânı", s. 182-190.

⁵⁹⁸ Orat, Tanrıverdi, "Kars'a Hüzünlü Yolculuk", s. 228-229. Kars'a yapılan Çerkes iskanları hakkında ayrıca bkz. Orat, Tanrıverdi, "Kars'a Hüzünlü Yolculuk", s. 226-234; Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 71-79.

⁵⁹⁹ Tasvir-i Efkar, sayı: 232, (21 Rebiülahir 1281/ 23 Eylül 1864).

⁶⁰⁰ Çatal, *Amasya Şehri'nin Demografik Yapısı*, s. 85. Göçmenlerin daimi iskan yerlerinden birisi olan Amasya'ya yapılan iskanlar için bkz. Çatal, *Amasya Şehri'nin Demografik Yapısı*, s. 78-88.

Osmanlı Devleti, göçmenlere üretici duruma geçene değin belirli miktarlarda maaş bağlamıştır. 12 Ağustos 1862 ile 10 Ocak 1863 tarihleri arasında Canik Sancağı'nın Kavak Kazası'na belirli gruplar halinde olmak üzere toplam 234 kişi iskan edilmiş ve bunlara, kişi başına 20 paradan 20-30 gün arası için günlük yevmiye dağıtılmıştır⁶⁰¹. Yine sandallarla Samsun'dan Çarşamba'ya daimi iskan edilmek üzere gönderilen Çerkezlerden 15.079 kişiye, Ağustos 1864'ten itibaren 108.453 kuruş 10 para dağıtılmıştır⁶⁰². Diğer yandan göç edenlerin sayısı o kadar fazla idi ki, gerek bu sebeple gerekse başka amaçlarla Rumeli'ye de iskan yapılmıştır.

3.3.2. Rumeli'ye Yapılan İskanlar

Osmanlı Devleti'nin, göçmenleri birtakım politikalar doğrultusunda iskan yerlerine naklettiği malumdur. Bu politika gereği, bilhassa Rumeli'deki Hristiyan nüfusun fazlalığı karşısında, Müslüman nüfusu dengelemeye çalışılmıştır. Diğer yandan buradaki milletlerin bağımsızlık mücadelesi de göz önünde bulundurulduğunda, göçmenlerin sınır bölgelerine yerleştirilerek hem asker ihtiyacının karşılanmaya hem de güvenliğin sağlanmaya çalışılması amaçlanmıştır⁶⁰³.

İstanbul, Samsun ve Trabzon'a gelen göçmenler, buralarda çok fazla biriktiklerinden dağıtılarak Varna, Köstence ve Dobruca'ya gönderilmişlerdir⁶⁰⁴. Fakat bu gibi yerlerde biriken göçmenlerin durumları, Trabzon ve Samsun'dakilerden pek de farklı değildi; buralarda da hastalıklar ve ölümler yüksek orandaydı⁶⁰⁵. Bu bölgelere gönderilen göçmenler, ilk aşamada kışlalara, hastanelere ve dükkanlara yerleştirilmekteydi ve onlara her türlü kolaylık sağlanmaktaydı⁶⁰⁶. Fakat buralarda da çoğalmaya başlayan Çerkez nüfusunun başka taraflara gönderilerek daimi iskanlarının sağlanmasına karar verilmiş ve bunun için de bir talimatname

⁶⁰¹ Çelik, Köseoğlu, "Kavak Kazası'na Vubih Göçleri", s. 4.

⁶⁰² Çelik, Köseoğlu, "Kavak Kazası'na Vubih Göçleri", s. 4. Bundan başka 1864-1866 yılları arasında göçmenler için mal sandığından tayın, vapur, kayık, maaş gibi masraflar dahil toplam 3 yük 47.539 kuruş 6 para harcandığı rapor edilmiştir. Bkz. Çelik, Köseoğlu, "Kavak Kazası'na Vubih Göçleri", s.4.

⁶⁰³ Ömer Karataş, "19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhâcirlerinin İskânı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (Ed. Osman Karatay), XII/2, İzmir 2012, s. 359-360.

⁶⁰⁴ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 127. İstanbul'da bulunan 1241 nüfus göçmenin 70-80 kadarı hariç geri kalanını Köstence'ye iskan edilmek istediklerine dair bkz. Karataş, "Kafkas Muhâcirlerinin İskânı", s. 361-362. Vidin Eyaleti'nde yer alan Lom Kazası civarında 350 hane göçmen iskan edilmiş ve buralarda imar faaliyetleri dahi başlatılmıştır. Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 625, (2 Cemaziyelahir 1278/ 5 Aralık 1861).

⁶⁰⁵ Bu durum için bkz. Pinson, "Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", s. 55-56.

⁶⁰⁶ Köstence'ye çıkışları kolaylaştırmak için ek iskeleler inşa edilmesi hakkında bkz. Pinson, "Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", s. 55.

hazırlanmıştır⁶⁰⁷. Bu talimatname doğrultusunda biriken bölgelerdeki göçmenler, süratle başka yerlere nakledilmişlerdir. Bölgede biriken 12 bin hane Çerkez göçmenin, Nusret Paşa'nın gayretleriyle 6 bini Niş'e, 6 bini de Vidin'e iskan olunmuş ve ayrıca yerli halk, hasta göçmenlere sıcak çorba pişirip dağıtmıştır⁶⁰⁸.

Daimi iskan bölgelerine gönderilen göçmenlere Anadolu'da olduğu gibi Rumeli'de de ahali tarafından iskanın hem öncesinde hem de sonrasında yardımlar yapılmıştır. Takvim-i Vekayi'de, Kosova'ya gönderilen 1.500 hane Çerkezin, inşa olunan hanelere, Prezrin Mutasarrıfı Nazif Paşa tarafından yerleştirildikleri ve kendilerine 100 çift öküz ile arabalar verildiği bilgisi yer alır⁶⁰⁹. Bundan başka Vidin Eyaleti'ne iskan edilen 3.955 nüfus Çerkez için ahali tarafından odun, mercimek, fasulye, soğan, tuz ve hayvanlarına da yem, kepek ve saman verilmiştir⁶¹⁰. Yine Kosova'da iskan olunan göçmenlere, Mahmud Bey ve Fettah Zaim Ağa tarafından tarla bağışlanmıştır⁶¹¹. Vidin'de iskan edilen 202 nüfus göçmenin ihtiyaçları için yerli ahali tarafından 120 kıyve ekmek ve başkaca yardımlar yapılmıştır⁶¹². Tırnova Sancağı'nda iskan olunmak üzere gönderilen Çerkezlere ahali, memurlar ve itibarlı kimselerce 3.433 kuruş bağış yapılmıştır⁶¹³.

1864 senesi itibariyle Osmanlı Devleti'ne gelen göçmen sayısının hızla arttığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu artış Rumeli kentlerinde de etkisini göstermiştir. Yaşanan bu gelişme neticesinde Varna ve Köstence'de biriken göçmen sayısı 60 bini geçmiş ve bunlar, Vidin, Niş, Sofya, Kosova kaza ve karyelerine takım takım sevk edilmiştir. Sıkıntıların daha da artmasına meydan vermemek adına bundan sonra geleceklerin de direkt olarak Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre ve Dobruca'nın müsait mahallerine gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁶¹⁴.

⁶⁰⁷ Talimatnamenin tam metni için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 128.

⁶⁰⁸ Takvim-i Vekayi, sayı: 752, (7 Muharrem 1281/ 12 Haziran 1864). Yine bu konuda bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 750, (23 Zilhicce 1280/ 30 Mayıs 1864). Varna'da biriken 30 bin göçmenden 2500'ünün hasta olduğu halde bunların Köstence'ye iskan için gönderildiği; hasta ve çocukların, Çatalçeşme'de barınaklarda tedavi altına alındığına dair bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 755, (29 Muharrem 1281/ 4 Temmuz 1864). Niş ve Kosova'ya gelen 15 bin nüfus, Bulgarların kendi arabalarıyla iskan mahallerine sevk ettiklerine dair bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 759, (28 Safer 1281/ 2 Ağustos 1864). Kaymakam Rüşdi Efendi'nin gayretleriyle Köstence'ye iskan edilenler için bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 753, (15 Muharrem 1281/ 20 Haziran 1864).

⁶⁰⁹ Takvim-i Vekayi, sayı: 764, (4 Rebiülahir 1281/ 6 Eylül 1864). Ayrıca bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 771, (24 Cemaziyevvel 1281/ 25 Ekim 1864).

⁶¹⁰ Takvim-i Vekayi, sayı: 610, (23 Ramazan 1277/ 4 Nisan 1861).

⁶¹¹ Tercüman-ı Ahval, sayı: 91, (9 Rebiülahir 1278/ 14 Ekim 1861).

⁶¹² Tercüman-ı Ahval, sayı: 107, (16 Cemaziyevvel 1278/ 19 Kasım 1861). Edirne'ye gönderilen göçmenler için 1 yük bu kadar bin kuruşluk yardım ve Niş'e gönderilenler için de 31 bin şu kadar kuruşluk yardım için bkz. Tercüman-ı Ahval, sayı: 13, (2 Receb 1277/ 14 Ocak 1861).

⁶¹³ Takvim-i Vekayi, sayı: 784, (25 Şaban 1281/ 23 Ocak 1865).

⁶¹⁴ Takvim-i Vekayi, sayı: 757, (13 Safer 1281/ 18 Temmuz 1864).

İskan edilen göçmenler için ev, cami, mektep gibi yapıların inşası Rumeli'de de yapılmaktaydı. Silistre'ye yerleştirilen 45 hane göçmene Kaymakam İbrahim Paşa ve ahali tarafından 8 adet ev inşa edildiği görülür⁶¹⁵. Tercüman-ı Ahval'de, Vidin Sancağı'nda bulunan Lofça Kazası'na 500 hane Çerkez yerleştirildiği ancak bunların birkaç yüzü arazi bulabilmişken bir miktarının açıkta kaldığı ve bunun için havası ve koşulları uygun olan bir yerde yeni bir kasaba inşa ettirilmesine karar verildiği bilgisi verilir⁶¹⁶. Selanik'te iskan edilen göçmenler için 70 hane inşa edildiği ve bunların masraflarının ahali tarafından karşılandığı⁶¹⁷; Üsküp Sancağı'na gönderilen Çerkezler için ise 116 adet hane inşa edildiği ve bunların masrafları olan 59.200 kuruşun yine ahali tarafından ödendiği görülür⁶¹⁸.

Çerkezlerin iskan edildikleri yerlere Padişah ya da Şehzadelerin adları verildiği de olmuştur. Vidin'e gelen göçmenlerin 200 hanesi Kala (?) Karyesi'ne, 270 hanesi de Rakoviçe Karyesi'ne yerleştirilmiş, hane ve camii inşası yapılmış son olarak da bu iskan yerlerine birer isim vermek gerektiği düşünülmüştür. Netice itibariyle bu yerlerden birine Hamidiye, diğerine ise Adliye isimleri verilmiştir⁶¹⁹. Bundan başka Vidin Eyaleti'nin Lom Kazası'nda iskan olunan 350 hane muhacirin için bölgedeki imar faaliyetlerine büyük yardımları dokunan Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin ismini şerefleştirmek adına bölgeye Şehzade Efendi'nin adı verilmiştir⁶²⁰. Diğer yandan daha önce belirtildiği gibi göçmenlerin bir kısmı da Ortadoğu taraflarına yerleştirilmiştir.

⁶¹⁵ BOA, (A. MKT. UM), D:443, G:28, (5 Cemaziyevvel 1277/ 19 Aralık 1860); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 50.

⁶¹⁶ Tercüman-ı Ahval, sayı: 91, (9 Rebiülahir 1278/ 14 Ekim 1861).

⁶¹⁷ Takvim-i Vekayi, sayı: 825, (28 Receb 1282/ 18 Aralık 1865). Yenipazar Sancağı'nda bulunan Mitroviçe Kazası'na iskan edilen göçmenler için masrafları ahali tarafından ödenen hane inşası ve yapılan yardımlar için bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 790, (15 Şevval 1281/ 13 Mart 1865).

⁶¹⁸ Takvim-i Vekayi, sayı: 809, (27 Safer 1282/ 22 Temmuz 1865). Priştine Kazası'na yerleştirilen muhacirlerin barınması için inşa edilen hanelerin tutarı olan 93.065 kuruş, ahali tarafından karşılanmıştır. Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 839, (17 Zilhicce 1282/ 3 Nisan 1866). Kozluca Kazası Müdürü İsmail Ağa, hanelerin inşasında gösterdiği gayretleri münasebetiyle beşinci rütbeden bir kıta nişan ile ödüllendirilmiştir. Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 628, (7 Receb 1278/ 8 Ocak 1862).

⁶¹⁹ Ayrıca Tulça Kazası'na iskan edilen göçmenler için bir camii inşa edilmiş ve buraya da bir isim verilmiştir. Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 618, (22 Safer 1278/ 29 Ağustos 1861). Lofça civarında da Çerkeslerin yerleştirildiği ve bu yere de bir isim verildiği hakkında bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 617, (27 Muharrem 1278/ 4 Ağustos 1861).

⁶²⁰ Bu konu ile ilgili bkz. Tercüman-ı Ahval, sayı: 99, (26 Rebiülahir 1278/ 31 Ekim 1861); Takvim-i Vekayi, sayı: 622, (23 Rebiülahir 1278/ 28 Ekim 1861). Ayrıca Rumeli'ye yapılan iskanlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Pinson, "Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", s. 52-67; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 127-131, 138-139; Karataş, "Kafkas Muhâcirlerin İskânı", s. 358-375.

3.3.3. Ortadoğu ve Arap Topraklarına İskan Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkezlerin, çoğunlukla Anadolu ve Rumeli topraklarına iskan edildiği görülmektedir. Ancak çok az bir miktarı da Suriye, Beyrut, Lübnan, Filistin, Kudüs, Irak, Cezayir, Medine topraklarına gönderilmiştir⁶²¹. Diğer taraftan Çerkezlerin, Ortadoğu'ya iskan edilmesine İngiltere, Fransa ve İtalya dahi müdahil olmuşlardır. Nitekim Kırım Harbi'nin çıkış sebebinin de bahsi geçen bu (kutsal) yerler anlaşmazlığı olduğu bilinir⁶²². Bilhassa Kudüs ve civarı, Hristiyanlar için oldukça önemli bir merkez teşkil ettiğinden buralara Müslüman Çerkez nüfusun yerleşmesi, adı geçen devletleri endişelendirmeye yetmiştir. Bu sebeptendir ki; Çerkezlerin bu bölgelere iskanına, yukarıda zikredilen devletler karşı gelmiş ve netice itibariyle Osmanlı Devleti, daha fazla direnemeyerek göçmenleri, Avrupalıların istediği şekilde sınırlı ve dağınık bir olarak iskan etmiştir⁶²³. Yapılan bu iskanlarda da genellikle göçmenlere, araziler gösterilmekteydi. Rasulayn'a iskan edilmek istenen Çerkezlere, bölge önceden gösterilmiş ve ileri gelenler, araziden memnun kalarak yerleşmeyi kabul etmiştir⁶²⁴.

Her ne kadar Avrupa devletleri, göçmenlerin bu yörelere iskan edilmesine karşı çıksa da Anadolu ve Rumeli'de iskana açılacak daha fazla yer kalmadığı için Osmanlı Devleti, göçmenleri Ortadoğu taraflarına göndermiştir⁶²⁵. Aslına bakılırsa bu taraflara yapılan iskanlar, genellikle ikinci göç dalgası olarak tanımlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde Rumeli'de bulunan Çerkezlerin, oradan çıkartılması ile yoğunluk kazanır⁶²⁶. 93 Harbi'nden önce de bahsi geçen topraklara küçük çapta da olsa iskan yapılmaktaydı. 1861'de Şam'a 10 hane 33 nüfus, Halep'e de 232 hane 1493 nüfus göçmen⁶²⁷, Medine'ye ise 20 göçmen yerleştirilmiş⁶²⁸,

⁶²¹ Çerkeslerin, bu bölgelerde iskan edildiklerine dair bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 155; Kaya, *Türkiye'de Çerkesler*, s. 82-83; Karpat, "Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'de İskanı", s. 101; Öner, *Şu Bizim Çerkesler*, s. 82-83; Hotko, *Çerkeslerin Tarihi*, s. 223-224, 230; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 150; Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, (Çev: Ludmilla Denisenko), İstanbul 2004, s. 64-66.

⁶²² Kutsal yerler anlaşmazlığı hakkında bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi, V*, s. 222-227; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 344-347.

⁶²³ Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", s. 173.

⁶²⁴ Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 42.

⁶²⁵ Oktay Kızılkaya, Tolga Akay, "Kafkasya Muhacirlerinin Suriye Vilayetine İskânı ve Karşılaşılan Zorluklar", *Turkish Studies*, (Ed. Sibel Üst), VIII/2, Ankara 2013, s. 140. Suriye, Irak, Ürdün, Lübnan'a yapılan iskanlar, Müslüman nüfusu artırmak ve gayrimüslimlerin olası bir toprak isteme ihtimaline karşı sayısal üstünlüğü sağlamaya yöneliktir. Bkz. Karpat, "Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'de İskanı", s. 101.

⁶²⁶ Karpat, "Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'de İskanı", s. 88-90.

⁶²⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 131; Kızılkaya, Akay, "Suriye Vilayetine İskân", s. 140.

Cezayir' ise 25 bin göçmen gönderilmiştir⁶²⁹. Bu tarihten sonra Suriye'ye aralıklarla iskan edilen Çerkezlere, yerli halka kıyasla daha geniş araziler verilmiştir⁶³⁰. Fakat gerek Suriye'de iskan için yeterli arazi bulunmaması gerekse bölgede yaşayan ve yerel yönetimden bağımsız hareket eden Bedevi, Türkmen ve Kürt aşiretlerinin muhtemel baskıları sebebiyle buraya 1878'den önce oldukça az sayıda göçmen yerleştirilmiştir⁶³¹. Aynı şekilde 93 Harbi'nden sonra yaşanan gelişmeler neticesinde, daha önce Rumeli'ye iskan edilen Çerkezlerin çoğunluğu İsrail ve Irak gibi yerlere de gönderilmişlerdir⁶³².

Bahsi geçen bölgelere gönderilen Çerkezler için de ev, tohumluk, zirai araç-gereç, hasat mevsimine kadar iâşe ve yardımı yapılmış ve diğer temel ihtiyaçları da karşılanmıştır. Yapılan bu yardımların kaynakları, gerek devlet hazinesinden gerekse yerel yönetimlerden temin edilmiştir⁶³³.

3.4. Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti'ne gelen Çerkez göçmenlerin miktarı hakkında ve göçmenlere yapılan yardımlar hakkında Vak'a-nüvis Ahmed Lûdfî Efendi şöyle der:

"O esnada Çerkezistan'dan külliyyetlü muhâcirîn Dersa'âdet'e vürûd ederek, bunları iyvâ ve i'âşe ve iskânları mâddeleri devletçe ve ahâli-yi İslâmiyye'ce meşguliyyet ve tekellûfât-ı azîmeyi mücib olmuştur"⁶³⁴.

Osmanlı Devleti, Kafkasya'dan gelen göçmenleri; Anadolu, Rumeli, Suriye, Irak, Kudüs ve sair bütün memlekete imkanı doğrultusunda iskan edebilmişti ve her yerde bir düzen sağlanması için her türlü tedbiri almıştı⁶³⁵. Dolayısıyla hem iskan öncesinde hem iskan sırasında hem de sonrasında göçmenlere, gerekli olan bütün

⁶²⁸ BOA, (A. MKT. UM), D:515, G:52, (25 Rebiülahir 1278/ 30 Ekim 1861). Ayrıca Halep'te Çerkes iskanı yapıldığına ve herhangi bir güvenlik sorunu olmadığına dair bkz. BOA (A. MKT. UM), D:535, G:47, (24 Receb 1278/ 25 Ocak 1862).

⁶²⁹ Bkz. The Brooklyn Daily Eagle, (Saturday, July 23, 1864/ 23 Temmuz 1864, Cumartesi), <https://bklyn.newspapers.com/image/50410006> [3/11/2016]. Ayrıca bkz. The Daily Southern Cross, (Friday, October 14, 1864/ 14 Ekim 1864, Cuma).

⁶³⁰ Naima Neflyâşeva, "Suriye Çerkesleri", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, (Ed. Ali Balcı), IV/43, Ankara 2012, s. 49.

⁶³¹ Osmanlı hükümetinden habersiz hareket edenler de vardı ve bunlar, izinsiz bir şekilde Şam, Halep gibi yerlere yerleşmişlerdir. Bkz. Karpat, "Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'de İskanı", s. 95.

⁶³² Irak'ın Kerkük, Musul, Felluce, Bağdat kentlerine yerleşen Çerkesler hakkında bkz. "Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler)", *ORSAM*, Ankara 2012, s. 8-15. İsrail'in kuzeyinde yer alan Halil adlı yerdeki Çerkesler hakkında bkz. Semyon Çertok, "İsrail Çerkesleri", *ORSAM*, (Çev: Murat Papşu), 2012, <http://www.orsam.org.tr/index.php/Content/Analiz/3222?s=orsam%7Cturkish> [6/10/2016].

⁶³³ Yardımlar hakkında bkz. Karpat, "Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskanı", s. 102-103; Kızılkaya, Akay, "Suriye Vilayetine İskân", s. 142-145.

⁶³⁴ Vak'a-nüvis Ahmed Lûdfî Efendi Tarihi, s. 103.

⁶³⁵ The Daily Southern Cross, (Monday, August 22, 1864/ 22 Ağustos 1864, Pazartesi).

yardımlar yapılmaya çalışılmıştır⁶³⁶. Nitekim İngiliz gazeteleri de bu yardımları, zaman zaman sayfalarında yazmıştır. London Daily News, Türk hükümetinin ve Sultan'ın, göçmenler için ellerinden gelen tüm yardımları yaptığını ancak bunların kısa süreli olarak Çerkezlerin ihtiyaçlarını karşıladığını yazar⁶³⁷. Ancak İngiltere'nin Kıbrıs'ta bulunan elçisi R. H. Lang, bilhassa Kıbrıs'a nakledilen göçmenlerin durumları sebebiyle Osmanlı Devleti'ni tenkit etmektedir. Elçiye göre; gemilerin aşırı yüklenmesi, vaziyeti daha da kötüleştirmiştir⁶³⁸. Fakat burada elçinin muhtemelen gözünden kaçırdığı iki şey vardır. Bunlar; Osmanlı Devleti'nin, göçmenlere her türlü yardımı yapmaya gayret ettiği, buna karşılık İngiltere'nin Çerkezleri, Ruslarla savaşa kışkırtmaktan ve göçler yaşandıktan sonra da bir miktar peksimet yardımında bulunmaktan başka bir şey yapmadığıdır. Diğer taraftan muhtemeldir ki; İngiltere, göndermiş olduğu peksimet yardımını da kendi halkından gelen tepkileri dindirmek amacıyla yapmıştır.

Konsolos Stevens'in raporunda; Bab-ı Ali'nin, göçmenler için eski askeri elbiseler ve bir takım ilaçlar gönderdiğini yazar⁶³⁹. Diğer bir raporda Sir H. Bulwer, Osmanlı Devleti'nin imkanlarının oldukça kısıtlı olmasına rağmen Mayıs 1864'e kadar 200 bin lira harcadığını belirtmiştir⁶⁴⁰. Devletin, göçmenlere başka bir yardım sistemi de şöyle idi; daha önce iskanları tamamlanmış olup üç yıldır üretici duruma geçen göçmenlerin öşürleri, henüz iskan olunamamış ve ihtiyaçları olan göçmenlere verilmekteydi⁶⁴¹. Bu yardımlar, sadece devlet tarafından yapılmıyordu. Devletin yaptığı yardımların yanında yerli Türk ahalisi, Padişah ve hanedan üyeleri, devlet erkani, görevli memurlar, yabancı menşeli komisyonlar ve eyaletler tarafından da çeşitli yardımlar yapılmakta ve böylelikle göçmenlerin sıkıntıları giderilmeye çalışılmaktadır. Bu yardımlar; yiyecek, giyecek, barınma yeri tahsis etme, yakacak, defin işlemleri, daimi iskan yerlerinde ev, camii, medrese inşası, maaş, askerlik ve vergi alanında belirli bir süre muafiyet şeklinde sıralanabilir.

⁶³⁶ Bkz. Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 364.

⁶³⁷ London Daily News, (Thursday, May 19, 1864/ 19 Mayıs 1864, Perşembe).

⁶³⁸ Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 363.

⁶³⁹ Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Stevens to Earl Russell, No:1, Trebizond, (February 17, 1864), s. 1. Ayrıca bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:191, G:39, (14 Şaban 1280/ 24 Ocak 1864).

⁶⁴⁰ Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:7, Constantinople, (May 3, 1864), s. 4.

⁶⁴¹ BOA, (İ. MMS), D:28, G:1220, (26 Zilhicce 1280/ 2 Haziran 1864); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I, s. 74-76.

Göçmenlerin, gerek geçici gerek daimi iskan yerlerine nakilleri masraflı olmakta idi ve bu masraflar göçmenler tarafından değil, devlet hazinesi tarafından karşılanmaktaydı. Bazı göçmenler, kendi yol masraflarını karşılayabiliyorlardı ancak bunların miktarı oldukça azdır. Nitekim 1864 senesinde gelenlerin sadece % 10'luk bir kesiminin, kendi yol masraflarını ödeyebildiği, geri kalanın ise devlet tarafından yapılan yardımlar sayesinde nakil olundukları bilinir⁶⁴². Bunun yanında iskan yerlerine kara yolu ile gönderilen göçmenler de mevcuttur ve onların masrafları da aynı şekilde devlet tarafından karşılanmaktadır⁶⁴³. Tercüman-ı Ahval'de; Ankara'nın Sungurlu kazasında geçici iskan olan göçmenlerin yol masraflarının kaza ahalisi tarafından karşılandığı bilgisi yer alır⁶⁴⁴. Takvim-i Vekayi'de yer alan bir haber göre Tokat'tan hareket eden göçmenlerin yiyecek, yol masrafı ve türlü ihtiyaç malzemelerini tedarik etmek için yerli ahalden 1 yük 52 bin kuruş toplandığı ve bu paranın 60 bini, kaza ahalisinin hazineye verdiği paradan, 90.900 kuruşu da vergiden tahsil edildiği bilgisi verilir⁶⁴⁵. Yine kara yolu ile sevk olunan göçmenlerin bazıları, sadece yardım maksadıyla karşılıksız bir şekilde yerli ahalinin arabalarında da taşınabilmiştir. Takvim-i Vekayi'nin 29 Ekim 1864 tarihli nüshasında, Biga sancağına gönderilen 1000 nüfus Çerkezin, ahalinin arabaları tertib edilerek muhtelif kazalara nakil olundukları haberi yer alır⁶⁴⁶. Adı geçen gazetenin başka bir sayısında Çankırı'ya gönderilen 400 hane göçmenlerin, burada bekledikleri sürede oluşan masraflar, muhtelif mahallere sevk ve iskanları için gereken yol masrafları, araba ve hayvanat ücretleri, yiyecekleri bölge memur ve ahalisi tarafından karşılandığı

⁶⁴² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 155. Ayrıca vapur ücretleri, nakledilen göçmen sayısı ve diğer yol masrafları için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 153-156.

⁶⁴³ Sivas'a iskan edilmek isteyen göçmenlerinin yanlarına görevliler tahsis edilerek ve günlük masrafları da karşılanarak iskan mahalline gönderilmesine dair bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:365, G:56, (15 Safer 1276/ 13 Eylül 1859). Ayrıca İstanbul'a gelmiş olan ve çıplak ve yalın ayak vaziyette bulunan göçmenlere de 11.348 buçuk kuruş değerinde hırka, entari, yemeni, çorap, çizme, ayakkabı verilmesine ilişkin bkz. BOA, (İ. DH), D:449, G:29711, lef-2, (8 Cemaziyelahir 1276/ 2 Ocak 1860); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 28-29.

⁶⁴⁴ Tercüman-ı Ahval, sayı: 321, (23 Şevval 1279/ 13 Nisan 1863). Göçmenlerin yol masrafları için yapılan başka yardımlar için bkz. Tercüman-ı Ahval, sayı: 112, (28 Cemaziyevvel 1278/ 1 Aralık 1861); Tercüman-ı Ahval, sayı: 316, (11 Şevval 1279/ 1 Nisan 1863).

⁶⁴⁵ Takvim-i Vekayi, sayı: 778, (14 Receb 1281/ 13 Aralık 1864). Ayrıca Ankara ve Çankırı sancaklarında iskan olunmak üzere Samsun'dan yola çıkan 1000 hane ve 10 bin nüfus göçmenin, sevk ve nakilleri için ahalden yardım toplandığı hakkında bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 761, (11 Rebiülevvel 1281/ 14 Ağustos 1864).

⁶⁴⁶ Takvim-i Vekayi, sayı: 776, (28 Cemaziyevvel 1281/ 29 Ekim 1864). Ayrıca Şehirköyü ve Niş kazaları Bulgarları, kendi arabalarıyla göçmenleri ücretsiz taşımışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 759, (28 Safer 1281/ 2 Ağustos 1864).

yazar⁶⁴⁷. Aynı zamanda bu yol masrafı yardımları, 1864 senesinden sonra da devam etmiş ve göçmenlerin, yol boyunca sefalet çekmeleri önlenmiştir⁶⁴⁸.

Yardımsever Türk ahali, gayrimüslim kesim ve sair muteber kimseler, Çerkez göçmenlerin bütün ihtiyaçlarını karşılamaya gayret ediyor, kendi aralarında paralar topluyor ve göçmenler için devlete bir nevi ek vergi dahi ödüyordu⁶⁴⁹. Türkler, sadece para ya da taşımacılık yardımlarında bulunmuyordu; öncelikle ev, mescit, mektep, camii inşası ve tarla tahsis ediliyor ve zirai araç gereçler veriliyordu⁶⁵⁰. 16 Haziran 1865 tarihli Tasvir-i Efkar Gazetesi'nde, Sivas'a gönderilen göçmenlerin yol masraflarının, yaptırılan hanelerin ve göçmenlere verilen araç gereçlerin toplam tutarının 362 bin 560 buçuk kuruşa tekabül ettiği ve bu paranın halk tarafından temin edildiği bilgisi yer alır⁶⁵¹. Tercüman-ı Ahval'in 28 Kasım 1861 tarihli haberinde, Konya'nın Akşehir, Doğanhisarı ve Iğın kazaları ahalisi tarafından göçmenler için 176 adet hane yapıldığı ve masraflarının da ahalice karşılandığı yazar⁶⁵². Takvim-i Vekayi'de ise Ankara ve Kastamonu'da Türkler, göçmenler için yiyecek, tarla, tarım ve ev gereçleri tedarik ettiği ve bunun yanında ayrıca göçmenlere masrafları ahali tarafından karşılanan evler inşa ettirildiği bilgisi yer alır⁶⁵³. Aynı gazetenin 6 Eylül 1864 tarihli sayısında; Kosova'ya gönderilen 1.500 hane Çerkez için Prizren Mutasarrıfı Nazif Paşa'nın da gayretleri ile şimdilik 116 hane inşa ettirildiği ve buralara yerleştirilen Çerkezlere, geçimlerini sağlayabilmeleri için araziler taksim edildiği; ayrıca 100 çift öküz ve arabalar verilerek göçmenlerin, noksanlarının giderilmeye çalışıldığı ve yapılan bu yardımlar neticesinde göçmenlerin durumunun iyileştiği söylenir⁶⁵⁴. Bir diğer Takvim-i Vekayi'de; Yenipazar Sancağı'nın Mitroviçe

⁶⁴⁷ Takvim-i Vekayi, sayı: 762, (18 Rebiülevvel 1281/ 21 Ağustos 1864).

⁶⁴⁸ İzmir, Saruhan, Aydın ve Denizli sancaklarına sevk olunan göçmenlerin, İzmir'de ikametleri müddetçe bütün masrafları memur ve ahali tarafından karşılanmış ve toplam 32.613 buçuk 10 para yardım yapılmıştır. Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 806, (6 Safer 1282/ 1 Temmuz 1865).

⁶⁴⁹ Newcastle Journal, (Monday, June 6, 1864/ 6 Haziran 1864, Pazartesi); Morpeth Herald, (Saturday, February 6, 1864/ 6 Şubat 1864, Cumartesi), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/202-1864-morpeth-herald-the-circassians.html> [3.11.2016].

⁶⁵⁰ İstanbul'da 8-10 bine kadar ulaşan göçmenler için Yeni bahçe adlı mahalde koğuş şeklinde barakalar inşa edilmesi hakkında bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:199, G:17, (19 Rebiülahir 1277/ 4 Kasım 1860); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 43.

⁶⁵¹ Tasvir-i Efkar, sayı: 307, (21 Muharrem 1282/ 16 Haziran 1865).

⁶⁵² Tercüman-ı Ahval, sayı: 111, (25 Cemaziyelevvel 1278/ 28 Kasım 1861).

⁶⁵³ Takvim-i Vekayi, sayı: 784, (25 Şaban 1281/ 23 Ocak 1865).

⁶⁵⁴ Adı geçen gazetenin aynı sayısında başka bir haberde ise Tirnova Sancağı'na gönderilmiş olan göçmenlere 1100 adet hane inşa edildiği ve masraflarının ahali tarafından ödendiği yazar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 764, (4 Rebiülahir 1281/ 6 Eylül 1864). Ayrıca Kosova'da iskan olunan Çerkesler için Mutasarrıf Nazif Paşa, Prizren ve Priştina kazalarının memur ve ahalisince çeşitli nakdi yardımlar da yapılmıştır. Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 771, (24 Cemaziyelevvel 1281/ 25 Ekim 1864).

Kazası'nda iskan olunan göçmenlere, şimdiye değin inşa olunan hanelerin, verilen öküz ve zirai araçların toplam miktarının, 81.583 kuruşa tekabül ettiği ve bu miktarın 40.050 kuruşunu kaza ahali tarafından verildiği yazar⁶⁵⁵. Düzce'ye yerleştirilen Besleney Çerkezlerinin, geçimlerini sağlayabilmeleri için öküz ve tohumluk verildiği görülür⁶⁵⁶. Başka bir belgede ise Çorum halkının, göçmenler için yaptırılan evlerin ve bağışlanan hayvanatın bütün masraflarını karşıladıklarını ve bu davranışlarının Padişah tarafından tebrik edildiği ve bağış yapanların isimlerinin Ceride-i Havadis'te ilan edildiği bilgisi yer alır⁶⁵⁷. Netice itibariyle göçmenler için yaptırılan hane, camii, mektep gibi binaların inşasında çaba gösteren kimselere devlet tarafından çeşitli rütbelere de verilmiştir. Kozluca kazası müdürü İsmail Ağa, bu türlü bina inşalarındaki gayretleri neticesinde beşinci rütbeden bir kıta nişan ile ödüllendirilmiştir⁶⁵⁸.

Çerkez göçmenlere yapılan bir diğer yardım da; Padişah, Şehzade, Harem-i Hümayun, devlet ricali, memurlar ve ahali tarafından yapılan nakdi yardımlardır. Tasvir-i Efkâr'da, 1500'e yakın göçmenin iskan işlerinin yapılmaya çalışıldığı ancak kış şartları yüzünden bu işlemin ertelendiği ve göçmenlerin sıkıntı çekmemeleri için Sultan Abdülaziz tarafından 50 bin ve Şehzade Yusuf İzzettin Efendi tarafından da 25 bin kuruş verildiği yazar⁶⁵⁹ ayrıca diğer kimseler de kendi maddi durumlarına

⁶⁵⁵ Takvim-i Vekayi, sayı: 790, (15 Şevval 1281/ 13 Mart 1865).

⁶⁵⁶ BOA, (A. MKT. UM), D:520, G:63, (24 Cemaziyelevvel 1278/ 27 Kasım 1861).

⁶⁵⁷ BOA, (İ. MVL), D:543, G:24400, (7 Receb 1282/ 26 Kasım 1865). Göçmenler için Osmanlı Devleti topraklarının muhtelif yerlerinde yapılan ev inşaları ve göçmenlere verilen hayvanat, tarla ve zirai araçlar hakkında ayrıca bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:270, G:1, (29 Muharrem 1280/ 16 Temmuz 1863); BOA, (İ. MMS), D:22, G:961, lef-2, (2 Zilkade 1277/ 12 Mayıs 1861); Tercüman-ı Ahval, sayı: 112, (28 Cemaziyelevvel 1278/ 1 Aralık 1861); Tercüman-ı Ahval, sayı: 122, (22 Cemaziyelahir 1278/ 25 Aralık 1861); Tercüman-ı Ahval, sayı: 133, (18 Receb 1278/ 19 Ocak 1862); Tercüman-ı Ahval, sayı: 138, (29 Receb 1278/ 30 Ocak 1862); Tercüman-ı Ahval, sayı: 316, (11 Şevval 1279/ 1 Nisan 1863); Tasvir-i Efkâr, sayı: 295, (15 Zilhicce 1281/ 11 Mayıs 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 617, (27 Muharrem 1278/ 4 Ağustos 1861); Takvim-i Vekayi, sayı: 618, (22 Safer 1278/ 29 Ağustos 1861); Takvim-i Vekayi, sayı: 625, (2 Cemaziyelahir 1278/ 5 Aralık 1861); Takvim-i Vekayi, sayı: 668, (10 Cemaziyelevvel 1279/ 3 Kasım 1862); Takvim-i Vekayi, sayı: 718, (5 Cemaziyelevvel 1280/ 18 Ekim 1863); Takvim-i Vekayi, sayı: 750, (23 Zilhicce 1280/ 30 Mayıs 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 775, (21 Cemaziyelevvel 1281/ 22 Kasım 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 776, (28 Cemaziyelevvel 1281/ 29 Ekim 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 807, (13 Safer 1282/ 8 Temmuz 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 808, (20 Safer 1282/ 15 Temmuz 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 809, (27 Safer 1282/ 22 Temmuz 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 811, (10 Rebiülevvel 1282/ 3 Ağustos 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 819, (6 Cemaziyelahir 1282/ 27 Ekim 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 825, (28 Receb 1282/ 18 Aralık 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 827, (12 Şaban 1282/ 31 Aralık 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 839, (17 Zilkade 1282/ 3 Nisan 1866); Takvim-i Vekayi, sayı: 847, (18 Muharrem 1283/ 2 Haziran 1866); Takvim-i Vekayi, sayı: 850, (11 Safer 1283/ 25 Haziran 1866); Takvim-i Vekayi, sayı: 852, (20 Safer 1283/ 4 Temmuz 1866); Takvim-i Vekayi, sayı: 868, (20 Şaban 1283/ 28 Aralık 1866).

⁶⁵⁸ Takvim-i Vekayi, sayı: 628, (7 Receb 1278/ 8 Ocak 1862).

⁶⁵⁹ Tasvir-i Efkâr, sayı: 154, (6 Receb 1280/ 17 Aralık 1863). Ayrıca bkz. The Empire, (Thursday, August 4, 1864/ 4 Ağustos 1864, Perşembe); The Daily Southern Cross, (Tuesday, August 2, 1864/ 2

göre bağışlarda bulunmuşlardır⁶⁶⁰. 20 Haziran 1864 tarihli Takvim-i Vekayi'de ise Sultan Abdülaziz'in, göçmenleri sevindirmek için 50 bin lira daha ita buyurduğu haberi yer alır⁶⁶¹. Başka bir Takvim-i Vekayi'de de, Padişah'ın 10 bin kese akçe yardımda bulunduğu ve ayrıca Daire-i Hümayun dahi çeşitli ihsanlarda bulunduğu bilgisi verilir⁶⁶². Nitekim Keçecizade Fuad Paşa, göçmenler için 10 bin kuruş yardımda bulunmuştur⁶⁶³. Hilafet makamından 80.300 kuruşluk yardımın yanında saray görevlilerinden de çeşitli yardımlar yapılmakta idi. Babüssaade Ağası'ndan 5 bin, Mabeyn-i Hümayun Nazırı Hakkı Bey'den 10 bin, Mabeyn-i Hümayun Başkatibi'nden 5 bin kuruş; Zabitan tarafından, Mirliya Vesim Paşa tarafından 5 bin, Mirliya Hüseyin Paşa tarafından 2 bin, Mirliya Rasim Paşa tarafından 2 bin kuruş; bazı hademe-i mevcuda tarafından, Ser Berber Mustafa Efendi'den 1000 kuruş olmak üzere özetle; göçmenlere toplam 100 bin kuruşluk yardım yapılmıştır⁶⁶⁴. Ordudan dahi nakdi yardımlar yapılıyordu. 6. Ordu-yu Hümayun'dan, göçmenlere 17.934 kuruşluk yardım yapılmıştır⁶⁶⁵. Yapılan yardımlar öylesine geniş bir kitleye yayılmıştı ki; her kesimden insan, göçmenlere yardım yapmaya çalışıyordu. Courier d'Orient Gazetesi yardım kampanyası başlatmış ve bu doğrultuda bir yardım defteri oluşturulmuştur. Buna göre adı geçen gazete tarafından 500 kuruş, matbaası tarafından 300 kuruş ve gayrimüslim halk tarafından da 1000 kuruş yardım yapılmıştır⁶⁶⁶. Tabib Osman Efendi namı bir kişi, hasta göçmenler için bakım, ilaç,

Ağustos 1864, Salı); The New Zealand Spectator and Cook's Strait Guardian, (Wednesday, August 17, 1864/ 17 Ağustos 1864, Çarşamba); The Lyttelton Times, (Saturday, July 30, 1864/ 30 Temmuz 1864, Cumartesi); Newcastle Journal, (Monday, June 6, 1864/ 6 Haziran 1864, Pazartesi); Takvim-i Vekayi, sayı: 727, (9 Receb 1280/ 20 Aralık 1863); Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 36.

⁶⁶⁰ The Daily Ohio Statesman, (Wednesday, June 8, 1864/ 8 Haziran 1864, Çarşamba). Ancak Padişah'ın ve saray erkanının yaptığı yardımların yerine ulaşmadığı söylenir. Buna kanıt olarak da Dr. Sandwich'ın, The Spectator Dergisi'ne gönderdiği mektupta bilhassa Sultan Abdülaziz'in yaptığı 50 bin kuruşluk yardımın sadece 1000 kuruşunun göçmenler için harcandığı ve yetkililerin sürekli "kendi payım" diyerek bu ücretin içerisinde bir miktar parayı kendisine aldıklarını söyler. Bkz. Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 36.

⁶⁶¹ Takvim-i Vekayi, sayı: 753, (15 Muharrem 1281/ 20 Haziran 1864).

⁶⁶² Takvim-i Vekayi, sayı: 744, (10 Zilkade 1280/ 17 Nisan 1864). Ayrıca bkz. Tasvir-i Efkâr, sayı: 188, (13 Zilkade 1280/ 20 Nisan 1864).

⁶⁶³ Tasvir-i Efkâr, sayı: 155, (10 Receb 1280/ 21 Aralık 1863). Sadaret'ten yapılan yardımlar için bkz. Vak'a-nüvis Ahmed Lüdfî Efendi Tarihi, s. 109, 137; Takvim-i Vekayi, sayı: 764, (4 Rebiülahir 1281/ 6 Eylül 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 727, (9 Receb 1280/ 20 Aralık 1863). Ayrıca bunlardan başka Harem-i Hümayun ve Şehzade Efendilerin, Çerkes göçmenlere yapmış oldukları yardımlar için bkz. BOA, (İ. DH), D:521, G:35481, (13 Şaban 1280/ 23 Ocak 1864); BOA, (İ. DH), D:522, G:35483, (29 Şaban 1280/ 8 Şubat 1864); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 79.

⁶⁶⁴ Ayrıntılı liste için bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 731, (8 Şaban 1280/ 18 Ocak 1864).

⁶⁶⁵ Takvim-i Vekayi, sayı: 782, (11 Şaban 1281/ 9 Ocak 1865).

⁶⁶⁶ Tasvir-i Efkâr, sayı: 152, (28 Cemaziyelahir 1280/ 10 Aralık 1863).

tedavi maksatlı olarak 580 kuruş yardımda bulunmuştur⁶⁶⁷. Yabancı ahali de göçmenlere yardım etmekteydi. Keşanlı Kostaki Bey 1000, Markor oğlu Osib 1000, Mösyö Kanto 5 bin, Sarraflar Kethüdası Kifork Efendi 2500, Yorgaki Efendi 5 bin ve sair kimselerin yardımları olmak üzere toplam 123.802 kuruşluk yardım yapılmıştır⁶⁶⁸.

Göçmenler için yardımda bulunanların isimleri gazetelerde belirtildiği gibi bazen de bu yardımseverlere çeşitli ödüller verilebilmekteydi. Varna eşrafından Güzelce Kazası Müdürü İsmail Ağa'nın, göçmenler için yaptırılan haneler için hayli gayret sarf ettiği ve bu sebeple kendisine beşinci rütbeden bir kıta nişan-ı ali ihsan buyrulmuştur⁶⁶⁹.

Çeşitli eyaletlerden de göçmenler için nakdi yardımlar gönderilmekte idi. Mısır, Halep, Bağdat, Horasan, Süleymaniye gibi yerlerden Çerkez göçmenler için yapılan yardımlar posta yolu ile Muhacirin Komisyonu'na gönderilmekte idi. Bağdat eyaleti dahilinde bulunan Horasan Kaymakamlığı memurları Çerkezler için bir miktar yardımda bulunmuştur. Kaymakam Hacı Ali Ağa 500, Mal Katibi Hacı Said Efendi 150, Tahrirat Katibi Mehmed Efendi 50 ve sair görevlilerin yardımları Takvim-i Vekayi'de zikredilmiştir⁶⁷⁰. Aynı şekilde Mısır eyaletinden de memur ve ahali tarafından toplamı 1743 olmak üzere mecidiye, İngiliz lirası, Mısır lirası, Fransız lirası ve sair paralar gönderilmiştir⁶⁷¹. Ayrıca bu eyaletlerden gelen yardımlar

⁶⁶⁷ Takvim-i Vekayi, sayı: 808, (20 Safer 1282/ 15 Temmuz 1865).

⁶⁶⁸ Tam liste için bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 740, (13 Şevval 1280/ 22 Mart 1864). Göçmenlere, bütün devlet makamlarından, memurlardan, yerli ve yabancı tüccar ve esnaflardan ve sair ahalden yapılan nakdi yardımlar için ayrıca bkz. Tercüman-ı Ahval, sayı: 118, (13 Cemaziyelahir 1278/ 16 Aralık 1861); Takvim-i Vekayi, sayı: 732, (22 Şaban 1280/ 1 Şubat 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 733, (22 Şaban 1280/ 1 Şubat 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 736, (14 Ramazan 1280/ 22 Şubat 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 740, (13 Şevval 1280/ 22 Mart 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 744, (10 Zilkade 1280/ 17 Nisan 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 750, (23 Zilhicce 1280/ 30 Mayıs 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 761, (11 Rebiülevvel 1281/ 14 Ağustos 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 762, (18 Rebiülevvel 1281/ 21 Ağustos 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 763, (25 Rebiülevvel 1281/ 28 Ağustos 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 765, (10 Rebiülahir 1281/ 12 Eylül 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 776, (28 Cemaziyelahir 1281/ 28 Kasım 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 781, (4 Şaban 1281/ 2 Ocak 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 782, (11 Şaban 1281/ 9 Ocak 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 784, (25 Şaban 1281/ 23 Ocak 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 790, (15 Şevval 1281/ 13 Mart 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 800, (22 Zilhicce 1281/ 18 Mayıs 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 807, (13 Safer 1282/ 8 Temmuz 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 808, (20 Safer 1282/ 15 Temmuz 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 809, (27 Safer 1282/ 22 Temmuz 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 838, (10 Zilkade 1282/ 27 Mart 1866); Takvim-i Vekayi, sayı: 867, (19 Receb 1283/ 27 Kasım 1866).

⁶⁶⁹ Tercüman-ı Ahval, sayı: 130, (11 Receb 1278/ 12 Ocak 1862); Takvim-i Vekayi, sayı: 628, (7 Receb 1278/ 8 Ocak 1862).

⁶⁷⁰ Tam liste için bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 776, (28 Cemaziyelahir 1281/ 28 Kasım 1864).

⁶⁷¹ Takvim-i Vekayi, sayı: 771 (24 Cemaziyelahir 1281/ 25 Ekim 1864).

bir kereliğe mahsus değildi; mesela Takvim-i Vekayi'de Mısır'dan şimdilik 13. defa yardım geldiği bildirilir⁶⁷².

Göçmenlerin yol masraflarının karşılanması ve bu insanlara çeşitli nakdi yardımların yapılmasının yanında, onlar için gıda ve elbise yardımları da yapılmaktaydı. 17 Nisan 1864 tarihli bir iradede, Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenlerin pek çoğunun çıplak olduğu ve bunların tamamına elbise temin etmenin mümkün olmayacağı sebebiyle sadece 10 yaşına kadar çocuklardan en müşkil olanlara, 150 bin kuruş akçe ile elbise verilmesi ve büyük olanlara da Amerikan bezinden uzun gömlekler yaptırılmasına karar verilmiştir⁶⁷³. 14 Ağustos 1864 tarihli Takvim-i Vekayi'de de, Ankara ve Çankırı'da iskan olunmak üzere Samsun'dan yola çıkan 1000 hane 10 bin nüfus Çerkez göçmeni, Beytütün ve diğer kazalar ve Kastamonu ahalisi tarafından yiyecek ve giyecek malzemeleri ile karşılanmıştır⁶⁷⁴. Bundan başka Çerkez göçmenlerinden olan 280 nüfusun Amasra limanındaki ikametleri sırasında her birine yarımşar kıyye ekmek verildiği⁶⁷⁵ ve diğer bir Takvim-i Vekayi'de ise toplanan paralardan, göçmenler için 600 adet aba potunu, mintan ve yağmurluk imal edildiği haberi yer alır⁶⁷⁶. Yozgat Sancağı'nda da Çerkezlere, 309.145 kuruş maliyetli gıda ve 15.750 kıyye hububat ve birtakım araç gereç temin edilmiştir⁶⁷⁷. Morpeth Herald'ın haberinde; Trabzon'a 93 balya sıcak giyim malzemesi gönderildiği, bu malzemelerin yüzlerce kadın ve çocuğa dağıtıldığı ancak bazı gıda malzemelerinin kış münasebetiyle zarar gördüğü bilgileri yer alır⁶⁷⁸.

⁶⁷² Takvim-i Vekayi, sayı: 825, (28 Receb 1282/ 18 Aralık 1865). Başkaca eyaletlerden ilk olarak ya da tekrar tekrar olmak üzere gelen nakdi yardımlar için bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 759, (28 Safer 1281/ 2 Ağustos 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 760, (5 Rebiülevvel 1281/ 8 Ağustos 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 775, (21 Cemaziyelevvel 1281/ 22 Kasım 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 776, (28 Cemaziyelevvel 1281/ 29 Ekim 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 784, (25 Şaban 1281/ 23 Ocak 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 785, (3 Ramazan 1281/ 30 Ocak 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 790, (15 Şevval 1281/ 13 Mart 1865); Takvim-i Vekayi, sayı: 825, (28 Receb 1282/ 18 Aralık 1865).

⁶⁷³ BOA, (İ. DH), D:524, G:36128, lef-3, (10 Zilkade 1280/ 17 Nisan 1864); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I, s. 67-70.

⁶⁷⁴ Takvim-i Vekayi, sayı: 761, (11 Rebiülevvel 1281/ 14 Ağustos 1864).

⁶⁷⁵ Takvim-i Vekayi, sayı: 776, (28 Cemaziyelevvel 1281/ 29 Ekim 1864).

⁶⁷⁶ Takvim-i Vekayi, sayı: 790, (15 Şevval 1281/ 13 Mart 1865).

⁶⁷⁷ Takvim-i Vekayi, sayı: 817, (11 Cemaziyelevvel 1282/ 2 Ekim 1865). Ayrıca göçmenler için düzenli olarak ekmek, su ve çadır yardımı da yapılmaktaydı. Bkz. Morning Post, (Thursday, July 14, 1864/ 14 Temmuz 1864, Perşembe), <http://www.21mayis.org/index.php/anlamak/akademik-calismalar/surgun/218-1865-morning-post-circassian-exodus.html> [3.11.2016]. Göçmenlere yapılan hırka, şalvar, elbise, yiyecek gibi türlü yardımlar için ayrıca bkz. Tercüman-ı Ahval, sayı: 19, (14 Şaban 1277/ 25 Şubat 1861); Tercüman-ı Ahval, sayı: 21, (29 Şaban 1277/ 12 Mart 1861); Takvim-i Vekayi, sayı: 742, (26 Şevval 1280/ 4 Nisan 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 743, (4 Zilkade 1280/ 11 Nisan 1864).

⁶⁷⁸ Morpeth Herald, (Saturday, February 6, 1864/ 6 Şubat 1864, Cumartesi). İngiliz basınında yer alan diğer yardım haberleri için bkz. Rochdale Observer, (Saturday, August 20, 1864/ 20 Ağustos 1864, Cumartesi); Newcastle Journal, (Tuesday, May 17, 1864/ 17 Mayıs 1864, Salı).

Çerkezler, Osmanlı Devleti topraklarında iskan oldukları halde halen perişanlıkları devam edebilmekteydi. Nitekim bu durumda devlet ve ahali, göçmenlere tarla, araç gereç, para, kıyafet, yakacak yardımlarında bulunurken aynı zamanda hanelerdeki erkek nüfus, ailesini biraz düzlüğe çıkartabilsin diye bir süre vergiden ve askerlikten muaf tutuluyordu. Bu doğrultuda 10 sene süre ile vergiden ve 25 sene ile de askerlikten muaf olmaları kararlaştırıldı. Ancak bu durum, hazineye büyük bir yük oluşturacağından 29 Temmuz 1860 senesinde değiştirilmiş ve şimdiden itibaren gelenler hakkında muafiyet süresinin biteceği bildirilmiştir⁶⁷⁹. Öşür vergisindeki muafiyet de Sultan Abdülaziz ile birlikte kesin bir karara bağlanmış ve iskanlarında üç yılı dolduranlar, vergilerini, yeni gelen göçmenlere verecektir⁶⁸⁰.

Osmanlı Devleti topraklarına gelen göçmenler arasında kimsesiz kalan çocuklar da bulunmaktaydı. Bu çocuklara da yardım elini uzatan Muhacirin Komisyonu ve Bab-ı Ali, kimsesiz göçmenlerin yerli ahali tarafından evlatlık alınmasını istemiştir. Bu vesile ile bazı çocuklar, evlatlık alınmıştır fakat evlatlık alınmayan çocuklar için ise bir bakım evi tahsis edilmiş ve çocukların ihtiyaçları için de hizmetçiler görevlendirilmiştir. Kıbrıs'taki yerli Müslümanlar, yetim kalan Çerkez çocuklarını evlatlık olarak almışlardır⁶⁸¹. Ayrıca bu çocuklar, maharetlerine göre farklı alanlarda eğitim almaya da başlamışlardır. Göçmenlerin içinde bazı dul kadınlar da vardı ve bu dul kadınlar da göçmenler için yaptırılmış olan misafirhanelere yerleştirilmekteydi. Bu dul kadınlar, kendileri de istedikleri takdirde gerek Çerkez gerek Osmanlı ahalisi arasından uygun olan kimselerle evlendirilmekteydi. Ancak evlenmek istemeyenler de bulunmaktaydı ve bunlar, kendilerine yetecek kadar bir ücret karşılığında çalıştırılmaya başlanmıştı. Son olarak Çerkezler arasında ihtiyar kadın ve erkekler de mevcuttu. Bunlara ise günlük tayın verilmesi ve bu tayının da yarımşar kıyye un ve beş dirhem tuz şeklinde olması kararlaştırılmıştır⁶⁸². Özetle; Osmanlı Devleti, çocukları evlat verdirerek ya da bakım evlerine yerleştirerek; dul kadınların isteyenlerini evlendirerek, istemeyenleri ise bir

⁶⁷⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 167; Satış, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 527; Yılmaz, "Muhaciri İskân Politikası", s. 598.

⁶⁸⁰ BOA, (İ. MMS), D:28, G:1220, lef-2, (26 Zilhicce 1280/ 2 Haziran 1864). Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I, s. 74-76.

⁶⁸¹ Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 37.

⁶⁸² Kimsesiz çocuklar, dul kadınlar ve ihtiyarlara yapılan yardımlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Karataş, "Kafkas Göçünün Mağdurları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (Ed. Osman Karatay, Mehmet Seyfettin Erol), sayı: 42, Ankara 2014, s. 121-130; Pul, "Kafkasya Muhacirlerinin İskânı", s. 205-206.

işte çalıştırarak ve ihtiyar kimselere ise günlük yiyecek ihtiyaçlarını karşılayarak mağduriyetleri gidermeye çalışmıştır.

Yapılan yardımlar arasında manevi türlü girişimler de olmaktadır. Bunlar; ölmüş olan Çerkezlerin ortada kalan cenazelerini yıkayıp kaldırmak, hastalara ilaç temin etme⁶⁸³, onları tedavi etme⁶⁸⁴, çocukların eğitimi için mektep inşa etme, göçmen çocuklarını sünnet etme⁶⁸⁵, ibadetlerini gerçekleştirebilmeleri için camii ve mescitler inşa etme gibi yardımlardan oluşmaktaydı⁶⁸⁶. İnebolu'daki hayırsever Müslüman kadınlar, ölenler arasındaki kadın göçmenlerin cenazelerini yıkıyorlardı⁶⁸⁷. Ancak bu durum, hastalık bulaşma riski bulunduğu için vali tarafından durdurulmuştur.

Göçmenler için yapılan bu yardımların maksadı; onların günlük yaşamını kolay hale getirmek, yaşam koşullarını daha üst seviyeye çıkarmak, göçmenlerin üretici hale gelmesini sağlamak, onların devlete olan bağlılıklarını artırmak, yerliler ile göçmenlerin kaynaşmasını sağlamak ve böylece aralarında oluşacak husumete engel olmaya çalışmak, güvenliklerini garanti etmektir.

3.4.1. İngiltere'den Çerkezlere Peksimet Yardımı

Çerkez göçmenlerin, Osmanlı Devleti topraklarındaki durumu Avrupa kamuoyu başta olmak üzere kısmen de olsa dünyanın muhtelif yerlerinde de işlenmiştir. Fakat Çerkez meselesi ile ilgilenmekte olan Avrupa ve dünya basını, bu ilgiyi sadece gazetelerinde bir iki paragraf şeklinde okuyucularına sunmakla göstermiştir. Rus-Çerkez Savaşları'nın başından beri mücadeleye Çerkezler tarafından yaklaşan ve Çerkezleri destekleyen İngiltere dışında hiçbir ülke gerekli hamleyi atmamıştır. Kaldı ki, İngiltere'nin bu ilgisi de sadece Çerkezleri savaşa kışkırtmak ve sonucunda ise onlar için bir miktar peksimet göndermek olmuştur.

İngiltere'nin İstanbul elçisi Bulwer, Çerkez meselesi hususunda kendi hükümetini yardıma davet etmiş ve en azından Osmanlı Devleti'nin, Çerkezlere daha iyi imkanlar sunabilmesi adına İngiltere'nin, Bab-ı Ali'ye borç vermesini

⁶⁸³ Takvim-i Vekayi, sayı: 752, (7 Muharrem 1281/ 12 Haziran 1864).

⁶⁸⁴ Tasvir-i Efkâr, sayı: 232, (21 Rebiülahir 1281/ 23 Eylül 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 755, (29 Muharrem 1281/ 4 Temmuz 1864).

⁶⁸⁵ Takvim-i Vekayi, sayı: 650, (3 Muharrem 1279/ 1 Temmuz 1862).

⁶⁸⁶ Bu tür yapılan yardımlar hakkında bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 176-180.

⁶⁸⁷ Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 36.

önermiştir⁶⁸⁸. Ancak İngiliz hükümeti ise böyle bir durumda zaten sürekli dışarıya borçlanan Osmanlı Devleti'nin, aldığı borçları ödeyemeyeceğini düşünerek bu öneriyi kabul etmemiştir. Bab-ı Ali ise vergi gelirlerini teminat göstererek yüksek faizlerle yabancı bankerlerden borç para almaya devam ediyordu⁶⁸⁹. Nitekim bu doğrultuda Ali Paşa, 25 Mayıs 1864'te elçi Bulwer aracılığı ile İngiltere nezdinde girişimlerde bulunarak Kraliçe'den borç talep etmiş fakat bu olmaz ise en azından halen devam eden göçmen akınını yönetebilmek adına iki-üç İngiliz sefinesini bir süreliğine Karadeniz'e göndermelerini rica etmiştir. Ancak bu hamle de sonuçsuz kalmış ve İngiltere hükümeti, gemi göndermenin mümkün olmayacağını yalnız İngiliz bandıralı ticaret gemileriyle ücreti karşılığında Bab-ı Ali'nin anlayabileceğini bildirmiştir. Nitekim zor durumda kalan Osmanlı hükümeti, para karşılığında gemi talebinde bulunmayı tercih etmiştir⁶⁹⁰.

Samsun'da bulunan Sağlık Kurulu'nda görevli bir İngiliz hekim, şehirdeki açlık sıkıntısından dert yanarak hükümetine, hiç olmazsa peksimet yardımıyla bulunmaları doğrultusunda çağrıda bulunmuştur⁶⁹¹. İngiltere ise beş bin sterlin tutarındaki 300 kıyve peksimetin, Malta üzerinden İstanbul'a gönderileceğini ve bu tutarın İngiltere tarafından karşılanacağını ancak gemilerin ulaşım bedellerinin Bab-ı Ali tarafından ödenmesi gerektiğini belirtmiştir. Sekiz seferde gönderilen peksimetler, *La Plata, Milan, Arcadia, Baltic, Breuda, Rhore, Egyptian* ve Belçikalı *Gustavo Pastör* adlı gemilerle Haziran 1864 itibarıyla Malta'dan yola çıkmış ve Ağustos 1864 başlarında İstanbul'a oradan da Türk gemileri ile Trabzon ve Samsun'a getirilerek göçmenlere dağıtılmıştır⁶⁹². Toplam 4.960 çuval olan bu peksimetlerin ulaşım ücreti olan 664 sterlini ve çuval ücreti olan 620 sterlini önce İngiliz hükümeti

⁶⁸⁸ Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No: 7, Constantinople, (May 3, 1864), s. 4-5. Ayrıca bkz. Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No: 8, Constantinople, (May 11, 1864), s. 5; Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Earl Cowley to Earl Russell, No: 9, Paris, (May 19, 1864), s. 5; Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 50.

⁶⁸⁹ Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 69-70.

⁶⁹⁰ Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 72-73.

⁶⁹¹ Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 73.

⁶⁹² Morning Post, (Monday, July 11, 1864/ 11 Temmuz 1864, Pazartesi). Ayrıca bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 755, (29 Muharrem 1281/ 14 Temmuz 1864); Takvim-i Vekayi, sayı: 757, (13 Safer 1281/ 18 Temmuz 1864); Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", s. 35. İngiltere'nin peksimet yardımı hakkında detaylı bilgi için bkz. Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire", s. 360-361.

ödemiş ardından bu parayı, Osmanlı sefaretinden tahsil etmesini istemiştir ancak belirtilmelidir ki, gelen bu bir parçacık yardım bile memnuniyetle karşılanmıştır⁶⁹³.

İngiltere'den gelen bu şok edici derecede küçük olan yardım için Vak'a-nüvis Ahmed Lûdfî Edendi, şunları söyler:

"O esnada peyderpey Memalik-i Mahrûsa'ya hicret etmekte olan Çerkes muhacirlerin iâneten Londra'dan üç yüz kıyye miktarı peksimet i'tasına karar verildiği Âlem-i İslamiyetçe memnuniyeti mucib oldu"⁶⁹⁴.

İngiliz basını da kamuoyunu ve hükümetini Çerkez göçmenler için yardıma çağırmaya devam etmekteydi. Bu yayın organları, her fırsatta göçmenlerin kötü durumlarından bahisle eğer gerekli yardım yapılmadığı takdirde daha vahim sonuçların ortaya çıkacağını belirtmekteydi⁶⁹⁵. Ancak yapılan bu çağrılar, hükümeti pek de etkileyememiş olmalı ki, sadece peksimet yardımı yapmaya karar vermiştir. Ancak İngiliz halkı ve bazı önemli kişilerin girişimleri ile buralarda oluşturulan kampanyalar vasıtasıyla Çerkezlere yardım toplanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Londra'da oluşturulan yardım komiteleri de düzenledikleri mitinglerde İngiliz halkını, desteğe çağırmıştır. Nitekim bu çağrılar neticesinde halk tarafından daha çok giysi, mintan, yastık, battaniye, yün yardımı yapılmış⁶⁹⁶; nakit olarak ise 1865 Mart'ına kadar sadece 2.067 sterlin toplanabilmiştir⁶⁹⁷.

⁶⁹³ Takvim-i Vekayi, sayı: 766, (18 Rebiülahir 1281/ 20 Eylül 1864); Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 74-75; Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 61; Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon", s. 339.

⁶⁹⁴ Vak'a-nüvis Ahmed Lûdfî Edendi Tarihi, X, s. 123.

⁶⁹⁵ İngiltere'yi ve İngiliz milletini yardıma çağırma girişimleri için bkz. Rochdale Observer, (Saturday, August 20, 1864/ 20 Ağustos 1864, Cumartesi); Newcastle Journal, (Monday, June 6, 1864/ 6 Haziran 1864, Pazartesi); London Daily News, (Thursday, May 19, 1864/ 19 Mayıs 1864, Perşembe); Morning Post, (Thursday, July 14, 1864/ 14 Temmuz 1864, Perşembe).

⁶⁹⁶ Rochdale Observer, (Saturday, August 20, 1864/ 20 Ağustos 1864, Cumartesi); Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 48.

⁶⁹⁷ Rosser-Owen, *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire*, s. 48.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇERKEZ GÖÇMENLERİNİN OSMANLI TOPRAKLARINDA YAŞADIKLARI SORUNLAR

Çerkezlerin, Rusya'ya karşı giriştikleri istiklal mücadelesi ve ardından yaşanan göçler, bütün aşamaları ile gerek Osmanlı ve Rusya gerekse Avrupa ve Dünya kamuoyunda fazlasıyla ilgi çekmiş bir hadisedir. Çünkü birçok devlet, Çerkezlerin giriştikleri bağımsızlık mücadelesini ve yaşadıkları göç serüvenini, en ince ayrıntısına kadar halkına duyurmaya çalışmıştır. Kafkasya'daki bu mücadeleye en büyük ilgi İngiltere'den gelmiştir. İngiltere, özellikle 1830'lu yıllarda David Urquhart, Edmund Spencer, J. A. Longworth, James Bell gibi gezgin ve diplomatları aracılığıyla Çerkez ve Kafkasyalıların mücadelesi hakkında bilgiler toplamıştır⁶⁹⁸. Fakat önceki bölümlerde de sürekli zikredildiği gibi Çerkez meselesi ile yakından alakadar olan devletler, göç esnasında ve göç sonrasında konu yardıma gelince ilgisiz kalmayı yeğlemişlerdir. Sadece Londra ve Paris'te kurulan bazı cemiyetler ve az sayıda devlet adamı ve gazeteci, göçmenlere yardım toplamak için uğraşmıştır. Osmanlı Devleti ise hem ahalisi hem de devlet adamları ile göçmenlerin iskanına ve sonrasında da rahat bir yaşam sürmelerine yardım etmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu bütün bu yardımlara rağmen yine de çeşitli sıkıntılar yaşanmıştır.

Göçmenlerin iskanının hemen gerçekleştirilememiş olması, bu süreçteki en büyük sorundu. Geçici olarak Trabzon, Samsun, İstanbul, Varna gibi yerlerde daimi iskan mahallerine gönderilmeyi bekleyen Çerkez göçmenler, iklim koşulları, arazi temini, maddi sıkıntılar, idarecilerin tutumları ve sair sebepler nedeniyle uzunca bir süre bekliyorlardı. Dolayısıyla Çerkezlerin, Osmanlı Devleti'ndeki ilk durakları olan mahallerde aç ve açıkta olmaları, yaşanan sıkıntıların ilk ve en önemlisini oluşturmaktadır denilebilir. Netice itibariyle kötü koşullarda iskan edilmeyi bekleyen Çerkez göçmenlerin bir kısmı bu bölgelerde ya hastalanmış ya da hayatını kaybetmiştir. Fakat Osmanlı Devleti, bu durumun önüne geçebilmek ve göçmenlerin sıkıntılarını dindirebilmek adına birtakım önlemler almaya çalışmıştır. Göçmenlerin daimi iskan yerlerine nakilleri, havalar soğuk olduğu zamanlarda ertelenmekteydi. Bu durumda komisyon, havalar ısınmaya değin göçmenler için geçici yerler temin

⁶⁹⁸ Kumpilova, "Circassian Exodus From The North Caucasus", s. 429.

etmekte ya da onları, yerli ailelerin yanına bir süre misafir olarak vermekteydi⁶⁹⁹. Ancak göçmenlerin geçici olarak iskan edildikleri bu yerlerde barınma sorunları da ortaya çıkıyordu. Göçmenler, soğuk hava, yağmur ve hastalıklardan korunabilmek adına geçici iskan mahallerinde bulunan han, medrese, ahır, camii gibi büyük mekanlarda konaklıyorlardı. Dolayısıyla bu durumda yerli ahalinin günlük işleri de aksıyor ve netice itibariyle bahsi geçen bu bölgelerde üretim azlığı ve buna bağlı olarak hastalıkların yayılması gibi daha başka sıkıntılar ortaya çıkıyordu.

Öngörülenden fazla miktarda gelen göçmenler, henüz iskan işleri tamamlanamadığı için üretici durumda değillerdi ve hayatlarını kendi başlarına devam ettirebilmeleri de imkansızdı. Bu sebeple Osmanlı Devleti, gelen göçmenlere daimi iskan mahallerine yerleştirilseler bile belirli bir süre buğday, un, para yardımı yapmaya devam etmiştir. Ancak bu durumda da bazı komisyon görevlileri, göçmenler için toplanan yardımları kendi himayelerine geçiriyorlardı. Dolayısıyla halihazırda türlü sıkıntılarla uğraşan Çerkezler, kendileri için temin edilen yardımları da alamayınca sıkıntı yaşamaya devam ediyorlardı. Kaldı ki, Osmanlı Devleti'nin o dönemde içinde bulunduğu şartlar ve gelenlerin sayısı göz önünde bulundurulduğunda yapılan yardımların pek tatmin edici düzeyde olmadığı tahmin edilecektir. Netice itibariyle güçlükle temin edilen yardım paralarının ya da malzemelerinin sadece bir kısmının dağıtılıyor olması göçmenleri, memurlar hakkında şikayetçi olmaya itmiştir.

Göçmenlerin kendi aralarında bile rekabete girdikleri ve yapılan yardımları almak hususunda birbirine düştükleri bilinmektedir. Şöyle ki; göçmenlerin, kendileri için günlük olarak dağıtılan ekmek ve diğer gıdalardan daha fazla alabilmek için ölü olan akrabalarını dahi hayatta gösterdikleri zamanlar oluyordu. Bazı durumlarda dağıtım işleminin kabile reisleri tarafından yürütüldüğü ancak bunların dahi dağıtımda, soydaşlarına adaletsiz davrandıkları görülüyordu.

Gelen göçmenlerin farklı kültürel, sosyal, siyasi ve toplumsal bir yapıya sahip oldukları da göz önünde bulundurulması gereken hususlardandır. Çünkü göçmenler, Kafkasya'da yaşadıkları bölge ve toplum yapıları gereği kabile yaşantısı sürmekteydiler. Dolayısıyla Çerkezlerin, iskan edildikleri yerlerde devletin merkeziyetçi yapısına uyum sağlamaları pek kolay olmamıştır. Nitekim Osmanlı

⁶⁹⁹ Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 31. Ayrıca bu konuda birkaç ciddi örnek için bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:386, G:8, (24 Cemaziyelevvel 1276/ 19 Aralık 1859); BOA, (A. MKT. NZD), D:389, G:59, lef-2, (29 Cemaziyelahir 1278/ 1 Ocak 1862).

Devleti de göçmenlerin, ata yurtlarında olduğu gibi kabileler halinde yaşamasına mani olmak istemiş; muhacirin komisyonuna ve mahalli yetkililere, göçmenlerin karışık olarak yerleştirilmelerine dair emirlerde bulunmuştur⁷⁰⁰. Ancak tahmin edileceği gibi savaşçı ve isyankar bir ruha sahip olan Çerkezler, alışık oldukları yaşayış tarzından o kadar da kolay vazgeçmemişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin, izlemiş olduğu iskan siyaseti neticesinde birçok Çerkez göçmen, yerleştirilmiş oldukları mahallerde karışıklıklar çıkartmış ve asayiş bozan davranışlarda bulunmuştur⁷⁰¹. Netice itibariyle yeni iskan yerlerine alışmakta güçlük çeken göçmen Çerkez kabileleri, yeni bölgenin iklim ve coğrafi yapısının Kafkasya'daki topraklarından çok farklı olması sebebiyle bir süre sonra ya ilk iskan yerlerine veya Kafkasya'daki topraklarına geri dönmeye çalışmışlardır⁷⁰².

Çerkez göçmenlerin, iskan edildikleri bölgeleri beğenmemiş olmaları da önemli bir sorundu. Çerkezlerin, Osmanlı Devleti topraklarında yer alan bütün bölgelere yerleştirildiği arşiv belgelerinde görülmektedir. Bu durumda muhtelif yerlere iskan edilen göçmenler, her zaman yerleştirildikleri arazilerden memnun kalmıyorlar; o bölgenin havasının, suyunun, arazi yapısının ya da ikliminin kendilerine uygun olmadığını bildirerek başka bir yere nakledilmek istiyorlardı. Genellikle akraba yanlarına yerleşmek isteyen Çerkezler, böylece ikinci defa olarak iskan ediliyorlardı. Dolayısıyla bu durumun, devleti ikinci bir nakil masrafının altına soktuğunu ve bu yeni masrafların da devletin bütçesini sarsmasının ne kadar doğal olduğunu söylemek gerekir. Buradan da gayet net olarak anlaşılmaktadır ki; Osmanlı Devleti, Çerkez göçmenlerini kabul ederken birinci sırada insani yardımı ve dindaşlarını zulümden kurtarmayı hesap etmiş ve onları rahat ettirmeye gayret göstermiştir.

Göçmenlerin Osmanlı Devleti topraklarında karşılaştıkları bir başka durum da yerli ahaliyle uyum sorunlarıdır. Göç edenlerin tamamı, ortak bir ad altında Çerkez kimliği etrafında birleştirilmesine rağmen her kabilenin farklı dilleri konuştukları bilinmektedir. Kendi aralarında dahi farklı lisanları konuşan Çerkez boyları, göç

⁷⁰⁰ Berber, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", s. 24.

⁷⁰¹ İleride kapsamlı bir şekilde anlatılacak olan bu hususa dair birkaç örnek için bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:502, G:60, (25 Rebiülevvel 1278/ 30 Eylül 1861); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 241-242; BOA, (A. MKT. UM), D:534, G:48, (1 Receb 1278/ 2 Ocak 1862); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 250; BOA, (A. MKT. MHM), D:428, G:78, lef-1, (21 Cemaziyelahir 1285/ 9 Ekim 1868); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 267-268.

⁷⁰² Bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:193, G:58, (14 Safer 1277/ 1 Eylül 1860); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 206-207. Ayrıca bkz. Özkiraz, Çetin, "Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu", s. 16.

ettikleri yerlerde konuşulan dili bilmediklerinden bir iletişim sorunu ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu konuyla alakalı diğer bir husus ise kendilerine has gelenek, kanun ve kültürleri olan bu insanların yaşayış tarzları dahi Türklerden farklı idi; adalet anlayışları, kendi kanun ve ceza hükümleri, Osmanlı Devleti'nin yargı sistemine ters düştüğünden başka bir uyumsuzluk ortamı daha doğmuştur.

Şimdiye kadar zikredilen bu sorunlar, genel itibariyle göçmen sebepli olarak yorumlanabilir. Fakat sıkıntıların sadece göçmenlerin ya da ilgisiz memurların davranışlarından ötürü kaynaklandığı da söylenemez⁷⁰³. Çünkü Müslüman ya da gayrimüslim fark etmeksizin yerli Osmanlı ahalisinin büyük çoğunluğunun, Çerkezlere her türlü yardımı yaptıkları bir kısmının da göçmenleri kabul etmeyip kötü davrandıkları da olmuştur. Bilhassa Sivas Uzunyayla'daki yaylak alanları kendilerine tahsis edilen Afşar aşiretinin, diğer yerlerdeki çeşitli Kürt aşiretlerinin ya da Arapların, zaman zaman göçmenlere baskınlar yaptığı belgelerde zikredilmiştir⁷⁰⁴.

Çerkezlerin, geçici iskan yerleri olan ilk toplandıkları şehirlerde yaşadıkları sıkıntılar, üçüncü bölümde kapsamlı bir şekilde anlatılmıştı. Dolayısıyla bu bölümde göçmenlerin, kalıcı iskan mahallerine gönderilmeleri ve sonrasında yaşanan hadiseler aktarılacaktır. Nitekim Çerkezlere dair bahsedilecek olan ilk durum, iskan işleri sırasında yaşananlar olacaktır.

4.1. İskan Sürecinde Yaşanan Problemler

Kafkasya'daki Rus işgalinden sonra peyderpey Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkez göçmenlerinin bu topraklarda yaşadıkları ilk sıkıntı, iskan işlerinin bir an evvel yapılamamış olmasıdır. Ancak burada Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu da göz önünde bulundurmak gerekir. Üçüncü bölümün başında detaylı bir şekilde bahsedilen ekonomik, idari ve askeri yapı Osmanlı Devleti'nin, göçmenleri direkt olarak gemilerden indikleri andan itibaren iskan edemeyeceğinin göstergesi olsa gerektir. Bu münasebetle denilebilir ki, gelen göçmenlerin iskan işlerinin uzaması kaçınılmazdır. Kaldı ki; Osmanlı Devleti, Çerkez göçmenlere lüks içerisinde bir hayat da vaat etmemiştir sadece Halifelik makamı, insani duygular ve Müslümanlık gereği bu insanlara yardım edilmesi düşünülmüş ve ilk olarak insani durum gözetilmiştir. Üstelik Rusya ile yapılan göçmen anlaşmasında Osmanlı

⁷⁰³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 278.

⁷⁰⁴ Bu konuda bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:326, G:89, (16 Şevval 1281/ 14 Mart 1865); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 261; BOA, (A. MKT. UM), D:502, G:60, 25 Rebiülevvel 1278/ 30 Eylül 1861).

Devleti'ne göç edecek nüfus, 40-50 bin olarak kararlaştırılmış ve Bab-ı Ali de gelmesi düşünülen bu kadar nüfusu rahatlıkla idare edebileceğini düşünmüştür⁷⁰⁵. Ancak göçler, aniden, düzensiz ve yoğun bir şekilde cereyan ettiği için ve Osmanlı Devleti de gerekli hazırlıkları yapmadığı için iskanlar gecikmiştir. Ayrıca gelen Çerkez göçmenlerinin durumlarının da pek iç açıcı olmadığı görülmektedir ki, bu da yardım etmenin gerekliliğini ortaya koyar. Bütün bu belirtilenler ışığında Osmanlı Devleti'nin mümkün mertebe gerekli olan bütün yardımları yapmaya çalıştığı ancak yeterli düzeyde olmadığı söylenebilir.

Göçmenler, hem bekledikleri seviyede yardım görmemelerinden hem de iskan memurlarının ilgisizliğinden dolayı bir nevi hayal kırıklığı yaşamışlardır. Bu sebeple Çerkezlerin bir kısmının, devleti veya yerli ahaliyi kendilerine dost olarak görmedikleri söylenebilir⁷⁰⁶. Çerkez göçmenlerin, iskan sırasında ya da iskandan sonra vardıkları bölgede yerli ahali ile sürtüşmeler yaşamaları ve bunların birçoğunun ölüm ya da yağma ile sonuçlanması, yukarıda bahsi geçen hoşnutsuzluk ortamını kanıtlar niteliktedir. Çünkü yaşanan Çerkez-yerli ahali çatışmasına birçok sefer Çerkezler sebep olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin elindeki imkanları doğrultusunda yapılması gereken her şeyi yapmasına ve bütün tedbirleri almasına rağmen yine de bunlar, yeterli seviyede olmadığından Çerkez göçmenlerinin içinde buldukları kötü şartlar, devam etmiştir.

4.1.1. İskanın Gecikmesi ve Buna Bağlı Olarak Yaşanan Sorunlar

Osmanlı Devleti, göçmenlerin bütün meseleleri ile ilgilenmesi için 1860 senesinde Muhacirin Komisyonu kurulmuş ve bu kurum sayesinde göçmen işlerinin kolaylaşacağı düşünülmüştü ancak komisyonun taşradaki memurlarının, bazen yolsuzluk faaliyetleri ve bazen de ilgisiz tutumları nedeniyle iskan işleri aksamaktaydı. Fakat burada bir sorunu da zikretmek gerekir: İlk etapta gelmesi muhtemel göçmen sayısı en fazla 50 bin olarak tahmin edilmekteydi ve bunların iskanı bir nebze de olsa kolay yapılabilirdi. Ancak bilhassa 1862'den itibaren hızla artan göçmen nüfus karşısında Osmanlı Devleti de göçü ve iskanı organize etmekte bir hayli zorlanmıştı.

⁷⁰⁵ Osmanlı Devleti'ne göç eden ve iskan edilen Çerkeslerin nüfusu hakkında kapsamlı bilgiler ileride verilecektir.

⁷⁰⁶ Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 185.

Netice itibariyle denilebilir ki; Osmanlı Devleti için öncelikli mesele, liman kentlerinde biriken Çerkez göçmenleri, bir an evvel daimi iskan yerlerine nakletmek olmuştur. Özellikle kış gelmeden göçmenlerin yerleşim yerlerine gönderilmeleri hesap edilmiş ve böylelikle daha fazla sıkıntı çekmeleri önlenmek istenmiştir. Mahalli yöneticilere de haberler gönderen Bab-ı Ali, iskan işlerinin problemsiz bir şekilde halledilmesini arzu etmiştir. 16 Ağustos 1860 tarihli bir irade ile Rumeli bölgesinde iskan memuru olarak Miralay Nusret Bey görev yapmaya başlamış ve aynı irade de Nusret Bey'e iskan işleri ile alakalı bir de talimatname verilmiştir. Bu talimatnamede geçen bir maddede: "*Muhacirlerin kış gelmeden iskan olunmaları şarttır ve bu, Nusret Bey'in memuriyetinin esasıdır. Gecikme halinde hem onlar hem de ahali sıkıntıya düşecek üstelik hazinenin masrafı artacak, huzursuzluk doğacaktır...*" denilmektedir. Buradan hareketle Osmanlı Devleti'nin, göçmenlerin ve yerli ahalinin sıkıntıya düşmemeleri için uğraştığı ve böyle bir şeyin olmaması için göçmenleri hemen iskan etmeye çalıştığı açık bir şekilde görülür⁷⁰⁷.

Rus zulmünden kaçarak aynı zamanda Halife unvanı da bulunan Osmanlı Sultanı'nın ülkesine sığınan Çerkezlerin, gidecek başka bir yeri de olmadığından bunlara yardım etmek bir saygınlık meselesi olarak görülmüştür. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin, göçmenlere yardım etmeyi ve onları rahat bir şekilde ülke geneline dağıtmayı düşündüğü bir gerçektir ancak şayet bu mesele, sıkıntılı bir şekilde gerçekleşecek olursa Avrupalı devletler nazarında, Sultan'ın itibarının da azalacağı oldukça açıktır. Bu sebeple böyle bir durumun yaşanmasını istemeyen Osmanlı Devleti, mümkün mertebe Çerkez göçmenlerin iskan edilmesi işini hızlı bir şekilde halletmeye çalışmıştır.

Bu münasebetle Osmanlı Devleti'nin bütün bu iyi niyetine ve çabasına, yerli ahalinin de yardımlarına rağmen iskanların gerçekleşmediği ya da geciktiği zamanlar olmuştur. Dolayısıyla tahmin edileceği üzere iskanları bir türlü yapılmayan Çerkezlerin durumu daha da kötüleşmiştir. Bununla ilgili olarak Sivas, Amasya ve Samsun'da bulunan göçmenlerin durumu gösterilebilir. 20 Ocak 1864 tarihli belgede, adı geçen bu şehirlerde bulunan göçmenlerden bazılarının iskanının henüz yapılmadığından bu insanların, perişan bir hale düştükleri ve günlük olarak dağıtılan tayınlarını da alamaz duruma geldikleri bilgisi yer alır. Göçmenlerin, üzerlerine giyecek elbiselerinin dahi bulunmadığı ve havaların soğuk olması nedeniyle

⁷⁰⁷ Bahsi geçen talimatname için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 128-129.

aralarında çok sayıda ölümlerin de yaşandığı bu insanlara, ahali tarafından yardım toplanmasının elzem olduğu belirtilir. Diğer taraftan belgede, buradaki Çerkezlerin daha fazla sefalet çekmemeleri için derhal bir memur tayin edilmesi ve bu insanların iskanlarının da bir an evvel yapılmasının emredildiği hususunda malumat yer alır⁷⁰⁸.

Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla merkez ile taşra arasında bir kopukluk, bir iletişim eksikliği vardır. Bilhassa taşrada görev yapan komisyon memurlarının işleri ağırdan alması ya da hiç yapmaması gibi nedenler yüzünden göçmenlerin sıkıntıya düştükleri görülmektedir. Ancak o dönemin şartları düşünüldüğünde Bab-ı Ali'nin, bu durumdan geç haberdar olması da oldukça doğaldır. Merkeze ulaşan olumsuz yöndeki en ufak bir haber karşısında bile Osmanlı Devleti'nin, derhal duruma müdahalede bulunduğu ve göçmenlerin içine düştükleri bu kötü vaziyeti bertaraf ederek gereken her türlü faaliyeti yaptığı da malumdur.

Memurlar hakkında gelen şikayetler neticesinde Bab-ı Ali'nin, duruma göre görevlilere türlü cezalar verdiği de olmuştur. Konya'da iskan olunan göçmenlerin durumunun ne olduğu ve iskan işlerinin hangi safhada olduğuna dair hükümete şimdiye kadar bir haber ulaşmadığı görülür. Bunun üzerine Bab-ı Ali, derhal adı geçen yerin kaymakam ve müdürlerine haber vererek göçmenlerle ilgilenilmesini ve görevli memurların cezalandırılmasını emretmiştir⁷⁰⁹. Netice itibariyle denilebilir ki; Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü temel politika, kendisine sığınan göçmenlerin memnuniyetlerini sağlamak, onların mağduriyetlerini gidermek ve hazineye büyük bir külfet olan bu göçlerin bir an evvel bitmesi için uğraşmaktır.

Yerli ahalinin de yolculuk süresince yaptığı yardımlar eşliğinde göçmenlerin nakilleri yürütülmeye çalışılmıştır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi havaların soğuk olması sebebiyle kimi zaman bu nakiller ertelenmekteydi. İskanları ertelenen göçmenler, yaz ayları gelinceye kadar buldukları bölgede yer alan hanlara, boş dükkanlara ve sair yerlere geçici olarak yerleştirilmekte ya da bazen de yerli ahalinin yanına misafir olarak gönderilmekteydi. Amasya'nın Kutu Karyesi'ne iskan edilen ve Çerkezlerin Kabardey kabilesine mensup olan 13 hane 46 nüfus göçmenin, Sivas'ta iskan için geniş araziler bulunması sebebiyle buraya gönderilmek istedikleri görülür.

⁷⁰⁸ Bahsi geçen bu durum için bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:290, G:51, (10 Şaban 1280/ 20 Ocak 1864).

⁷⁰⁹ BOA, (A. MKT. UM), D:450, G:86, (13 Receb 1277/ 25 Ocak 1861). Diğer taraftan Komisyon memurlarının, bazı durumlarda Bab-ı Ali'ye hiç haber vermedikleri, göçmenlere sahibi olan arazileri, "boş arazi" olarak verdikleri ve biraz sonra bu yerlerin sahiplerinin çıkivermesi, yeni inşa edilmiş olan hanelerin herhangi bir yağmur veya kar durumunda çökmesi, masrafları fazla göstererek haksız kazanç elde etmeleri ve sair gibi davranışları olmaktadır. Yetkililerin bu durumlarına dair ilerleyen kısımlarda daha kapsamlı bilgiler aktarılacaktır.

Bunun üzerine havalar müsait olduğu müddetçe adı geçen göçmenlerin, Sivas'a gönderilmelerinde bir sakınca olmadığı ancak kış olması münasebetiyle gidemeyecek durumda olanların da daha fazla sıkıntı çekmemeleri için havaların ısınmasına kadar buldukları yerde kalmaları belirtilmiş ve sıcaklar yaklaştığı zaman Sivas'a gönderilmelerine karar verilmiştir. Sivas Mutasarrıfına da derhal müsait bölgelerde iskan mahalli hazırlanması talimatı verilmiştir⁷¹⁰. Kış şartları sebebiyle göçlerin ertelenmesine ilişkin olarak Lüdfi Efendi şöyle demektedir:

"...İskan edilecek mahallere sevk olunmalarına ise şiddet-i şita mani olduğundan havaların müsaadesine kadar barınmaları esbabının istihsaline devletçe fevkalade himmet ve gayret pek büyük inayet idi"⁷¹¹.

Osmanlı Devleti, göçmenlerin rahat etmelerini sağlamak için yeni bir nakil masrafını göze alarak ikinci defa iskan faaliyeti gerçekleştirmiştir. Fakat göçmenlerin başka bir yere nakledilmek istemeleri, her zaman kabul edilmemiştir. Gitmek istedikleri yerde iskan için elverişli arazinin kalmaması veya oraya gönderilen göçmen sayısının çok fazla olması gibi sebeplerle talepler geri çevrilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, böyle durumlarda da göçmenleri, onların rahat edebileceklerini düşündüğü başka bir yere göndermiştir. Bahsi geçen bu duruma ve iskanın ertelenmesine dair başka bir belge daha mevcuttur. 1 Ocak 1862 tarihli belgede, Trabzon'da bulunan çocuk, kadın ve erkeklerden müteşekkil 79 nefer Çerkez göçmen, Sivas'a nakledilmek istemiştir. Fakat Sivas'ta mevcut göçmenlerin bir hayli fazla olması sebebiyle bu talepleri kabul edilmeyen Çerkezlerin, Samsun yolu üzerinden Urfa ve Diyarbakır taraflarına ya da iskana elverişli mahal olması durumunda Van taraflarına dahi gönderilebilecekleri belirtilmiştir. Bunun yanında yine havaların yolculuğa müsait olmaması sebebiyle iskanın sonraya ertelenmesi gerektiği kararlaştırılmıştır⁷¹².

Başka bir arşiv belgesinde Samsun'da bulunan 135 nefer Çerkezin, Sivas'taki akrabalarının yanlarına iskan edilmek istedikleri ve bu taleplerinin kabul dildiği görülür. Ancak kış aylarında olmaları sebebiyle havaların soğuk olduğu ve şimdilik bu göçmen grubunun Yozgat'ta kalmaları gerektiği yazar. Ayrıca bahsi geçen göçmenlerin, bahar geldiği zaman Sivas'a nakledilebilecekleri bilgisi yer alır⁷¹³.

⁷¹⁰ Bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:386, G:8, (24 Cemaziyelevvel 1276/ 19 Aralık 1859).

⁷¹¹ Vak'a-nüvis Ahmed Lüdfi Efendi Tarihi, s. 155-156.

⁷¹² BOA, (A. MKT. NZD), D:389, G:59, lef-2, (29 Cemaziyelahir 1278/ 1 Ocak 1862).

⁷¹³ Bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:524, G:13, (8 Cemaziyelahir 1278/ 11 Aralık 1861). Bundan başka daha önce Amasya'ya yerleştirilen 5 bin nüfus Çerkes ve Nogay göçmeninin, yerlerinden memnun olmadığı ve akrabalarının bulunduğu Konya ve Sivas bölgesine iskan edilme isteklerinin havalar

Çerkezlerin, daimi iskan bölgelerine sevklerinin gecikmesinde bir diğer sebep ise göçmenlerin ta kendileri olmuştur. Çünkü göçmenler, kendileri için temin edilen yevmiyeleri daha uzun bir süre alabilmek maksadıyla hemen iskan edilmeye yanaşmamışlardır. Bu durum karşısında devlet, iskan işlerini bir an evvel bitirebilmek adına göçmenlerin yevmiyelerini keseceğini bildirmiş ve göçmenleri yerleştirilecekleri bölgelere göndermeye çalışmıştır. Ancak devletin bu hamlesi de Çerkezlerin direncini kırmamış; göçmenler, bir süre daha geçici iskan mahallerinde kalmak için uğraşlar göstermiş ve yevmiyeleri verilmediği takdirde de devleti, ata yurtlarına dönmekle tehdit etmişlerdir⁷¹⁴.

Birçok Çerkezin, beyleri ile birlikte göç ettikleri bilinmektedir. Dolayısıyla kendi beylerinin etrafında toplanan bazı Çerkez kabileleri, iskanların yapılmasında sıkıntı çıkarmışlardır. Beylerine mutlak suretle itaat eden bu insanlar, çoğu durumda devletin görevlendirmiş olduğu memurları dinlemek yerine kendi beylerini dinlemişlerdir. Bu durumda köle statüsünde bulunan bu insanlara, iskan edilmek üzere araziler verildiği zaman direkt olarak beylerinin malı olduklarını ve beyleri, kendilerine iskan için izin vermez ise böyle yaşamaya devam edeceklerini bildirmekteydiler⁷¹⁵. Böyle bir vaziyet neticesinde iskanların yapılamadığı ya da geç yapıldığı tahmin edilebilir.

İskanları ertelenen göçmenler, geçici iskan yerlerinde kaldıkları süre boyunca sıkıntı yaşamaya devam etmiştir. Dolayısıyla bu göçmenler, henüz üretici hale gelemedikleri için halen yardıma muhtaç bir şekilde yaşamakta ve birçoğunun hastalığı da devam etmekteydi. Nitekim Kıbrıs'a gönderilen Çerkezlerin iskanlarının bir türlü gerçekleşmemesi ve göçmenlerin vaziyetleri, bu duruma örnek olarak verilebilir. Gemilerle doğrudan Kıbrıs'a götürülen Çerkez göçmenlerinin, aralarında bir hayli hastanın bulunması ve bunların birçoğunun ölmesi ayrıca ahali tarafından temin edilen paraların da hane inşasına yetmemesi gibi sebeplerden henüz iskanlarının gerçekleşmediği görülür⁷¹⁶. Bu münasebetle, bekledikleri tek şey bir an evvel iskan edilmek olan bu insanların durumları, gün geçtikçe kötüleşmekteydi. Dolayısıyla beklediklerini alamayan ve iyice umutsuzluğa kapılan göçmenler, Bab-ı

ısınınca gerçekleştiğine dair bkz. BOA, (A. MKT. NZD), D:355, G:90, (4 Zilhicce 1277/ 13 Haziran 1861).

⁷¹⁴ Berber, "Kırımlı ve Kafkasyalı Muhacirlerin Manisa Kazasında İskanı", s. 185; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 132. İskanları gerçekleşmeyen göçmenlere düzenli olarak yevmiye verilmekteydi. Bu durumda bazı göçmenler, iskan olunmadıkları sürece yevmiye alacaklarını düşünerek iskan işlerine hiç yanaşmıyordu. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 135.

⁷¹⁵ Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskanı*, s. 91.

⁷¹⁶ BOA, (A. MKT. UM), D:328, G:35, (3 Zilkade 1281/ 30 Mart 1865).

Ali'ye memurları suçlayan ve kendi durumlarını içeren dilekçeler yazmakta veya zaman zaman yerlilere saldırarak taşkınlık çıkartmakta ya da eski topraklarına geri dönmektedirler⁷¹⁷.

Genellikle göçmen sebepli olarak belirtilen bu gecikmeler, bazı durumlarda Bab-ı Ali'nin yapmış olduğu planlar doğrultusunda mecburi olarak da yaşanabiliyordu. Aslına bakılırsa Osmanlı Devleti, göçmenlerin iskanlarını hızlı bir şekilde gerçekleştirmeyi düşünmekteydi fakat göçlerin yoğunluk kazanması, bu durumu güçleştiriyordu. Diğer taraftan halihazırda göçü ve iskanı organize etmekte sıkıntı yaşayan Osmanlı Devleti, gelen nüfusun artması sebebiyle göçmenlerin daimi iskan bölgelerine gönderilmesini ertelemek durumunda kalmaktaydı. Dolayısıyla Çerkezler, geçici olarak bekledikleri yerlerde bir süre daha kalıyor, buralarda yığılmalar artıyor ve bu sebeple salgınlar da etkisini daha fazla gösteriyordu ki, bu da yerli ahaliyi dahi olumsuz etkiliyordu. Bu tür sıkıntıları gidermek isteyen hükümet, yığılma olan bölgelerdeki nüfusu çevre illere dağıtmaya başlamış ve kalıcı iskan mahallerinde kendileri için arazi ve hane temin edilene kadar buralarda büyük binalara geçici olarak yerleştirmiştir⁷¹⁸.

Devlet tarafından görevlendirilen bazı memurların, meseleye gerekli ilgiyi göstermemeleri ya da çeşitli yolsuzluk vakalarına karışmaları gibi durumlar da iskanların gecikmesine sebebiyet vermekteydi. 27 Eylül 1863 tarihli Takvim-i Vekayi Gazetesi'nde, Anadolu Müfettişi olarak görev yapan Ahmed Vefik Efendi'nin, yaptığı teftişler esnasında Kocaeli Sancağı'nı da gezdiği ve burada Mutasarrıf Hasan Efendi'nin, ödenen vergilere ek olarak ahaliden, masraf adı altında göçmenler için harcanmak üzere para topladığı ve toplanan bu paradan 60 bin kuruşu zimmetine geçirdiği anlaşılmıştır⁷¹⁹.

İskan faaliyetleri konusunda memurların usulsüzlükleri ve görevi kötüye kullanmaları, Amasya Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Efendi tarafından da rapor edilmiştir. Bu raporda, ilk olarak daha önce iskan edilip de hiç ilgilenilmeyen göçmenlerin durumlarından ve memurların davranışlarından bahsedilmektedir. Abdülhamid Ziyaeddin Efendi'nin 18 Şubat 1864 tarihli raporunda, devlet hazinesinden ve ahali tarafından yapılan yardımlar neticesinde toplanan paraların

⁷¹⁷ Bkz. Kumpilova, "Circassian Exodus From The North Caucasus", s. 440. Ayrıca bu konuya dair örnekler için bkz. Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 32.

⁷¹⁸ Örneğin; Varna'da biriken göçmenlerin, Edirne, Silistre, Vidin gibi bölgelere dağıtılmasına ilişkin bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 127.

⁷¹⁹ Takvim-i Vekayi, sayı: 715, (13 Rebiülahir 1280/ 27 Eylül 1863).

büyük bir kısmının göçmenlere dağıtılmadığını ve çoğu memur ve görevlinin göçmenlerle ilgilenmediğini belirtir. En önemlisi de raporda kaza müdürlerinin, göçmenler arasındaki ölümleri gizlediklerini ve göçmen reisleri ile anlaşip yevmiyelerden pay aldıklarını ya da nakil ve iskan masraflarını fazla göstererek gönderilen paranın bir kısmını zimmetine geçirdiklerini yazar⁷²⁰. Devam eden Ziyaeddin Efendi, müdürlerin genellikle bu tür yolsuzluk faaliyetleri ile meşgul olduklarını, göçmen ve iskan işleri ile hiç ilgilenmediklerini belirtir.

Abdülhamid Ziyaeddin Efendi'nin raporunda ikinci kısım olarak adlandırılan ve henüz iskanları gerçekleşmeyen göçmenler hakkında da malumat verilmektedir. Buna göre Ziyaeddin Efendi, göçmenlerin daimi iskan bölgelerine gönderilmeyip halen geçici olarak çoğunluğunun Samsun'da, iki bin kadarının Amasya'da ve bir kısmının da Yozgat'ta beklemekte olduğunu belirtir. Ayrıca buralarda konaklayan göçmenlerin durumunun oldukça kötü olduğunu ve neredeyse tamamına yakınının aç ve çıplak vaziyette perişan bir şekilde bulduklarını söyler. Dahası, kış gelmesiyle birlikte bunların iskanlarının bahara ve yaza ertelendiğini ve henüz kendilerine arazi gösterme işleminin de yapılmadığını bildirir. Göçmenlerin, kendileri için verilen yevmiyelerin yanında ahali tarafından toplanan kıyafet ve kilimlerle idare ettikleri rapor eden Abdülhamid Ziyaeddin Efendi, son olarak şayet iskan işlerinin eski usul yapılmaya devam ederse buradaki göçmenlerin de öncekilerden pek farklı olmayacağı uyarısında bulunur⁷²¹.

Nitekim Abdülhamid Ziyaeddin Efendi'nin bu tenkitleri ve önerileri, Bab-ı Ali tarafından kayda değer görülmüş olmalı ki; bu mesele, Meclis-i Vala'da görüşülmüş ve konu ile ilgili bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatname ile birlikte görevli memurlara, göçmenlerle daha sık ilgilenilmesi; göçlerin, iskanların ve yapılan yardımların sürekli kayıt altına alınması, iskanları gerçekleşmeyenlerin gözetilmesi, yevmiye ve gıda dağıtımlarının düzenli ve adaletli yapılması, ahalinin yardımlara teşvik edilmesi, kabilelerin ayrı şekilde iskan edilmesi, her konuda merkezin bilgilendirilmesi gibi hususlarda emirler verilmiştir⁷²².

Memurlar hakkında yapılan şikayetler bununla sınırlı değildi. Bir başka belgede de Trabzon, Samsun ve Sivas'ta bulunan 20 bin kadar göçmen kafilesinin,

⁷²⁰ Örneğin; iskan yapılan bir köyde, göçmenler için tanesi 100 kuruşa 10 adet hane inşa edildiği ancak müdürlerin, ahalden 3 bin kuruş topladığı ve artan parayı aralarında paylaştıklarına dair bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 141.

⁷²¹ Rapor hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 139-143; Berber, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 27-28.

⁷²² Bu talimatname için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 143-146.

memurların ihmalkarlıkları sebebiyle halen iskan edilmedikleri ve bu durumun merkeze bildirildiği görülmektedir⁷²³.

Görevlilerin yetersizliği ve buna bağlı olarak işlemlerin geç yapıldığı ve hiç yapılmadığı zamanlar da olmuştur. Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa'nın merkeze bildirdiği raporda, Trabzon'da 25 binden fazla göçmenin biriktiği ve ayrıca 100 bin nüfusun da şehre gelmek üzere olduğu görülür. Trabzon Valisi bu insanların, iskanlarının yapılacağı zamana kadar barınmaları için ve gıda yardımlarını dağıtmak için yeteri kadar memur olmadığını, göçmenleri nakledecek gemilerin geç geldiğini bu yüzden türlü sıkıntıların ortaya çıktığını ve burada biriken göçmenlerin durumlarının da oldukça kötü olduğunu rapor etmiştir⁷²⁴.

Bunların dışında yerleşime açılan yerlerin dolu olması da göçmenleri ve iskan işlerini olumsuz etkileyene durumlar arasında sayılabilir. Düzce Kazası'nın yeteri kadar göçmen nüfusa sahip olduğu ve bölgede daha fazla göçmen iskan edilecek yer kalmadığı görülür⁷²⁵. Dolayısıyla böylesi durumlarda akraba yanlarına ya da türlü sebeplerle başka yerlere göç etmek isteyen göçmenlerin talepleri mecburi olarak reddediliyordu ki, bu durumda bazı göçmenlerin vukuat çıkardıkları dahi olmuştur⁷²⁶. Ayrıca iskanların mahzurlu görüldüğü zamanlar da yaşanmıştır. Rusya, kendi sınırına yakın bölgelerde Çerkez ve diğer Kafkas milletlerinin iskan edilmesine şiddetle karşı gelmekteydi. Durum böyle olunca oralara yerleştirilecek göçmenlerin iskanları ertelenmekte ve kendilerine daha uygun mahaller aranmaktaydı. Erzurum'a gönderilen 160 hane Çerkez, Kars, Çıldır ve Bayezid'de yer beğendikleri ancak buraların Rus hududuna yakın olması sebebiyle adı geçen yerlere göçmen iskanının yapılamayacağı ve göçmenlerin, Tekman Ovası, Ahlat ya da Soğanlıdağ bölgelerine iskanına karar verilmiştir⁷²⁷.

Çeşitli sebeplerden dolayı iskan işlerinin aksadığı görülmektedir. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin, gerek göçmenlerin iskanı hususunda gerekse onlara yapılacak yardımlar hususunda oldukça hassas davrandığı da açıktır. Nitekim

⁷²³ Bkz. Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 34.

⁷²⁴ BOA, (İ. DH), D:524, G:36128, İef-3, (10 Zilkade 1280/ 17 Nisan 1864); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I, s. 67-70.

⁷²⁵ Bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:305, G:65, (7 Safer 1281/ 12 Temmuz 1864); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 252.

⁷²⁶ Örneğin; Düzce Kazası'na iskan edilen ancak yerlerini beğenmeyen Çerkeslerin, bu bahane ile buldukları bölgede karışıklıklar çıkardıklarına dair bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:193, G:58, (14 Safer 1277/ 1 Eylül 1860).

⁷²⁷ BOA, (A. MKT. NZD), D:398, G:7, İef-2, (17 Cemaziyelahir 1278/ 20 Aralık 1861); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 245-246.

devletin, göçmenlerden ya da başka kimselerden gelen şikayet dilekçelerini dikkate aldığı ve bu şikayetlere neden olan durumu ortadan kaldırmaya çalıştığı da belgelerle kanıtlanmıştır. Ayrıca hükümet, göçmenlere ilişkin bütün işlerin nizama uygun olarak ve hızlı bir şekilde yapılabilmesini sağlamak için talimatnameler hazırlamıştır. Göç eden insanların çok olması ve devletin mevcut durumunun da ortada olması, birtakım aksaklıkların yaşanmasını muhtemel hale getirmiştir. Fakat bütün bu olumsuz ortama rağmen Osmanlı Devleti'nin, göçü ve iskanı oldukça başarılı bir şekilde idare ettiği söylenebilir.

Son olarak denilebilir ki, en az göçmenler kadar Osmanlı Devleti'nin de yaşanan bu göç silsilesinden olumsuz etkilenmesi oldukça doğal bir durumdur. Kısa bir sürede ve hızla artarak cereyan eden bu göç hadisesi, ekonomik olarak Osmanlı Devleti'nin bir hayli önünde bulunan Avrupa devletlerinin bütçelerini dahi sarsabilecek boyutlarda olabileceği düşünülebilir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin de hazırlıksız yakalandığı bu göç olayını, sevk ve organize etmesinin ne kadar zor bir durum olduğu kabul edilmelidir. Fakat Osmanlı Devleti'nin, yıllar süren bu göçlerden yorgun ancak başarılı bir şekilde çıktığı da bir gerçektir. Göçmenlerin meseleleri, iskanlarının yapılması ile bitmiyordu; iskan sonrasında da türlü sıkıntılar yaşanmaya devam etmekteydi.

4.2. İskan Sonrasında Yaşanan Sıkıntılar

Çerkezlerin, ata yurtlarından ayrılarak büyük bir sefalet içinde Osmanlı Devleti'ne geldikleri ve geçici olarak bekledikleri liman kentlerinde de bu sefaletlerinin devam ettiği bilinmektedir. Fakat bilinen diğer bir husus da hem Osmanlı Devleti'nin hem de yerli ahalinin, göçmenlerin bu durumlarını iyileştirmek için gereken her türlü yardımı yaptığıdır. Üçüncü bölümde ayrıntılı bir şekilde işlenen; toplumun ve hükümetin her kesiminden yapılan bu yardımlar, göçmenlere ne denli ihtimam gösterildiğinin de bir kanıtıdır. Çünkü yerli Osmanlı ahalsinin büyük çoğunluğu, Çerkez göçmenlerine şefkat ve merhamet göstermiş ve devletin, yardım için yapmış olduğu bütün teşviklere katılmaya gayret göstermiştir. Üstelik yerli ahali, göçmenlere bu yardımları yaparken genelde kendi durumunu pek de dikkate almayarak hareket etmiş ve sonuçta kendileri de sıkıntıya düşmüşlerdir. Bu duruma örnek olarak göçmenlere yardım eden Karesi Sancağı halkı gösterilebilir. Buna göre Karesi Sancağı'na gönderilmiş olan 1000 hane göçmen için yerli ahalinin bir hayli

yardımda bulunduğu ve o kadar ki, yapılan bu yardımlar neticesinde yerli ahalinin de oldukça güç durumlara düştükleri görülür⁷²⁸.

Osmanlı Devleti'nin de hem göç meselesine hem de göçmenlere, dini ve insani duygularla yaklaştığı görülmektedir. Aynı şekilde göçmenlerin kabulü meselesinde de hükümetin bakış açısı, dini ve insani duygular etrafında yoğunlaşmıştır. Devletin benimsemiş olduğu bu düşüncenin kanıtı, 17 Nisan 1864 tarihli bir irade metnidir. Burada; vatanlarını ve mallarını geride bırakarak her türlü felakete göğüs gerip topraklarından ayrılmış olan bu insanların, Osmanlı Devleti tarafından kabul olunmayarak Rusya'nın zulüm ve baskısına bırakılması, ne İslamiyet ne de insaniyet gereğince uygun olmayacağı yazmaktadır⁷²⁹. Nitekim Osmanlı Devleti, böyle bir anlayışa sahip olduğundan kendi tebaasından da göçmenler için yardımlarda bulunmasını istemiş ve bunun fevkalade hayırlı bir davranış olacağını, ayrıca yardım yapanların da isimlerinin Takvim-i Vekayi'de duyurulacağını belirtmiştir.

Göçmenler, daimi iskan mahallerine sevk edilmelerinden sonra da birtakım sorunlarla uğraşmaya devam etmiştir. Bu sorunlar, kimi zaman göçmenlerin sebebiyet vermesi kimi zaman ise yerel ahali sebebiyet vermesi sonucu meydana gelmekteydi ki; bunların içerisinde en önemlisi, göçmenler ile yerli ahali arasında yaşanan çatışmalardır.

4.2.1. Göçmen - Yerli Çatışmaları

Göçün bütün safhalarında Türk ya da Hristiyan fark etmeksizin bütün yerel Osmanlı ahalisinin, Çerkez göçmenlere türlü yardımlarda bulunduğu bilinmektedir. Ahalinin geneli, göçmenlere merhamet ve şefkatle yaklaşarak öncelikle onların sıkıntılarını gidermeye çalışmış, sonrasında ise daimi iskan yerlerine nakillerinde masraflarını karşılamaya gayret göstermiştir. Bazen hem Türk hem de gayrimüslim ahalinin, göçmenleri kendi arabalarıyla iskan mahallerine taşıdıkları zamanlar da olmuştur⁷³⁰. Bunun yanında göçmenlerin, iskanları yapılmasına rağmen bir süre daha sefalet çektikleri, bu yüzden devletin ve çevredeki köylülerin göçmenlere

⁷²⁸ Bahsi geçen bu durum için bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:319, G:62, (8 Cemaziyelahir 1281/ 26 Kasım 1864).

⁷²⁹ Bkz. BOA, (İ. DH), D:524, G:36128, İef-3, (10 Zilkade 1280/ 17 Nisan 1864); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I, s. 67-70.

⁷³⁰ Şehirköyü ve Niş Kazaları Bulgarlarının, göçmenleri kendi arabaları ile taşıyıp hasta olanlara da ayrıca ihtimam gösterdiklerine dair bkz. Takvim-i Vekayi, sayı:759, (28 Safer 1281/ 2 Ağustos 1864). Ayrıca Türk ahalinin, göçmenlerin yerleştirilmesi hususunda kendi arabaları ve hayvanları ile onları taşımalarına dair bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 278.

yardımlarının devam ettiği görülür. Genel olarak Osmanlı toplumunun, göçmenleri bağrına bastığı ve onlara hoşgörülü davrandığı bilinse de küçük bir kesimin de göçmenlerle zaman zaman sorunlar yaşadığı görülmektedir.

Yaşanan bu sorunlar genellikle; arazi meselesi, hırsızlık meselesi, sınır meselesi gibi sebeplerden meydana geliyordu⁷³¹. Genel olarak iki tarafın birbirine baskınlar yapması şeklinde gerçekleşen bu hadiselerin sonucunda yağmalar yapılıyor, ölümler ve adam kaçırmaya olayları yaşanıyor. Çerkez göçmenlerin iskan edildikleri bölgelere eski adetlerini, savaşçı özelliklerini de getirmişler ve bu savaşçı yanlarını başkalarına saldırarak göstermişlerdir. Çerkezlerin, yapmış oldukları bu saldırılara örnek olarak Kayseri'ye iskan edilen göçmenler verilebilir. Kayseri Sancağı'na yerleştirilen Çerkez göçmenlerinden 70-80 kadarının, Ankara taraflarına gelerek burada Kürt aşiretlerine saldırdığı, 15 kadar Kürdün evini yağmaladığı, hayvanlarını gasp ettiği ve bir Kürdü öldürdüğü görülür⁷³². Bu olay iyi irdelendiğinde Çerkezlerin, saldırısındaki maksat hakkında tahmin yürütülebilir. Buradan hareketle Kürt evlerine saldıran Çerkezlerin yağma ve gasp faaliyetleri yapmaları, soygun maksatlı saldırdıklarını akla getirmektedir. Nitekim Çerkez göçmenlerin, kalıcı olarak bir bölgeye yerleştirilmiş olsalar bile halen muhtaç durumları tam anlamıyla sona ermemiştir. Dolayısıyla Çerkezlerin, bu durumdan kurtulmak istemelerinden böyle bir davranışta bulunmuş olmaları da muhtemeldir⁷³³.

Çerkezlerin, hırsızlık yaptıklarına dair örnekler de mevcuttur. 20 Haziran 1864 tarihli Takvim-i Vekayi'de yer alan bir habere göre; Köstence Sancağı'na iskan edilen Çerkez göçmenlerinin, oradaki başka göçmen köylerinde hırsızlık faaliyetlerinde bulduklarının rivayet edildiği ve Kaymakam Rüştü Efendi'nin olayları en ince ayrıntısına kadar araştırdığı yazmaktadır⁷³⁴.

Göçmenlerin, iskan edilmelerine rağmen geçim sıkıntısı çektikleri bilinmektedir. Bu sebeple oldukça düşük ücretlere, çeşitli işlerde çalıştıkları ve yine bu durumun da bir kargaşaya sebep olduğu görülmektedir. Göçmenlerin bu muhtaç

⁷³¹ Bahsi geçen sebeplerin ayrıntıları için bkz. Ömer Karataş, "Sivas-Uzunyayla'da Afşar-Çerkes Çatışması (1860-1870)", *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 526-528.

⁷³² BOA, (A. MKT. UM), D:502, G:60, (25 Rebiülevvel 1278/ 30 Eylül 1861). Ayrıca Doğu Anadolu taraflarına iskan edilen Çerkeslerin, burada bulunan Kürt köylerini basıp soygun yaptıkları ve Kürtlerin, Çerkeslerden çekindikleri görülür. Bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 57.

⁷³³ Diğer taraftan bu tür davranışları, Çerkeslerin geneline yaymak adil bir yorum olmayacağından; sadece verimsiz topraklara yerleştirilen ve sefaletleri devam edenlerin, yaşamlarını devam ettirebilmek adına soygun yaptıklarının belirtilmesi gerekir.

⁷³⁴ Takvim-i Vekayi, sayı:753, (15 Muharrem 1281/ 20 Haziran 1864).

durumlarından en çok yararlananlar da bazı kötü niyetli işverenlerdir. Dolayısıyla ucuz iş gücü olarak düşük fiyatlara çalıştırılan Çerkezlerle, artık kendilerine yapacak iş bulamayan yerliler arasında çatışmalar yaşanıyor ve bir karışıklık ortamı doğuyordu⁷³⁵. Geçimlerini sağlamak konusunda sıkıntı çeken Çerkezlerin bir kısmı hırsızlık faaliyetlerine girişmekteydiler⁷³⁶.

Çerkezlerin sefaletlerinin sürmesi, kendi aralarında dahi hırsızlık yapmalarına sebebiyet vermiştir. Bab-ı Ali'nin, iskanları dağınık şekilde yaptırması, belki bu tür faaliyetlerin önüne geçmek amaçlı yapılmış olabilir. İskan edildikleri yerlerde bile kötü durumlarını bir türlü atlatamayan, memurların ilgisizlik ve yolsuzlukları neticesinde iyice yıpranan, köle olarak alınıp satılmaya devam edilen bu çaresiz insanlar, sonunda isyana meyletmeye ve çeteler halinde dağlara çıkıp ormanlara saklanarak yağma ve gasp faaliyetlerine girişmeye başladılar. Eşkivalığı, hırsızlığı adeta bir meslek haline getiren Çerkezler, insanların mallarını ve hayvanlarını gasp ederek hayatlarını devam ettirmeye başladılar. Enver Ziya Karal'ın bu durum hakkında aktardıklarına göre; sadece Canik Sancağı'nda çalınan at, öküz ve davar sayısı 25 bine yaklaşmış ve netice itibariyle bu soygunlar sebebiyle yerli halk da sefalete düşmüştür⁷³⁷.

Türk halkının da o dönemdeki mevcut durumu göz önünde bulundurulduğunda düştükleri bu sefaletin ne denli büyük boyutlarda olduğu anlaşılacaktır. Mesela Türkler arasında hayvan yetiştiriciliği gerilemiş ve köylüler, çalınmaması için ürünlerini henüz olgunlaşmadan toplamaya başlamışlardır⁷³⁸. Üstelik Balkanlarda meydana gelen milliyetçi isyanlar neticesinde Türkler, tıpkı Çerkezler gibi mallarını bırakarak Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bu insanlar da, Çerkezler gibi meydanlarda sefil bir şekilde yardım beklemeye ve bazıları dilencilik yapmaya başlamışlardı⁷³⁹. Böyle bir durumda bulunan bu insanlar, Çerkezlerin kendilerine yaptıkları baskınlar ve yağmalardan sonra daha da sefil duruma düşmüşlerdir.

⁷³⁵ İstanbul'da odun kesme işi yapan göçmenler ile yerliler arasında yaşanan olaya dair bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 190.

⁷³⁶ Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 37.

⁷³⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 278. Ayrıca yaşanan bu tür olaylar üzerine Samsun'da asayişin sağlanmak için bir süvari birliği oluşturulduğuna dair bkz. Mert Kalkan, "Rus-Kafkas Savaşı Sonrası Anadolu'ya Gelen Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, (Ed. Osman Köse), I, Samsun 2016, s. 365.

⁷³⁸ Pinson, "Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", s. 61.

⁷³⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 277.

Göçmen sebepli olarak yaşanan bu sorunlar bazen dedikodudan ibaret de olabilmekteydi. Çerkez göçmenlerin, iskan edildikleri mahalde rahat durmayıp bölge ahalisine saldırdıkları ve sürekli taşkınlık çıkardıkları haberleri alınıyordu⁷⁴⁰. Üsküp'te yerleşen Çerkez göçmenlerinin, gönderildikleri mahalde Hristiyan ahaliye saldırılarda buldukları yönünde rivayetler çıkmış ancak Vali Mustafa Bey, şimdiye kadar burada böyle bir çatışma yaşanmadığını rapor etmiştir⁷⁴¹. Yine Vidin, Şumnu, Varna, Rusçuk, Tırnova, Köstence taraflarına iskan edilmek üzere göçmenlerin gönderileceği bilgisi duyulmuş ve yerli Bulgarlar arasında, göçmenler ile Bulgarların yer değiştireceği yönünde haberler yayılmış ancak böyle bir şeyin olmayacağı ve Bulgarların, mevcut yerlerinde rahatça yaşamaya devam edecekleri bildirilmiştir⁷⁴².

Genellikle Çerkezlerin, bahsi geçen vukuatları işlediği de bilinmektedir. Erzurum, Sivas ve Trabzon'da bulunan Çerkez göçmenlerinin, her gün silahlı olduğu halde sokaklarda dolaştığı ve bu günlerin birinde yerli ahalden birkaç insanı öldürdükleri, mallarını gasp ettikleri görülür⁷⁴³. Aynı şekilde Uzunyayla bölgesinde Çerkezlerin, hayvan meselesi yüzünden Kırıntılı Aşireti'ne saldırdıkları ve pek çok kişiyi öldürdükleri bilinir⁷⁴⁴. Yine Uzunyayla'da Çerkez Altı Kesek kabilesi, Afşar aşiretine saldırmış ve aralarında altı aylık çocuklar ve kadınların da bulunduğu birçok kişiyi öldürmüştür. Netice itibarıyla iki tarafın da öç alma isteği doğrultusunda sürekli birbirlerine saldırdıkları ve ağır sonuçlar yaşandığı bilinir. Bunun üzerine Sivas Mutasarrıfı Zeki Paşa, durumu düzeltmeye çalışmış ve iki taraf arasında barışı sağlamıştır⁷⁴⁵. Bir başka belgede Çorum'a yerleştirilen Çerkezlerin, buradaki yerli köylülerin evlerini ve topraklarını zapt ettikleri ve gelen şikayetler üzerine Sivas Valisinin, göçmenleri uyardığı görülmektedir⁷⁴⁶.

Yaşanan bu tür olaylar neticesinde Osmanlı Devleti, Çerkezler özelinde önlemler almaya çalışmıştır. Belirtildiği gibi Çerkez göçmenlerin çoğu silahlı şekilde dolaşmakta ve bu durum ise yerli ahaliye tedirginlik vermekteydi. Üstelik silahlı olan

⁷⁴⁰ Örneğin bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:535, G:47, (24 Receb 1278/ 25 Ocak 1862); Takvim-i Vekayi, sayı:753, (15 Muharrem 1281/ 20 Haziran 1864).

⁷⁴¹ Yaşanan bu olay için bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:534, G:48, (1 Receb 1278/ 2 Ocak 1862); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 250.

⁷⁴² Bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:459, G:3, (20 Şaban 1277/ 3 Mart 1861); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 232-233.

⁷⁴³ BOA, (A. MKT. MHM), D:428, G:78, (21 Cemaziyelahir 1285/ 9 Ekim 1868); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 267-269.

⁷⁴⁴ Kalkan, "Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", s. 364.

⁷⁴⁵ Bahsi geçen olay için bkz. Karataş, "Afşar-Çerkes Çatışması", s. 530. Ayrıca barış görüşmeleri için bkz. Karataş, "Afşar-Çerkes Çatışması", s. 533-536.

⁷⁴⁶ Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 35.

göçmenlerin genellikle bir vukuat çıkardıkları da görülmektedir. Dolayısıyla bu tür olaylara mani olmaya çalışan devlet, 29 Ekim 1861 tarihinde göçmenlerin silah taşımalarını yasaklamıştır⁷⁴⁷.

Göçmenlerin, iskan edilmelerinden sonra kendilerine tarla, öküz, zirai araç gereç verildiği bilinmektedir. Ancak çalışmanın giriş bölümünde de söylendiği gibi bu insanların çoğu, tarım faaliyetlerini bilmemekteydi. Dolayısıyla bu durumda bulunan insanların tarımla uğraşmasını beklemek de biraz yanlış olacaktır ki, nitekim bahsi geçen bazı grupların da yukarıda söylendiği gibi gasp, hırsızlık, yağma gibi girişimleri meslek haline getirdikleri görülür. Çerkezlerin, nizamı bozan bu tür davranışları karşısında Müslüman ya da gayrimüslim tüm ahali, göçmenlerle aralarına mesafe koyuyor ve bazıları onlardan nefret ediyordu⁷⁴⁸. Çerkezlerin, bu taşkınlık faaliyetlerini sona erdirmek isteyen Osmanlı Devleti, genellikle kabile reislerinden ya da Çerkezler arasındaki muteber kimselerden böyle şeylerin bir daha yaşanmamasına dair sözler alıyordu ve askeri müdahaleye gerek kalmıyordu⁷⁴⁹.

Bu çatışma ortamının karşılıklı yaşandığı ve iki tarafın da birbirine saldırılarda buldukları söylenmişti. Dolayısıyla Çerkez göçmenlerin, sürekli baskın yaptıkları, mallarını gasp ettikleri ve canlarına kast ettikleri yerli ahali de aynı şekilde göçmenlere saldırıyordu. Kayseri'de Çerkezlerin, Kürtlere saldırıp birini öldürdükleri, mallarını ve hayvanlarını gasp ettikleri söylenmişti. Bu durum karşısında birleşen Kürtler, Çerkezlere saldırıp birkaçını öldürmüş ve 20 kadarını da yaralamışlardır⁷⁵⁰.

Aynı şekilde Uzunyayla adlı bölgeye iskan edilen Çerkezler, bu bölge artık bizindir diyerek Afşar aşiretini bölgeden atmaya çalışmış ve sürekli aşiret üyelerine saldırılar düzenlemiştir. Yerlerinden ayrılmak istemeyen aşiret mensupları ise artık bu saldırılara tahammül edemeyerek 700-800 süvari ve birkaç yüz piyade ile Çerkezlerin üzerine saldırmışlar ve iki taraftan 10 kişi ölmüştür⁷⁵¹. Diğer taraftan aşiret mensupları da, göçmenlerin bu bölgeden gitmeleri için sürekli baskınlar düzenleyip onların mallarını ve hayvanlarını çalarak bir yıldırma politikası dahi

⁷⁴⁷ BOA, (A. MKT. UM), D:511, G:22, (24 Rebiülahir 1278/ 29 Ekim 1861).

⁷⁴⁸ Kumpilova, "Circassian Exodus From The North Caucasus", s. 440.

⁷⁴⁹ Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskanı*, s. 95-96; Kalkan, "Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", s. 365.

⁷⁵⁰ BOA, (A. MKT. UM), D:502, G:60, (25 Rebiülevvel 1278/ 30 Eylül 1861).

⁷⁵¹ Yel, Gündüz, "Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi", s. 967-968.

uygulamıştır⁷⁵². Ancak müdahaleleri bir türlü bitmeyen Çerkezler karşısında bazı Afşar aşireti mensupları, bu bölgeden ayrılarak Maraş taraflarına yerleşmişlerdir⁷⁵³.

Bazı durumlarda Çerkezlerin, hiçbir vukuat yapmamalarına rağmen yerlilerin saldırılarına maruz kaldıkları da görülür. Ankara Eyaleti'nin Çorum Kazası'na gönderilen 48 hane Çerkez, iskanları sırasında yerli ahali tarafından müdahale ile karşılaşmıştır⁷⁵⁴. Bundan başka Kars Sancağı'na gönderilen Ali, Mahmud ve Musa Beylerin iskan edildikleri yerlerde kendilerine müdahalede bulunulmuştur⁷⁵⁵.

Osmanlı Devleti, yerlilerin bu tür müdahalelerine mani olmak için birtakım önlemler almaya çalışmıştır. Uzunyayla'da iskan edilmek üzere gönderilen ve burada yerleşmek üzere arazi keşfine çıkan Çerkezlere, Afşar aşiretinin herhangi bir müdahalede bulunmaması adına bölgeye asker sevkinin derhal yapılması emredilmiştir⁷⁵⁶. Ayrıca Osmanlı Devleti, bölgede meskun aşiretlerin ileri gelenlerine, iskan edilenlerin de Müslüman olduğunu ve Sultan'a sığındıklarını bildirerek çatışmaların durmasını sağlamaya çalışmıştır⁷⁵⁷.

Göçmenlerin, kalıcı iskan mahallerinde geçimlerini sağlamak için türlü işlerde çok düşük ücretlere çalıştıkları görülmektedir. Ancak bu durumda dahi göçmenler ile yerli ahali arasında başka olaylar vuku bulmuştur. 2 Şubat 1860 tarihli Ceride-i Havadis'te, İstanbul'da bulunan Çerkez göçmenlerin, durumlarının çok kötü olduğu ve geçimlerini sağlamak için bazılarının odun kesiciliği işiyle uğraştıkları belirtilir. Fakat rivayete göre bu göçmenlerin, odun kırmak için gittikleri bir evde, yalnız başına yaşayan bir kadının bulunduğu ve göçmenlerin, bu kadının evine girip kıymetli eşyalarını çaldıkları fakat kaçarken tesadüfen orada bulunan zaptiyeler tarafından yakalandıkları yazar. Ancak Zaptiye Müdürlüğü, böyle bir olayın

⁷⁵² Karataş, "Afşar-Çerkes Çatışması", s. 526-527.

⁷⁵³ Yel, Gündüz, "Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi", s. 967-968; Karataş, "Afşar-Çerkes Çatışması", s. 530. Çerkesler, Ortadoğu ve Arap topraklarında iskan olmasından sonra orada da sıkıntılar yaşamışlar ve Dürziler ve Arap aşiretleri ile de çatışmalar yaşamışlardır. Bkz. Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, "Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri", *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), İstanbul 2013, s. 488-493; Kızılkaya, Akay, "Suriye Vilayetine İskân", s. 146-149. Ayrıca Afşar-Çerkes çatışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Karataş, "Afşar-Çerkes Çatışması", s. 525-536.

⁷⁵⁴ BOA, (A. MKT. NZD), D:353, G:44, (11 Zilkade 1277/ 21 Mayıs 1861).

⁷⁵⁵ BOA, (A. MKT. MHM), D:326, G:89, (16 Şevval 1281/ 14 Mart 1865).

⁷⁵⁶ Bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:403, G:86, (7 Şevval 1276/ 28 Nisan 1860). Habur taraflarına yerleştirilen Çerkeslerin, aşiret üyelerinin saldırılarına maruz kalmamaları için bu bölgede bir de kışla inşa edilmiştir. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 190.

⁷⁵⁷ Özkiraz, Çetin, "Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu", s. 16.

yaşanmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla böyle bir iftiranın, göçmenlerin, işleri ucuza yapmalarından rahatsız olan yerli oduncular tarafından yapıldığı ortaya çıkmıştır⁷⁵⁸.

Çerkezler, belirli bir iskan siyaseti çerçevesinde devletin muhtelif yerlerine küçük gruplar halinde yerleştirilmiştir. Fakat gerek yolculuk esnasında gerekse geçici olarak bekledikleri kentlerde birçok olumsuz durumla karşılaşan Çerkezler, kalıcı iskan yerlerine nakledildikten sonra ise geçimlerini sağlamakta sıkıntı yaşamışlardır. Bu sebepten çoğu göçmen, etrafındaki soydaşları ile birleşerek eşkıyalık yapmaya, yerli Türk ve Hristiyan ahalinin mallarını ve hayvanlarını gasp etmeye ve onları öldürmeye başlamışlardır. Ancak bir süre sonra Çerkezler, adeta bu davranışları meslek haline getirmişler ve yağma faaliyetlerini artırmışlardır. Bu durum karşısında yerli ahali de kimi zaman devlete şikayetlerde bulunmuşlar kimi zaman ise Çerkezlere aynı şekilde cevap vermişlerdir. Dolayısıyla iki taraf arasında zaman zaman şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Osmanlı Devleti ise yaşanan bu olayları sona erdirmek ve hem göçmenleri hem de tebaasını sakinleştirmek için birtakım tedbirler almış ve kısmen de olsa olaylar durulmuştur. Fakat yaşanan bu sıkıntıların tam anlamıyla bitmediği ve göçmenlerin, bu yeni kültüre, Türklere, iskan edildikleri coğrafyaya, dile uyum sağlamakta güçlük çektikleri görülür.

4.2.2. Uyum Problemleri

Çerkezlerin, Osmanlı Devleti'ne yaptıkları bu uzun göç serüveni neticesinde, toplumda yeni bir etnik sınıf ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte gıda ve barınma sorunlarının meydana gelmesinin, etnik anlaşmazlıkların fazlaşmasının yanında toplumsal olarak bir yapılanma sürecinin de başladığı söylenebilir⁷⁵⁹. Dolayısıyla farklı kültüre ve farklı özelliklere sahip olan bu yeni insanların öyle kolay bir şekilde Osmanlı ahali ile kaynaşmasını beklemek büyük bir yanılgı olacaktır. Nitekim göçmenlerin, devletin muhtelif yerlerine gönderilerek daimi iskan mahallerine yerleştirilmelerinden sonra yerli Türk ve Hristiyan ahali ile çeşitli sürtüşmeler yaşadığı görülmüştür. Denilebilir ki, sayıları yüz binleri bulan Çerkez ve diğer Kafkasyalıların göçü, Osmanlı Devleti'ndeki mevcut nüfusun günlük yaşamını derinden etkilemiştir. İskanları gerçekleştirilmiş olan göçmenlerin dahi yardıma muhtaç oldukları belgelerle şهادet edilen bir durumdur ki, bu yardımlar genel itibarıyla yerli ahalinin sırtına yüklenmekteydi. Bu durumda bilhassa nakdi ve diğer

⁷⁵⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 190.

⁷⁵⁹ Kreiten, "Post-Kolonyal Bir Çerkes Tarihi Arayışı", s. 149.

yardımların yanında göçmenler için inşa edilen evlerde de yerli Osmanlı ahalişi çalıştırılmaktaydı⁷⁶⁰. Dolayısıyla halihazırda maddi sıkıntı ile uğraşmak zorunda kalan halk, göçmenlere de yardım yapmakla görevlendirilince iyice kötü duruma düştü. Üstelik Çerkezlerin, hırsızlık ve yağma yaptıkları haberi de yayılınca ahalinin çekinceleri de artmaya başladı. Netice itibariyle denilebilir ki, uyum problemleri sadece Çerkezlerin, Osmanlı toplumuna ya da kültürüne alışamamasıyla açıklanamaz; aynı şekilde yerli ahali de Çerkez göçmenlere karşı bir çekince ve yadırgama ile bakmışlardır.

Yeni bir coğrafyaya ayak basan Çerkezler, burada yaşayan yeni insanlara ve onların kültürüne, diline, geçim tarzlarına ayak uydurmakta epey güçlükler çekmişlerdir. Tarım işleri ile uğraşmaya pek alışkın olmayan ve Türkçe konuşmayan Çerkezler, Osmanlı Devleti'nin dil ve adetlerine de bir o kadar yabancıydılar⁷⁶¹. Dolayısıyla Türkçeyi ve Türk kültürünü öğrenmek zorunda kalan Çerkezler, bu konuda çok sıkıntı çektiler. Bilhassa verimli topraklara yerleştirilen göçmenler, hayatlarını kolaylıkla devam ettirmeye muktedir olmuşlar ve kısa bir süre sonra Türk adetlerine alışmaya başlamışlardır. Bu göçmenler, uyum sağlamalarının getirdiği avantaj sonucunda birçok alanda devlete başarıyla hizmet etmişlerdir. Fakat başka yerlere iskan edilen ya da toprakla uğraşmayan Çerkezler ise yaşamlarını sürdürebilmek için hırsızlığa ve yağmaya başvurdular. Bu sebepten hem Türk hem de Hristiyan Osmanlı ahalişi, Çerkezlerin bu tür faaliyetlerinden fazlasıyla zarar görmüşlerdir⁷⁶².

Çerkezler ile Osmanlı toplumu arasında her alanda belirgin farklılıklar bulunduğu tahmin edilmektedir. Dolayısıyla bu farklar, birtakım sıkıntıları da ortaya çıkartmıştır. Nitekim iki taraf arasındaki dil farklılığı, bu sıkıntıların başında gösterilebilir. Çerkezlerin Türkçe bilmemeleri, onlar ile yerli halk arasındaki iletişimi de imkansız kılıyordu. Bu durumda Çerkez göçmenler, sıkıntılarını ya da ihtiyaçlarını anlatmakta güçlük çekiyor ve en önemlisi de duygularını halka aktaramadıkları için iki taraf arasında anlaşma sağlanamıyor; bu münasebetle yakın ilişki kurulamıyordu. Meydana gelen bu sorunlara dair bir örnek; 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde görülmüştür. Balkanlara iskan edilen Çerkez göçmenleri, adı

⁷⁶⁰ Bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 45.

⁷⁶¹ Kalkan, "Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", s. 367.

⁷⁶² McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 46; Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 88.

geçen bu savaş esnasında gönüllü olarak Osmanlı ordusunda savaşa dahil olmuş⁷⁶³ fakat Türkçe bilmediklerinden çeşitli sıkıntılar yaşamışlardır. İleri kuvvet, keşif ve habercilik gibi görevleri layıkıyla yerine getiren Çerkezler, buna karşılık günlük yiyeceklerini dahi düzenli olarak almakta sıkıntı yaşıyorlardı. Kendilerini tam olarak ifade edemeyen Çerkezler, ihtiyaçlarını karşılamak için köylülere saldırıyorlar ve mallarını yağmalıyorlardı⁷⁶⁴. Dertlerini bu şekilde bertaraf etmeye çalışan göçmenler, yaptıkları ile birlikte yerli ahaliyi de sıkıntıya sokuyorlardı.

Göçmenler ile Türkler arasındaki uyum sorunları ile ilgili 1915 Bolu Salnamesi'nde şöyle denilmektedir:

"Kafkas muhacirlerinin bölgeye göçünden sonra hiçbirisi âdet ve an'anelerini bırakmamış, Türk kültürüne yabancı kalmışlardır. Anasır-ı muhtelif-i mevcudeden Çerkes ve Abazaların hicretinde ve kazaya muvasalatlarında ahali-i kadimesi Türk unsuru arasında iskan ettirilmemiş, belki ayrıca köyler teşkiline müsaade olunmuş, ta'mim-i marif hususunda eslaf lakaydilikten kurtulamamış olduğundan bunlar, bu unsurlar Türkçe tekellüm ve kitabete alışmamışlar, şerait-i içtimaiyelerinde asla tahavvül vukua getirmemişlerdir. Bunun yanında iskan edilen Gürcüler ve Lazlar, adat-ı milliyelerinde oldukça tahavvül asarı görülüyor. Bunlar ekseriyetle Türkleşmişler ve Türkçeyi güzel söylerler."⁷⁶⁵

Kafkas göçmenleri arasında bilhassa Çerkezler, Türkçeyi bilmemelerinden ve Türk kültürüne ayak uyduramamalarından dolayı bu yeni yöreye uyum sağlamakta epey zorlanmışlardır. Ayrıca paragrafta; göç eden Gürcü ve Lazlar için ayrı bir bilgi verilmiş ve onların, genel anlamda Türkleştiği ve Türkçeyi de öğrendikleri belirtilmiştir. Aynı şekilde Tatar göçmenlerin de kısa sürede Türkçeyi konuşmaya başladıkları görülür⁷⁶⁶.

Çerkezlerin, hem adaptasyon sürecini hızlandırmak ve geçimlerini sürdürebilmelerini sağlamak hem de Türkçeyi ve Türk kültürünü öğrenmelerini kolaylaştırmak için Osmanlı Devleti tarafından birtakım faaliyetlerde bulunulmuştur. Göçmenlerin, en fazla iskan edildikleri yerlerden biri olan Uzunyayla'da; göçmenlerin yoğun olarak buldukları araziye, 1861 yılında kaza statüsü verilerek buraya Çerkez kökenli Ahmet Şakir Efendi müdür olarak atanmıştır. Ayrıca Mesudiye ismi verilen bu kazada bulunan göçmenler, Ahmet Şakir Efendi'nin müdürlüğünden dolayı bir hayli memnun olmuşlardır. Fakat bir süre sonra Aziziye

⁷⁶³ Pinson, "Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", s. 64.

⁷⁶⁴ Bkz. Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 93.

⁷⁶⁵ Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 92.

⁷⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 45-46.

Kazası'nın kurulmasıyla, 1863'te Mesudiye Kazası nahiye olarak buraya bağlanmıştır⁷⁶⁷.

Mesudiye Kazası'nın ardından Sultan Abdülaziz'in ismine ithafen 1861 senesinde Aziziye adlı bir kaza daha kurulmuştur. Bu kaza; göçmenlerin ürettikleri malları satmaları, su ve odun gibi gerekli olan ihtiyaçlarını karşılamaları için ormanlık alana yakın olarak kurulmuştur. Kaymakamlığına, Kayseri Kaymakamı Mehmed Emin Efendi görevlendirilen Aziziye Kazası, Uzunyayla bölgesine gelen göçmenlerin büyük çoğunluğuna ev sahipliği yapmıştır⁷⁶⁸.

Göçmenlerin, uyumunu hızlandırmak isteyen Osmanlı Devleti, adı geçen Aziziye Kazası'nda bir rüştiye açılmasını planlamış ve böylelikle burada verilecek eğitim münasebetiyle göçmenlerin, Türkçeyi kolayca öğrenebileceğini ve anlaşmazlıkların azalabileceğini düşünmüştür. Aslına bakılırsa yapılması planlanan bu rüştiyeden önce de bazı zengin Çerkez aileleri, çocuklarını eğitim almaları için İstanbul'da bulunan Mekteb-i Rüşdi'ye göndermekteydiler⁷⁶⁹.

Çerkezlerin ve diğer Kafkas göçmenlerinin, Türkçeyi öğrenmeleri gerektiği açıktır. Ancak kırsalda iskan edilen göçmenlerin, bunu yapabilmeleri biraz zor olmuştur. Çerkezlerin, dışa kapalı olarak bir kabile yaşantısı sürmelerinden dolayı Türkçeyi öğrenebilmeleri zaman almıştır. Bu durum şöyle açıklanabilir; şehirlere yerleşen göçmenler, hayatın hızına ve yaşam koşullarına yetişebilmek için Türkçeyi kısa sürede sökmüşlerdir. Ancak kırsalda kabileler halinde yaşayan ve çoğu zaman kendilerine has köyler oluşturulan Çerkezler ise sadece soydaşları ile iletişim kurdukları için kendi dillerini korumaya ve konuşmaya devam etmişlerdir.

Çerkez göçmenleri için büyük bir sorun olan dil problemini çözmek isteyen Osmanlı Devleti, bazı camii ve mescitlere Çerkezler arasından bazı kimseleri görevlendirmiş, idarecilerin bir kısmını da yine Çerkez kökenli şahıslardan seçmiştir⁷⁷⁰. Böylelikle bu tür girişimlerle dil sorunları halledilmeye çalışılmıştır.

Devlet desteği ile Türkçeyi öğrenmeye çalışan Çerkezlerin, iskan edildikleri coğrafyaya da uyum sağlayamadıkları görülmektedir. Göçmenlerin, ata yurtlarında yaşadıkları bölgelerin fiziki özellikler ile Osmanlı Devleti'nde iskan edildikleri yerlerin fiziki özellikleri birbirinden tamamen farklıydı. Göçmenlerin Kafkasya'daki

⁷⁶⁷ Kurulan kazalar hakkında bkz. Akay, *Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân*, s. 93-94.

⁷⁶⁸ Akay, *Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân*, s. 94.

⁷⁶⁹ Kalkan, "Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", s. 368; Akay, *Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân*, s. 94.

⁷⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kalkan, "Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", s. 368.

yerleşim yerleri, yüksek dağlar ve derin vadilerden oluşmaktaydı ve Çerkezler, buralarda dünyadan soyut bir şekilde yaşamlarını sürdürmekteydiler. Dolayısıyla bu insanların dilleri, yaşayış tarzları, kültürleri ve sair özellikleri, diğerlerinden farklıydı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'ne gelen Çerkezler, eski memleketlerine benzeyen arazilere yerleşmek istediler.

Çoğu zaman yerleştikleri bölgeyi beğenmediklerini söyleyen Çerkezler, genellikle başka taraflardaki akrabalarının yanına gitmek bazen de kendi beğendikleri yerlere iskan edilmek istemekteydiler⁷⁷¹. Ayrıca yerleştirildikleri yeri beğenmeyen bazı Çerkezler ise ya sorun çıkarıyor ya da gizlice kaçıyorlardı⁷⁷². Diğer taraftan iskan edildikleri yerlerde kendilerine genellikle boş arazi ve tarım aletleri verilen göçmenler, tarım işçiliğine yatkın olmadıklarından dağlık alanlar aramışlar ve bulduklarında da hemen buraya yerleşmek istemişlerdir⁷⁷³. Üstelik göçmenlerin bu talepleri çoğunlukla kabul edilmekle birlikte bazen sakıncalı görülmesi durumunda reddedilmekteydi.

Çerkez göçmenleri ile Türk ahali arasındaki diğer uyum problemler ise kültür, yaşayış tarzı, örf ve adet farklılıkları idi. Çünkü her ne kadar İslamiyet'i benimsemiş olsalar bile Çerkezlerin, Müslümanlık öncesi yaşayışlarını devam ettirdikleri görülür. Onlara göre hırsızlık ya da adam kaçırma bir maharet örneği olarak kabul edilir. Nitekim çalışmanın giriş kısmında Çerkezler başlığı altında anlatıldığı gibi gerek Evliya Çelebi gerek Ahmed Cevdet Paşa, Çerkezlerin hırsızlık ve haydutluk faaliyetlerinden ve başkaca özelliklerinden bahsetmektedir. Netice itibariyle Osmanlı ahalisinden oldukça farklı olan bu insanlar, eski yurtlarında sürdürdükleri hayat biçimlerini, kültürlerini, örf ve adetlerini devam ettirmeye çalışmışlar ve halihazırda dilleri de farklı olduğu için Türklerle anlaşamadıklarından Türk kültürünü benimseyememişlerdir. Dolayısıyla Türkler ve Çerkezler arasındaki ilişkiler, uzunca

⁷⁷¹ Bolu'ya yerleşmek için talepte bulunan Kabardey Çerkesleri için bkz. BOA, (A. MKT. NZD), D:355, G:19, (13 Zilkade 1277/ 23 Mayıs 1861); Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, s. 66. Ayrıca Menteşe Sancağı'na nakledilmek isteyenlere dair bkz. Keleş, "Muhacirlerin Menteşe Sancağı'nda İskânı", s. 1175. Uzunyayla'ya yerleşmek için talepte bulunan 2724 göçmen hakkında bkz. BOA, (A. MKT. UM), D:193, G:46, (11 Safer 1277/ 29 Ağustos 1860). 350 nüfus Çerkesin Trabzon'dan, Sivas'a iskan edilmek istemelerine dair bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:228, G:55, (21 Muharrem 1278/ 29 Temmuz 1861).

⁷⁷² Düzce taraflarına kaçan göçmenler hakkında bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:336, G:34, (7 Safer 1282/ 2 Temmuz 1865). Ayrıca Düzce Kazası'na iskan edilen Çerkeslerin, bu bölgeyi beğenmedikleri ve başka bir yere gönderilmek istedikleri ve taşkınlık çıkardıklarına dair bkz. BOA, (A. MKT. MHM), D:193, G:58, (14 Safer 1277/ 1 Eylül 1860).

⁷⁷³ Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 86.

bir süre pek fazla aşama kaydedememiş ve iki taraf arasında bazı önyargılar oluşmuştur⁷⁷⁴.

Bu önyargılardan en önemlisi tahmin edileceği üzere Çerkezlerin, hırsız oldukları ve köyleri basıp yağma yaptıkları bilgisinin yerliler arasında yayılması idi. Nitekim bu durumdan çekinen yerli ahalinin, Çerkezlerin kendi bölgelerine iskan edilmelerini istemedikleri görülmektedir⁷⁷⁵. En çok dikkat çeken hırsızlık olayı ise at çalma meselesidir. Çerkezler, atın kendileri için yaratıldığını ve at binmeyi en çok kendilerinin becerebildiğini öne sürerek bu davranışta bulunmaktaydılar. Kafkasya'da at çalamayana delikanlı denmediği görülür⁷⁷⁶. Ayrıca bu konu o kadar yayılmış ki, halk arasında hırsızlık ile ilgili fıkralar söylenmeye başlanmıştır. Örneğin;

Hakim, at çalan Çerkese sormuş:

- Niye çaldın adamın atını?

Çerkes yanıtlamış:

- Hakim Bey, yanlış biliyorsunuz. O at benim. Allah, deveyi Araplara; eşeği Acemlere; atı da biz Çerkeslere yarattı. Allah'ın bana yarattığı atı, bir başkasında görünce geri alıyorum. Siz, malınızı başkasında bırakır mısınız?⁷⁷⁷.

Bir diğer önyargı ise kadın-erkek ilişkileridir. İslamiyet'in hakim olduğu Türkler arasında kadınlar mahrem bir nesne olarak görülmekteydi. Bu durum, zamanla gayrimüslimler arasında da etkisini göstermiş olmalı ki Hristiyan veya Yahudi kadınların çoğu da Müslüman kadınlar gibi giyinmeye başlamışlardır⁷⁷⁸. Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılda kadınlara her türlü mesleki etkinlik kısıtlanmış; bayramlarda dahi dışarıya çıkmaları, kayığa binmeleri, mesire yerlerine gitmeleri, arabayla ya da yayan olarak gezmeleri fermanlarla yasaklanmıştı⁷⁷⁹.

Çerkezlerde ise kadın-erkek ilişkisi bir hayli farklıdır. Bu toplumda kadın, yeri geldiğinde ev reisi olur; yeri geldiğinde sokağa çıkıp erkeklerle dans eder.

⁷⁷⁴ Adapazarı'na gelenler, Türklerin arasına yerleştirilmemiş, ayrı olarak iskan edilmişlerdir. Dolayısıyla Türklerin yaşantısına uyum sağlayamamışlardır. Bkz. Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 89-90.

⁷⁷⁵ Bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 57-58; Kalkan, "Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", s. 367.

⁷⁷⁶ Hırsızlığa dair bir konu açıldığında Çerkesler, "Ata binmesini bilmeyenin at neyine; o da adam olsun atını çaldırmasın..." şeklinde cevaplar vermekteydiler. Bkz. Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 102.

⁷⁷⁷ Bu ve konu ile alakalı başka bir hikaye için bkz. Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 102.

⁷⁷⁸ Sibel Dulum, *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006, s. 14.

⁷⁷⁹ Esra Baş, *Arşiv Belgelerinden Hareketle 18. Y.Y Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 58; Vahap Sağ, "Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kadını ve Atatürk", *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, II/1, Sivas 2001, s. 15.

Yabancı misafirleri ağırlayıp onlarla ilgilenebilen kadınlar, dışarıda yabancı erkeklerle sohbet etmekten, gezmekten ve onlarla vakit geçirip oyunlar oynamaktan imtina etmez. Bu durumda hiç bir aile, kendi kızlarının yabancı bir erkekle görüşmesinden ve onunla yakınlık kurmasından namusla ilgili çekingenlik yaşamaz⁷⁸⁰.

Osmanlı Devleti'nde bir kısım kadınların ekonomik hayatta faaliyet gösterdikleri ve çeşitli iş kollarında çalıştıkları görülmektedir⁷⁸¹. Ayrıca bazı Türk kadınlarının evlerinden dışarıya hiç çıkmadıkları bazıların ise birbirlerine sürekli misafiriğe gittikleri, boğazda kayıkla gezintiye çıktıkları, çarşılara çıkıp alışveriş yaptıkları, gizlice fotoğraf çektirmeye gittikleri zamanlar da olmuş⁷⁸² fakat Çerkez hanımlar gibi yabancı bir erkekle yakın olmaları hem İslam dini hem kültür gereği yasaklanmıştır⁷⁸³.

Bunlardan başka Çerkezler için yağmacı, zalim, hırsız, çapulcu gibi birtakım yakıştırmalarda bulunularak onlardan uzak durulmaya çalışıldığı da görülmektedir ki, hırsızlık ve yağma faaliyetlerinden daha önce bahsedilmişti. Bu durumda zalim ve haydut gibi benzetmelerin nasıl ortaya çıktığını da bilmek gerekir. Çerkezlerin, Rus baskısına dayanamayıp Osmanlı Devleti'ne göç ettikleri ve burada çeşitli yerlere nakledildikleri bilinmektedir. Bilhassa Rumeli'ye iskan edilen Çerkezler, kendilerine bu tür yakıştırmalar yapılmasına sebep olan davranışlarda bulunuyorlardı. Çerkezlerin, Rusya özelinden Hristiyanlara kin besledikleri aşikardır. Dolayısıyla buradaki bazı Hristiyanlara, birkaç defa baskı ve şiddet uyguladıkları ve işkence yaptıkları rapor edilmiştir⁷⁸⁴. Ancak Çerkezlere tam anlamıyla zalim gözüyle bakılmasına, bu gibi küçük çaptaki birkaç hadisenin sebep olduğu söylenemez. Esas olarak Çerkezlerin, bu şekilde tanımlanması 1876 sonrasında yaşanan olaylarla olmuştur. Çerkezler, bölgedeki azınlıkların isyanlarında ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde buradaki Hristiyanlara karşı zalimane davranışlarda bulunmuşlar ve bundan sonra zalim olarak adlandırılmışlardır⁷⁸⁵.

⁷⁸⁰ Kalkan, "Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", s. 369.

⁷⁸¹ Kadınların ekonomik hayattaki faaliyetleri için bkz. Baş, *Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, s. 84-115.

⁷⁸² Dorina L. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, (Çev: Osman Öndeş), İstanbul 1978, s. 57-58, 60.

⁷⁸³ Türk hanımların, evde ve dışarıda günlük yaşamları; kılık kıyafetleri; erkeklerle ilişkileri; düğünlerdeki davranışları hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, s. 57-71; Federico Gravina, *İstanbul'un Anlatımı*, (Çev: Yıldız Ersoy Canpolat), İstanbul 2008, s. 125-126.

⁷⁸⁴ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 63; Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 105.

⁷⁸⁵ Pinson, "Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", s. 64. Bilhassa Slavlara ayrı bir kin duyan Çerkesler, Osmanlı ordusunun Balkanlardan geri çekildiği esnada bunların köylerini yağmalamış ve Rus ve

Bu anlatılanlar ışığında Çerkezler ile Türklerin ne kadar farklı özelliklere sahip oldukları ve birbirlerinden çekinmelerinin ne kadar yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de birbirleriyle temas kurmaktan kaçınan iki taraf arasında uzunca bir süre kız alış verişi yaşanmamış evlilik yapanlar dahi yadırganmıştır⁷⁸⁶.

Çerkezlerde, düğün ve toplantılarda kadın ve erkek bir araya gelebiliyor, bu durum ise Türkler tarafından hoş karşılanmıyordu. Dolayısıyla Çerkez toplumunda kadınların ve erkeklerin haddinden fazla iç içe olması, yerli ahali arasında Çerkezler hakkında türlü dedikoduların türemesine sebebiyet vermiştir⁷⁸⁷. Ayrıca Çerkezlerin, eğlenceye, sohbete, dansa, şarkıya ve oyuna meyilli olması ve bu eğlencelerde kadın erkek herkesin bir arada bulunması; Türklerin inancına, kültürüne ve hayat tarzlarına ters davranışlar olduğu için şiddetle eleştiriliyordu⁷⁸⁸.

Yeni yerleştikleri yerleri, ata yurtlarındaki gibi tasarlayan ve bu yerlere, eski yaşadıkları yerlerin adını veren Çerkezler, kendilerine has yaşayış biçimlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Çerkezler, kendi hukuk kurallarını, yasalarını ve ceza sistemlerini burada da uygulamaya çalıştıkları için din alanında da bir anlaşmazlık yaşanmaktaydı.. Nitekim göçmenlerin, Müslüman olmalarına rağmen bazı dini kuralları kendilerine göre yorumladıkları görülmüştür. Aralarında bir mesele vuku bulduğu zaman sorunu, kendi yasalarına göre çözmeye çalışıyorlar; kadının verdiği hükümlere pek aldırış etmiyorlardı⁷⁸⁹.

İskan edilen göçmenlerin bir kısmı üretici hale gelmiş ve yaşamlarını kendi başlarına devam ettirmeye başlamışlardır. Ancak bazı Çerkez göçmenleri ise daha çok köle ticareti ile uğraşmaktaydı. Çerkezlerin, göç ederken yanlarında kölelerini de getirdikleri bilinmektedir. Osmanlı topraklarında da köle alım satımına devam eden Çerkezler, ilk başlarda devletin neredeyse hiç müdahale etmemesi üzerine bu işi kolaylıkla yapıyorlar ve köle satımı, gazeteler aracılığıyla da duyuruluyordu⁷⁹⁰.

Bulgarlara esir düşen Yahudileri kurtarmaya çalışmışlardır. Bkz. Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 106.

⁷⁸⁶ Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 91.

⁷⁸⁷ Bkz. Kalkan, "Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", s. 369.

⁷⁸⁸ Türklerin, Çerkeslere bakış açıları hakkında bkz. Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 91-92; Kalkan, "Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", s. 369.

⁷⁸⁹ Akay, *Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân*, s. 95; Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı*, s. 103.

⁷⁹⁰ 2 Şubat 1860'ta *Ceride-i Havadis*'te yayınlanan ilan için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 196.

Çerkezlerde köle ticaretinin yaşanıyor olması, göçmenlerin genel olarak maddi durumları ve Osmanlı Devleti'nin idareci ve zengin kesiminin ekonomik kazanç elde etme isteği göz önüne alındığında köle ticaretinin, devletin birçok yerinde yapıldığı ve normal karşılandığı görülür. Fakat bu konu ile ilgili başka türlü hadiseler de yaşanmıştır. Yüzbaşı Hasan Ağa'nın kayıp kızının başına gelenler oldukça tuhaftır. 8-10 yaşlarındaki bu kızın kaybolduğu fakat uzun uğraşlar neticesinde yıllar sonra yabancı birinin, cariye olarak bu kızı elinde tuttuğu anlaşılmış ve nihayet kız, esaretten kurtularak tekrar babasına verilmiştir. Diğer taraftan bu kızın, kaybolduğu süre boyunca birkaç defa cariye olarak değişik kişilere satıldığı ortaya çıkmıştır⁷⁹¹.

Bu köle ticareti konusunda da yerli ahali ile göçmenler arasında sıkıntılar yaşanabilmekteydi. İzmir'de kendi kızını satan ve parasını da peşin alan bir göçmen, kızı alıcıya vermemiş; aralarında kargaşa çıkmış ve valinin müdahalesiyle sorun giderilmiştir⁷⁹². Bu tür olayların yaşanmasına ve köle ticaretine mani olmak isteyen Osmanlı Devleti'nin aldığı karar, Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır. Buna göre Çerkezlerin, köle olmayan insanları satın aldıkları ve bu durumun ise hem insaniyetçe yanlış olduğu hem de şer'e ve kanuna aykırı bir davranış olduğu vurgulanmış ve bu münasebetle köle alım satımının, Bab-ı Ali tarafından yasaklandığı duyurulmuştur⁷⁹³. Böylece hür olan insanları satın alanlar ve bu işe karışanlar dahi cezalandırılıyor; satılan kişiler de bunların ellerinden alınıyordu⁷⁹⁴.

Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği sırasında, o bölgede iskan edilen Çerkez göçmenlerin de yanlarında köleleri bulunduğu ve bunların arasında 40-50 yaşlarında epey bir miktar ihtiyar bulunduğu görülür. Midhat Paşa, Çerkez ileri gelenleri ile görüşerek 8-10 yaşlarındakilerin satılmalarına göz yumularak hiç değilse büyüklerin serbest bırakılmasını teklif ettiyse de kabul edilmemiştir. Bunun üzerinde ihtiyar olan köleler, hükümet tarafından serbest bırakılmış ve Çerkez beyler de kabul etmek zorunda kalmışlardır⁷⁹⁵.

⁷⁹¹ Kalkan, "Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", s. 370.

⁷⁹² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 196.

⁷⁹³ Takvim-i Vekayi, sayı: 756, (6 Safer 1281/ 11 Temmuz 1864).

⁷⁹⁴ Genel olarak kızların ve çocukların köle olarak satıldıkları ve göçmenlerin, kendi çocuklarını sattıkları bile vakidir. Örneğin; kendi aileleri tarafından satılan, yaşları 7-9 arasında değişen ve Hacı Süleyman adında bir şahsın satın aldığı beş çocuğun ifadeleri hakkında bkz. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 197.

⁷⁹⁵ Bkz. Ahmed Midhat Paşa, *Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, I, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1997, s. 54-55.

Çerkezlerin göçü ile birlikte iyice artan köle ticaretinde 31 Mart 1867 tarihli iradede yaklaşık 150 bin kölenin bulunduğu bahisle devletin, bu esirlerin serbest kalmalarını sağlamaya çalıştığı ve bunun için de esirlerin beylerine arazi verilmesi emredilmiştir⁷⁹⁶.

Devletin, esir ticaretine karşı bu tutumu bazı tüccarları ve beyleri hoşnut etmemiş ve bu kimseler, gruplar halinde taşkınlık çıkarmışlardır. Bazı cariyeye ve köleler ise devlet tarafından güvence altına alındıkları için beylerine karşı gelerek hür olduklarını belirtmeye başlamışlardır. Ayrıca bazı esirlerin, cesaretleterek gizlice kaçtıkları ve bu yüzden köle-bey çatışmalarının yaşandığı görülmüştür. Bu durumda devlet, kaçan kölelerin yakalanarak beylerine teslim edilmesini emretmiştir⁷⁹⁷.

Bu anlatılanlar çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin, köle ticareti karşısında tam anlamıyla ciddi bir duruş sergilemediği; bazen kölelerin, hürriyetlerine kavuşturulmaları için uğraştığı bazen ise kendi başlarına kaçan kölelere yardımcı olmadığı görülmektedir.

Göçmenlerin geçim sıkıntısı çektikleri; bu sebeple düşük ücretler karşılığında türlü işlerde çalıştıkları, kimi zaman hırsızlık ve yağma yaptıkları ve ayrıca Çerkezlerin, kendi çocuklarını dahi sattıkları önceki sayfalarda belirtilmiştir. Dolayısıyla Çerkezlerin bu durumlarından faydalanmaya çalışan bazı devlet adamlarının veya muteber kimselerin, göçmenlerin çocuklarını ve cariyelerini zorla veya oldukça düşük miktarlarda aldıkları görülür⁷⁹⁸. Burdur'da Kaymakam Raşid Efendi, bir Çerkezin iki cariyesini ve kızını zorla alıkoymuş aynı şekilde Çerkez Rüstem Efendi'nin 24 köle ve cariyesine de Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa el koymuştur⁷⁹⁹.

4.2.2.1. Çerkezlerin Kafkasya'ya Dönüş Çabaları

Kırım Savaşı sonrasında kitlesel olarak anavatanlarından ayrılarak Osmanlı Devleti'ne göç eden ve devletin farklı yerlere iskan ettiği Çerkezlerin bir kısmı Kafkasya'daki topraklarına geri dönmek istemişlerdir. Göç esnasında türlü sıkıntılar çeken ve birçok akrabasını kaybeden; açlık ve soğuk neticesinde hastalıklara yakalanan; yerleştirildikleri bölgenin havasına, suyuna, arazisine alışamayan;

⁷⁹⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 197.

⁷⁹⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 197-198.

⁷⁹⁸ Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa'nın köle ticareti yaptığına dair bkz. Yılmaz, "The Mission of Dr. Barozzi", s. 25.

⁷⁹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 191.

Türkçeyi bilmedikleri için dil sıkıntısı çeken ve yerli ahali ile iletişim kuramayan; zaman zaman Türklerle ya da Hristiyanlarla şiddetli çatışmalar yaşayan; sefaletleri bir türlü tükenmek bilmeyen ve kendi memleketlerini özleyen Çerkez göçmenler, anavatanlarına dönüş hayalleri kurmaya başlamışlardır.

Bu bağlamda binlerce Çerkez, bu hayali gerçekleştirerek Kafkasya'ya ulaşmak için birtakım girişimlerde bulunmaya başladı. Rus makamlarına dönüş için başvurularda bulunan Çerkezler, dönüşlerine müsaade edilmesi halinde Rus kanunlarına tamamen uyacaklarını ve Hristiyanlığı kabul edeceklerini belirtiyorlar ve Rus elçiliğinin önünde eylem yapıyorlardı⁸⁰⁰. Trabzon'da bulunan Rus elçisi Moshnin, İstanbul'da bulunan büyükelçiliğe; Trabzon çevresinde bulunan bazı Çerkezlerin, gemi kiralayıp dönmek istediklerini; bazılarının sürekli elçiliğe gelip başvuruda bulduklarını ve şu anda Çerkezlerin, tek isteklerinin vatanlarına dönmek olduğunu rapor ediyordu⁸⁰¹. Ayrıca Erivan Valisi Astafev ise Kafkasya Genel Valisine gönderdiği raporda şunları söyler:

"Aleksandrapol'da bulunduğum sırada Çerkeslerin gönderdikleri temsilcilerle görüştim. Gece gündüz vatanlarına dönmekten başka bir şey düşünmediklerini söylediler. Bu dileği size iletmemi söylediler."⁸⁰².

Çerkezlerin, Kafkasya'ya geri dönmek için Bab-ı Ali'ye de başvurularda buldukları görülmektedir. Ancak Çerkezlerin bu başvuruları, ne Rusya tarafından ne de Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti, Sivas'a gitmek istemeyen ve asıl vatanlarına dönmek isteyen göçmenlere, her istediklerinin yapılamayacağını belirtmiş ve bu insanları ikna ederek Sivas'a yerleştirmiştir⁸⁰³. Aynı şekilde gerek Çar'a gerekse Rus elçiliklerine yapılan dönüş başvurularına da böyle bir şeyin asla mümkün olamayacağı cevabı verilmiştir⁸⁰⁴.

Göçmenlerin, anavatanlarına dönüşlerinin niçin engellenmeye çalışıldığı tahmin edilebilir. Osmanlı Devleti açısından bakıldığında, göçmenlerin geri dönüşleri başladığı zaman muhtemelen dünya kamuoyunda Osmanlı Devleti'nin, göçü idare edemediği yönünde haberler yayılacak ve bu sebeple Padişah'ın ve devletin itibarının zedelenmesi gibi bir durum ortaya çıkacaktır. Netice itibarıyla Osmanlı Devleti'nin, bilhassa Avrupalı devletlerin nazarında bu türlü bir durumun oluşmasını istememesi ve bu yüzden dönüşleri reddetmesi olasıdır. Nitekim Osmanlı

⁸⁰⁰ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 270.

⁸⁰¹ Bkz. Polovinkina, *Çerkesya*, s. 270-271; Kaya, *Çerkesler*, s. 579.

⁸⁰² Kaya, *Çerkesler*, s. 579.

⁸⁰³ Yel, Gündüz, "Çarlık Rusya'sının Çerkesleri Sürgün Etmesi", s. 969.

⁸⁰⁴ Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 142-143; Polovinkina, *Çerkesya*, s. 271.

Devleti'nin, halen dünya kamuoyunda hatırı sayılır bir saygınlığının olduğu da düşünülmektedir. Göçün ve göçmenlerin selameti için hem devletçe hem de ahalice yüklü miktarda harcama yapılmış ve ayrıca göçmenlerin Temmuz 1866 itibariyle hemen hemen tamamının iskanı gerçekleşmiştir⁸⁰⁵ ki; böyle bir durumda devletin, göçmenlerin geri dönüşüne müsaade etmesi pek mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla yıllardır bu göç meselesiyle meşgul olan ve ekonomik açıdan oldukça yıpranan Osmanlı Devleti'nin, geri dönmek isteyen Çerkezlerle karşı sergilediği bu tutumun akla uygun olduğu düşünülmektedir.

Konuya Rusya açısından bakmak gerekir. Rusya'nın, her türlü ekonomik ve askeri harcamayı göz önünde bulundurarak on yıllardır Çerkezleri, bu topraklardan çıkartmak için uğraştığı bilinmektedir. Dolayısıyla Rusya'nın, Çerkezlerden boşalan arazilere çeşitli Hristiyan unsurları yerleştirdiği, bölgede şimdiye kadar kendilerine uygun yeni bir düzen oluşturduğu ve Müslümanlara karşı beslediği nefreti düşünüldüğünde, geri dönüşleri kabul etmemesi doğal bir davranıştır.

Her iki tarafın da dönüşleri yasaklamalarına ve sınırlarda hem Rus hem Osmanlı askerlerince ciddi tedbirler alınmasına rağmen bazı Çerkezlerin, yasal olmayan yollarla dönmeyi başardıkları görülmektedir⁸⁰⁶. Fakat bir yolunu bulup sınırı geçmeyi başaranların, Rusya tarafından belirtilen talimat gereği, Rusya'nın iç kesimlerinde ömür boyu zorunlu iskana tabi tutulacakları belirtilmiştir⁸⁰⁷.

Netice itibariyle bazı Çerkezlerin, hayal ettikleri gibi Kafkasya'daki eski topraklarına geri dönmeyi başardıkları ve orada bulunan soydaşlarını Osmanlı Devleti'ne göç etmemeleri için uyardıkları görülmektedir⁸⁰⁸.

4.3. Çerkezlerin Yaşadığı Diğer Sıkıntılar

Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkezlerin meseleleri, maddi veya gıda yardımı, iskan ya da arazi temin edilmesiyle tam anlamıyla çözüme kavuşmuyordu. Göçmenler, Osmanlı topraklarına vardıkları esnada veya iskan edilmelerinden sonra ölümler yaşamaya devam ediyorlardı. Nitekim ölen kimseler arkalarında bir çocuk ya da eş bırakabiliyordu. Dolayısıyla bu kimsesi olmayan biçare insanların, başıboş bir şekilde yaşamalarına da göz yumulamazdı ve Osmanlı Devleti de görevlilerin

⁸⁰⁵ Bkz. Takvim-i Vekayi, sayı: 852, (20 Safer 1283/ 4 Temmuz 1866).

⁸⁰⁶ Kaya, *Çerkesler*, s. 579; Polovinkina, *Çerkesya*, s. 271.

⁸⁰⁷ Bahsi geçen durum için bkz. Polovinkina, *Çerkesya*, s. 271.

⁸⁰⁸ Polovinkina, *Çerkesya*, s. 271-272.

incelemeleri sonucu tespit edilen bu durumdaki kişilere gereken yardımı yapmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti için öncelikli mesele, ailesini kaybeden kimsesiz ve yetim çocukların tespit edilmesi idi ki, İslam inancına göre de yetimlerin korunup kollanması en hassas konulardan biri olarak kabul edilmektedir. Nitekim mukaddes kitap Kur'an-ı Kerim'de, yetimler ile ilgili birçok ayet bulunmakta ve insanlara, yetimlerin gözetilmesi ve onlara iyi davranılması emredilmektedir. Nisa Suresi ikinci ayetinde; "*Allah'tan korkun da yetimlere mallarını verin ve helali harama değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin; çünkü o büyük bir vebaldir.*" denilmektedir⁸⁰⁹. Kendisi de yetim olan Hz. Muhammed'in, yetimler konusunda fazlasıyla hassas olduğuna dair birçok hadis zikredilmektedir⁸¹⁰.

Osmanlı Devleti için yetimler ve kimsesiz çocuklar, Çerkez göçü yaşanmadan önce de üzerinde durulan bir konu idi. Kurulan vakıflar vasıtasıyla yetimlerin de gözetildiği ve bu tür uygulamaların halen devam ettiği görülmektedir⁸¹¹. Vakıfların dışında yetimlerin evlatlık verilme durumu da yaşanmaktaydı ki, yetimlerin, başka ailelere evlat verilerek onların iyi bir hayat sürmeleri sağlanmaya çalışılmaktaydı⁸¹². Nitekim Çerkez göçü sonrasında da yetim kalan çocukların, yerli ahali tarafından evlat alınması teşvik edilmiş ve böylece bazı yetim çocuklar, ahalice evlatlık olarak alınmaya başlanmıştır. Fakat bu uygulama ile yetim çocukların sadece bir kısmı yeni bir aileye kavuşabilmiş; kalan kısım için ise devlet tarafından barınmaları maksadıyla yeni bir ev tahsis edilmiştir⁸¹³. Midhat Paşa'nın, Niş Valiliği esnasında Türk ya da Hristiyan yetim çocukların sokaklardan alınarak hayırseverler tarafından yaptırılan evlere nakledildikleri; bunların talim ve terbiyesine bilhassa dikkat edildiği, sanat

⁸⁰⁹ Bkz. Nisâ 4/2. Ayrıca bu konu ile ilgili diğer ayetler için bkz. Bakara 2/83; Bakara Suresi, 2/177; Bakara 2/215; Bakara 2/220; Nisâ 4/6; Nisâ 4/8; Nisâ 4/10; Nisâ 4/36; Nisâ 4/127; En'am 6/152; Enfal 8/41; İsrâ 17/34; İnsân 76/8; Fecr 89/17; Beled 90/15; Duha 93/6; Duha 93/9; Mâûn 107/2.

⁸¹⁰ Birkaç örnek için bkz. Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, XLVIII/1, Ankara 2007, s. 4.

⁸¹¹ Osmanlı Devleti'nde kurulan ve yetim çocuklar ile ilgili hükümler barındıran vakıflar hakkında bkz. Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması", s. 16-19. 25 Kasım 1914'te kurulan ve "Yetimler yurdu, yetimhane" anlamına gelen Darüleytam için bkz. Hidayet Yavuz Nuhoğlu, "Dârüleytam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul 1993, s. 521. Ayrıca bkz. Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14, İstanbul 2006, s. 106.

⁸¹² Gayrimüslimler tarafından da benimsenen evlat edinme hakkında bkz. Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması", s.- 14-15.

⁸¹³ Ayrıca İstanbul'da Atık Kılıçhane binasında bir misafirhane tahsis edilmiş ve buraya on beş ay içerisinde 1112 dul ve yetim yerleştirilmiştir. Diğer yandan evlere yerleştirilen bu çocukların bakımları için özel hizmetçiler ayarlanmıştır. Bkz. Karataş, "Kafkas Göçünün Mağdurları", s. 123-124.

öğrenmeleri için hocalar tahsis edildiği ve geçim ve idareleri için de maddi yardım yapıldığı görülmektedir⁸¹⁴.

Çocukların tam teşekküllü bir eğitim ve terbiye alabilmeleri için bu ıslahhanelere; müdür, hoca, kunduracı, terzi ve kapıcı tayin edilmiştir. Ayrıca buradaki çocuklara yatak, yorgan ve elbise verilerek bütün ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. İslahhanenin yakınına Sultan Abdülaziz adına ithafen "Eser-i Aziz" adında bir de çarşı inşa edilerek çocukların yapmış oldukları ürünleri buralarda satmaları ve üretime katılmaları amaçlanmıştır⁸¹⁵.

Bu çocukların eğitimleri ile de ayrıca ilgilenen devlet, askeri koşullara uyanları, askeri okullara; uymayanları ise yeni oluşturulan bölüklere verilmelerine karar kılmıştır. Yetim kız çocuklarının ise isteyen olursa şer'i hukuk kapsamında evlatlık verilmeleri düşünülmüştür. Bu durumda yaşı uygun olan erkek çocuklar, askere alınmıştır⁸¹⁶.

Öncelikli olarak bu yetim çocukların, korumaya alınıp devlet güvencesi altında yaşamlarını sürdürmeleri ve vatana ve millete hayırlı birer insan olarak yetişmeleri amaçlanmıştır. Fakat çocukların, ıslahhanelere yerleştirilip yaş ve maharetlerine göre iş sınıflarına ayrılmaları ile meselenin bittiği söylenemez. daha önce uyum problemlerinde bahsedildiği gibi yetim çocukların da dil sorunu yaşadıkları görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, yetim göçmenlerin bu sorununu ortadan kaldırmak için onların dilini bilen hocalar araştırılmıştır⁸¹⁷. Fakat yetim kalan çocuklarla alakalı bütün bu anlatılan yardımların aksine bazı olumsuz hadiseler de yaşanmaktaydı. Göçmenlerin yetim kalan kız çocukları, vükela sınıfına mensup bazı kimselere cariyeye olarak hediye gönderiliyordu⁸¹⁸. Yine de başta devlet ve bazı muteber ve hayırsever kişiler, bu çocuklara çeşitli yardımlar yaparak iyi bir gelecek hazırlamaya çalışıyorlardı.

Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkezler arasında kimsesiz dul kadınlar da mevcuttu ve bu kimselere de devlet tarafından yardımlar yapıldığı bilinmektedir.

⁸¹⁴ Ahmed Midhat Paşa, *Hayatım İbret Olsun*, s. 34. Aynı şekilde Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği esnasında da Niş ve Rusçuk'ta ıslahhaneler yapılmıştır. Daha sonra din ayrımı yapılmaksızın civardaki bütün yetim ve kimsesiz çocuklar toplanarak bu ıslahhanelere yerleştirilmiştir. Bkz. Midhat Paşa, *Hayatım İbret Olsun*, s. 52-53. Ayrıca bkz. Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması", s. 30-36.

⁸¹⁵ Karataş, "Kafkas Göçünün Mağdurları", s. 125. Ayrıca İstanbul'da başıboş gezen 220 yetim çocuk toplatılıp 34'ü Mekteb-i Sanayi'ye; geri kalanlar ise Tophane-i Amire'ye gönderilmişler ve eğitim masrafları da devlet tarafından karşılanmıştır. Bkz. Karataş, "Kafkas Göçünün Mağdurları", s. 125.

⁸¹⁶ Bkz. Karataş, "Kafkas Göçünün Mağdurları", s. 124.

⁸¹⁷ Bu konuda bkz. Karataş, "Kafkas Göçünün Mağdurları", s. 126.

⁸¹⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 278.

Özellikle dul göçmen kadınlara devlet tarafından yevmiye verilmekteydi. İstanbul'da bulunan Kılıçhane isimli binaya dul kadınlar da yerleştirilmekte ve bu kadınlar, istedikleri takdirde gerek göçmenlerden gerekse yerli Osmanlı ahalisinden uygun olanlar ile evlendirilmekteydiler. Fakat evlenmek istemeyen kadınların, hayatlarını devam ettirebilecek miktarda ücret karşılığında bir işte çalıştırıldıkları da görülmektedir. Buldukları yerlerde Müslüman ahalinin evlerinde hizmetçilik veya yardımcılık gibi işlerde çalıştırılmaktaydılar. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, bu vesile ile hem göçmen kadınları da güvence altına almış oluyor hem de onlar için verdiği yevmiye masrafını bertaraf etmiş oluyordu⁸¹⁹.

Göçlerde kimsesi olmayan ve çalışamaz durumda ihtiyar Çerkezler de bulunmaktaydı. Şimdiye kadar diğer göçmenlere yapıldığı gibi bunların da bütün masrafları devlet tarafından karşılanmaktaydı. Yukarıda belirtilen sebepler doğrultusunda yaşamlarını idame ettiremeyecek durumda ve hasta olan ihtiyarlar için devlet daimi olarak günlük yarım kıyye un ve beş dirhem tuz yardımı yapmaktaydı⁸²⁰.

Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkezlerin sayıları hakkında da bilgi vermek gerekir. 1,5 ila 2 milyon arasında Çerkezin, Osmanlı topraklarına gelmek için yola çıktığı ancak büyük bir kısmının henüz yolculuğun başında iken denizde öldükleri görülür⁸²¹.

1864 senesinden sonra da Çerkezlerin Osmanlı Devleti topraklarına göçleri devam etmiştir⁸²². Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından hem

⁸¹⁹ Göçmenler arasındaki dul ve kimsesiz kalan kadınlar hakkında bkz. Karataş, "Kafkas Göçünün Mağdurları", s. 126-127.

⁸²⁰ Karataş, "Kafkas Göçünün Mağdurları", s. 127-128.

⁸²¹ Göç eden Çerkeslerin sayıları hakkında bkz. Kaya, *Türkiye'de Çerkesler*, s. 81; McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 40; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 90-91; Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 48, 51-52; Avagyan, *Çerkesler*, s. 54-60; Kaya, *Çerkesler*, s. 427-432; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 86-87; Polovinkina, *Çerkesya*, s. 272-273; Satış, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 521; Topçu, "Kafkas Göçmenlerinin Etnik Yapısı, Yerleşimi ve Nüfusu", s. 421-422; Leitzinger, "Çerkes Soykırımı", s. 117-118; Pul, "Kafkasya Muhacirlerinin İskânı", s. 184; Yel, Gündüz, "Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi", s. 958; Kocacık, Eser, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 193; Özkiraz, Çetin, "Osmanlı Devleti'nin Göçmenlere Karşı Politik Tutumu", s. 13, 15; Berber, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", s. 34; Erdem, "Salgın Hastalıklar", s. 190; Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", s. 170-171; Aslan, "Bir Soykırımın Adı", s. 146-148; Taşbaşı, "19. Yüzyıl Sonlarında Antalya'da Göçmen İskânı", s. 354-355; Karpat, "Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", s. 84.

⁸²² 2 bin Çerkesin silahları, atları ve sığırları ile birlikte Kars'a geldiği oradan da Muş, Sivas ve Diyarbakır'a gittiklerine dair bkz. The Lyttelton Times, (Friday, December 8, 1865/ 8 Aralık 1865, Cuma), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/LT18651208.2.15> [3/11/2016]. Otago Daily Times, (Wednesday, December 6, 1865/ 6 Aralık 1865, Çarşamba), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/ODT18651206.2.21> [3/11/2016]. Bu konuda ek olarak

Rumeli'de iskan edilen hem de Kafkasya'da kalmaya devam eden Çerkezler, Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır⁸²³. Diğer taraftan güçlü ile güçsüzün, doğu ile batının, Hristiyan ile Müslümanın, istiklal ile sömürgeciliğin rekabeti şeklinde tanımlananan⁸²⁴ bu savaşların ardından meydana gelen göçlerin sonunda Kafkasya'da yaklaşık 150 bin civarında Çerkezin kaldığı ve bugün ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde ve Ortadoğu topraklarında yaşayan Çerkez sayısının 4 milyona yakın olduğu bilgisi mevcuttur⁸²⁵.

bkz. Otago Witness, (Saturday, December 9, 1865/ 9 Aralık 1865, Cumartesi), <https://paperspast.natlib.govt.nz/newspapers/OW18651209.2.7?query=Circassian> [3/11/2016].

⁸²³ Çerkeslerin 1877-1878 Savaşı sonrasındaki göçleri için bkz. Orat (vd), *Kafkas Göçleri*, s. 83-146; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 152, 211-212; McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 61-113; Kemal Saylan, "Doksanüç Harbi'nden Sonra Kafkaslardan Orta Karadeniz Bölgesine Yapılan Göçler", *1864 Kafkas Tehciri; Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihioğlu), İstanbul 2013, s. 297-315; Mehmet Yılmaz, *Konya Vilâyetinde Muhacir Yerleşmeleri 1854-1914*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, s. 148-188; Berber, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", s. 34-44; Orat, Arslan, "Kafkas Muhacirleri", s. 487-514; Kumpilova, "Circassian Exodus From The North Caucasus", s. 442; Demirtaş, "Göçmenlerin Sevk ve İskânları", s. 225-234; Kızılkaya, Akay, "Suriye Vilayetine İskân", s. 137-149; Çoçiyev, Koç, "The Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia", s. 84-87; Karpat, "Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", s. 88-90; Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", s. 164-170.

⁸²⁴ Bkz. Luxembourg, *İngiliz Politikası ve Şeyh Şamil*, s. 9.

⁸²⁵ Henze, "Tarihte Çerkesler", s. 159; Kumpilova, "Circassian Exodus From The North Caucasus", s. 431.

SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek Kafkasya topraklarında gerekse Osmanlı topraklarında büyük bir demografi değişim yaşanmış ve bu değişim iki aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşama, Kırım Savaşı sonrasında Kafkasya'da bulunan ve büyük çoğunluğunu Çerkezlerin oluşturduğu milletlerin Osmanlı topraklarına göçleri ile ikinci aşama ise Kafkasya'da kalmaya devam eden Çerkezlerin ve önceki göçte Rumeli'ye yerleştirilen Çerkezlerin Anadolu'ya gelmeleri ile yaşanmıştır. Rusya'nın sebep olduğu bu göçler, bir milleti vatanından etmiş ve o millet, dinleri hariç hiçbir özellikleri kendilerine benzemeyen yabancı bir devlete göç ederek orada yaşamaya mecbur olmuşlardır.

Yaşanan göçler, sadece Osmanlı Devleti'nin demografik yapısını değiştirmekle kalmamıştır. Aynı zamanda devletin ekonomisini de büyük ölçüde etkileyen bu göçlerle, yerli ahali de mali olarak sıkıntıya düşmüştür. Halihazırda maddi durumu pek iyi olmayan halk, yine de dindaşlarına yardım yapmayı insanlık görevi saymışlar ve kendi sıkıntılarını düşünmemişlerdir. Ayrıca Avrupa kamuoyu da Çerkezlere yardım edebilmek için yardım cemiyetleri kurmuş ve buralarda toplanan paraları İstanbul'a göndermiştir.

Kafkasya'dan göç eden en fazla nüfusa sahip olan etnik grubun ise Çerkezler olduğu görülür. Çerkezler, imkanları kısıtlı olmasına rağmen Rusya'nın Kafkasya'daki yayılmacı politikasına karşı uzun yıllar mücadele göstermişlerdir. Bu mücadeleleri esnasında başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinden kendilerine yardım geleceğini ümit eden Çerkezler, topraklarına gelen İngiliz ajan ve seyyahların, bu konudaki vaadleri dolayısıyla direnmeye devam etmişlerdir. Ancak gerek askeri gücü gerekse umutları iyice tükenen Çerkezlerin bazı kabileleri daha fazla mukavemet gösteremediklerinden silah bırakarak teslim olmuşlardır. Art arda teslim olmaya başlayan Çerkezlerin büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne göçü tercih etmişler ancak bir kısmı da Kafkasya'da kalmışlardır.

21 Mayıs 1864 tarihinde son direniş gruplarının da Ruslar tarafından bertaraf edilmesiyle limanlara yönelen Çerkezler, gemilerle uzun ve yorucu bir göç serüvenine başlamışlardır. Diğer taraftan aralarında ihtilaf olmasına rağmen araştırmacıların, genel olarak sayılarını 1,5 ile 2 milyon arasında verdiği Çerkezlerin büyük bir kısmı henüz yolda iken hayatını kaybetmiş ve bir kısmı da hasta bir şekilde Osmanlı topraklarına varabilmiştir.

Osmanlı Devleti'ne ayak basan Çerkezler, burada çeşitli liman kentlerinde bir süre han, camii, ahır ve medrese gibi binalara yerleştirilmiş fakat hastalık ve açlık sebebiyle hayatlarını kaybetmeye devam etmişlerdir. Geçici olarak liman kentlerinde bekleyen Çerkezler, bir süre sonra devletin bütün topraklarına ayrı ayrı iskan edilmişlerdir.

Muhacirin Komisyonu tarafından daimi iskan mahallerine nakledilen Çerkezlerin, bazen yerleştirildikleri bölgelerin fiziki özelliklerini, havasını, suyunu beğenmedikleri; bazen de Türk ve Hristiyan ahali ile uyum sağlayamadıkları ve bu sebeple birtakım sürtüşmeler yaşadıkları zamanlar olmuştur. Kendilerine yapılan bütün yardımlara rağmen birçoğunun sefaleti devam etmiştir. Dolayısıyla oluşan bu olumsuz ortam neticesinde Çerkezler, başka yerlere ya da Kafkasya'daki topraklarına dönmek istemişler fakat bu talepleri ne Rusya ne de Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir.

Kafkasya'daki kadim topraklarına dönmelerine müsaade edilmeyen Çerkezler, yasa dışı yollarla sınırları geçmeye çalışmış ve az bir kısmı da bunu başarmıştır.

1864 yılından sonra da Kafkasya'dan göçlerin devam ettiği görülmektedir. Kırım Harbi sonrası gelen ve Rumeli'ye iskan edilen Çerkezler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında bir göç daha yaşamışlar ve yine göç ederek Anadolu ve Ortadoğu topraklarına yerleştirilmişlerdir. Aynı şekilde adı geçen bu savaş neticesinde Kafkasya'da kalan az miktardaki Çerkez de Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Ancak Çerkezler, ilk göçte olduğu gibi bu göçte de iskanlarda ve sonrasında çeşitli problemler yaşamıştır.

Yaşanan bu göçler neticesinde uyum problemleri yaşayıp türlü sıkıntılar çıkartan azınlığın dışında Çerkezlerin büyük bir kesimi yeni vatanlarına zor da olsa alışmayı başarmış ve bazı Çerkezler, devlet kademelerinde görev almaya başlamışlardı. Çerkezler, çocuklarını Osmanlı medreselerine göndermiş ve iyi bir eğitim alan bu çocuklar, bilim ve kültür seviyesini yükseltmişlerdir. Anadolu'ya yapılan göçmen iskan ile buradaki Müslüman nüfus artmış böylelikle Müslüman-gayrimüslim eşitsizliği giderilmiş ve devletin din bütünlüğü büyük ölçüde sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin yerini Türkiye Cumhuriyeti'nin alması ile birlikte Çerkezler, bugün Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün gibi yerlerde dağınık halde kalmışlardır.

19. yzyylda yaşanan güler neticesinde Çerkezler, dünyanın farklı yerlerine dağılmışlardır. Belki řu anda yaşadıkları ülkenin kültürünü benimseyip artık iyice oralı olmuşlardır; belki de halen kalplerinde anavatanlarına duydukları hasretle yaşıyorlar ve birer Çerkez olarak hayatlarına devam ediyorlardır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv

1.1. BOA

Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM), 193/58; 191/1; 289/22; 301/89; 231/73; 226/69; 303/76; 228/55; 191/39; 199/17; 270/1; 428/78; 326/89; 290/51; 305/65; 319/62; 336/34.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir Evrakı (A. MKT. NZD), 289/59; 308/4; 361/86; 355/19; 355/90; 398/7; 353/44.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Umum Vilâyât Evrakı (A. MKT. UM), 515/52; 365/56; 403/86; 550/91; 386/8; 408/67; 524/13; 542/19; 285/79; 453/29; 290/37; 193/46; 518/44; 448/28; 522/18; 443/28; 535/47; 520/63; 534/48; 502/60; 450/86; 328/35; 459/3; 511/2.

Hatt-ı Hümayûn (HAT), 28/1351; 1103/44575; 694/33477.

İrade, Dahiliye Nezâreti (İ. DH), 486/32799; 420/27766; 206/11911; 196/11164; 612/42643; 764/60987; 521/35481; 522/35483; 524/36195; 524/36128; 463/30903; 449/29711.

İrade, Hariciye Nezâreti (İ. HR), 10/506; 19/930.

İrade, Meclis-i Mahsûs (İ. MMS), 22/961; 27/1189; 28/1220.

İrade, Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 251/9218; 319/13526; 669/68; 675/30; 671/9; 543/24400.

Yıldız Perakende Evrakı, Zabtiye Nezâreti Mâruzâtı (Y. PRK. ZB), 1/5.

1.2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I, (Yay. Haz: Kemal Gurulkan; Ali Osmanl Çınar; Yusuf İhsan Genç; Uğurhan Demirbaş), Seçil Ofset, İstanbul 2012.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, II, (Yay. Haz: Kemal Gurulkan; Ali Osmanl Çınar; Yusuf İhsan Genç; Uğurhan Demirbaş), Seçil Ofset, İstanbul 2012.

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Stevens to Earl Russell, No:1, Trebizond, (February 17, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Dickson to Earl Russell, No:2, Soukoum-Kalé, (February 22, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:3, Constantinople, (April 12, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Dickson to Earl Russell, No:4, Soukoum-Kalé, (March 17, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Dickson to Earl Russell, No:5, Soukoum-Kalé, (April 13, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul-General Murray to Earl Russell, No:6, Odessa, (April 29, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:7, Constantinople, (May 3, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Sir H. Bulwer to Earl Russell, No:8, Constantinople, (May 11, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Earl Cowley to Earl Russell, No:9, Paris, (May 19, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Lord Napier to Earl Russell, No:12, St. Petersburg, (May 19, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Lord Napier to Earl Russell, No:13, St. Petersburg, (May 23, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

Papers Respecting The Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, Consul Stevens to Earl Russell, No:15, Trebizond, (May 19, 1864), Harrison and Sons, London (June 6, 1864).

2. Süreli Yayınlar

2.1. Osmanlı Devleti Gazeteleri

Takvim-i Vekayi;

- (1861, 18 Ocak). S.605.
- (1861, 10 Şubat). S.606.
- (1861, 8 Mart). S.608.
- (1861, 4 Nisan). S.610.
- (1861, 13 Temmuz). S.615.
- (1861, 4 Ağustos). S.617.
- (1861, 29 Ağustos). S.618.
- (1861, 10 Eylül). S.619.
- (1861, 28 Ekim). S.622.
- (1861, 5 Aralık). S.625.
- (1862, 8 Ocak). S.628.
- (1862, 1 Temmuz). S.650.
- (1862, 3 Kasım). S.668.
- (1863, 27 Eylül). S.715.
- (1863, 18 Ekim). S.718.
- (1863, 20 Aralık). S.727.
- (1864, 18 Ocak). S.731.
- (1864, 1 Şubat). S.732.
- (1864, 22 Şubat). S.736.
- (1864, 22 Mart). S.740.
- (1864, 4 Nisan). S.742.
- (1864, 11 Nisan). S.743.
- (1864, 17 Nisan). S.744.
- (1864, 27 Mayıs). S.747.
- (1864, 30 Mayıs). S.750.
- (1864, 12 Haziran). S.752.
- (1864, 20 Haziran). S.753.
- (1864, 4 Temmuz). S.755.
- (1864, 11 Temmuz). S.756.
- (1864, 18 Temmuz). S.757.
- (1864, 2 Ağustos). S.759.
- (1864, 8 Ağustos). S.760.
- (1864, 14 Ağustos). S.761.
- (1864, 21 Ağustos). S.762.
- (1864, 28 Ağustos). S.763.
- (1864, 6 Eylül). S.764.
- (1864, 12 Eylül). S.765.
- (1864, 20 Eylül). S.766.
- (1864, 25 Ekim). S.771.
- (1864, 22 Kasım). S.775.
- (1864, 28 Kasım). S.776.
- (1864, 13 Aralık). S.778.
- (1865, 2 Ocak). S.781.
- (1865, 9 Ocak). S.782.
- (1865, 23 Ocak). S.784.

(1865, 30 Ocak). S.785.
(1865, 13 Mart). S.790.
(1865, 18 Mayıs). S.800.
(1865, 1 Temmuz). S.806.
(1865, 8 Temmuz). S.807.
(1865, 15 Temmuz). S.808.
(1865, 22 Temmuz). S.809.
(1865, 3 Ağustos). S.811.
(1865, 2 Ekim). S.817.
(1865, 27 Ekim). S.819.
(1865, 18 Aralık). S.825.
(1865, 31 Aralık). S.827.
(1866, 27 Mart). S.838.
(1866, 3 Nisan). S.839.
(1866, 2 Haziran). S.847.
(1866, 25 Haziran). S.850.
(1866, 4 Temmuz). S.852.
(1866, 28 Aralık). S.868.

Tasvir-i Efkar;

(1862, 15 Aralık). S.49.
(1863, 16 Mart). S.75.
(1863, 10 Temmuz). S.108.
(1863, 23 Ağustos). S.121.
(1863, 7 Aralık). S.151.
(1863, 10 Aralık). S.152.
(1863, 17 Aralık). S.154.
(1863, 21 Aralık). S.155.
(1864, 20 Nisan). S.188.
(1864, 23 Eylül). S.232.
(1865, 11 Mayıs). S.295.
(1865, 16 Haziran). S.307.

Tercüman-ı Ahval;

(1861, 14 Ocak). S.13.
(1861, 25 Şubat). S.19.
(1861, 12 Mart). S.21.
(1861, 20 Mart). S.24.
(1861, 14 Ekim). S.91.
(1861, 31 Ekim). S.99.
(1861, 19 Kasım). S.107.
(1861, 28 Kasım). S.111.
(1861, 1 Aralık). S.112.
(1861, 16 Aralık). S.118.
(1861, 25 Aralık). S.122.
(1862, 12 Ocak). S.130.
(1862, 19 Ocak). S.133.
(1862, 30 Ocak). S.138.
(1863, 14 Şubat). S.297.
(1863, 14 Mart). S.309.

(1863, 27 Mart). S.314.
(1863, 1 Nisan). S.316.
(1863, 13 Nisan). S.321.

2.2. Birleşik Krallık Gazeteleri

Circassia. (1866, 3 Eylül). London Daily News.

Circassian Exodus. (1864, 11 Temmuz). Morning Post.

Circassian Exodus. (1864, 14 Temmuz). Morning Post.

J. A. S. (1864, 19 Mayıs). The Circassian Exodus. London Daily News.

Oliphant, L. (1864, 13 Mayıs). The Circassian Exodus. Dublin Evening Mail.

The Circassian. (1864, 6 Şubat). Morpeth Herald.

The Circassians. (1864, 12 Temmuz). Dundee Courier.

The Circassian Exodus. (1864, 6 Haziran). Birmingham Daily Post.

The Circassian Exodus. (1864, 27 Ağustos). Dunfermline Press.

The Circassian Exodus. (1864, 10 Haziran). Leeds Mercury.

The Circassian Exodus. (1864, 9 Mayıs). Liverpool Daily Post.

The Circassian Exodus. (1864, 10 Mayıs). Manchester Courier and Lancashire
General Advertiser.

The Circassian Exodus. (1864, 6 Haziran). Newcastle Journal.

The Circassian Exodus. (1864, 20 Ağustos). Rochdale Observer.

The Circassian Exodus. (1864, 21 Temmuz). Stirling Observer.

The Circassian Exodus. (1864, 23 Mayıs). Western Daily Press.

The Circassian Immigration. (1864, 17 Mayıs). Newcastle Journal.

The Circassian Refugees. (1864, 21 Mayıs). Hertford Mercury and Reformer.

The Defeat of the Circassians. (1864, 25 Nisan). London Evening Standart.

The Sufferings of the Circassian Emigrants. (1864, 18 Haziran). Herts Guardian
Agricultural Journal and General Advertiser.

2.3. Avustralya Gazeteleri

Oliphant, L. (1864, 4 Ağustos). The Circassian Exodus. The Empire. s.3.

Oliphant, L. (1864, 26 Temmuz). The Circassian Exodus. The Illawarra Mercury. s.4.

The Circassian Exodus. (1864, 30 Ağustos). The Adelaide Express. s.3.

The Circassian Exodus. (1864, 15 Temmuz). The Argus. s.7.

The Circassian Exodus. (1864, 20 Ağustos). The Goulburn Herald and Chronicle. s.7.

The Circassian Exodus. (1864, 22 Aralık). The Kiama Independent and Shoalhaven Advertiser. s.3.

The Circassian Exodus. (1864, 3 Aralık). The Mercury. s.3.

The Circassian Exodus. (1864, 30 Ağustos). The South Australian Advertiser. s.2.

The Circassian Exodus. (1864, 25 Temmuz). The South Australian Register. s.3.

The Circassian Exodus. (1864, 1 Ekim). The South Australian Weekly Chronicle. s.3.

2.4. Yeni Zelanda Gazeteleri

Hammond, E. (1863, 9 Ocak). Circassia and the Circassians. The Colonist. s.3.

Political Notes. (1864, 1 Eylül). The Nelson Examiner and New Zealand Chronicle. s.3.

The Circassian Emigration. (1864, 15 Eylül). The Press. s.3.

The Circassian Exodus. (1864, 2 Ağustos). The Daily Southern Cross. s.6.

The Circassian Exodus. (1864, 30 Temmuz). The Lyttelton Times. s.5.

The Circassian Exodus. (1864, 17 Ağustos). The New Zealand Spectator and Cook's Strait Guardian. s.4.

The Circassian Exodus. (1864, 2 Ağustos). Otago Daily Times. s.5.

The Circassian Immigration. (1864, 6 Ağustos). Otago Witness. s.2.

The Emigration of the Circassians. (1865, 8 Aralık). The Lyttelton Times. s.3.

The Emigration of the Circassians. (1864, 6 Aralık). Otago Daily Times. s.5.

The Emigration of the Circassians. (1865, 9 Aralık). Otago Witness. s.3.

The Late Disastrous Gales and Loss of Life. (1864, 14 Ekim). The Daily Southern Cross. s.6.

Turkey. (1864, 22 Ağustos). The Daily Southern Cross. s.6.

2.5. Amerika Birleşik Devletleri Gazeteleri

A National Determination. (1864, 31 Aüustos). Clearfield Republican. s.1.

Church of the Assumption School Annual Examination. (1864, 23 Temmuz). The Brooklyn Daily Eagle. s.2.

Condition of the Circassian Refugees. (1864, 21 Haziran). The Nashville Daily Union. s.3.

Foreign News and Gossip. (1864, 20 Ağustos). The Brooklyn Daily Eagle. s.1.

Nation Exterminated. (1864, 8 Haziran). The Daily Ohio Statesman. s.1.

The Circassians and Russians. (1864, 13 Mayıs). The Nashville Daily Union. s.1.

3. Kitaplar

Abdurrahman Şeref; *Tarih-i Devlet-i Osmâniyye, II*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312.

Acar, Kezban; *Rusya Ortaçağ'dan Sovyet Dönemine, 2*. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

A. D. Noçiyev; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, (Çev: Nabi Dinçer), 1. Baskı, Onur Yayınları, Ankara 1979.

Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, 2. Baskı, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1307.

Ahmed Cevdet Paşa; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I*, 5. Baskı, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

Ahmed Cevdet Paşa; *Tezâkir*, (Yay: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1953.

Ahmed Midhat Paşa; *Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret), I*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), 1. Baskı, Temel Yayınları, İstanbul 1997.

Aiskhylos; *Zincire Vurulmuş Prometheus*, (Çev: Azra Erhat; Sebahattin Eyyuboğlu), 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1968.

Akçura, Yusuf; *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. asırlarda)*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

Alphonse de Lamartine; *Osmanlı Tarihi*, (Çev: Serhat Bayram), 2. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2011.

Armaoğlu, Fahir; *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 6. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010.

Armaoğlu, Fahir; *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 16. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.

Avagyan, Arsen; *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, (Çev: Ludmilla Denisenko), 1. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2004.

Baddeley, John F.; *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (Çev: Sedat Özden), 2. Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.

Baddeley, John F.; *The Russian Conquest of the Caucasus*, Longmans Green and Co., London 1908.

Berje, Adolf; *Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, (Çev: Murat Papşu), 1. Baskı, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2010.

Berkok, General İsmail; *Tarihte Kafkasya*, 1. Baskı, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

Bi, Mahmut; *Kafkas Tarihi, I*, 1. Baskı, Berikan Yayınları, Ankara 2011.

Bi, Mahmut; *Kafkas Tarihi, II*, 1. Baskı, Berikan Yayınları, Ankara 2011.

Bice, Hayati; *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.

Bijişkyan, P. Minas; *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (Çev: Hrand D. Andreasyan), 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

Bilge, M. Sadık; *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, 1. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.

Çavdar, Tefvik; *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, 1. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul 1970.

Çığ, Muazzez İlmiye; *Gilgameş*, 8. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

Danışman, Zuhuri; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, XII*, 1. Baskı, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1966.

- Danişmend, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- Dumas, Alexandre; *Kafkaslar (1858)*, (Çev: Haktan Birsnel), 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Erkan, Süleyman; *Kırım ve Kafkasya Göçler (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 1996.
- Esadze, Semen; *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi*, (Çev: Murat Papşu), 1. Baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999.
- Fonvill, Arthur; *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı*, (Çev: Murat Papşu), 1. Baskı Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2010.
- Goç, Van P.; *Beynelmilel Usul-i Temsil İskân-ı Muhâcirîn*, (Çev: Hâbil Âdem), (Haz. Ali Cin; Haluk Kortel), 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Gravino, Federico; *İstanbul'un Anıları*, (Çev: Yıldız Ersoy Canpolat), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Halepli Mustafa Naima Efendi; *Tarih-i Naima Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsat-ı Ahbâri'l-Hafikayn, I*, Tabhane-i Amire Matbaası, İstanbul 1280.
- Hotko, Samir; *Çerkeslerin (Adıgelerin) Tarihi*, (Çev: Orhan Uravelli), 1. Baskı, Apra Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Imbert, Paul; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, (Çev: Adnan Cemgil), Engin Yayıncılık, İstanbul.
- J. H. A. Ubcini; *1855'de Türkiye, II*, (Çev: Ayda Düz), Kervan Matbaacılık, İstanbul 1977.
- Kamalov, İlyas; *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- Kantemir, Dimitri; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, II*, (Çev: Özdemir Çobanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi, V*, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi, VII*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- Karpat, Kemal H.; *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (Çev: Bahar Tırnakçı), 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

- Kaya, Ayhan; *Türkiye'de Çerkesler Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı*, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- Kaya, Yalçın; *Çerkesler Sürgün ve Soykırım, III*, 1. Baskı, Dahi Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Kılıç, Orhan; *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin; *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.
- Köse, Osman; *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- Kunt, Metin ve Diğerleri; *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908, III*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Kurat, Akdes Nimet; *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- La Baronne Durand de Fontmagne; *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev: Gülçiçek Soytürk), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.
- Luxembourg, N.; *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, (Çev: Sedat Özden), 1. Baskı, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1998.
- Mahmud Celaleddin Paşa; *Mir'at-ı Hakikat: Tarihî Hakikatların Aynası*, (Haz. İsmet Miroğlu), 1. Baskı, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich; *Doğu Sorunu (Türkiye)*, (Çev: Yurdakul Fincancı), 2. Baskı, Sol Yayınları, Ankara 2008.
- McCarthy, Justin; *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev: Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Neave, Dorina L.; *Eski İstanbul'da Hayat*, (Çev: Osman Öndeş), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1978.
- Orat, Jülide Akyüz; Arslan, Nebahat Oran; Tanrıverdi, Mustafa; *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, 1. Baskı, Eser Ofset ve Matbaacılık, Erzurum 2011.
- Osmanlı Bütçeleri (1864, 1869, 1877, 1880, 1897) Osmanlı Muvazene Defterleri*, (Haz. Erdoğan Öner), Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara 2007.
- Öner, Çetin; *Şu Bizim Çerkesler*, 3. Baskı, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2014.

Özсарay, Mustafa; *Çerkeslerin İslamlaşması: Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasya'ya Girişi*, 1. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

Öztuna, Yılmaz; *Büyük Osmanlı Tarihi*, X, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994.

Pamuk, Şevket; *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Papşu, Murat; *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, 1. Baskı, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2004.

Polovinkina, Tamara V.; *Çerkesya Gönül Yaram*, (Çev: Orhan Uravelli), 1. Baskı, Kafdav Yayınları, Ankara 2007.

Richmond, Walter; *The Northwest Caucasus Past, Present, Future*, Routledge, Oxon 2008.

Sander, Oral; *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1987.

Sander, Oral; *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, 17. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

Saydam, Abdullah; *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

Şoenu, Mehmed Fetgherey; *Çerkesler: Çerkeslerin Menşei ve Tarihi Hakkında Bazı Tedkikler*, 1. Baskı, İstanbul İstikbal Matbaası, İstanbul 1922.

Tavkul, Ufuk; *Kafkasya Gerçeği*, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Toledano, Ehud R.; *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, (Çev: Y. Hakan Erdem), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Tolstoy, *Hacı Murat*, 1. Baskı, Yılmaz Basım, İstanbul 2016.

Uçarol, Rifat; *Siyasi Tarih (1789-1994)*, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

Vak'a-nüvis Ahmed Lûdfî Efendi Tarihi, X, (Haz. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

4. Makaleler

Ahmed Mithat Efendi; "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de Karantina: Yani Usûl-ı Tahaffuzun Târihçesi", (Çev: Abdullah Köşe), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, V, sayı: 1, İstanbul 2003, ss. 89-120.

- Ak, Mehmet; "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", (Ed: Muhammet Kuzubaş), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/17, 2011, ss. 254-268.
- Algar, Hamid; "Nakşibendiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006, ss. 335-342.
- Algül, Hüseyin; "Müslümanların Siyasi Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayri Müslimlere Tanınan Haklar Konusunda Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansıması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1, 1998, ss. 13-23.
- Alpargu, Mehmet; "Nogaylar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, ss. 202-204.
- Aslan, Cahit; "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, I, (Ed: Ömer E. Lütem), ASAM, Ankara 2006, ss. 103-153.
- Aydın, Mahir; "Musevilerin Osmanlı Topraklarına Kabulünün 400. Yıldönümü Kutlamaları", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 13, İstanbul 1993, ss. 29-38.
- Aydın, Mustafa; "Çerkes Kıyılarında İngilizler (1828-1837)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 38, (Ed: Arzu Terzi), İstanbul 2003, ss. 79-100.
- Bağ, Yaşar; "Çerkeslerin Dramı: İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 207-217.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin; "Kafkasya'nın Bağımsızlık Mücadelesinde Tasavvuf ve Tarikatların Rolü", *Yeni Türkiye*, XVIII, Ankara 2002, ss. 522-530.
- Bardakçı, M. (2011, 11 Mart). Bir Çerkes Açılımı Eksikti. www.habertürk.com.tr
- Barış, Yusuf İzzettin; "Dünyada Tüberkülozun Tarihi", *Konuralp Tıp Dergisi*, III/2, 2010, ss. 1-4.
- Başer, Alper; "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Nogaylar", *Türk Dünyası ve İncelemeleri Dergisi*, XI/2, ss. 117-128.
- Berber, Ferhat; "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 31, (Ed: Yahya Kemal Taştan), Ankara 2011, ss. 17-49.
- Berber, Ferhat; "Kırımlı ve Kafkasyalı Muhacirlerin Manisa Kazası'ndaki İskânı 1860-1876", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/3, Manisa 2013, ss. 169-192.
- Beydilli, Kemal; "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIII/17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, ss. 365-434.

- Bğajnokov, Barasbiy; "Çar II. Alexandr'ın Abzehlere Gelişi", (Çev: Murat Papşu), ss. 1-2.
- Blackwood's Edinburgh Magazine, *Vol. LXXX*, William Blackwood & Sons, London 1856, ss. 45-61.
- Bolat, Gökhan; "Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1864 Çerkes Sürgünü", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (Nisan-Ekim 2013), ss. 121-142.
- Brock, Peter; "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review*, *LXXI/CCLXXX* (July 1956), Oxford University Press, Oxford 1956, ss. 401-427.
- Budak, Mustafa; "Şeyh Şamil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, *XXXIX*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, ss. 47-70.
- Bulut, Fatma; "Osmanlı'dan Cumhuriyete Tehlikeli Bir Miras: Frengi", *Tarih Okulu Dergisi*, 3, (Ed: Gökhan Kağnıcı), İzmir 2009, ss. 109-123.
- Chek, Çiçek Duman; Gürçeşme, Setenay Turkuawo; Haghor, John; "Yeniden Yazılan Tarihi İzlemek: Uluslararası Etkinliklerle Sterilizasyon ve Tarihin Yeniden Yazılışı", *Global Soykırım Konferansı*, San Francisco (1 Temmuz 2012), ss. 1-26.
- Colarusso, John; "The 146th Anniversary of the Expulsion of the Circassian, Abazins and Ubykhs", *Reflections on the Caucasus: 1864-2010*, 2010, ss. 613-621.
- Çelik, Civan; Köseoğlu, Mehmet; "Canik Sancağı'na Bağlı Kavak Kazası'na 19. Yüzyılda Vubih Göçleri", ss. 1-14.
- Çertok, Semyon; "İsrail Çerkesleri", (Çev: Murat Papşu), *ORSAM*, 2012.
- Çiçek, Nazan; "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, *LXIV/1*, (Ed: Ozan Zengin), Ankara 2009, ss. 57-88.
- Çoçiyev, Georgi; Koç, Bekir; "Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and Their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century - the Beginning of the XXth Century)", *Journal of Asian History*, *XL/1*, ss. 80-103.
- Dânâ, Sâdık; "Şeyh Şamil", *Altınoluk Dergisi*, 99 (Mayıs 1994), ss. 28-33.
- Demirtaş, Mehmet; "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, (Ed: Osman Mert), Erzurum 2009, ss. 215-238.

- Demirtaş, Mehmet; "Osmanlı'ya Gelen Kırım ve Kafkasyalı Göçmenlerin Sorunları", *BİLİG*, 57, (Bahar 2011), ss. 17-42.
- Devlet, Nâdir; "Avarlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, IV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, ss. 110-111.
- Dikmen, Nedim; "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, XIX/2, Erzurum 2005, ss. 137-159.
- Dobreva, Margarita; "Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)", *OTAM*, 33, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2014, ss. 1-30.
- Efe, Fikret; "İmam Şamil'in Mektuplarının Kuzey Kafkasya Bağımsızlık Hareketini Aydınlatmadaki Yeri ve Önemi", *Avrasya Dosyası*, VIII/2, 2002, ss. 372-384.
- Erdem, Tuğba; "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sonrasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & İrcica, İstanbul 2013, ss. 173-202.
- Ergenoğlu, Mehtap; "Kafkaslardan Anadolu'ya Uzanan Bir Göç Öyküsü: Mersin Atlılar Köyü", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & İrcica, İstanbul 2013, ss. 373-401.
- Erkan, Süleyman; "Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Dönemlerinde Etnik Sürgünler", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 1, (Ed: Ömer E. Lütem), ASAM, Ankara 2006, ss. 155-173.
- Erkan, Süleyman; "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 153-177.
- Erkan, Süleyman; "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdâhaleleri", *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 612-631.
- Ertaş, Mehmet Yaşar; "Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi'nde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 2011, ss. 83-108.
- Firuzoğlu, Safarov Rafik; "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 687-696.

- Gökbilgin, Tayyib; "Tarihde Türk-Leh Münasebetleri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1974, ss. 498-500.
- Gül, Abdülkadir; "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazası'nda Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, (Ed: Osman Mert), Erzurum 2009, ss. 239-270.
- Gülsoy, Ufuk; "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, 36, İstanbul 1993.
- Gümüş, Musa; "Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir mi?", *Tarih Okulu Dergisi*, 23, (Ed: Gökhan Kağnıcı), İzmir 2015, ss. 363-387.
- Gümüş, Musa; "Namık Kemâl'e Göre Şark Meselesi ve Osmanlı Devleti'ni Çöküşe Götüren Sorunlar", *History Studies*, II, Ankara 2010, ss. 145-163.
- Güneş, Sadriye; "Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 273-294.
- Has, Yaprak; "Akçakent Köyü'nde Yerleşen Besleney Çerkeslerinin Göç Serüveni", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 402-414.
- Henze, Paul B.; "Circassian Resistance to Russia", *The North Caucasus Barrier*, (Ed: Marie Bennigsen Broxup), Hurst & Company, London 1992.
- Henze, Paul B.; "Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi", (Çev: Akın Kösetorunu), *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu*, Ankara 1985, ss. 1-40.
- Henze, Paul B.; "Tarihte Çerkesler", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yayınları, Ankara 2011, ss. 153-162.
- İnalcık, Halil; "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *XII/46*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, ss. 349-409.
- İpek, Nedim; "1864 Kafkas Göçü Araştırmalarında Kaynaklar ve Yöntem Sorunu", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 47-70.

- Kalabak, Ali Yasin; "Osmanlı'nın Son Dönemlerinin Sosyo Ekonomik Buhranları ve Mali Emperyalizm", *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 27, 2014, ss. 304-326.
- Kalkan, Murat; "Rus-Kafkas Savaşı Sonrası Anadolu'ya Gelen Göçmenlerin Şehir Yaşantısına Etkisi", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk, I*, (Ed: Osman Köse), Samsun 2016, ss. 359-372.
- Kamalov, İlyas; "Rusya'nın Orta Asya Politikaları", *Ahmet Yesevi Üniversitesi*, (Ed: Murat Yılmaz), SEN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara 2011, ss. 14-71.
- Kara, Adem; "XIX. Yüzyılda Çorum'da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar", *Turkish Studies*, VIII/6, (Ed: Sibel Üst), Ankara 2013, ss. 333-344.
- Karataş, Ömer; "Kafkas Göçünün Mağdurları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 42, (Ed: Osman Karatay; Mehmet Seyfettin Erol), Ankara 2014, ss. 121-130.
- Karataş, Ömer; "Sivas-Uzunyayla'da Afşar-Çerkes Çatışması (1860-1870)", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 519-550.
- Karataş, Ömer; "19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhâcirlerinin İskânı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, (Ed: Osman Karatay), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2012, ss. 355-388.
- Karataş, Ömer; "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskan Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, I/2, (Ed: Bekir Günay), İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü, İstanbul 2012, ss. 99-138.
- Karpat, Kemal H.; "Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu, Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'de İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 78-111.
- Karpat, Kemal H.; "The First Landing of the Cherkes in Turkey (Kefken-Kelken)", *Reflections on the Caucasus: 1864-2010*, 2010, ss. 18-19.
- Keha, Murathan; "177-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum'un Durumu", *Ekev Akademi Dergisi*, 57, (Ed: A. Halim Ulaş), Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum 2013, ss. 91-106.
- Keleş Erdoğan; "Kırım Savaşı'ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı'na İskânı", *Turkish Studies*, IV/8, (Ed: Mehmet Dursun Erdem), Erzincan 2009, ss. 1116-1188.

- Kızılkaya, Oktay; Akay, Tolga; "Kafkasya Muhacirlerinin Suriye Vilayetine İskânı ve Karşılaşılan Zorluklar", *Turkish Studies*, VIII/2, (Ed: Sibel Üst), Ankara 2013, ss. 137-152.
- Kocacık, Faruk; Eser, Mehmet; "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İli Örneği)", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, II/1, (Ed: Necati Demir), 2010, ss. 187-196.
- Köse, Osman; "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770-1870)", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 119-137.
- Kreiten, Irma; "Egzotiklik, Jeopolitik ve Cehalet: Post-Kolonyal Bir Çerkes Tarihi Anlayışı", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yayınları, Ankara 2011, ss. 137-151.
- Kreiten, Irma; "Kuzeybatı Kafkasya'nın Dize Getirilmesi: Kolonyal Hunharlıklar ve Avrupa'nın Sorumlulukları", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yayınları, Ankara 2011, ss. 169-179.
- Kumpilova, Marieta; "Circassian Exodus From The North Caucasus And Their Resettlement In Kosovo", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 434-448.
- Kumuk, Tağan; "Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü", (Çev: Murat Papşu), ss. 1-9.
- Kurtuluş, Rıza; "Kumuklar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, ss. 372-373.
- Kyriakidis, Theodosios; "Sanitarian Consequences of the Caucasian Migration: Three Unpublished Documents From Trabzon's Italian Consulate", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 206-219.
- Leitzinger, Antero; "Çerkes Soykırımı", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yayınları, Ankara 2011, ss. 117-120.
- Littell, Eliakim; "The Circassian Exodus", *The Living Age*, LXXXII/MLVII, Littell, Son & Co. Boston 1864, ss. 460-468.
- Neflyaşeva, Naima; "Suriye Çerkesleri", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, IV/43, (Ed: Ali Balcı), Ankara 2012, ss. 48-53.

- Nuhoğlu, Hidayet Yavuz; "Dârüleytam", *TDV İslam Ansiklopedisi, VIII*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, ss. 521.
- Orat, Jülide Akyüz; Arslan, Nebahat Oran; "Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 487-515.
- Orat, Jülide Akyüz; Tanrıverdi, Mustafa; "Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 221-245.
- Özcan, Tahsin; "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14*, İstanbul 2006, ss. 103-121.
- Özden, Hilmi; "Şeyh Şamil ve Hacı Murat Üzerine", *Bizim Ahıska*, (Ed: Yunus Zeyrek), 2014, ss. 40-45.
- Özden, Sedat; "21 Mayıs Sürgünü'nün 135. Yılı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 123-152.
- Özkiraz, Ahmet; Çetin, Mehmet; "1864 Çerkes Sürgünü Sonrası Anadolu'da Çerkes İskânı ve Osmanlı Devleti'nin Çerkeslere Karşı Politik Tutumu", *Tesam Akademi Dergisi, II/2*, (Ed: Fatih Bilgin), 2015, ss. 9-28.
- Pekacar, Çetin; "Kumuk Türkleri", *Yeni Türkiye Türk Dünyası, II/16 (Temmuz Ağustos 1997)*, ss. 2062-2066.
- Pinson, Marc; "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 52-77.
- Pul, Ayşe; "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, IV/16*, (Ed: Muhammet Kuzubaş), 2011, ss. 413-423.
- Pul, Ayşe; "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yayınları, Ankara 2011, ss. 181-207.
- Pul, Ayşe; "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Beykoz'da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları", *Tarih Okulu Dergisi, 15*, (Ed: Ünal Taşkın; Gökhan Kağnıcı), İzmir 2013, ss. 159-182.

- Sağ, Vahap; "Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kadını ve Atatürk", *CÜ. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, II/1, Sivas 2001, ss. 9-23.
- Sarıcaoğlu, Mehmet Esat; "İşkân-ı Muhâcirîn İ'âne Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)", *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 603-611.
- Sarıyıldız, Gülden; "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, LVIII/222, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, ss. 329-376.
- Saydam, Abdullah; "Kafkas Muhacirleri", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yayınları, Ankara 2011, ss. 9-45.
- Saydam, Abdullah; "Osetler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, ss. 437-438.
- Saydam, Abdullah; "Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsine'den Memâlik-i Mahrûsa'ya", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & İrcica, İstanbul 2013, ss. 73-117.
- Saylan, Kemal; "Doksanüç Harbi'nden Sonra Kafkaslardan Orta Karadeniz Bölgesine Yapılan Göçler", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & İrcica, İstanbul 2013, ss. 297-316.
- Satış, İhsan; "Kırım Savaşı'ndan Sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Şanlıurfa Yöresine İskânlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, 2012, ss. 517-531.
- Serbestoğlu, İbrahim; "Kırım Savaşı Sonrası Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, (Ed: Cevdet Yılmaz), Otak Form Ofset, Samsun 2006, ss. 83-97.
- Sher, Max; "Circassians: a Holocaust in Paradise, 'Sochi's Locals' (on Circassian Communities in Sochi)", *Bolshoi Gorod Magazine*, 2009.
- Siyuh, Seferbiy; "Ulusal Felaket Öncesi II. Alexandr'ın Abzehlere Gelişi", ss. 3-4.
- Şaşmaz, Musa; "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864", *OTAM*, 9, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, ss. 331-366.
- Şaşmaz, Musa; "Longworth's Mission to Circassia in 1855", *OTAM*, 10, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999, ss. 219-241.
- Şeker, Murat; "Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, VIII/2, Sivas 2007, ss. 115-134.

Şoenu, Mehmed Fetgherey; "Kara Gün", İstanbul 1927, ss. 1-15.

Tan, Hakan; Çakır Ali; "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyıl Ortalarında Batı ve Orta Karadeniz İzlenimleri", *Studies of the Ottoman Domain*, V/8, 2015, ss. 80-108.

Taşbaş, Erdal; "19. Yüzyıl Sonlarında Antalya'da Göçmen İskanı (1864-1900)", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 349-371.

Tavkul, Ufuk; "Kumuk Türkleri Tarihleri, Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme", *Kırım Dergisi*, 2005, ss. 29-39.

Temizkan, Abdullah; "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/2, İzmir 2009, ss. 165-190.

Temizkan, Abdullah; "Lehistanlıların İstanbul'da Lobi Faaliyetleri ve Kafkasya'ya Lejyon Gönderme Girişimleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28, (Ed: Nazım Hikmet Polat), 2010, ss. 369-393.

Temizkan, Abdullah; "Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansûr", *Sûfi Araştırmaları*, IV/8, (Ed: Mustafa Yıldırım), 2013, ss. 1-35.

Temizkan, Abdullah; "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI/2, İzmir 2006, ss. 447-462.

Toksoy, Ahmet; "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kafkas Politikası ve Ermeniler", 2014.

Topçu, Murat; "Anadolu'da Kafkas Göçmenlerinin Etnik Yapısı, Yerleşimi ve Nüfusu", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 415-422.

Tosun, Necdet; "Nakşibendiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006, ss. 342-343.

Toumarkine, Alexandre; "Geçmişte ve Günümüzde Kuzey Kafkasya'nın Önemi", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 178-191.

- Tural, Erkan; "Bir Bürokrat ve Bir Seyyah Gözüyle Canik (Samsun) Sancağı", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, XVII/1, 2008, ss. 75-91.
- Turan, Şerafeddin; "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/1-2, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1951, ss. 111-151.
- Türkoğlu, İsmail; "Karaçay-Balkarlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, ss. 380-381.
- Uludağ, Süleyman; "Müridizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006, ss. 50-51.
- Ünal, Fatih; "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Türk Yurdu*, XVIII/254, 2008, ss. 31-41.
- Yağcı, Zübeyde Güneş; "Sefer Zaniko: Osmanlı'nın Kuzey Kafkasya Politikasına Etkisi", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 247-271.
- Yazıcı, Nesimi; "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, XLVIII/1, Ankara 2007, ss. 1-46.
- Yel, Selma; Gündüz, Ahmet; "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)", *Turkish Studies*, III/4, (Ed: Mehmet Dursun Erdem), Erzincan 2008, ss. 949-983.
- Yılmaz, Özgür; "An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Barozzi in Trabzon and Samsun", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/28, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2014, ss. 5-44.
- Yılmaz, Özgür; "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas*, 3, 2014, ss. 133-156.
- Yılmaz, Özgür; "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed: Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2013, ss. 317-347.
- Yılmaz, Özgür; "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskan Politikası", *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 587-602.
- Yüksel, Ahmet; "Osmanlı İstihbarat Ağı ve İmam Mansûr", *OTAM*, 32, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2013, ss. 171-200.

5. Tezler

- Akay, T. (2009). *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Baş, E. (2006). *Arşiv Belgelerinden Hareketle 18. YY Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çatal, A. C. (2009). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şehri'nin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Niğde Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Dulum, S. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Osmangazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Düzenli, T. (2006). *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskanı ve Uyum Problemleri*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Kardaş, T. (2010). *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri (1800-1900)*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Rosser-Owen, Sarah A. S. Isla. (2007). *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observer*, (MA. Thesis). University of London, Londra.
- Yağcı, Zübeyde G. (1998). *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Yılmaz, M. (1996). *Konya Vilâyetinde Muhacir Yerleşmeleri 1854-1914*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

DİZİN

-9-

93 Harbi, 85, 121, 123, 162, 163, 226

-A-

Abaza, 7, 61, 67, 85, 95
Abazalar, 8, 13, 14, 15, 33, 94
Abazya, 6
Abdülhamid Ziyaeddin Efendi, 137, 186, 187
Abzeh, 13, 44, 47, 70, 72, 73, 77, 78
Adana, 153
Adige, 6, 12, 13, 16
Adliye, 161
Adolf Berje, 8, 96, 108
Afrika, 4, 60, 92, 228
Afşar, 19, 179, 191, 193, 194, 195, 229
Afşar aşireti, 19, 195
Afyon, 152
Ahıska Türkleri, 9
Ahlat, 21, 188
Ahmed Cevdet Paşa, 3, 7, 13, 14, 15, 17, 30, 60, 62, 63, 65, 201, 219
Ahmed Lûdff Efendi, 66, 67, 68, 116, 163, 164, 168, 183
Ahmed Vefik Efendi, 137, 186
Ahmet Arif Hikmet Bey, 38
Ahmet Şakir Efendi, 199
Aiskhylos, 6, 219
Ak Nogay, 9
Akçakale, 133, 135
Akçataş Köyü, 156
Akçay, 147
Akdeniz, 92, 103
Akşehir, 166
Alagir, 11
Alan, 9
Aleksandropol, 206
Alexander Dumas, 44
Alexandr, 27, 34, 35, 39, 45, 60, 70, 72, 73, 74, 75, 77, 81, 107, 225, 233
Ali Efendi, 132, 143
Âli Paşa, 65
Alman, 5, 10, 12, 16, 30, 47, 48, 59
Altı Kesek kabilesi, 193
Altın Orda Devleti, 10, 25
Amasra, 155, 171
Amasya, 19, 20, 63, 136, 137, 142, 151, 152, 155, 157, 158, 182, 183, 184, 186, 187, 235
Amerika, 88
Anadolu, 1, 2, 4, 5, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 29, 30, 38, 42, 43, 50, 51, 60, 70, 73, 79, 80, 82, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 97, 102, 107, 109, 112, 121, 122, 128, 130, 137, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 164, 171, 178, 186, 187, 191, 192, 211, 212, 214, 220, 225, 227, 229, 230, 231, 232, 234
Anadolu Ermenileri, 42

Anapa Kalesi, 3, 27, 63
Ankara, III, 1, 2, 3, 5, 6, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 25, 28, 29, 32, 34, 37, 42, 50, 51, 52, 53, 59, 60, 62, 64, 66, 73, 92, 100, 109, 114, 116, 117, 121, 126, 128, 131, 150, 151, 152, 155, 162, 163, 165, 166, 170, 172, 191, 195, 208, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235
Antalya, 3, 25, 93, 152, 211, 224, 233
Antik Yunan, 12
Antoine Fauvel, 132, 137, 145, 150
Antoine Sulpice Fauvel, 131
Arap, 4, 7, 15, 16, 161, 195, 231
Aras, 3
Arcadia, 174
Argonot Destanları, 6
Argun, 11
Arien, 13
Arpaçay, 3
Arthur Fonvill, 3, 17, 58, 94, 96
Arthur Kinnaird, 124
Astrahan, III, 21, 25, 26, 61, 62
Asya, 2, 4, 5, 8, 10, 23, 35, 53, 54, 61, 66, 92, 110, 228, 229
Ata Bey, 143
Avarlar, 9, 10, 11, 226
Avrupa, IV, 2, 3, 5, 8, 11, 30, 33, 34, 36, 48, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 66, 73, 76, 79, 91, 92, 102, 105, 106, 107, 109, 111, 113, 114, 115, 124, 125, 134, 135, 153, 162, 173, 176, 189, 213, 227, 229, 230
Avul, 43
Avustralya, 88, 147, 218
Avusturya-Macaristan, 124
Aydın, 53, 57, 58, 151, 152, 166, 225
Ayhan Kaya, 8
Azak Gölü, 4
Azerbaycan, 4, 62
Azeriler, 9, 12
Aziziye, 199
Aziziye Kazası, 199

-B-

Bab-ı Ali, IV, 20, 37, 38, 55, 63, 66, 67, 68, 80, 89, 99, 100, 102, 111, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 130, 131, 136, 137, 141, 150, 164, 172, 173, 174, 180, 181, 182, 183, 185, 187, 192, 205, 207
Babüssaade Ağası, 168
Bafra, 147
Bağdat, 163, 170
Bakü Kalesi, 3
Balıkesir, 152
Balkanlar, 17
Baltık Denizi, 21, 23, 28
Baltic, 174
Bandırma, 148
Barker, 140
Batı Kafkasya, 6, 7, 12, 32, 46, 48, 54, 70, 81

Batum, 85, 97, 123, 138
Bayezid, 188
Bedevi, 163
Belgrad Andlaşması, 62
Besleney, 13, 85, 167, 228
Besleneyler, 70, 74, 77
Beyrut, 162
Beytütün kazası, 155
Bicanzade Ali Paşa, 63
Biga Sancağı, 155
Bilecik, 152
Birmingham Daily Post, 89, 217
Bizans, 1, 14, 25, 36
Bjeduğ, 13, 47, 70, 71, 78
Black Death, 92
Bohemya, 36
Bolşevik Devrimi, 108
Bolu, 152, 156, 198, 200
Bombay, 92
Bosio, 131, 135, 142, 143, 144
Bosna, 117
Breuda, 174
Bulgar, 1, 9, 12
Bulgaristan, 36
Bulwer, 82, 83, 84, 98, 131, 151, 153, 164, 173, 216, 217
Bursa, 18, 98, 123, 148, 151, 152
Bütün Moskofların Çarı, 25
Büyük Fenalık, 92
Büyük Ölüm, 92

-C-

Canik, 20, 85, 136, 145, 156, 157, 158, 192, 226, 234
Canikli Hacı Ali Paşa, 62
Cebelü'l-Elsine, 7
Ceneviz, 1
Cengiz Han, 9
Ceride-i Havadis, 167, 195, 204
Cezayir, 162, 163
Charles Dickens, 124
Coğrafi keşifler, 115
Courier d'Orient Gazetesi, 125, 169
Cubga, 90

-Ç-

Çanakkale, 35, 152
Çankırı, 155, 165, 171
Çarşamba, 39, 99, 101, 140, 142, 147, 153, 158, 168, 211
Çebein, 13
Çeçenler, 7, 8, 14, 15, 163
Çerkez Cemiyeti, 77
Çerkez Yardım Komitesi, 124
Çermone Kazakları, 93
Çernovada, 148, 149
Çıldır, 188
Çiçek, 91, 93, 97, 127, 128, 130, 132, 138, 142
Çingene, 12
Çoruh, 3
Çorum, 8, 19, 152, 167, 193, 195, 229

-D-

Dağıstanlılar, 7, 36, 163

Daire-i Hümayun, 68, 168
Dalaman Kazası, 156
Danyal Bey, 38
Dargılar, 11, 15
Daryal Geçidi, 11
David Urquhart, 54, 56, 57, 58, 111, 176
Davutlu, 154
Değirmendere, 133
Denizli, 152, 157, 166
Derbend, 143, 146
Dersa'âdet, 163
Devlet Giray, 62
Devlet-i Âliyye, 83, 119, 120
Dickson, 44, 79, 85, 126, 139, 216, 217
Digor, 11
Dillerin Dağı, 7
Dimitri Miliutin, 34
Divân-ı Lûgati't-Türk, 10
Diyarbakır, 18, 157, 184, 211
Dobruca, 159, 160
Doğanhisarı, 166
Doğu Kafkasya, 7
Don Irmağı, 46
Donanma-yı Hümayun, 102
Don-Volga, 23, 25, 62, 228
Doulcet, 147
Dr. Barozzi, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 174, 206
Drozdov, 87
Dubois de Montpereux, 2
Dukak'ın Çiftliği, 154
Dunfermline Press, 148
Durham, 56
Duyun-u Umumiye İdaresi, 114
Dürzi-Maruni, 114
Düzce, 8, 155, 167, 188, 200

-E-

Earl Russell, 22, 44, 79, 82, 84, 85, 88, 98, 107, 126, 129, 131, 134, 141, 142, 143, 151, 153, 164, 173, 216, 217
Edirne, 42, 64, 99, 112, 149, 151, 160, 186, 234
Edirne Andlaşması, 64, 99
Edirne Metropolitidi, 42
Edmund Spencer, 176
Eflak-Boğdan, 115
Egyptian, 174
Elbruz, 9
El-Mesûdî, 7
Emin Muhlis Paşa, 129, 130, 132, 135, 187, 206
Enver Ziya Karal, 34, 117, 192
Ereğli, 100
Erivan Valisi Astafev, 206
Ermeni Karabaşı, 42
Ermeniler, 12, 40, 41, 42, 225, 234
Ermenistan, 4
Erzurum, 3, 20, 38, 42, 50, 93, 114, 121, 153, 188, 193, 223, 226, 227, 228, 229
Eser-i Aziz, 209
Eskişehir, 8, 152, 202, 236
Es-Seyid Hüseyin Efendi, 136
Evliya Çelebi, 9, 16, 92, 201, 225, 227

-F-

Fars, 59
Felemenk, 52
Ferruh Ali Paşa, 15, 63
Fettah Zaim Ağa, 160
Fevaid-i Osmaniye, 98
Fındıklı, 154
Filistin, 92, 162
Fransa, 2, 22, 28, 34, 52, 53, 56, 59, 70, 107, 112, 116, 162
Fransız, 2, 16, 44, 58, 66, 89, 94, 115, 130, 131, 132, 136, 139, 170
Fuad Paşa, 146, 168

-G-

G. W. Benjamin, 17
Galata, 114, 116
Galib Paşa, 42
Gazavat, 36, 37
Gazi Hasan Paşa, 62
Gazi Kumuklar, 11
Gazi Muhammed, 39
Gazikumuki Şeyh Cemaleddin, 38
Geivani Bakry, 148
Gelibolu, 149, 154
General Baryatinskiy, 35, 47
General Delpotso, 44
General Fedeyev, 84, 95
General Filipson, 72
General Yermolov, 22, 44
General Yevdokimov, 73
George Bell, 56
Georgievsk Andlaşması, 30
Gerze, 63
Gimri, 37
Giresun, 134, 138, 153
Girit, 117, 140
Göktürkler, 10
Grand Dük Michael, 24, 35, 81, 98, 107
Grand Dük Michael Nikolayeviç, 24
Graucasus, 6
Grek, 12
Gruun, 13
Gunib Dağı, 38
Gustavo Pastör, 174
Güney Kafkasya, 3
Gürcistan, 4, 6, 27, 30, 40, 53
Gürcüler, 11, 12, 14, 27, 40, 198

-H-

Hacı Ali Ağa, 170
Hacı Berzeg, 74
Hacı Said Efendi, 170
Hafız Paşa, 121, 122, 135
Hakkı Bey, 168
Hakuç, 13
Hakuçlar, 81
Halep, 162, 163, 170
Halife-i Ruy-i Zemin, 66
Halil Efendi, 132
Hamamlı, 20
Hamidiye, 161
Hamketi, 74, 81
Harem-i Hümayun, 68, 168

Harput, 158
Hasan Efendi, 137, 186
Hasan El Mesudi, 16
Hatıkoy, 13
Hazar, 1, 3, 9, 23
Hazar Denizi, 4
Hegak, 13
Henry Hoare, 124
Henry Rawlinson, 124
Herakleia, 149
Herald Haarman, 10
Herodot, 6, 12
Hetuk, 13
Hıfz-ı Rahman, 98
Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 124
Hind-Germen, 7
Hindistan, III, 2, 22, 28, 53, 60, 92, 93, 105, 106, 109
Hint, 59
Homeros, 6
Horasan, 170
Hotel Lambert, 57
Hristiyan, III, IV, 14, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 40, 41, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 59, 61, 76, 105, 110, 111, 114, 158, 190, 193, 196, 197, 202, 207, 209, 211, 214, 230
Hristiyanlık, 10, 11, 14, 47, 50, 110
Hun, 1, 9
Hüdaverdi, 98
Hüma-yı Tevfik, 98
Hünkar İskeleyi Andlaşması, 53
Hz. Muhammed, 37, 208
Hz. Ömer, 15

-I-

I. Nikola, 30
I. Petro, III, 21, 23, 27, 28, 29, 35, 36, 41, 60, 105
II. Alexandr, 34, 74, 75
II. Katerina, III, 29, 41
III. Napolyon, 59, 107
İlgın, 166
İrak, 162, 163, 164
İrmak, 143, 146
Iron-Sag, 11
IV. İvan, III, 21, 23, 25, 26, 27, 62

-İ-

İdar, 26
İmam Gazi Muhammed, 37
İmam Hamzat Bek, 37
İmam Mansur, III, 36, 37, 39
İmparator Napolyon, 70
İnebolu, 100, 172
İngiliz, 3, 22, 27, 30, 34, 44, 54, 55, 56, 58, 65, 66, 68, 76, 77, 84, 88, 89, 94, 97, 98, 101, 105, 106, 107, 112, 113, 115, 124, 125, 130, 133, 134, 135, 139, 140, 147, 164, 170, 171, 173, 174, 175, 212, 213, 222, 226
İngiltere, 2, 3, 22, 23, 28, 33, 35, 44, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 65, 66, 70, 77, 79, 82, 83, 88, 102, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 114, 120, 139, 153, 162, 173, 174, 175, 176, 213
İpekliade Mustafa Paşa, 63
İrakli, 30
İranlılar, 7

İshak Efendi, 90
İskit, 1, 6
İslam, 6, 15, 17, 33, 36, 61, 63, 110, 202, 208, 224,
226, 230, 231, 232, 234
İslamiyet, 10, 11, 14, 15, 190, 201, 202
İslav İttihadı Cemiyeti, 49
İslimiye, 149, 154
İspanya, 92, 151
İsrail, 163, 226
İstanbul, III, 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15,
18, 20, 21, 23, 25, 27, 28, 29, 35, 36, 37, 38, 39,
41, 43, 44, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 64,
70, 77, 82, 83, 85, 89, 90, 91, 92, 94, 97, 104,
106, 109, 111, 112, 114, 116, 117, 120, 122,
124, 126, 127, 128, 130, 131, 136, 138, 141,
145, 146, 147, 149, 151, 152, 159, 162, 165,
166, 173, 174, 177, 191, 192, 195, 199, 202,
205, 206, 209, 210, 211, 213, 219, 220, 221,
222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230,
231, 232, 233, 234, 235
İsveç, 21
İtalya, 92, 116, 162
İzberbaş, 10
İzmir, 29, 37, 68, 93, 123, 127, 144, 151, 152, 158,
159, 166, 204, 226, 228, 229, 232, 233, 234,
235, 236
İzmit, 20, 148
İzzet Paşa, 122

-J-

J. A. Stewart, 56
James Bell, 17, 56, 94, 95, 176
James Hudson, 56
Jane Harvey, 16
Jarkaz, 13
Jean Pietri, 125
Johannes de Galonifontibus, 16
Johannes Schiltberger, 16
Journal de St. Petersburg, 56
Julius Klaproth, 5, 7
Justin McCarthy, 1, 139
Justinian Vebası, 92

-K-

Kabâ'il-i Çerakise, 107
Kabardey, 13, 18, 20, 26, 27, 29, 32, 62, 91, 93,
156, 183, 200
Kabk, 6
Kadıköy, 154
Kafkas Dağları, 3, 8, 9, 12
Kafkas Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Cemiyeti,
51
Kafkas Ötesi, 3, 29
Kafkasönü, 3
Kafkasya Danışma Kurulu, 72
Kafkasya Ülküsü, 37
Kahramanmaraş, 153
Kalmuklar, 12
Kampoz, 133, 134
Kara Nogay, 9
Kara Ölüm, 92
Karaçay-Balkarlar, 8, 9, 234
Karadağ isyanı, 114
Karadeniz, 1, 3, 8, 12, 13, 18, 20, 21, 24, 28, 29, 31,
33, 34, 35, 40, 46, 47, 49, 52, 54, 56, 60, 71, 75,

78, 80, 85, 87, 91, 94, 96, 97, 98, 102, 103, 106,
107, 109, 111, 126, 127, 128, 142, 145, 151,
153, 172, 174, 211, 220, 221, 225, 229, 232, 233
Karantina Konseyi, 131, 132
Karapapaklılar, 12
Karesi Sancağı, 189
Karl Friedrich Neumann, 59
Karl Marx, 28, 33, 39
Kars, 18, 23, 42, 97, 157, 188, 195, 211, 231
Kartalin, 11
Kastamonu, 155, 156, 166, 171
Kaşgarlı Mahmud, 10
Kavak Kazası, 85, 103, 158, 226
Kavkasos Dağı, 6
Kaymakam İbrahim Paşa, 160
Kaymakam Rüstü Efendi, 191
Kayseri, 8, 153, 157, 191, 194, 199, 235
Kazakistan, 10
Kazaklar, 12, 47, 49, 60, 126
Kazan, III, 21, 25, 26
Kbaada, 80
Keçecizade Fuad Paşa, 168
Kerket, 12
Keşanlı Kostaki Bey, 169
Kıbrıs, 103, 147, 172, 175, 185
Kılıçhane, 209, 210
Kılıçdede, 147
Kıpçak, 1, 9, 10, 16
Kırgızistan, 10
Kırım Hanlığı, 15, 60
Kırım Harbi, IV, 18, 32, 33, 34, 41, 42, 43, 49, 64,
67, 94, 105, 114, 116, 162, 214, 222
Kırım Savaşı, 1, 4, 18, 45, 49, 50, 114, 121, 206,
212, 226, 230, 231, 232, 233
Kırım Tatarları, 17
Kırım ve Kafkas Tarihçesi, 3, 7, 65, 219
Kırımtılı Aşireti, 193
Kızılyar, 10
Kızılyurt, 10
Kiev Dükalığı, 25
Kiev Knezliği, 25
Kifork Efendi, 169
Kimmer, 1
Koca Abdi Paşa, 63
Kocaeli, 137, 152, 186
Kolera, 93, 224, 228
Kolhis Ülkesi, 6
Konsolos Suter, 140
Konya, 152, 166, 182, 184, 211, 236
Korkunç İvan, 25
Kosova, 159, 160, 166, 167
Kozluca kazası, 167
Köstence, 126, 128, 148, 149, 159, 160, 191, 193
Kuban Nehri, 4, 9, 59, 91
Kudüs, 162, 164
Kuh-i Kaf, 3
Kumcağız, 147
Kumuk Ovası, 10
Kumuklar, 9, 10, 11, 230
Kundurlar, 12
Kur'an-ı Kerim, 208
Kurupelit, 146
Kutu Karyesi, 183
Kuzey Afrika, 92
Kuzey Kafkasya, 2, 3, 4, 5
Kuzeybatı Kafkasya, 6, 12, 14, 16, 18, 110
Küçük Kafkas Dağları, 4

Küçük Kaynarca Andlaşması, 11, 29, 62, 222
Kürt, 41, 42, 163, 179, 191, 234
Kürtirmağı, 147
Kürtler, 42, 194
Kütahya, 152, 155

-L-

La Plata, 174
Ladik, 19, 155
Lamb, 56
Lapinski, 71
Lazistan Sancağı, 85
Leh, 57, 151, 227, 228
Lehistan, 29, 57, 66
Leo Nikolayeviç Tolstoy, 43
Lezgiler, 7, 8, 11, 15
Libya, 148
Lofça Kazası, 160
Lom, 149, 159, 161
London Daily News, 61, 79, 80, 83, 126, 128, 164,
175, 218
Londra, 56, 84, 120, 124, 174, 175, 176, 236
Longworth, 16, 17, 176
Lord Charles Spencer, 56
Lord Clarendon, 65
Lord Earl Russell, 22, 44, 79, 82, 85, 130
Lord Napier, 22, 82, 88, 107, 134, 217
Lord Palmerston, 53, 54, 83
Lord Ponsonby, 53, 56
Lord Strangford, 124
Lord Stratford de Redcliffe, 83
Loris Melikov, 99
Lübnan, 114, 162, 214

-M-

Mabeyn-i Hümayun, 168
Macaristan, 10, 36, 55, 124
Mahaçkale, 10
Mahmud Bey, 160
Mahoş, 13
Maliye, 123
Malkarlı, 9
Malta, 174
Maniç bölgesi, 3
Manisa, 151, 152, 154, 157, 184, 225
Marcoaldi, 146
Markor oğlu Osib, 169
Marmara, 149, 202, 235
Marsilya, 61
Mavera-i Kafkas, 3, 4
Mecidiye Fırkateyni, 148
Meclis-i Tahaffuz, 131, 132, 145, 146
Medine, 39, 162, 163
Mehmed Ağa, 63
Mehmed Efendi, 170
Mehmed Emin Efendi, 199
Memalik-i Çerakise, 13
Memâlik-i Çerakise, 88
Memâlik-i Mahrûsa, 67, 232
Memâlik-i Saltanat-ı Seniyye, 88
Menteşe Sancağı, 121, 155, 156, 200, 230
Meotlar, 6, 16
Mesudiye Kazası, 199
Mısır, 35, 52, 92, 112, 113, 170, 214
Mısır Meselesi, 52

Midhat Paşa, 205, 209, 219
Mikhail Venyukov, 44
Milan, 174
Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi, 124
Miralay Nusret Bey, 181
Mires, 115
Mirliva Hüseyin Paşa, 168
Mirliva Rasim Paşa, 169
Mirliva Vesim Paşa, 168
Mirza Bey, 20
Misimya Irmağı, 12
Mitroviçe Kazası, 161, 167
Moğol, 5, 9, 25
Mora, 117
Moritz Wagner, 17
Morning Post, 56, 134, 147, 148, 149, 150, 171,
174, 175, 218
Morpeth Herald, 131, 166, 171, 218
Moshnin, 138, 206
Moskova Knezliği, 25
Mösyö Kanto, 169
Mr. Danby Seymour, 124
Mr. Laurence Oliphant, 124
Mr. Stanley, 124
Muhacirin Komisyonu, 119, 120, 121, 122, 123,
130, 131, 136, 137, 170, 172, 181, 213
Muhammed Emin, 38, 69, 71, 72, 77, 111
Muhammed Şafi, 39
Murat Bardakçı, 68
Müfettiş Rıza Efendi, 142
Mürid Savaşları, 19, 36, 37
Müridizm, III, 10, 32, 37, 234

-N-

Nakşibendi, 36, 37, 38
Namık Kemal, 53, 66
Napolyon Savaşları, 31
Naruhay, 13, 48, 71, 72, 77, 90, 91
Nazif Paşa, 160, 166, 167
Nemçe, 52
Newcastle Journal, 125, 126, 130, 138, 139, 148,
166, 168, 171, 175, 218
Nikolay Dubrovin, 108
Nikolay İlminskiy, 50
Nisa Suresi, 208
Niş, 148, 149, 159, 160, 165, 190, 209
Nogay Han, 9
Nogay Türkleri, 10
Nogaylar, 7, 9, 17, 224, 225
Novgorod, 36
Novorossiysk, 82, 85, 90, 95, 96, 126
Nusret Paşa, 159

-O-

Ordu, 153, 154, 169
Orta Asya, 2
Orta Kuban, 76
Orta Laba, 76
Ortaçağ, 6, 7, 47, 219
Ortodoks Hristiyan, 11
Osetler, 8, 11, 14, 232
Osmanlı Vapur Şirketi, 130
Osmanlılar, 4, 6, 15, 18, 231
Osmanlı-Rus Savaşı, 41, 42, 43, 57, 64, 123, 225,
228, 232

-Ö-

Ön Asya, 1
Ön Türk, 1

-P-

Paleo-Kafkas, 16
Papa IV. Clement, 92
Papaz Odon de Deuil, 67
Paris, 34, 44, 47, 57, 64, 65, 124, 131, 173, 176,
217
Paris Andlaşması, 34, 47
Paris Kongresi, 34
Peçenek, 25
Peksimet, 66, 173, 174, 175
Per Minas Bjişkyan, 16
Plinius, 6
Pogodin, 35, 60
Polonya, 55, 57, 59
Pontos Tarihi, 16
Prens Gorçakof, 134
Prens Vorontsov, 31
Prizren, 166, 167
Puşkin, 17

-R-

R. H. Lang, 175
Race Blond, 8
Rakoviçe Karyesi, 161
Rasulayn, 162
Rhone, 174
Rodos, 156
Roma, 1, 6, 25
Romanya, 10
Rostislav Fedeyev, 108
Rum, 12, 36, 114
Rumeli, 18, 19, 42, 43, 121, 122, 123, 128, 130,
139, 140, 141, 147, 149, 150, 152, 158, 159,
160, 161, 162, 163, 164, 181, 192, 198, 203,
211, 212, 214, 228, 231
Rurik, 25, 35
Rus Meselesi, 26
Rus-Çerkes Savaşı, 24, 70
Rusçuk, 148, 160, 193, 209
Rus-Kafkas Savaşları, 9, 93
Rus-Ortodoks, 40

-S-

Saadetli Paşa, 19
Safevi, 41
Sağlık Kurulu, 143, 174
Saint Oulere, 56
Sakarya, 8, 151, 152, 155, 236
Sakızlı Zarifi, 116
Samsun, 8, 18, 19, 20, 45, 49, 50, 54, 63, 86, 97,
111, 112, 123, 126, 127, 128, 130, 131, 132,
134, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145,
146, 147, 149, 152, 155, 157, 158, 159, 165,
171, 174, 177, 182, 184, 187, 192, 229, 232,
233, 234, 235, 236
Saridere, 133, 135
Sarıkaş, 20
Scylax, 12
Sefer Bey, 34, 54, 111

Selanik, 126, 151, 161
Selçuklular, 15
Ser Berber Mustafa Efendi, 169
Serkis Kirorkyan, 144
Sermaye-i Şefkat-i Osmaniye, 124
Seyahatname, 16
Sheksper, 148
Sırbistan, 115, 117
Sırbistan olayları, 115
Sıtma, 94
Sibirya, 51
Silistre, 36, 149, 160, 186
Silivri, 154
Sindler, 16
Sinop, 63, 126, 127, 131, 134, 152
Sivas, 8, 18, 19, 20, 63, 114, 151, 152, 154, 156,
157, 158, 165, 166, 179, 182, 183, 184, 187,
191, 193, 200, 202, 207, 211, 229, 230, 232, 233
Slavlar, 25, 40
Soçi, 85
Sofya, 148, 149, 160
Soğanlıdağ, 20, 157, 188
Soğucak, 63, 236
Sohumkale, 44, 79, 139
Sokollu Mehmed Paşa, 61
St. Clair, 140
St. Petersburg, 82, 88, 107
St. Petersburg Jurnalı, 82
Stevens, 129, 130, 131, 133, 134, 139, 140, 141,
142, 143, 164, 216, 217
Stirling Observer, 101, 102, 147, 149, 218
Strabon, 6, 12, 16
Stratford Canning, 53, 113
Stratford Redcliffe, 83
Sultan Abdülaziz, 39, 68, 154, 168, 171, 199, 209
Sultan Abdülaziz Han, 39
Sultan Abdülmecid, 113
Sultan I. Abdülhamid, 15, 65
Sultan II. Abdülhamid, 114
Sultan II. Bayezid, 151
Sultan II. Mahmud, 52, 111
Sungurlu kazası, 165
Sunja Nehri, 4
Suriye, 8, 16, 28, 60, 92, 99, 106, 109, 128, 162,
163, 164, 195, 211, 214, 229, 230, 231
Süleyman Paşa Çiftliği, 157
Süleymaniye, 170
Sünni Müslüman, 8, 10, 11
Süveyş Kanalı, 91
Svyatoslav, 36

-Ş-

Şamanizm, 10
Şanlıurfa, 4, 153, 155, 157, 232
Şapsığ, 13, 47, 54, 63, 71, 72, 77, 78, 81, 90
Şark Meselesi, 53, 66, 105, 228
Şehremaneti, 120, 121
Şehremini, 121
Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi, 161
Şeyh Şamil, III, IV, 7, 10, 11, 26, 30, 31, 32, 33,
37, 38, 39, 47, 54, 69, 70, 71, 72, 212, 220, 226,
231
Şumnu, 149, 193

-T-

Tabib Osman Efendi, 169
Tagavur, 11
Takvim-i Vekayi, 19, 47, 68, 78, 83, 85, 87, 88, 91,
98, 102, 104, 105, 107, 117, 120, 122, 123, 124,
125, 134, 135, 136, 137, 149, 153, 154, 155,
156, 159, 160, 161, 165, 166, 167, 168, 169,
170, 171, 172, 174, 186, 190, 191, 193, 204,
205, 207, 217
Taman, 12, 74, 90
Taman Yarımadası, 12
Tasvir-i Efkâr, 30, 45, 48, 58, 78, 122, 125, 158,
166, 167, 168, 169, 172, 217
Tatar, 7, 13, 18, 25, 26, 198, 222
Tavlu, 9
Tcherkesses, 13
Tchirkasses, 13
Tekman Ovası, 21, 188
Temirgoy, 13
Temirgoylar, 78
Temrük, 26
Teodosia, 149
Teofil Lapinsky, 108
Tercan, 21
Tercüman-ı Ahval, 19, 43, 45, 48, 122, 154, 155,
160, 161, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 217
Tersane-i Amire, 98
Tevfik Efendi, 123, 136
Tezakir, 65
The Free Press Gazetesi, 44
The Portfolio, 58
Tırnova, 160, 167, 193
Tırnova Sancağı, 160, 167
Ticaret Nezareti, 120, 122
Tiflis, 11
Tifüs, 94, 97, 127, 128, 130, 132, 138, 142
Times, 70, 80, 99, 101, 103, 123, 138, 140, 148,
153, 168, 211, 218, 219
Tizrüt, 26
Tokat, 63, 151, 152, 165
Tophane, 18, 209
Trablusgarb, 122, 148
Trabzon, 18, 20, 70, 86, 94, 97, 102, 104, 112, 121,
123, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133,
134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 145, 146, 147, 149, 152, 154, 156,
157, 159, 171, 174, 177, 184, 187, 193, 200,
206, 221, 230, 232, 235
Transcaucasia, 4
Transkafkasya, 3
Tuapse, 85, 90
Tulumbacıbaşı İsmail Bey, 132
Tuna, 98, 100, 142, 148, 149, 205, 209
Turan, 7, 8, 64, 234
Turkish Compassionate Fund, 124
Türk, IV, 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 25, 26, 29, 33, 37,
41, 42, 43, 50, 52, 57, 58, 59, 65, 68, 84, 85, 87,
102, 104, 114, 116, 117, 126, 131, 146, 149,
151, 153, 154, 159, 164, 166, 174, 190, 192,
196, 197, 198, 199, 201, 202, 209, 213, 219,
222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 231, 232,
233, 234
Türkçe, 197, 198
Türkçülük, 52
Türkiye, IV, III, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 28, 53, 54, 85,
89, 90, 114, 116, 117, 127, 162, 211, 212, 214,

220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 230,
231, 232, 234, 235

Türkmen, 163
Türkmenler, 12

-U-

Ubıh, 13, 47, 72, 73, 77, 78, 79, 81
Ubicini, 116, 117, 221
Uçermak, 37
Ukrayna, 10
Uzunyayla, 19, 21, 127, 154, 156, 157, 179, 191,
193, 194, 195, 199, 200, 204, 229, 235

-Ü-

Üçüncü Roma, 25
Ürdün, 8, 162, 214
Üsküdar, 154
Üsküp Sancağı, 161

-V-

Van, 18, 48, 49, 50, 52, 144, 184, 221
Van Lennep, 144, 145
Varna, 112, 126, 128, 140, 148, 149, 150, 152, 159,
160, 169, 177, 186, 193
Vasita-i Ticariye, 98, 104
Vasilij Potto, 108
Veba, 92, 93
Vidin, 19, 148, 149, 159, 160, 161, 186, 193
Vidin Eyaleti, 19, 159, 160, 161
Viranşehir Sancağı, 155
Vixen, 56, 57

-W-

Western Daily Press Gazetesi, 84
William Pitt, 52

-X-

Xavier Hommaire de Hell, 16

-Y-

Y. Abramov, 95, 103
Yahudi, 12, 151, 202
Yahudiler, 151
Yahudilik, 10
Yanyalı Kasap Hristo, 116
Yaş Andlaşması, 64
Yaver Efendi, 123, 127, 129, 130, 132, 135, 136
Yekaterinogorskaya, 93
Yeni Zelanda, 88, 101, 218
Yenipazar Sancağı, 161, 167
Yermolov, 95
Yıldızeli, 154
Yorgaki Efendi, 169
Yozgat, I, 8, 18, 20, 135, 152, 171, 184, 187
Yunan, 1, 5, 6, 12, 54, 98, 112, 139
Yusuf Akçura, 52, 105

-Z-

Zabtiye Nezareti, 67, 121

Zakavkaz, 4
Zikhler, 6, 16
Zincire Vurulmuş Prometheus, 6, 219
Ziştovi, 148, 160

ÖZGEÇMİŞ

7 Kasım 1991 senesinde İstanbul Bayrampaşa'da doğdu. Sırasıyla 2005'te Sivas Süleyman Demirel İlköğretim Okulu'ndan, 2009'da Yozgat Lisesi'nden ve 2013'te Yozgat Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Doç. Dr. İbrahim ERDAL'ın danışmanlığında "Salname-i Vilayet-i Beyrut" adlı çalışması ile lisans eğitimini tamamlamasının ardından 2014 senesinde Bozok Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimine başladı. Halen adı geçen üniversitede Yakınçağ Tarihi alanında yüksek lisans eğitimine devam etmektedir. Son olarak Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA'nın danışmanlığında "Çerkezlerin Osmanlı Devleti'ne Göçü (1864)" adlı bitirme tezini hazırladı.

Gökhan ÇAKMAK

